821
А 89

АТА
АТАЖАНОВ

ТЕКЕ ГЫЗЫ ТАТЬЯНА

Атажанов А.
А89 Теке гызы Татьяна: (Роман). А.: Ашгабат, Түркменистан, 1987. 528 с. 1 м. 90 к.

Үч яшлыжа чагака уруш одуның ичинде эне-атасындан махрум болуп, узак Руссия дүшен, Бейик Октябрь революциясындан озал Москвада улы окув жайыны гутарып, Харьков гимназиясында мугаллымчылык эден, революцион хыжувлы ишчилер билен таншып, студентлерин гизлин кружогына гатнашан, энче йылдан соңам Ашгабада, өз ата ватанына доланып гелен, өз эзиз халкының ан-билимини, медени дережесини ёкары гөтермек, айдың ыкбалыны гөрмек, өндебарыжы рус медениетини түркмен илине орнашдырмак угрунда гайдувсыз гөрешен Татьяна Михайловна — Артыкгүл Текинская илкинжи түркмен магарыфчыларының биридир. «Теке гызы Татьяна» атлы тәзе романда шол мердана магарыфчының хем-де онуң кәрдешлерининң ыкбалы, дурмуш ве гөреш ёлы беян эдилйәр.

470254200 — 058
———————— 43 — 87 64. Түр7
М551(14) — 87

© «Түркменистан» нешираты, 1987 ѳ

БИРИНЖИ КИТАП

СОЛДАТ ШИНЕЛЛИ ЭНЕКЕ

Ак элек ялы гаймалашян гар тозгалары гөк, орайы, мәмиши, яшыл реңкли демир, кә ерде-де гырмызы черепица билен үсти өртүлен ики-үч-дөрт гат жайларың гершине дүшйәр. Ел экидйәрми-нәмеми, тозгалар бирден-э ым-ык болярлар, бирденем ене гаймалашып башлаярлар. Габат гаршыда диклигине узалып гидйән дарамык көчәниң чеп бурчундакы бейик бутхананың найзалы гүммези эййәм агарыпдыр. Гүммезде дырнакларының хашамлы ызларыны мөхүрләп, гаршы учуп-гонян гара гаргаларың чакыр сеслери эшидилмесе-де, башлы-барат гагылдашяндыклары аңдыряр. Гар оларың кейпини гөтерйән боларлы.

Өз отагының гиң пенжиресинден тебигатың йылчыр овсунчиликлерине сын эдип дуран Татьяна айнаны чалажа питиклэп, гар тозгаларыны санамага дурды.

— Бир. Ики. Үч. Бэш. Еди. Он...

Хасабы тиз булашды. Пикире гитди.

Гары газ аягына мензетди.

Гары йылдыза меңзетди.

Гары медуза меңзетди.

Ахырда-да: хич зада-да меңзәнок, гар гара меңзейәр диен нетижә гелди.

Умуман, ол гары говы гөрйәр. Гөвнүне болмаса, хер гезек гар яганда дүнйә тәзеленен ялы боляр, шәхер тәзе, пәкизе лыбас геййәр. Онсонам Татьяна гар токгалап зыңышмагы халаяр. Дек дүйнем Тверь бульварында Аделина икиси бәлчирешип, тас энип баряң ландоның ашагына дүшүпди. Хернә, саг болсун, ниреденди бир ерден эдил шол пурсатда пейда болан Денис Батурин вагтында етишәйди, голларындан чекип алды. Икисинем тагашыксыз гарбап-гүжаклап, ур-тут гардан галдырды-да, хезил эдинип гүлди: «Ах, сиз шейтана папак тикен перишделер! Атлар билен гүйч сынанышжак боляңызмы?» Зәхреси ярылара гелен Аделина: «Мамма миа!» — диййди-де, өзүни яңадан гара гойберди. Аделина бир зада бегенсе-де, бир зада гынанса-да, өз дуйгусыны шол ики сөз билен беян эдйәр. Хемише шадыян саз мугаллымасындан өвренип галан йөргүнли сөзи «мамма миа!»[1] болды. Денис онуң ере гачан элликлерини алып берди-де, деррев бир токга гар тогалады, хамала, Таня билен Аделина икисиниң арыны алмакчы болян ялы, гайрадан гечип барян ясы рессорлы, гапылары гербли каретаның ызындан дазладып зыңды. «Ол-питнечи гай гөзлейәр, гайда дынчлык бар ялы» диен гылавлы сеси яңлаңып гитди.

Болса-да, догумлы оглан!

Сырдам бойлы, гөм-гөк гөзли, гиң маңлайлы, чеп яңагы меңли шол галдав студент билен Татьяна соңкы махалларда хас-да өвренишди. Олары өтен йыл бузда тайып йөркәлер Аделина танышдырды. Гөрүшмәге элини үзадан йигидиң: «Денис Батурин-Давыдов. Декабрчының човлугы, кешишиң агтыгы, сагатсазың оглы!» диен вәширәк әхеңли сесинде бирхили текепбирлик елгинини дуйса-да, Татьянаның оңа писинди отурды.

Шондан бир хепде геченсоңам, шейле вака болды.

Шол гүн эжесиниң агыр нәхошландыгыны бахана-

1 Ах, эже жан! (итальянча).

лап. Аделина институтың эти сүнкүне елмешип дуран, узын бойлы, жирафа боюнлы, гыңыр гылыклы начальницасындан ыгтыяр алып, Татьяныны ирден өе гетирди. «Ёк, ёк, хокга чыкаржак болма, Таңь! Еке мен дәл. Огланларың әхлиси чагыряр. Мамма миа! Университетиң байрамчылыгыны сенем бирёла гөрмели ахыры!» диййип, ол ёлбойы жорасыны игеледи. «А сен начальница нәме диййдиң, Адель?» «Ол мениң өз сырым».

Өе геленсоңлар, Наталья Владимировна Татьяныны багрына басып, өвран-өвран огшады-да, гызына кәйинип уграды: «Сен муны, Тенечир, нирә алып гитжек боляң ене? Бу гүн Таняң доглан гүни ахыры!» Аделина эжесиниң чигниинден аслышды: «Эже, эжем жан, эзизим, Танюша хич зат этмәң диййәр. — Айнакысырап Татьяна гөз гыпып гойберди. — Университете гиреси гелйәр. Огланлар гарашяр. Билйәң ахыры о ерде бу гүн...» Ол сөзүни соңламан, ене-де эжесини огшап башлады...

12-нжи январь — «Татьяна гүни» — Москва университетиниң дүйбүниң тутулан гүни. Студентлериң байрамы. Университетиң актлар залыны Татьяна шол гүн илкинжи ёла гөрди. Хова шол гүн шатлама аязлыды. Олары Улы Никита көчесиниң башланян еринде, университетиң баш корпусының өңүнде граф Дандевиль билен чыпар Бодиско гаршылады. Бодиско юмругыны дүвүлен саг элини эндикли келеменледип, дүшүндирип башлады: «Диймек шейле, достлар, хәзир залда мүгтүна акыл пайлаян дилеварлардан бизем өз пайымызы аляс. Онсоң ине шу дуран стратегик нокадымыздан улы акыма гошулып, шанлы хүжүме уграяс. Ярагымыз — «Гаудеамус игитур»[1]... Консерваторияның гапдалындан айдым айдып гечйәс. Никитск дервезесине етип, Тверь бульварына совуляс. Пушкиниң, Герцениң, Достоевскиниң йөрән ёдаларындан гидйәс. Шонданам гени...

Гүлүмсирейән граф онуң сөзүни бөлди: «Бесдир инди, серкерде! Дүш өңе! Перишделери дондурдың!»

Хава, шол гүн университетиң актлар залыны Татья-

1 «Шейдип шатланың, достлар!» — (латынча, студентлериң гадымы гимни).

па илкинжи ёла гөрди. Зал хырын-дыкынды. Говур бир гүйчленип, бир кипарлаярды. Залда тәзеже мавут мундирлериниң дик якалары акжа йүпек ишликли, иликлерине гызыл сувы чайылан бегзадаларам аз дәл-ди. Эйсем-де болса, Татьяна гөвшүллән геймли гарып студентлер олардан хас агдыклык эдйән ялы болуп гөрүнди. Олар галапын ызкы хатарлар билен галерканы эелэпдилер. Ызлы-ызына трибуна чыкян гечгүнли дилеварлар, Бодисконың айдышы ялы, «акыл пайлаярдылар.» Эмма оларың хич хайсынданам Татьяна «пай» алмады. Асла оларың нәме хакда гүррүң эдйәндиклерине-де оңлы дүшүнмеди. Дүшүнжегем болмады. Ичи гысды.

Шол махалам залда «Таңры, шамызы гора» гимни яңланды.

Бирденем улы гох турды. Бары бирден дашарык окдурылды. Татьяна дагам көчә чыкдылар. Йөне Бодисконың айдышы ялы, «улы акыма гошулып, Пушкиниң, Герцениң, Достоевскиниң йөрән ёдаларындан» пыяда йөремели болмадылар. Моховая көчесиниң бурчунда олара граф Дандевилиң ики ат гошулан, безелен санясы гарашян экен...

«Эрмитажа» етип баряркалар ене бир улы үйшмелеңиң үстүнден бардылар. Бодиско бирден: «Батурин!» дийди-де, гарлы түммегиң үстүнде нәмедир бир затлар гепләп дуран гара пальтолы достуна бакан элини узатды...

Огланлар Аделина икисини өйлерине гетиренлеринде гараңкы гатлышып, хованың шемаллы аязы хас гүйчленипди...

Ондан бәри инди бир йыл гечди. Шу дөврүң довамында Татьяна Москваның императорлык технологик училищесиниң студенти Денис Аркадьевич Батурин-Давыдов билен халыс өвренишди.

Бир гөрәймәге, Денис дийсең гарагол оглан, эмма учурсыз зехинли. Шонуң үчинем ивановалы йөнекей мещаниниң-сагатсазың оглы шол училищә дүшүп билипдир. Яткешликде-де Татьяна өзүниң ондан асгындыгыны дуйяр. Догры, ол Татьянадан үч яш улы. Йөне геп яшда дәл. Бодиско айтмышлайын, Денис Батуриниң «келлеси дуры». Ёгса оны кемситжек болуп, гедемси бегзадалар аз сынанышык этмәндирлер. Эмма Денис дуб ялы мәкәм. Хер хили пириме хөтде

гелипдир. Илки ол училищәниң яшайыш жайында дөвлет хасабына яшапдыр («дөвлетиң ял агысы болдум»). Икинжи курсда гурплы өйлерде сапак берип башладым, баядым диййәр. Инди эсли вагтдан бәри Сивцев Вражек атлы даражык, узын көчеде бир гарры кемпириң өйүнде кирейине яшаяр. Денис гүлйәр. «Ол учурсыз бай, гарасөймез кемпир — диййәр. — Миллионерша болаймагам әхтимал. Эмма кесесинден сын этсең, бар байлыгы — бойны медаллы балонкасы. Хөври-хемрасам шол. Шоң билен бульвардан бульвара айланып йөр.» Эйсем-де болса, Денис кемпириң дилини тапыпдыр. Кирини ювян, базарына гидйән, биш-дүшүни эдйән, ичерисине серенжам берйән чорусына-да ачарыны хемише ынанып дурмаян халына, кемпир Дениси төрүне аркайын гечирйәрмиш. Элбетде, ол төре гечирмез ялы огланам дәл. Алчак.

Махласы, инди бир йылдан бәри Татьяна Батурини өзүниң ыгтыбарлы досты хасаплаяр. Денис оны кәте шинди гөгеле гызжагаз хасапланда-да, гаты гөрйәр.

Байрамчылык я дынч гүнлери Аделинаның огланлары өе үйшүрйәндигини Татьяна оңат билйәр. Өңлер ол шейле үйшмелеңлерден гөзгөртеле гачгалаклаярды. Денис Батурин билен таншалы бәри вели, ягдайыны тапса, өз институтының гыңыр гылыклы начальницасындан (пышырдап тутулян йөргүнли ады «жирафа») элбер-экар билен ыгтыяр алмага чалышяр. Пансионың ховлусындан чыканда зындандан бошана дөнйәр. Кәте оңа өз класдашы Светанам алып чыкмак башаряр.

Аделина-да бирнәче бабатда эдил Денис ялы: галжаң, гечгүнли, бир ерде дек отурмага сабры-такаты етжек гүманы ёк. Ялпылдаян паркет поллы, гызгылт гүлли обой эленен диварлары дүрли картиналы, гоңрас мебелли мыхманханаңы студент яшлар кәте ала-гох эдйәрлер. Көпленжем олар илери бурчда дуран гочак роялың төверегине үйшйәрлер: айдым-сазсыз мейлис ёк.

Бу особняк бирмахаллар гелим-гидимлиди. Онуң дөртгыраң ховлусындакы режели тарашланан, ортасы кичижик фонтанлы гоша аллеяны-да, печек ялы хытай гүллери депесине ченли чырмашан тегелек далбарылы кән мыхман тарып эдипди. Бу особняк бир махаллар граф Милютинлериң машгаласыныңкыды. Эмма

сүпүришдирип, санядан гачан гүндаглы чага бакан окдурылды...

Татьянаның йүреги дүрк-дүрк гүрсүлдеди. Хәзириң өзүнде дашарык, гарлы көчә ылгасы гелди. Арман, хайсыдыр бир гүйч аягыны дузаклады. Узын бармаклары айнаны биалач тепрекледи.

Бирденем өз болшуна өзи ген галды. Бу гүн онуң доглан гүни. Бу гүн оны гутлаярлар, она узак яш, айдың ыкбал дилейәрлер. Ол болса шейле дабаралы гүнде-де бирхили дүшнүксиз гуссадан, булашык дүйгулардан чүрт-кесик сайланып биленок. Догрусы, ол соңкы йылда хас гүйчленен бу дүшнүксиз гуссаның нireден, нәмүчин дөрейәнлигиниң-де себәбини билип биленок. Хий-де, бай машгаланың ләлиги болуп яшаян он еди яшлы овадан гызың дерди-гамы, гуссасы боларлы?! Я-да бу гусса Денис Батурин билен таншалы бәри дөредими? Белки, Татьяна етгинжеклик чыгрыдан сайланып йөрендир? Белки, жуванлык хесери гелип етендир? Йүрегиниң төрүнде сырлы мухаббет учгунлары пейда болaндыр? Соңкы вагтларда бирден Дениси гөресиниң гелйәндигини, өзи боюн алса-алмаса-да, ол дуйяр ахыры! Белки, би илкинжи сөйгиниң хесеридир? Ене ярым йылдан ол институты гутаряр. Онсоң... Онсоң...

Ашакдан гелен гөчгүнли сес Татьяналы тисгиндирди:

— Танюша!

Якымлы чакылык ене гайталанды. Тамын икинжи гатына чыкян халы дүшекли басганчакдан аяк сеси эшидилди. Өз отагының гапысының ачыкдыгыны Татьяна шу махал гөрди. Онянча-да Аделина күрсәп ичерик гирди. Хениз пенжирәниң өңүнден айрылып етишмедик жорасыны гарса гужаклады.

— Тан-юш-ша! Жаным-жигерим! Ка тю?![1] Мамма миа! Сен нәме бейдип дурсуң? Гәмиң деңзе батдымы?.. Мыхманлар гелип башладылар. Дәдем гелди. Графиня Лазовская экизлери билен гелди. Бай, безенипдирлер-ә! Эдил көшк балына гелен ялы... Бары сени сораяр. Нү фёзон ожурдуи юнфэт авек фё дё гуа ак лёнёир дё туа![2] Эжем сени чагыряр. — Хамала, эне гүн гөрмедик ялы, жорасыны ене багрына басды, өвран-өвран огшады. — Эшидйәмин? Моцарт! Сениң сөйгүли сонатан... Жорж чаляр!

Кәте бирден дүйбүнден гарашылмадык сөзи соңуна серетмән, морта айдып гойбермек я-да осланмадык хокга чыкармак эндиги болан Татьянаның дили гижеди Тасдан: «Әйнекми?» дийипди. Чүнки гөрмегей граф Дандевиле огланлар өз араларында «Әйнекли Жорж» диййәрдилер. Өзүнем аграссыраян, ховаласы белент графың шоңа гахары гелйәнини дуянсоңлар, бу лакамы огланлар билгешлейин хетжикләп башладылар. Эмма хәзир сүйжи дилли жорасының буйсанч учгунлары билен балкылдаян гөгүмтил гөзлерине середенде, Татьяна гарагол пәлинден эл чекди.

— Адель, гөр, бу гүлгүн көйнек саңа нәхили гелишйәр! Се врэман шарман![1] Хәзириң өзүнде ника гыйдырмага гидибермели! Тю э прэнсэс, ля рэн дё боть ожурдюи![2]

Бу тарыпа гелели бәри гарашып дуран ялы. Аделина дириң-дириң товусды:

— Чыныңмы, Танюша? — Оны ене гужаклап, янагындан огшады — Сен үчин безендим-дә!

Татьяна ене-де: «Ким үчин безененини билйән-ле» дийжек болды-да вагтында дилини дишледи

— Чыным Ала, чыным! Гойбер йөне! Гысма бейле!

Узын бойлы долмуш гөврели Аделина жорасының сөзүне гулагам асман оны гужаклап, ерден гөтерди, жимыр-жимыр гүлүп, өз дашында пырлады.

— Сен бу гүн гысмалы, гөтермели, уяжыгым! Бу гүн сениң гүнүң! — Бирденем ол жорасыны пенжирә тарап өврүди. — Серет! О карета серет! Бизе гелйәнлер! Танадыңмы?

Сүйшүп барян ак тама чалымдаш пешенели каретаның алларына, жылавларына ченли тәсин безелен дөрт саны дызмач ябы дабырдадып-дартып гелйәрди. Оларың тойнакларының астындан гар сычраярды

— Каретасынь ат гайтарымдан танамасалар, граф Орловларың атбакары намыс эдйәмишин — диен Татьяна айнаның өңүнде сачыны тимарламага дурды Гөзүниң гытагы билен болса уясыны мәхирли сынлады.

---

[1] Саңа нәм болды? (французча).
[2] Бу гүн әпет фейерверк гурарыс! Әпет! Сениң шаныңа.

[1] Гөрмәге гөз герек! (французча),
[2] Сен бу гүн гөзеллик шасы!

Бейле-де овадан гыз болар огуша! Эйсем шу гөзеллиги, шу акылы билен шол әйнекли гөхерде гөвүн берәермикә? Ай, нәме, гең гөреси зат ёкдур, белки. Граф хем бай, хем биле окаяр...

Ашакда роялың овазы батланды.

— Эшидйәмиң? Жорж чаляр!

— Айтдың ахыры яңы.

— Шопен. Полонез...

Ачык гапының ич йүзүнде Полина Ивановна пейда болды.

— Белли! Гөвнүмиң гуванжы, Белли! Ма пётит![1] — дийип, шатлыклы сесленен Аделина келтежик бойлы, дыкыз гөврели, ясы яңаклы гаррының бойнундан асылышды.

Бу ики гызың әхли гылык-хәсиетине диен ялы оларың өзлеринденем белет Полина Ивановна бәлчирейән гызың юмшак элини усуллык билен бойнундан айырды.

— Ирден-ә маңа гаргындың. Илигим дийдиң. Йиллигим дийдиң. Чекил! Чекил, Тенечир! Сен нә товсаклаяң? Бу гүн Татьяна-Несмеянаның гүни ахыры — диен энеке гызың сачындан сыпалады.

— Мамма миа! Мен сени сөййән, Белли! — Аделина кенекси гөврели аялың билинден гужаклап, пырлажак болды. Эмма башармады, аграмлы гөврәни еринден бутнадып билмеди.

Хәзир бу үчүсиниң болшуна кеседен сын эден — шу орал аял ики ханымың хызматчысыдыр—дийжек гүманы ёк. Догруданам, олар мәхирли Момбелләни эдил өз энелери ялы өвренишипдилер. Бири-бирине хер хили йүз тутсаларам, хер хили дегишселерем, олар гөтерйәрдилер. Барышнялар бәлчирәп, кәте гараголчылык эдәенлеринде-де, Момбелли княгиня дуйдурмазлыгы башарып билйәрди. Шол ызасыз гараголчылык үчүсиниң өзара сыры болуп галярды. Муңа-да яш ханымлар хезил эдиййәрдилер.

— Княгиня-барышнялар ашак дүшсүнлер дийдилер.

Бу сөзлери Полина Ивановна өз янында дуран Аделина дәл-де, пенжирәниң өңүнде хошаматлы йылгыржаклаян Татьяна йүзленип айтды. Шол вагтың өзүнде-де өз элинде, өз гөзүниң алнында диен ялы

---

[1] Мениң эйжежигим! (французча).

өсүп, улалып, кемала гелен бу ики гызың гылык-хәсиетлериниң бири-бирине меңземейәнлиги барадакы көне пикирине гитди. Биле ийдилер. Биле гейдилер. Рус дилинденем, немец, француз дилинденем, саздана нам икисинем шол бир мугаллымлар окатды. Арман, Таня докуз яшына етенде онуң кыяматлык энеси княгиня Елизавета Дмитриевна гең ыкбаллы гаража гызы, нәме үчиндир, пансиона ерлешдирди. Нәме үчин бейле карара гелнендигине Момбелли, элбетде, дүшүнип билмеди. Эмма шу меселәни чөзмегиң князь Шаховскойларың өйүнде гаршылыклы, якымсыз жедел-лер дөреденлигини, эсли вагта чекенлигини, хызматкәр аялдан хер нәче яшыржак болсаларам, Момбелли шонда ачык аңды. Эйсем-де болса, ол шонда өз дуйгусыны мерхеметли матушкасы Наталья Владимировна айдып галды. Аслында шондан бирнәче йыл өзәл гелинлери Елизавета Дмитриевна ялбарып, үч яшларындакы гаража гызы Николай адындакы етимлер өйүнден шу особняга гетирдениңем өз княгинясы боландыгы Момбеллиниң ядындады. Арман, шонда оларың диени болмады. Бай өйүң ики ләлигиниң бири пансиона гитди. Ондан бәри телим йыл гечди. Шол дөврүң довамында мәхрибан Татьянасыны Момбелли диңе белли-белли сенелерде, кәте байрамчылык я дынч гүнлери гөрүп билди. Татьянаның хер сапар өйде пейда болмагы машгала байрамчылыгына өврүлди. Догрусы, онуң Аделинанынкы билен янашык отагы-да шол душунда дур.

Шулары нәзере алсаң, икисиниң гылык-хәсиетем бирмеңзеш болайжак ялы. Эмма бейле дәл. Дүйбүнден бейле дәл.

Татьяна шовкунлы мәреке гатышмагы, баллара-маскарадлара, умуман, уллы тутумлы мыхманчылыга гитмеги халанок. [illegible] китаба я-да башга бир пишэ гүйменип, өйде еке отурмагы говы гөрйәр. Аз геплейәр. Безенмеги-бесленмеги говы гөрйән Аделина әжесине тәзе көйнек, тәзе көвүш дийип, азар берен-де-де, Татьянаның гөвни бир ялы. Аделина үйшмелең, шатлык, шовхун болса боляр. Оңа йөне ерден «Тенечир» диеноклар. Ол деррев роялың янына гечип, Татьянанам өз янына чекйәр. Я биле саз чаляр, я биле айдым айдалы дийййәр. Гараз, уясыны өз гүнүне гоянок.

13117-4
Марыйская ЦБС
Марыйской области

Эмма бир меселеде вели Татьяна инди ондан эңе дүшйәр.

Өтен йыл томус Крыма гитжек болуп йөркәлер Аделина эжесине тәзе алада тапды. «Бизе ат алып бер» дийди. Княгиня өр-гөкден гелди. Эмма гызы кәшешмеди. Гоңшуларының улы гызларының үчүсинде-де атың бардыгыны, оларың Москваның этегиндәки токайлара атлы сейле-шикара гидип, хезил эдинйәндиклерини игенчли гайталады. Княгиня хич бир меселеде-де еке гызының гөвнүни йыкмаярды. Эмма шо гезек велин аркан гайышды. Ёк, геп диңе атың бахасында-да дәлди. Элбетде, ат, онда-да ики ат эдинмәге эсли пулуң герекдигини, өйүң ыкдысады гурбуның болса инди шейле бир өверликли дәлдигини Момбелли билйәрди. Эмма княгиняның бар гайгысы чыкдажы дәлди Ол башга-башга затлардан ховатыр эдйәрди. Аделинада ат алмак хөвесини гоңшы гызларың дереденлигине-де княгиня муңкурди. Себәби гызының граф Жорж Дандевилиң меле атыны энче ёла тарыпланы княгиняның ядында. Княгиня-ягшы, атлара ким серетсин, агсак Пантелеймон гөргүли гаррапдыр, халдан дүшүпдир, өңки ябымызы идетмәге-де зордан етишйәр дийибем гөрди. Эмма, ген гөрмели, шол арада Аделинаны бирден Татьяна-да голдады (Теңеңириң оны ыран болмагам әхтимал). Ол Натали дайзасындан пулуң пикирини этмезлиги хайыш этди, өзүнин-де аз-овлак маясының барлыгыны ятлатды. Соңабака гызларың ислегини княгиняның адамсының доганогланам голдады. өзүнинем гошант гошмага тайярдыгыны айтды.

Эйсем-де болса, атлы меселе гүйзе чекди. Ахырда-да Аделина юка йүрекли, юмшак хәсиетли эжесини ырды. Шондан бәри гызларың икисининем аты бәр. Татьяналынкы «Мираж» атлы дор алаша. Аделинанынкы «Диана» атлы гыр алаша

Догры, Москва этегиниң токайларына — Сокольникә, Марьина Роща, Лефертова атлы сейле галапын Аделина гидйәр Меле атлы граф Жорж Дандевиль билен гидйәр. Эмма май тапып, өе геләйсе, гыш болсун, яз болсун, тапавуды ёк, Татьяна-да «Миражина» тарап Аделинадан өң ылгаяр Полина Ивановна муңа-да ген галяр. Өз ичинден — эдил эркек оглан ялы, мегерем, бедеве ыхлас гызың ганында бардыр-да — дийип ойланяр...

Шейле-де болса, Татьяна Аделина меңзеш дәл. Ылайта-да соңкы йылларда өзгерди Ким билйәр. белки, инди чагалык дөврүнден сайланандыр, жуванлык хесери башына урандыр? Бейле дийсең, Аделина ондан ики яш улы. Шонда-да бу дүнйәде гайгы-гамы ёк ялы, хемише жакгылдап йөр...

Трюмоның өңүнде бәлчирейән Аделинаның якымлы сеси Момбеллиниң пикир ёрдумыны бөлди.

— Тань, гел, мен сачымың тимарыны үйтгедейин-ле.

— Нәме үчин?

— Инди нә эгленйәниз? Княгиня-барышнялар гыссаглы гелсинлер дийдилер. — Полина Ивановна ызына өврүлди.

— Пардон,[1] Белли! Хәзир етдик ызыңдан. Душели, Адель! Бу ики арада сачыңа яңадан тимар берере вагт ёк...

Аделина билен Татьяна икиси мыхманхана гиренде, Жорж дабаралы тушь чалды. Роялың янында, ак тюльден ншликли, сары реңкли тафта тутусы ики яна çырылан гин пенжирәниң өңүнде үйшүп дуран беземен жуванларың бары бирден гыгырды.

— Урра! Гип-гип, урра! — Эл чарпышдылар. Ызлы-ызына өңе чыкып реверанс эдип, Татьянаның элини өпдүлер.

— Меңилиң ахыры, женап студентлер! Ат гойлан гүнүниң тоюнда гөркүне гуванмага бизе-де май бериң ахыры! — дийип, мыхманхананың бейлеки бурчундакы гоңрве күрсүде яйрап отуран графиня Лазовская лорнетини гөзүне тутды.

— Гел, гызым, гел, бизиң янымыза! — диен Наталья Владимировна-да көне жорасыны голлады, ызынданам Лазовскаяның гулагына буйсанчлы пышырдады. — Коман тю ля трув?[2]

— Шарман! Сюрту аль э дёвеню бэль дерньер вие. Э лозью! Кэль бо зьё! Э силь![3]

[1] Багышла (французча).
[2] Сен оны нәхили гөрйәң? (французча).
[3] Дийсең ажайып! Ылайта-да соңкы йылда оваданлашыпдыр. Гөзүне серетсене! Эй, таңрым, бейле-де шохлели гөз болар огушя! Кирпиклерине нәме дийжек!

Графиня Лазовская тарыпыны тамамламанка, Татьяна оларың янына гелип етди. Эдалы реверансдан соң икисиниң-де элини огшады. Лазовская ашак эглен гызың текиз дараланан шар гара сачыны усул билен сыпалады. Шол пурсатда-да ызына гаңрылып, бир чеп эгнине, бир саг эгнине гарады. Эжесиниң херси бир тарапында дик дуран гейнүвли экизлер седасыз баш эгип, өңе әтледилер. Икисем бирден сеслендилер:

— Гутлаяс, шөхратлы княжна!

— Мерси, женаплар!

Төверегини гуршап алан гөчгүнли яш йигитлере ене-де хайсыдыр бир гызыклы ваканы айдып берип отуран эгни погонсыз френчли, эпей гөврели, өсгүн чал муртлы, депе сачы дүшен яшулы бирден зенанлара тарап өврүлди:

— Таня жан, гаррыжа дайыңы огшасыя геленокмы? Я мен инди модадан дүшдүмми?

— Тихон! Утанаңокмы? Бу гүн кимиң перишдесиниң гүни?

— Дайыма бей диймәң, ма тант![1] — Татьяна Тихон Демидовиче тарап йөнелди.

Дайысы-да йылгырып, еринден турды-да, гужагыны гинден ачып, Татьяна бакан әтледи, оны мәхирли гужаклады, гөзүне яш айлады:

— Пардон! Пардон! Натали! Танюша! Эйжежик гумрым, багышла сен хушы гачан гожа солдаты!

Эпей гөврели, өсгүн муртлы, депе сачы дүшен бу яшулы Наталья Владимировнаның вепат болан адамсының доганоглаңы Тихон Демидович Буслаевди. Ол патыша гошунларының Кавказ йөришлериниң көпүсине диен ялы гатнашып, отставка чыкан полковникди. Сөвеш ёллары барада сөхбет этмек инди онуң эсасы гүйменжеси, гуванжыды. Гарры полковнигиң кәте гүлкүли, кәте хасратлы хекаятларының бирнәчесини Татьянаның өзем диңләпди. Онуң ченденаша геплемсеклигини халамаса-да, шейле халатларда Татьяна аңсат туруп өтегитмейәрди. Сетанда-сейранда гара берйән бу адамың «гоша гумрулары» говы гөрйәндигини Аделина-да, Татьяна-да оңат билйәрди...

Тихон Демидович гызың гызаран яңакларындан тайлы гезек огшады.

[1] дайза жан! (французча).

Күрсүде отуран еринден олара сын эдйән Наталья Владимировна болса графиня Лазовская билен арасы кесилен гүррүңини довам этди:

— Менем оны ченсиз говы гөрйән, Нинель. Өзүң билйәң, онуң пансиона берилмегине-де мен башдан гаршы болдум. Арман, Елизавета Дмитриевна, нәме үчиндир, бир диенини тутды дурды. Сережа-да онуң сөзүнден чыкып билмеди... Индем шүйл окувыны гутаряр. Ким билйәр, өңде бизе нәме гарашяр!

— Учурсыз меникли гыз.

— Сен айтма, ма шэри! Фий энтелижант![1] Хем акыллы, хем мәхирли. Өзүнинем өмүр ялан сөзлемеси ёк. Эмма вели онда чагалыкдан бәри бирхили питнечилик рухы бар. Эдил калбында арвах орнашан ялы. Дайысы оңа — сен түйс чеченка — дийип дегишйәр. Йүреги дийсең юка — шатлыга-да, гайга-да боланок деррев тәсир эдйәр оңа. Дайысы айтмышлайын, ослагсыз ерден «азияча хокга чыкармасы» вели, кәте бизи ген галдыряр...

— Сәхра баласы-да...

Шол пурсатда гапыдан гирен Аделина графиня Орлованың гелендигини хабар берди.

Наталья Владимировна еринден еңил гопды. Хеммәниң назары гапа дикилди. Яңы кырка етенде дул галан графиня Орлова Москваның энчеме салонларының безегиди. Хер гезек мыхманчылыга геленде-де өзүниң илиңкиден үйтгешик гейими билен жемагаты, ылайта-да зенанлары аңк этмек онуң эдәхедиди. Ёк, ол онуң иң улы шатлыгыды. Өзем хер хили үйшмелен болса-да, хемише яш йигитлериң арасындан айрылмаярды. Яшына ян бермежек болян бу овадан аяла яш йигитлеринем хош сөзлер айдасы гелип дурды.

Бу гүнем графиня өз эндигине эерип, гиң этеги пола етип дуран, аркан ятан Ай орагы ялы якасындан ак мәмелериниң арасындакы эңайы дилкавы гүжеңләп гөркезйән, писсе реңкли махмал көйнегини шовурдадып, гүлүмсирәп гапыдан гирди. Дашкы безеге кәнбир үнс берип йөрмейән Татьяна-да бу сапар овадан аялдан гөзүни айрып билмеди. Ак беденли, серви каматлы графинядан ичерик яйран атыр ысы хованы бирден тәзеледи. Мыхманханада, хамала, өзге хич кес ёк

[1] Мениң мәхирлим! Акылың өйжүги! (французча).

алы, графиня гелшине Татьянаны гужаклады, огшады:
— Багтың ачык болсун, ма шэри!
— Мерси, графиня!..
Отставкадакы полковнигиң төверегини гуршап алан яш йигитлере эййәм гөзүниң гытагыны айламага етишен графиня нәзли гүлүмсирәп, өйүң эесине бакан йөнелди. Зенанлар билен гыссанмач саламлашды, Шол арада-да ассырынлык билен оларың гуалетини гөзден гечирди, өз гейими билен деңешдирди. Беземен графиняның: «Мениң тәзе туалетими ничик гөрйәңиз?» диен сораглы назарының манысына гаршысындакы зенанларам, элбетде, шол бада дүшүндилер. Эмма графиня йүрегиндәкини йүзе чыкармады, дүйбүнден башга затдан сөз ачды
— Княгиня Елизавета Дмитриевна гелмедими, Натали?
Эжесине дерек Аделина жогап берди:
— Олар Карлсбада гидипдирлер...
Зенанларың арасында эгленмәге дагы такаты етмедик графиня Орлова яш йигитлериң ковчумына тарап үмзүкди.
— Мен оңа гыгырян: «Наливайко, ат арвах оглы!» диййән. Ол көпей оглы болса маңа: «Башарамок, сизиң алы хезретиңиз — диййәр. — Ол антихрист гап-гара бир зат, судурыны агачлардан сайлап боланок» — диййәр. Менем: «Телпегини нышана ал!» диййән. Ол ене: «Телпегини сайгарып билмесем нәдейин» диййәр.., Соң бизде шол сөз ёң болуп галды. Хав-ва! Мени гөрселер: «Телпегини нышана ал!» дийип дегишйәрлер. Онсоң, женаплар...
Отставкадакы полковнигиң соңкы сөзлерини графиня Орлова эшитмеди. Эмма онуң дашына үйшен яш йигитлериң шовхунлы гүлкүсинден гожаның ене-де бир гызыклы зат айдяндыгыны анды. Граф Дандевиль еринден енил гопуп, юмшак курсүсини графиня хөдүрледи. Шол бада-да өсгүн муртуны тимарлап, мекирлеч йылгырян полковниге йүзленди:
— Тихон Демидович! Ханы инди даглылар билен сөвешишиңизи айдып берсеңизләң!
Нәз-керешмели сүлмүрейән Орлова яш графың хайышына гаршы болды, яшулының бадыны алды:

— Бу гүнки дабаралы гүнде урушдан сөз ачмаң, женаплар!
— Пардон, графиня!.. Йөне мен бир заты айдайын, женаплар! Даглылар бичак батыр хем мерт адамлар. Өзлерем саңа бир ынансалар, гайдып дөнүклик эденоклар, өлинчәлер вепалы... Ине бир гезек Чеченде шейле вака болды...
Эмма граф Дандевилиң сабырсызлыгы полковнигиң айдып бержек болян вакасындан шол пурсатда өңе дүшди:
— А мең какам болса хатларында: «Вагшы келлекесерлериң хич хайсына ынам эдер ялы дәл, әхлиси дөнүк, башарсаң, барыны гырмалы» дийип язяр.
Татьяна тисгинип гитди, йүзүниң реңки өчүп, додаклары тибирдеди. Бу сыратлы, сазанда йигитден ол бейле элхенч сөзе гарашмаярды.
Жоржың какасының энчеме сөвешде тапавутланан майордыгыны, инди энчеме йыллардан бәри Кавказдамы я Түркүстанда, бир ерлердеми, сөвешйәндигини отуранларың хеммеси билйәрди.
Пенжирәниң өңүнде эли китаплы дуран Бодиско курсдашының алпетинден алды:
— Эйсем онда сениңче шөхратлы рус офицерлери желлат-да, Жорж?
— Шөхратлы русь офицерлери, женап Бодиско, ватаның вепалы огуллары! Олар хөкүмдарың буйругыны берҗай этмеги улы багт хасаплаярлар!
Хич кимден сес чыкмады.
Тихон Демидович ак скатертли узын столуң янына барып, бузлы бедреде дуран шампань чүйшесиниң бокурдагына эл етирди:
— Женаплар, такал окалян ерде полковник Буслаев ёк. Мен пелсепе адамсы дәл. Мен солдат... Сиз, женап студентлер, такал окамага өкде. Такал окамага, жеделе өкде!..
— Думлы-душуң сансыз совал болуп дурка нeнең жеделлешмежек, женап Буслаев?
Кимдир бири:
— Ай, инди барон Силевичиң оглуны саклап билмейәңиз — дийди.
Бу сөзүң, догруданам, жаны барды. Барон Силевичиң оглы Мстислав университетиң юридики факультетиниң студентиди. Өзем какасының кесбине эерип,

адвокат болмагы арзув эдйәрди. Жеделсиз гүни геченокды. Онун яткешлиги, дүрли дөврүн акылдарларының дана сөзлерини бада-бат гайталап билши Татьянаны хер сапар хайран галдырярды. Хәзирем ол гапдалдан атылан хенеге үнсем бермеди-де, полковниге якынлашды, газ бойны хасам узалан ялы болды:

— Нәнен жеделлешмежек, Тихон Демидович?! Бу нәлетли дурмуш дуршы билен гипотеза. Яланмы эйсем? Хер гүнде бир тәзе меселәни өңе сүрйәр, «Чөзүң шуны!» диййәр. Ким чөзсүн? Нәдип, нәхили чөзсүн? Мен өз чөзмели задымы, өз жеделими гележеге гоюп гидип билжек дәл. Ёк, хорматлы полковник, бизиң шерап сүзүп, сигар күкедип, винт ойнап, өмрүмизи еле соврасымыз геленок. Ёк! Биз яташәрик Обломовларын душманы! Бизиң, Тихон Демидович, меселе чөзесимиз гелйәр. Европадан ыза галан Руссияны өзгердесимиз, яңадан гурасымыз гелйәр. Сиз гаршымы шоңа? Биз...

— Дур, залыват! Дүнйәни агдар-дүңдер этдиң! — диен янсылы сес барон Силевичиң оглунын бадыхова сөзүни кесди. — Руссиямызын нәмесини халаңок сен? Нәмесини, нәме үчин, нәхили өзгердесиң гелйәр, барон?

Янсылы совал берен Дандевилиң бирден гызаран йылчыр йүзүне хеммеси серетди. Яш графын гарачыны боларлы. Ёгнас бойнунын дамарларына ченли гызарып гитди. Әйнегем йылчыр йылан ялы йылпылдады. Мавы гөзлериниң йити назары барон Силевичин оглуны буравлады. Жеделкеш вели онун кинаялы хемлесине әхмиетем бермеди-де, оюнлуга салды:

— Вах, мен о затлары билйән болсам, худай болардым, Жорж.

— Онда нәме...

— Ене ким гелмели, Адель? — Аңырдан аладалы гелйән Наталья Владимировнанын якымлы сеси граф Дандевилиң сөзүни соңлатмады.

— Батурин, маман! Бизиң кланымызын кумири! — диен гарагол гызын айнакы назары граф Дандевилде эгленди.

Шол арада-да эсли салым нирәдир бир ере йитирим болан графиня Орлова гөзеллигини гүжеңләп, сүлмүрәп гелди:

— Бу заманын яшлары нәхили болайыпдырлар?! Аклым чатанок, Натали! Бары гаррап доган ялы!.. Мен

суслугы халамок, яш женаплар! Сыясы сөхбети дөвлет әрлерине, дипломатлара гоюң! Сөйгүден сөз ачын! Саздан сөз ачын. Ах, биз сиз ялы жуванкак... — Гашы-кирпиги тимарланан гөзлерини нәз билен сүзүп, графиня хош гөзе — голдава гарашды. О тамасам чыкмансоң, Татьянанын элинден тутды-да, рояла тарап чекди, граф Дандевиле — сенем бизиң ызымыза дүш диен ышарат этди.

Шол махалам гапынын ич йүзүнде пейда болан алжыраңцы Момбелли женап Денис Аркадьевич Батуриниң гелендигини ыглан этди.

Бодиско билен янашып дуран Дандевиль яңсылы йыршарды:

— Ана ене бир якобинчи гелди.

Наталья Владимировна ара гошулды:

— Инди-хә гележек гелди өйдйән, Таня жан...

— Гызлар, мәхрибанларым, белки, сиз бизе саз чалып берерсиңиз? — диен графиня Орлова ики тарапында дуран Аделина билен Татьянаны чала гужаклады. — Нәхили гөрйәниз, женаплар?

Бири-бириниң йүзүне сораплы середен Аделина билен Татьянаны бу дуйдансыз теклип алжыратды. Хәзирки пурсатда нәме айтжак, нәме чалжак? Шейле үйшмеленлерде биле айдым айтмага, саз чалмага ол икиси эндик эдипди. Бу гүн агшамам айдым-сазсыз гечер өйтмәндилер. Эмма хәзирки пурсатда...

Бәлчик Аделина айнакысырады:

— Нәме чалып бермән! Герегиңиз саз болсун! — Ол өзүнден Гөвни хош конференсьениң әхеңине гечди. — Чайковский. «Гадымы француз айдымы». Ерине етирйәнлер — дүнйә белли сазандалар Таня билен Ада! — Жемагата баш эгди.

Гүлүшдилер. Эл чарпышдылар. Бирденем дымдырслык болды. Ики жора роялың башында янашып орнашды. Инчеден узын бармаклар садап клавишлере етди.

Чайковскиниң «Чагалар альбомындан» айдылан айдымдан жоралар эл угурларына Шопениң «Баркароласына» гечдилер. Дура-бара оларың бармаклары гөзе илмеди.

Роялың эдил алкымында, улугыз ялы сүлмүрейәп, экизлериң ортасында дуран графиня Лазовская бир огулларына, бир саз чалян гызлара, бир-де Наталья

Владимировна гуванчлы назар салды. Ол гызлары огулларына, огулларыны гызлара, хеммесинем Наталья Владимировна гүжеңлейән ялыды.

Соңкы аккордларың окгунлы овазы кесилди. Аклыгаралы садап клавишлерин үстүнде чала сандырач узын бармаклы эллер галкынян лачының герлен ганатларына меңзеди.

— Танюша, сен — гудрат, ёк, Ада икиңиз гудрат!

— Мерси, Жорж!

Денис Батурин Татьянаның хузурында тагзым этди:

— Мунча боланына гөрә, ене бир айдым айдып бер, Таня!

— Хайсы айдымы, Денис Аркадьевич?

— Өз халаян айдымыңы.

Татьяна Аделинаның йүзүне сорaглы серетди. Жорж-сы башыны яйкады-да, граф Дандевиле тарап үмледи.

— Гой, Жорж чалсын!

Бейле сылага гөвни гөтерилен граф роялың башына гечди. Татьяна онуң гулагына нәмедир бир зат пышырдады. Якымлы гүлүмсирәп, баш атан Дандевилиң узын бармаклары садап клавишлере дил ачдырды. Эйжежик башыны чала аркан атып, айдыма башлан Татьянаның лабызлы меццо-сопраносы мыхманлары яңадан толгундырды.

Татьяна мылайым ховалы, нурана гүнешли бахар паслында яшыл дерә гечи бакмага барян шадыян оба гызы хакындакы гадымы француз айдымыны хөвес билен француз дилинде айтды. Вәширәк әхеңли айдым хеммәнин хошуна гелди. Бары-ёгы бәш-алты саны гечиси болса-да, олары түкелләнде, чопан гызын хер сапар ялңышяндыгына гүлүшдилер. Себәби хер гезек ол гечилерини санап башланда, хемише йыршарын йөрен шол гочак шляпалы, чыпар огланжык пейда боляр-да, ёлун ортасында сомалып дур...

Бирденем айдым тапба кесилди. Яңакларына ал өвүшгин чабыран Татьяна:

— Ызы ядымдан чыкыпдыр — дийди-де, бир энайы йылгырды. Ашакы додагыны дишледи.

Онуң оюн эдйәнинем билмедилер, чыныдыгынам. Графиня Лазовская сорaглы назарыны Наталья Владимировна дикди. Татьянаның дайзасы йүзүни мүйинли ашак салды:

— Айтмадыммы нәме, кәте шейле хокга чыкармасы бар-да...

Наталья Владимировна мыхманлары стол башына чагырды.

Мейлис барха гызышды. Татьянаның багтлы гележеги үчин бада гөтерен графиня Лазовская гызың кыяматлык энеси княгиня Елизавета Дмитриевнаның шулар ялы гүнде гелин билмәндигине гынанды...

Онуң сөзи Татьяны гамлы пикире гидерди, узакда галан чагалык йылларыны ядына салды.

Йигрими йыллап Империяның харбы министри болан генерал-фельдмаршал Дмитрий Алексеевич Милютиниң улы гызы княгиня Елизавета Дмитриевна Шаховскаяның өз эжеси дәлдигини Татьяна, элбетде, хас соң билди. Эмма шейле-де болса, өзүни энче ёла, өвран-өвран багрына басан шол овадан аялың булдураян гөзяшы Татьянаның хич хачан гөз өңүнден гитмеди. Соңкы йылларың довамында Елизавета Дмитриевна кә адамсы билен, кәте-де еке өзи Москва гаты кән гезек гелип гитди, Татьяны телим ёла Петербурга, Тамбова, Крыма — какасының мүлкүне, Париже, Вена әкитди. Әхли ерде-де гызлыгының гөвнүни авламак үчин, элинден геленини этди. Шейлелик билен Татьянаның калбында юваш-ювашдан перзентлик дуйгусы, мәхирли аяла миннетдарлык дуйгусы оянды. Ол барада алада эдип, Елизавета Дмитриевнаның институтың начальнигине-де бирнәче ёла хат иберенлигинден Татьяна хабарлы. Йөне соңкы ики-үч йылда вели Татьянаның гөвнүне болмаса, княгиня ондан совашан ялы. Ким билйәр, белки, гөвнүнедир?.. Олар инди гаты дашда яшаярлар ахыры...

— Нәме бирден гайга гитдиң, рэн дё боэтэ?[1] — диен шалыян сес Татьяны ятламалар акымындан чекип чыкарды. Енсесинден гелен Аделина жорасыны бәлчиклик билен гужаклады.

Шол бада-да пишик басышыны эдип, Наталья Владимировнаның янына гелен Момбелли бикесинин гулагына бир затлар чавуш чакды. Татьяна алжыраңы гаррының:

— Шол өңки Родион, бикәм — диен соңкы сөзлерини эшитди. Бирден бүтин гөвреси лерзана гелди.

[1] гөзеллик шасы? (французча).

Аделинанын мылакатлы эллерини чигнинден айырды-да, дайзасының йүзүне чиңерилди.

— Ёк, ёк, хэзир болмаз, Белли. Болмаз, гөгерчиним, гарашсын я эртир геләйсин...

Яңаклары бада-бат лаплап янан Татьяна толгунып еринден турды. Хич кими гөрмейән назары билен отуранлары бирлай гөзден гечирди. Бирденем:

— Ёк, дайза! Хэзир! Хэзир! — дийди-де, эдил авчыдан үркен кейик ялы болуп, гапа тарап окдурылды...

— Ине, шейле-дә! Хэки айданым-да! — Наталья Владимировна языклы пышырдады, графиня Лазовскаяның өңүне тәмиз табак сүйшүрди. — Бирден хокга чыкармасы бар-да. Чагалыкда-да шейледи. Сөзүңе гайтаргы бермез, диениңе «ёк» диймез вели, этжеги ичиндедир. Бир гөрсең, бәгүл ялы юмшак. Бир гөрсеңем, дашданам гаты...

Шагалаңлы мейлисиң гызан чагында той себәпкәриниң хич киме хич зат диймән, бирден туруп өтәгитмеги мыхманларың барыны гаты гең галдырды. Хич ким хич зада дүшүнмеди. Яш йигитлериң арасында отуран графиня Орлова аңырдан гыгырды:

— Нәм болды, Натали?

— Хич зат, графиня. Көне достумыз Родион гелипдир.

— Түйс болайыпдыр, уяжыгым! — диен Тихон Демидович булгурыны яңадан долдурды. — Солдат Родион гелен болса, полковник Буслаев — хэзириң өзүнде шу ерде дикилсин дийди — дийип айдың!

— Тихон!

— Эйсем онда бир гожа солдат Таня үчин бизиң барымыздан артык болдумы? — диен граф Дандевиль Аделинаны утандыржак болды.

Аделина вели адаткы бәлчиклигине салды:

— Жорж! Родион — Родион, бизем — биз...

Онуң бейле тарапында седасыз отуран Денис Батурин чала йылгырып, башыны ашак салды...

Мейлиси — мыхманлары унудан Татьяна болса бу махал Момбеллиниң инчежик кроватлы, узын пенжирели, сары шкафлы, кичижик отагында кебзеси күйкерен, даяв мыхманың бойнундан аслышып, хем аглаярды, хем оны огшаярды. Сачы-сакгалы сырылмадык

мыхман хениз гочак телпегини, гоюн дерисинден тикилен келтежик поссуныны чыкармага-да етишмәндир. Ондан теммәкиниң, дериниң, гарың ысы гелйәр. Гапыдан гирен бадына бойнундан аслышан княжнянынң нэдип көшешдирджегини билмән, ол улы басга дүшди, тагашыксыз херекетлер этди. Эмма Татьяна ансат айрылмады. Онуң бегенчден я гынанчдан аглаянлыгыны-да сайгармак кынды. Шейле-де болса, гожа мыхманың өзүниң-де шол бада дамагы долды, саг элине алан телпеги ере гачды.

— Родион! Эзизим! Мәхрибаным!..

— Худая шөхрат! Худая шүкүр! Татьяна Михайловна, түвелеме, гөр, нэхили барышня болупсыңыз! — диййән гожа-да сүңңүни саклап билмеди. — Аслышан гызы бойнундан айыржагынам, айырмажагынам билмеди. Гоюн дерисиниң, теммәкиниң ажымтык ысы билен духиниң хошбой ысы гарышды.

Ахыры Татьяна непесини дурлады. Узын кирпиклериниң ужунда пейда болан мержен хүнжүлериндей шатлык учгунлары яйрады.

— Чыкар ахыры поссуныны, чыкар, Родион! Нәме дик дурсуң? — Татьяна бөврүне диң салды. Гадырлы мыхманы хэзириң өзүнде мейлисе элтмек күйүне гелди. Эмма Натали дайзасының аларан гөзлери ядына дүшди-де, бу мейлинден эл чекди. Дайзасы билен арасыны бозмажак болса, хэзир онуң кежине гайтмалы дәлди. Бурчда дуран стула эл етирди. — Ине, отур! Ханы, мен саңа көмеклешейин — дийип, мыхманың поссуныны чыкарышды.

Родион пенжирәниң габадында дуран чакланжа столуң гапдалында орнашды. Таня онуң гасын-гасын йүзүне, буйралы чал сакгалына, салпаран чигинлерине, богунларыны гыл басан ёгнас бармакларына синчиглисын этди. Гаррапдыр гөргүли. Гаррапдыр. Йүреги иваи гитди. Шол пурсатда-да мыхманханадан дабаралы сазың овазы эшидилди. Татьяна йүрегини бире баглады.

— Тур! Гидели, Родион!

— Нирә?

— Мыхманхана! Мейлисе!

— Айдяныңыз нэме, барышня, мениң мәхрибаным?! Айдяныңыз нэме? — бу сөзлери етерликсиз хасаплан ялы, Родион ики эли биленем гаршылык ышаратла-

рыны шекиллендирди. — Мен агаларын мейлисинде отурмага эндик эден адам дәл. Такык шейле, кейигим, ол мениң бармалы ерим дәл. Родион өз орнуны билйән гаррыдыр... Сиз неме эдиң, барышня... Бағышлаң! Мен зерарлы... Мен ынха шужагаз ерде... Бу гүн «Татьяна гүни». Гутлайын дийип гелдим. Сонкы үч йылда, белки, дөрт йылам болса боландыр, өзүңиз билйәңиз, бир гезегем сизе гелип билмедим. Ярамок, кепдерим. Көне яраларым гозгады. Онсоңам инди яш бир чене барды... Шонда-да йүрегим такат тапмады. Бир гөрүп гайдайын, гутлайын дийдим. Ёгса арманлы өлерин дийдим... Хенизем ядымда, денизде гай турды. Гәми халлан атян хиннилиге дөнди.

— Он-а айдып бериндиң... Биз шонда нирeден гәмә мүнүпдик, Родион?

— Красноводскиден. Ёк, ёк, Чекишлерден. Гөрйәңизми, хушумам күтелипдир. Такык, Чекишлерден... О вакалар, элбетде, сизиң ядыңыза дүшйән дәлдир. Татьяна Михайловна. Мениң вели әхли гечен ёлумыз гөз өңүне гелип дур.

Агзына-бурнуна ченли алабедер ёлагчыдан долы әпет гәми аграслык билен ыраң атып гөк деңзиң гужагына чыканда, жахан яңы ягтылыпды. Менем сизи палуба алып чыкдым. Гүн догды. Деңизде бирден тюленлер гөрүнди. Зомп-да-зомп болшуп, омзашып, оймулдашып, бир чүмүп, бир чыкып, сувда агып-дөнүп башладылар. Сизем олара бармагыңызы чоммалдып, нәмедир бир затлар дийип аглабердиңиз. Горкма, гызым, горкма, олар бизе дегмез — дийип, гәмә якынлашян тюленлере нан бөлеклерини окладым. Олар наны гапып алдылар. Сен муңа хайранлар галып, мени хас берк гужакладың. Шонда мен: «Тюлень. Тюлень. Тюлень, Таня жан. Тюлень» — дийдим. Бирден сизем: «Түй-лен!» — дийип, ят сөзи ювашжа гайталадыңыз. Деңизде әвмезлик билен агып-дөнйән жанаварларың ойны, мегерем, сизи гаты гызыкландыран болса герек. Сиз олара эсли салым сесиңизи чыкарман, сын этдиңиз... Бирденем чакыр сесли чарлаклар учуп гечдилер. Кәси ганаты билен толкунларың ак гершини гырдырып гитди. Мен ене өз дилимде: «Чайка,[1] чайка, Таня жан!» — дийип, сизе шол эркана ак гушлары гаратжак болдум. Сиз шонда ене мени бегендирдиңиз: «Чайка!» дийип, депәмизи гырдырып гечен гушуң ызындан гыгырдыңыз. Шейдип шо гүн ики саны тәзе сөз өврендиңиз...

[1] чарлак.

Татьяна бирден тисгинди. Гөвнүне хә диймән, ызындан чакылык геләйжек ялы болды дурды. Догруданам, шол пурсатда гапы ачылды.

— Ах, мәхрибаным Момбелли! Нирә йитәйдиң сен?

Өйденчер аялың элиндәки гызыл гүлли, гара межиме Татьянаның совалының жогабы болды. Межимеде араклы графин, говрулан товук, пейнир, дузлы хыяр, чөрек хем булгур гөрүнди. Момбелли межимәни столуң үстүнде гойды-да, яш бикесиниң узакдан гелен мыхманына баш эгди.

— Ишдәңиз ачык болсун!

— Өрән миннетдар! Йөне мен үчин бейле азара галмалы дәл экениңиз...

— Азары болмаз оң, Родион. Ал! Ий! Ич! — диен Татьянаның өзи мыхмана хөвес билен хөдүр-хеззет эдип башлады.

— Бикәм, мәхрибаным, гелсинлер дийдилер...

— Хәзир, хәзир, Белли. Хәзир гелйәр дий...

Сөйгүли бикесиниң хәзирки галагоплы халына гаты гоңы дүшүнен Момбелли баш эгип, чыкып гитди.

Родион өзүни оңайсыз халда дуйды, узур өтүнмәге дегерли делилем тапмады-да, ене өңки сөзүни гайталады:

— Сиз азара галмаң, кепдерим. Гидиберин... Мен ынха шужагаз ерде өзүмжик... Менден яна биынжалык болмаң. — Эй гөрйән гызыны хас аркайынсырагмак ислән ялы, Родион графине эл етирди. — Ынха мен сизиң саглыгыныза аражыгам ичерин. Шейле...

Шол вагт ене гапы ачылды. Яңаклары нар ялы гызаран Аделина бада-бат еринден туран Родиона шадыян салам берди.

— О, мамма миа! Родион! Гайып болан гадырдан!

— Мен учурсыз миннетдар, княжня бикәм!

— Танья, маман, сё фаш...[1] Мыхманлар...

— Родион, кепдерим, сен дарыкма, ховлукма... Бу гүн бизде ятарыс... Мен басым гайдып гелерин... Ий, ич, бикәм! Дынжыңы ал... Онсон гүрлешерис...

[1] Таня, эжемиң гахары гелйәр (французча).

Гоша гумры пасырдап, чыкып гитди. Ховлукмач әдимлерин гүңлеч дүркүлдиси йитди. Дашарда гараңкы гатлышып башлады. Гар ягмасы гүйчленди. Даражык, йылы отага тукат үмсүмлик араланды. Илкинжи булгуры башына чекен Родион буйралы сакгалыны ысгынсыз овушлады, эмма хурша эл етирмеди, пикире гитди. Чилим чекеси гелди. Асавачдан асылан поссуның жүбүсинден агзы бүзмеклиже гайышдан чилимхалтасыны алды. Дашарык чыкмага-да ялтаныпчилим доланмага башлады.

Чилим гожа солдата кувват берен ялы болды. Оны узак үлкә алып гиден ятламалар юмагы-да чилимиң гөзе чала илйән гөгүмтил түссеси ялы, асса-юваш чөшленип уграды...

Шундан он үч йыл озал, 1881-нжи йылың январь айының он икинжи гүни текелериң Гөкдепе галасыны элән патыша гошунларының хатарында Родионың езем барды. Ол шонда инфантерияның капитаны князь Сергей Владимирович Шаховскойың денщигиди. Догры, Родионың онуң гуллугына геленине шонда бары-ёгы үч ай төвереги болупды. Москвадан өз яны билен гелен денщигини Чекишлерде гиҗе бири деңзе гарк эденсоң, капитан Родионың бердашлы дуркуна хырыдар болдумы, хат-соват билйәнлигини халадымы я-да оңа бири салгы бердими, гараз, сада солдаты өзүне денщик эдинди. Родионам өзүнден он бәш яш кичи капитана жаны-тени билен гуллук этди. Сырдам бойлы, агажетли, ченсиз тити капитан галдав хем чаласын жахылды. Ол чалт геплейәрди, чалт херекет эдйәрди. Онуң терсине, Родион хаялдан усуллы адамды. Эмма оңа буйрулан юмшуң битмән галжак гүманы ёкды. Капитан ятдан чыкаргычды. Родион үчурсыз яткешди. Гараз, яш командир билен гарташып башлан солдатың гылык-хәсиети бири-бирине асла кыбап гелмейәрди. Ким билйәр, белки, шонуң үчинем князь билен солдатың сулхы алшандыр. Дурмушда дүшүндирмеси кын зат кән боляр ахыры... Онсонам, Родионың ядына дүшйәр, капитаның чага хәсиети барды: ол денщигиң агачдан, дашдан ёнуп-гырдап ясаян дүрли гуржакдыр оюнжакларыны халаярды. Кәсини өзүне ядыгәрлик алярды. Умуман, икиси бири-бириниң дилине дүшүнди. Москва геленсоңлар, Родион оны екеже ёла шу особнякда гөрүпди. Хәзирем шол князь Черни-

сем кичижикди. Эйсем-де болса, онун бу маслахата дахылы ёк ялы болуп отурышы геңрәкди. Себәп дийсең, ол мүҗи адам дилевар хем гезендеди, дүнйәден хабарлыды. Дыкма сердар оңа телим гезек дүрли ёлларда саташды. Хер сапарда-да ондан биртопар тәзелик эшитди. Хәзирем сердар Гижен гырыгы гепледип — хава, онуң йөргүнли ады Гижен гырыкды — гызан ганлары совадайын, берчиген йүреклери көшешдирейин диен карара гелди. Эмма сердар оңа лак атмага етишмәнкә, бирден Гижен гырыгын өзи дилленди:

— А-хов, жемагат, бейдип, галпылдашып отурмаң! Бизиң эшидишимиз чын болса-ха, о түки оруса Гәкдепе герек дәлмиш. Ол — Гүндогара бакан ёл берсениз, бизе бес, биз бир гечип барян ёлагчы — диенмиш. Эгер-ки шейле болса, ёл берелиң, гечсин гитсинлер...

Бирки ерде гүлки эшидилди. Дыкма сердарам йылгырды, йөне өзүнин сөвешжен гылавына басалык эдип билмеди:

— Нәтдиң-айт муны, Гижен? Ахалдан өзге ер вә түркмениңки дәлми?

— Ай, мен, сердар ага, «ховул, ховул, ховул бела, үстүмизден совул, бела!» этжек болян. Өзүм-ә түпең тутуп билемок. Түпең тутмагам исләмок! Хава... Ёк, сен мен билен санашжак болма, сердар. Мен Кап дагының депесинде йүзәрлик дәвесини сүйрәп барян гарынжаны шу ерден гөрүп отырын. Хава. Гижене әлем аян. Туф!.. Мен саңа «дәлинден догры хабар» айдайын, сердар. Дини гайры болса-да, орус диениң чакым чак болса, бихал миллет дәлмишин. Шагадамлы ашнам айтды. Ынанай! Орус кеммагала көмек эдйәмиш... Говусы...

— Говусы, сен сем бол! — диен Гурбанмырат ишаның сеси сандырады.

Эмма Гижен гырык тагсырдан бирҗигем эйменмеди:

— Нәме сиз бейле, ишан ага, гана сувсан ялы? Күлли түркмен или — оруса раят болалың — диен мәжилде. Ала-бөле бизиң галамыз сайланаймалымы?

Гижен гырыгың гапдалында отуран гөк донлы гырчуя силкинип ериндан турды:

— Өз жаныны гайгырып, ватандан эл гөтерене эне сүйди харам болсун! — Силкме телпегини ере пылчап урды, билинден асылан гылыжыны гынындан согур-

ды. — Шу гылыжың йүзүне язылан хаты гөрйәниз-ми? — Ол гылыжы ики эли билен дабаралы галдырды. — «Зен талак» язылгы! Дүшүнйәңизми? Ким шу гылыжы ишледип билмесе, «зенаны талак» язылгы. Шу саргыт галаның әхли гылыжына язылгы. — Дагы бир сөзем диймеди-де, туршы ялы лампа отурды, телпегине эл етирди.

— Рас айдян!

— Түркмен хич хачан кесекиниң шасына я ханына бил бүкен дәлдир!

— Берекелла, жигитлер! — диййип, дызмачлара гылав берйән Керимберди ишаның өзүнден гөвни хош болды.

— Биз тархан! Өз галамыз өзүмизе бес!

— А-хов, Бендесен пәлван! — диййип, гыгыран Ханмәммет Аталык ене-де отурып билмеди. — Агзың айдяныны гулагың эшидйәми? Гөкдепе галасыны горадыгың түркмен үлкесини халас этдигиң дәл ахбетин!

— Өз арабаңы тигирле! Өз гүнүңе ян!..

Дызмачларың ганы гыздыгыча, Гурбанмырат ишаның көхи гелди. Көпчүлиги өз сөзүне гулак асдырып билендиги барадакы гедемси дуйгы оңа гылав берди. Шөхратпараз ишаның гушы учды. Догрусы, ол хәзир ганлы чакнышыкдан өзүне нәме неп гелжекдиги барада, умуман, бу уршуң киме, нәме үчин герекдиги барада-да ойланып дурмады. Оны өз сепйән тохумының сувдан ганан шитил ялы, гөгерйәндиги канагатландырды. Ол өз янындан тамдыр инди мазалы гызды, чөрек япыбермек пурсаты гелип етди диен нетиже чыкарды.

— Хан ага, инди маслахаты жәмләйсең нәдйә? Миллетиң мейлин-ә гөрдүк — диййип, ишан алңасады.

— Бизем кән зады гөрдүк, ишан ага — диен Гөнүбек ене онуң гапдалындан чыкды. — Гумда гана булашып ятан телпекдир шырдагам кән гөрдүк, хейхат, жеңде екеже-де ганлы селле гөрмедик...

Хан ага дәл-де, Дыкма сердар ардынып, ериндең турды. Гапдалындан асылан гыны готазлы гылыч әдигине дегип, икияна ыранды. Саг элини гушагына гысдырылан сапанчаның гундагына етирди.

Мәрекә сув сепилен ялы болды.

— Гөнүбек! Бес эдиң! Ил-гүн сени сылаяр. Сениңем динден я илден чыкып йөрен ыкманда дәлдигиңи

[illegible]рымыз билйәс... Хәзир... — Дыкма сердар саг элини [illegible]дырды. Ассырынлык билен ыза чекилен Гөнүбек [illegible]ында сердарың нәме диййжегине гарашман, ясы ең[illegible]ини түңңердип гитди. Шол махал аңырдан бир [illegible]ар атлы жигит етип гелди. Сердар гара өйлериң [illegible]ларындан босушып чыкан аялларың, эллерини дал[illegible]лашып, ковчум-ковчум болуп, мәрекә тарап йөнелен[illegible]диклерини гөрди. Шол пурсатда-да өзүниң сакгалын[illegible]дан чекип, хаясыз йыршарян, ябы дишли рус офицериниң бетнышан кешби гөз өңүнде жанланды. Гөвре[illegible] гагшап гитди. — Адамлар! Ишан ага гулак салың!

Гурбанмырат ишан Магтымгулы хан билен Дыкма сердарың арасында дуран ериндең өңе сайланды. Онуң [illegible]плы сеси аяк үстүнде дуран агыр мәрекәниң депе[illegible]инде яңланды. Ишан мукаддес топрагы капырлардан горамага чагырян илкинжи сөзлериндең башлап, га[illegible]ларын ганыны гыздырмага чалышды. Ахырда-да [illegible]ата чакылыгыны ак пата берип соңлады:

— Алла сыгының, алланың бенделери! Алла бизиң [illegible]дыр! Аллатагаланың гудратлы эмри билен Магтымгулы ханың ве ене-ки Дыкма сердарың пена[illegible] перманыны ыглан эдйән: алла аманадымызы алын[illegible], галаны горалың! Капырың элинден өлен шехит[illegible]дир. Алла сизе медет берсин, герчеклер! Омын!

— Омын!

— Омын!

— Омын!

[illegible] касам хөкмүнде мүңлерче адам тара[illegible] [illegible]-ызына гайталанан бу сөзүң гара булут[illegible] [illegible] яңланан гүррүлдиси гул-гулалы галаны [illegible].

[illegible] [illegible]ржалан ары кетегине дөнди...

[illegible] [illegible] галаның гүнбатарында болса бу ма[illegible] [illegible] гошунының отрядлары улы басга дү[illegible] [illegible] сепгитлерини пейлейәрдилер...

[illegible] [illegible] жемгыетиниң ак чадырлары өзбашдак [illegible] [illegible]. Ин кичижик чадыры графиня Милю[illegible] [illegible] [illegible]. Хич кесе дуйдурмаса-да, ол [illegible] [illegible]. Дан билен ёла дүшүшлери. Ахы[illegible] [illegible] дүшүп, фургона мүнди. Хәзирем Ро[illegible] [illegible] гетирип берен шезлонгында ики аягы-

нам ене узалып, аркан ятып, гөзлерини юмды. Өзүниң дүшүп йөрен ерлерини гөз өңүне гетирҗек болды... Чагалыкдан башлап, бегзадаларың арасында эсен графиня үчин хәзирки ягдайы ялан ялыды. Санкт-Петербург, Гатчина көшги, Москва, Ливадия, Рим, Вена, Флоренция, Париж, Гамбург, Симеиз... Императорлар, шалар, шазадалар, короллар, герцоглар билен душушыклар... Пешенели бал-маскарадлар... Император театрлары... Бирденем Гарагум чөли... Гарагум чөлүни Елизавета Дмитриевна дүйшүнде-де гөрмәнди. Дүйн болса шу чөлде князь Шаховской оңа биле дурмуш гурмагы теклип этди. Гүлки! Эртекә меңзейәр. Эмма хакыкат...

Чадырың дашындан гелен зенаң сеслери графиняның пикирини бөлди. Ол дүйрленип, дин салды.

...— Князь Шаховскойың йүзи яңы ене салыкды. Мегерем, командующий ене бир якмазыны диендир. Ахырда икиси бири-бирини дуэле чагырмаса ягшы...

— О нәме үчин?

— Өзүң гөреңокмы нәме? Князь графиняның көйүнде көйүп йөр ахыры...

— Көенде нәме?

— «Ак генералынам» гөзел кенизиң төверегинден айрыласы гелеңок. Хер халда харбы министриң гызы...

— Бейле дәл болаймасын? Аял гөрсе, Скобелевиң жыны атланяр диййәрлер-ле... — Чадырда отуран графиня биалач йылгырды. — Оларың оңшуксызлыгы Отеллоның дерди дәл. Князь Шаховской ярaлы я нәхош ерли миллете делалат эдйәр. Ине, шу гүнем шолар үчин хол чадыры гурдурды. Скобелев болса шоны халаңок... Князь билен графиняны ыснышдырянам әжизлере дүйгудашлык дуйгусымыка диййән...

Милютина ене-де йылгырды: гөр, адамлар нәхили сынчы!

Арман, Москваның шол аязлы гыш гижеси халбы галаңа душен Татьяна-да, онуң бир махалкы «солдат шинелли энекеси» Родионам бу барада хич зат билмейәрди, билмеклери мүмкинем дәлди.

Өз гызы ялы гөрйән княжнасы Татьяна Михайловна билен душушаныңа бичак бегенендигини Родион вагтал-вагтал гураксы үсгүрип, даражык флигелде ак-

сак атбакара узак гиже гүррүң берди, ягты жаханда өзүниң ялңыз гуванжының эйжежик гумрусы Татьянадыгыны өвран-өвран гайталады. «Бүтин Расеяның гуванжы хем гахрыманы» генерал Скобелев билен энчеме ёла йүзбе-йүз душушмак багтының өзүне миессер болaндыгыны буйсанч билен ятлады...

Татьяна-да шол гиже оңлы уклап билмеди. Шол [illegible]мың дөреден толгунмаларының, гаршылыклы дуйгуларының, чолашык пикирлериниң кереби оны сындырмады, уклатмады. Пикир ызына пикир чогды!.. Нәме үчин дүнйәде уруш боляр? Нәме үчин ынсанлар урушмалы? Ган дөкмели? Уруш асла нәмә герек? Татьяна муңа дүшүнип биленок. Аклы чатаңок. Родионың айдяр ахыры — урушдан апатлы беланың ёкдугыны билйән — диййәр...

Кәте-де ол яссыгының ашагына дыкап гызыл көй[illegible] усуллык билен чекип алып, гамгын сыналады...

Родион-а бейле-де дурсун, хай-хайлы генерал Ско[illegible] өзем Гөкдепе галасыны ээлемегиң я-да соң[illegible] түркмен үлкесиниң өз мейли билен Руссия [illegible] нетижесинде дөрежек дүйпли социал [illegible]лериң манысына-матлабына гөз етирип бил[illegible]. Аслында «ак генерал» бу барада чынлакай [illegible]. Ёк, ойланаңокды. Харбы серкерде үчин [illegible] компаниясының диңе бир манысы-матлабы [illegible] тәзе ер алып берип, өз шан-[illegible] артдырмалыды...

ЭЙСЕМ ИНДИ ОЛ ЭРКИНМИ?

[illegible] оңлы уклап билмедик Татьяна даң ата-[illegible] гарашды. Ахыры жахан ягтылып баш-[illegible] инсиз, узын пенҗиреден махал-[illegible] айлап ятан гыз шогурдавук ак [illegible] серпип гойберди-де, юмшак крова-[illegible] отурды. Йылманчак чигинлерине яйылан [illegible] сачларыны аркан атышдырды. Ериндең [illegible] ялы, аясыны эңегине сө[illegible] ики дызына дирәп, эсли салым [illegible] болуп отурды. Ахыры аякларыны кроват-[illegible]. Пола язылав гаплаң дерисиниң үстүнде [illegible] сүтүкли махмал шыпбыгына кепдери топук-

лы аякларыны илдирди. Гиҗе геййән ак атлас көйнегини шовурдадып, пенҗирәниң өңүне барды. Инчеден узын пенҗирәниң ашакы гөзлериниң айналарына никап болан ораяны тутусыны ики тарапа сырды. Она-да кайыл болмады-да, гөк пенҗирәниң бир гапдалыны усул билен ачды Май сәхериниң сергин шемалы йүзүни сыпалады. Атыр ыслы пәкизе ховадан хезил эдинип дем алды.

Институтың яй шекилли, яшыл реңкли жайының гиң ховлусы ләлезарлыкды. Сәхерин сергин шемалына нәз эдип, үлпүлдешип отуран реңбе-рең гүллер Татьянаның гөвнүни гөтерди. Гапдаллары зерендир липалы, гоша аллеялы шу ләлезарлыгың институтың ызгытсыз начальницасының иң улы гуванжыдыгыны студенткаларың хеммеси билйәрди. Начальница гызлара: «Сизем шу тәсин гүллер ялы, тәмиз болмалысыңыз» дийип, хәли-шинди өвүт бермәге эндик эдипди. Хемише диен ялы этеги пола етип дуран гоңур көйнекли, шиллиң бойлы, сүйри йүзли, биркемсиз тимар берлен чал сачлы, эли элмыдама лорнетли начальницаның хортаң кешби гөз өңүне гелен Татьяна биалач йылгырды.

Татьяна хәзир институтда өзүнден өзге адам оянаиндыр өйтмеди. Эмма ялңышанына деррев гөз етирди. Институтың гиң ховлусының тә гайракы демир дервезесине ченли узалып гидйән, ал-яшыл кешдели клумбаларда эли гайчылы күйки багбан эййәм ыгшылдашян тер гүллериң пудакларыны гырпып-чырпып, тимар берип йөрди. Даң шапагының еринин гызарандыгы гүллере чайылан сымгылт өвүшгинден мәлим болды. Асмандан ак гувлар ялы, гайышып баряи акжа булут топбажыклары-да Татьянаның сүңңүни еңлетди.

Нәхили ажап сәхер! Май сәхери!

Татьянаның өз он алты яшының белленен гүнүнин эртеси «солдат шинелли энекеси» Родион билен хесретли хошлашалы бәри инди бәш ая голай вагт гечди.

Бу гүнем 18-нҗи май. Бу гүн онуң иң соңкы экзамени. Иң кын экзамен — Таңры кануны. Иң кын экзамен, иң мылайым мугаллым. Мәшбурүнч яйбан сакгаллы, чалымтык узын сачлы, тогалак гөврели профессор Инжилиң сүрелерини овазлы окап билйән гараягыз гызы айратынам эй гөрйәр. Оны диңе Татьяна-

ның өзи дәл, класдашларынынам хеммеси билйәр.

Ене-де санлы сагатдан Татьяна гызгылт янаклы, габакман гоюн гөзли кешишиң өңүнде дикелмели Догры, Татьяна соңкы гүнлерде отагындан чыкман диен ялы ахыркы сынага тайярланды.

Ёк, диңе соңкы гүнлер дәл, ол инди бәш айдан бәри — берк ядында галан шол гарлы гыш эртириндеи бәри институтың дашы хаятлы ховлусындан чыкман яшаяр.

Шол хесретли хошлашык хәзирем бирден гөзүниң өңүнде жанланды.

Татьяна эгни гоюн дерисинден тикилен, теммәкиысы сиңен гоңрас поссунлы, башы япбашык гара телпекли, аягы кече эдикли Родион билен особнягың атың налы шекилли секисине ирден чыканда, гар ягып дурды. Родион дашарда бир сөзем диймеди-де, гары ардылан басганчаклардан ашак дүшүберди. Татьяна болса гоша сүтүне сөенип, алжыраңңы назарыны ондан айырмады. Даяв гөврели солдатың чигинлериниң инди бирнеме чөкенлиги шол махал гөзүне илди. Родион индии, догруданам, солдата дәл-де, өз аслына — дайхана меңзейәрди. Татьянаның йүреги бирден ховсала дүйди. Родион өзүнден дашлашдыгыча, йүрегиниң хайсыдыр бир дамары үзүләйҗек ялы, нәмедир бир гыйматлы задыны өмүрлик йитирәйҗек ялы болды. Бу дуйгы йүрегини гүрсүлдетди. Бирден әхли задыунудып, мәхрибан адама тарап ылгады. Баршына-да гожа солдатың бойнундан асылышды. Сакгалы-мурты сырылмадык йүзүнден әвран-өвран огшады, седасыз хоркуллап, гөзяш дөкди. Гар билен гарышан гөзяшы эзиз хоссарының гамашан йүзүне дамды.

— Болды! Болды, бесдир, эйжежик гумрым!.. Хапа болман! Мен ене гелер дурарын... Хава, хава, гелер дурарын...

Хава, шол хесретли хошлашыкдан бәри бары-ёгы бәш ая голай вагт гечди. Эмма шу мөхлединң ичинде өз калбында нәхилидир улы бир өзгеришлигиң боландыгыны Татьяна аңды. Ол үрч эдип окады, экзаменлере тайярлык гөрди, экзамен берди, эйсем-де болса, бөврүнде хемише башга бир санҗы бар ялы болды дурды. Родионың пешгеш берен журналыны гүнде-гүнаша элине алды. Бирейййәм бүтин мазмуныны ятдан

билйән очеркини дүшнүксиз гусса билен гайталап-гайталап окады...

Хәзирем Татьяна эли гайчылы күйки багбаны унутды-да, чепине өврүлди. Хашамланан туалет столжыгының үстүнде ятан юкажык журнала гөз гездирди. Еринде дур. Гиҗеки гоян еринде. Журнала эл етирди. Поссужак додаклары пышырдап уграды.

— «...Төвереклеринде санитарлар пелесан уруп йөрен яралыларың арасына дүшен, ахы-наланың, найынжар иннилдилериң зарындан гулагы камата гелен чага гөзүни элек-челек эдип, дегре-дашына вехимли назар айлады, онсоң еринден турды-да, серрелишип ятан маслыклардан совла-совла аласармык халда өңе йөреди, аҗы гөзяшыны пайрадып, эҗесини гөзләмәге башлады.

...Генерал Скобелев етим гызы графиня М.-а бермеги, ондан хәзирликче гыз барада алада этмеги халыш этмеги буюрды, гелҗекде ол бу гызы өзи тербиелемеги йүрегине дүвди.

Графиня узакда дәлди, галаны габан лагердеди.. Ол гыза серетмеги өз денщиги Родиона табшырды. Хызматкәр эдип алар ялы аял машгала болмансоң, Родион чем гелен иши эдйәрди: нахар биширйәрди, ичерә середйәрди, кир ювярды...

Энекелик везипеси Родионың гөвнүнден турды. Тәзе гуллугына монча болуп, гызың яшаҗык бедениңе синен чаңлы киршени ювмак нието билен, ол деррев сув гыздырып башлады. Оҗагаз гыз үч яшларындады. Өз төверегини галлап дуранлара ойнаклап дуран гара гөзлериниң мүңкүр назарыны айлаян, кирләп узын көйнекли — эгнинде шондан башга зат ёкды — бу гаррагызҗа гыз яп-яңы табордан алнып гайдылан эйҗежик цыган гызына меңзейәрди.

Эндам-жаңының ювулмагы гыза хош якмадык болмалы, чүнки ол эллерини келеменледип, дәбшенекләп, гыкылык барыны турузды. Эмма шепагатсыз Родион гызың гык-вагына сәхелче-де питива этмән, оны гарачыны билен ювундырды».

Чала йылгыран Татьяна шол ябаны гызҗагазы гөз өңүне гетирҗек болды. Эмма шол гызыл көйнеклиҗе гыз гөз өңүнде шекилленмеди. Ене-де окап башлады.

— «Ол йылы сувы гызың депесинден хер гезек паглады гуянда: «Нәче ләгирсеңем, пәкиз-ә боларсың» — дийип гайталаярды. Ахыры ол гызы сува дүшүрип болды, оңа йыртылан эркек көйнегинден тикилен арасса көйнеҗиги гейдирдилер, келлесине гочак яглык дандылар, оңа боларлык аякгап тапылмансоң, аягына узын йүң жорап гейдирдилер. Гаража гызы кровадың орнуны тутян тагтырованда шол халда ерлешдирип, гара дере батан энеке ахыры оңа чай берип башлады...»

«...Дузага дүшен сарч жанаваржыгы яда саляр шол ябаны гызжагаз Таня Текинскаяды. Ол дине Родион билен графиня өвренишипди. Родион оны ийиндирди, гейиндирди, геймини чыкарды, ювундырды, ятырды, дашынданам кәбир рус сөзлерини айтмагы өвретди. Родиондан өзге адамларың барына Таня вехим хем мүңкүрлик я-да халыс бипервайлык билен гаряды. Родион болса онуң гөвнүнде бар задың орнуны тутды. Ол хайсыдыр бир түркмен сөзлерини хеччжикләп. Родионың сөбүгине дүшди йөрди. Эмма дине рус дилини билйән Родионам шейле халатларда өзүни йитирип дурмады. Ол я гызы макуллап башыны атды я-да бирден гыза вәширәк чиңерилип назар салды. Бу болса Таняның хошуна гелди. Ол хер сапар жакгылдап гүлди...»

Татьянаның дамагы хыкга долды. Элинден стола гачан журнала мерҗен ялы гөзяшы дамды. «Ах, Родион, Родион, мәхрибан ховандарым! Нередекәң сен хәзир? Мен бу гүн иң соңкы экзаменими бермели». Шол махалам туалет столуның ёкарсында, сымгылт ренкли дивара какылан юмуртга шекилли айнада өз суратыны гөрди. Хәзир ол бир затдан өйкелән ялы болуп гөрүнди. Пәкгүҗе додакларыны чала ачып, хәзирин өзүнде кимедир бирине бир затлар дийәйҗек игенәйҗек ялы болуп дур. Тегелек ачык якасындан гөрүнйән алтын зынҗырлы алтын хач айнада ловурдады. Айнада шекилленен суратың өйкели, нәгиле навары Татьяның гөвнүнден турмады. Ол бирден өз шекилине дилини чыкарды: «Ери, гырнак, сен нәме шекилине дилини чыкарды: «Ери, гырнак, сен нәме горкямың?» Шекилинден сес чыкмады. Өз сесинии Татьяның дине өзи эшитди. «Хич хачан мүәсини Татьяна, хич хачан! Башыңы хемише дик тут!» дийди-де, чала йылгырды: алты-еди яшларында, өйде окадылян махалындакы немец дили мугалламасы ...

лымасы — алтын гуршавлы пенснели семиз фрау Гертруда ядына дүшди. Хәзир ол айнадакы шекилиң шу гамлы назарыны гөрен болса, пенснесини маңлайына галдырып: «Никарашо. Непрлишно. Пасор...» диерди. Хөкман кәйинерди.

Догруданам, шол йыллар Татьянаны окатмак кынды. Алты-еди яшына ченли, нәмедир бир затдан горкян ялы, хер бир адама гаража гөзлерини мөлердип, вехимли середен, бойнуны ичинден чыкармадык, сессиз-үйнсүз, йыгра чага бирден-бире үйтгеди. Аягының ашагына от басылян ялы, узынлы гүн багда ылгашлады. Етим гызың мәхирли хоссарларынын йүреклерине теселли берен бу өзгеришлиге Татьянаның өз-ә дәл, гамхор энекеси Момбелли-де, гувернантка-да, Натали дайзасам дүшүнмеди. Йөне олар өңлер хайсыдыр бир гуржагыны элине алып, бир бурча дыкылып, галапын седасыз отурян гызын бирден кебелек ялы гайып йөрен Аделинаның ызына эерип гурандыгыны гөрдүлер, бегендилер. Хава, Татьяна бир ерде дек отурмаян гарагол гызды. Сыпынса, класдан гачярды. Соң гачагы гувернантка я Аделина бир ерлерден тапып гетирйәрди. Кәте бирден мугаллымың совалына хич хили жогап бермән, дымып отурмагам ол өзүне айып билмеди. Кәте-де бирден өзүнден ики яш улы Аделинаның билмедик совалына-да жогап берйәрди. Гараз, мугаллымлар гарагол гыздан хер хили «хокга чыкарарына» гарашярдылар. Диңе бир алтын гуршавлы пенснели семиз фрау Гертруда дәл, хемише пәкизе ак көйнекли, гара сюртуклы, чала сакавлап, өрән юваш хем хаял геплейән, элинин аркасыны агзына тутуп, хәли-шинди паллаян, гоша энекли, гарынлак иңлис мугаллымы сэр Доусон хем, француз дилини окадян мугаллым — клас отагында хажжык ялы хекгерилйән, яш, сыратлы, учурсыз чаласын херекетли, гара цилиндрли дегишген мосье Анри хем, саз мугаллымасы — гаралы гөзли, алма яңаклы, хемише гүлер йүзли сеньорина Изабетта хем гара гызың какабашлыгындан зейренйәрдилер. Оларын бары биригибем, бир зада гең галярды: өзүнинкә асла меңземейән хәсиетли Аделина билен Татьяна еке гезегем уршанок. Онсоңам Татьянаның гараголлугындан зейренйән мугаллымлар, нәме үчиндир, оны эрбедем гөренокдылар. Ылайта-да узын дырнаклары гырмызы лаклы саз мугаллымасы сеньорина Изабетта (Аделинаның «мамма миа!» сөзүни өвренип галан мугаллымасы) Татьяна мәхирлиди. Хер такты, хер гамманы онларча гезек гайталатса-да, Таня шадыян сеньоринаның «зулмуна» чыдаярды.

Ине, бу гүнем 18-нжи май. Бу гүн онун иң соңкы экзамени. Татьяна кичижик столунын үстүне ене бир гөз айлады. Теология боюнча биртопар китап чалашыкчаш болуп ятыр: Төврат, Инжил, сахабаларын диванлары, кераматлы энбияларын өмүр беянлары...

Профессор хер гезек сапакдан соң класда — дина ыгтыкады Таня Текинскаядан говы билйәниңиз ёк — дийййәрди. Бу гүн нәме диеркә?

Татьяна окув корпусына етип баряркa, гин басганчакда «гамгын гөзли Света» ызындан етди.

— Тань, дур! Дур, биле гидели! Нәме маңа айгман гайдыберипсиң?.. Эртириң хайырлы болсун, мәхрибаным!

— Сеңкем!

Өрүлен меле сачлы, сүйт ялы ак беденли, мавы гөзли бу тыңкыжа гыз Татьянаның сырдаш жорасыды. Хатда Аделина ынанмаян сырларыны-да Татьяна Светлана ынанярды...

«Гамгын гөзли Светаны» телим йылың довамында идән болмады. Бир агшам Татьяна бу ягдайың себәбини жорасындан соранда, Светлана ере середип, узак вагтлап дымды. Ол умуман өзи барада сөхбет эдилмегини исләнокды. Асла ол Татьянадан өзге гыз билен кәнбир геплешибем я тиркешибем йөренокды. Шол сапарам берен совалындан жорасының үнсүни совжак болуп, Светлана сапалак атды. Ахыры Татьяна — мен сенден сыр гизләмок ахыры — диенсоң, улы дердиниң ужуны чала беян этди. Ол өзүниң бир атлы дворяның-помещигиң ойнашындан болан гызыдыгыны, эжесини гөрмәндигини, хайсыдыр бир етимлер өйүнде өсендигини, эшитмишине гөрә, алданан эжесиниң өзүни деря гарк эденлигини, дүнйәде хич кими гөресиниң гелмейәндигини... хамсыгып диен ялы гүррүң берди. Шол агшамдан соң ики етим, ики начар бири-бирине хас-да ысныщды...

Секиде аяк чекдилер. Икисем йылгырды. Татьяна

сүем бармагы билен акжа жорасының жуйк бурнуны ғалажа басды-да, ювашжа гужаклады:

— Гитдикми, жуйкбурун?

— Гитдик, принцесса! Иң соңкы айгытлы хүжүме!..

Татьяна үчүнжими я дөрдүнжи болуп, класа гирди. Гирен бадына-да суссы басылды. Чалымтыл узын сачлы, мәшбүрүнч яйбаң сакгаллы, яш гелниңки ялы йылманак гызгылт яңаклы, гара жүпбели, мылакатлы профессорың гапдалында гоңур көйнекли эли лорнетли начальница-да отырды. Татьяныны гөренден, ол онсузам гыңыр йүзүни туршатды. «Жирафаның» Светлана икисини, нәме үчиндир, халамаяндыгыны Татьяна билйәрди. Онуң шол ызгытсыз дуйгусыны хәзир экзаменде-де йүзе чыкаржакдыгы икучлы дәлди. Эйсем де болса, Татьяна хырчыны дишләп, догумлы өңе этледи. Икинжи партада орнашды. Сәхелче салым гечмәнкә-де, кешише йүзленди:

— Мен тайяр, сизиң фазылатыңыз!

Профессор начальницаның чытык йүзүне гөзүниң гытагыны айлады-да, пенснесини дакынды:

— Шейлеми? Эййәмми?! Онда нәме, таңрының гырнагы, Татьяна Михайловна, бәрик гечиң-де, алңасаман айдыбериң!..

Мылакатлы профессорың мылайым сесиниң мәхирли әхеңинден рух алан Татьяна начальница, хамала: «Мен сенден горкмаян» дийип хемле урян ялы, башыны дик тутуп, силкинжирәп, ериңден турды. Эда билен өңе гечди.

Өз эй гөрйән студенткасының жогапларыны профессор башыны ашак салып диңледи. Онуң христиан дининиң эсасы йөрелгелерини, дүрли акымларыны, Инжилиң сүрелерини сакынман, ызлы-ызына суңшурып баршына бегенди. Соңкы сынагдан гечйән студенткадан гөзүни айырмаян начальница болса азиялы гызың дик якалы гөк көйнегиниң үстүнде ловурдаян алтын зынжырлы хажа середип, садап саплы лорнетини гөвүне бир тутды, бир айырды, бир тутды, бир айырды.

Шол арада-да эли овадан хачлы профессор гүлүмсирәп, ериңден турды:

— Гаты говы, гызым! Гаты говы! Таңры саңа зехин берип билипдир! — дийип, мержен билен безелен хачыны гызың йүзүне үч ёла айлап чыкды. — Амин!

Начальница үлешикден галып баряна дөнүп, өзүниң барлыгыны билдирмек иследи:

— Мениңем бирнәче совалым бар.

— Баш үстүне, мадам!

— Христиан дининиң таглыматының эсасы өзени нәме?

— Инжил бизе, христианлара: гарк боляна голуңы бер-де, сувдан чыкар — диййә. Апостол Иоанн весъет эдипдир: «Бири-бириңизи сөйүң, доганлар!»

Начальница ювдунды. Тәзе совал гөзледи.

— Ине, сен инди институты гутарян. Инди сен ата ватаның мехрабына нәме пеп гетирип билериң өйдйәрсиң?

— «Датлы миве бермейән хер бир дарагты чапып, ода атярлар.» Апостол Матфейден, үчүнжи сүре, онунжы аят.

Гыңыр начальница ахыры канагатланан ялы болды: чала йылгырды. Эмма барха толгунян Татьяна оны голдамады. Шол махалам «Жирафа» ослагсыз совал берди:

— Таңрының гырнагы, Татьяна Михайловна, сен хайсы дини иң мукаддес дин хасаплаяң?

Татьяна алжыражак ялы этди. Маңлайы чыгжарды. Эмма өзүни йитирмеди.

— Худайың бендеси хайсы дине ынанса, хайсы дине гуллук этсе, шол дин онуң үчин иң мукаддес диндир. Афиналы Демосфен: «Хер ким өз ислән задына ынаняр» дийипдир.

Начальница бу жогабың манысына дүшүнмеди.

Татьяна думаны гоюлашдырмага чалышды.

— «Хайсы өлчег билен өлчесең, өзүңе-де шол өлчег билен баха берерлер.» Апостол Маркдан, дөрдүнжи сүре, йигрими дөрдүнжи аят. — Чалт-чалт чокунды.

Хәлиден бәри сесини чыкарман, гүлүмсирәп дик дуран кешиш ювашжадан өңе этледи:

— Хава, хава. Инжилде — хич кес ики таңра гуллук эдип билмез — дийлип айдылыпдыр... Мен разы, гызым! Гаты говы! Берекелла! Елуң ак болсун! Таңры медет берсин! Амин!..

— Мерси, сизиң фазылатыңыз!

Класдан дазлап чыкан Татьяныны илки гужаклап Светлана болды.

— Нәтдиң?

— Бәш, Света-әлемгошар, бәш!

Огшашдылар.

— Гир сенем инди!

— Горкян.

Кимдир бири Татьянаны чагырды.

— Гир дийдигим, гир! — Татьяна ене жорасының янагындан өпди. — Бон шанс, ма шэри![1] Мен саңа багда өз отургыжымызда гарашарын.

Татьяна гоша аллеялы, гүр багын жемендесиз гайра четинде, әпет гайың агажының астындакы отургычда орнашды. Бу чола бурч Светлана икисинин арзылы меканыды. Ганатларыны герен лачын ялы, ики голуны ики тарапа яйып, отургыжың гершинде гойды. Йүреги хенизем гүрсүлдәп дурды. Келлесини аркан атып, гөзлерини юмды. Ичини чекип, ызлы-ызына чуң дем алды. Яңы гүллән гайыңың якымлы йити ысы бүтин беденине яйрады. Эркана гушларың шадыян жүркүлдиси гулагында янланды. Гөзлерини ачды. Ене-де юмды...

«Эй, худай! Чынмыка? Шу отуран менмикәм? Яңыжа иң сонкы сынагдан гечен менмикәм? Эй, таңрым!.. Эйсем инди... Эйсем инди мен эркинмикәм? Өз-өзүме ханмыкам? Ыгтыярым өз элимдемикә? Эйсем шо чынмыка? Эйсем онда инди мениң нәме этсем, нирә гитсем, хакым бар-да? Инди мен өзбашдак шахсыет-дә?»...

Бегенч билен гынанч гатышыклы шейле гарма-гарышык соваллар Татьянаның келлесинде пырланды дурды. Онуң яш бедени энчеме дартгынлы гүнлериң ядавлыгыны шу махал сызды. Калбында хем шатлык дуйгусы, хем бирхили гайгы гезеклешди. Ол учурсыз гиң дерядан йүзүп гечен ялы болды. Нәмедир бир затлар ызда, о кенарда галды, нәмедир бир затлар бәрде, бу кенарда оңа гарашяр. Эмма хәзир ол сил ялы овсунып-луммурдап гелен бу дуйгуларының хич хайсынданам баш чыкарып билмеди. Вах, хәзир янында Денис Батурин болсады!..

Шу тетелли ой-пикирлере батан Татьяна жорасына кән гарашды. Ахыры аллеяның башланян ериндәки фонтаның янында Светлананың тыңкыжа гөвреси гөрүнди. Татьяна оңа бакан ылгады. Хениз оңа совал

[1] Багтың чүвсүн, мәхрибаным! (французча).

бермәге етишмәнкә, Светлана саг элини ёкарык галдырып, бәш бармагының арасыны ачды.

— Берекелла, жүйкбурун! — Татьяна оны гарса гужаклады. — Йөр инди тизрәк гейнели! Гачалы!

— Нирәк?

— Дүйн айтдым-а мен саңа. Бизе бегзадалар гарашялар, Света-әлемгошар!

— Тань!..

— Нәме, ене кесирлик этжек болямын?.. Йөр, йөр! Ёлда айдарын барыны... Инди икимиз эркин ахыры! Ыгтыярымыз өз элимизде, мәхрибаным Светик!

Шондан ики сагат гечип-гечмәнкә, ыхласлы безенен жоралар институтың ховлусындан огрынча чыкып, Вознесенская көчесине дүшдүлер, Вознесения бутханасының дашындан-да гайрак совлуп, зым-зыят болдулар.

Инди, догруданам, ики жора капасадан бошан эркин гушлара меңзеди. Майыл хова-да дийсең якымлыды. Москва бу гүн олара өнкүденем гөзеллешен ялы болуп гөрүнди.

Светлана бирден иңлис дилинде:

Вагты етип, дүнйәде
Гелер шейле бир заман:
Ынсан аклы, ынсабы
Иң өңде бор бигүман. —

айдып, гочгунли сесленди-де, жорасының чигнине элини гойды. — Ким?

Татьяна-да жогаба мәхетдел этмеди.

— Роберт Бернс. «Лебзи халал гарыплык» — дийди-де, башыны чала ыркап атып, гин гужагында бат-берек ялы булутлар гайнашян йөрен май асманына сын этди. Француз дилинде гошгы айтды:

Эзиз итим, эй, дуйгудаш дертдешим,
Гел яныма, ий бу галан сомсаны!
Егса мунам берерлер бир ачгөзе,
Гел, гел, итим, бегендирме душманы!

— Пьер Жан Беранже. «Дөвлен скрипка».

— Берекелла, жүйкбурун!

Олар батлы гелйән пайтуның өңүни кесип, индики көчә ылгап гечдилер. Светлана айдышыгы ене-де довам этди:

— Гушларың кетеги бар,
Тилкиниң ятагы бар.
Диңе бичәре ынсан
Гайдан горанмага зар. Ким?

Татьяна пикире гидип, эсли йөрәнсоң:
— Билмедим — дийди.
— Билмерсиңем.
— О нәме үчин?
— Авторы таналян шахыр дәл.
— Онда сен ниреден билйәң?
— Авторы өзүм-дә!
— Эй, таңрым!

Бу хөвесли айдышык ики жораның хәзир кейпиниң көкдүгини аңладян аламатды. Умуманам, шейле айдышыклар ол икисиниң өврендекли эндиги дийсеңем болжак. Икисем поэзияны говы гөрйәр. Хемме шахыр барада Светлана икисиниң пикири, элбетде, деңгелип дуранокды. Эмма Беранже билен Гейне велин икисинием дилинден дүшмейәр...

Вадалашан көчелериниң яй шекилли айтымындакы кичижик фонтаның янында гүрлешип дуран гейнүвли огланлара илки билен Татьянаның гөзи дүшди. Огланларам булары гөрдүлер. Саламлы йылгырышып, эллерини булайладылар. Татьяна ылгайжак болды. Эмма Светлана жорасының элинден чекди.

— Көче ахыры бу ери!

Чала шилдирейән фонтаның янында дуран ковчумдан илки билен Аделина өңе сайланды. Ол Светлананы эл берип гутлады-да, Таняны хемишекиси ялы, багрына басды, яңакларындан өпди, бирденем билинден гужаклады-да, пырлап башлады.

— Ада, Ада, көче ахыры бу ери! Гойбер!

— Бизе-де гезек бер ахыры, княжна! — диен Денис Батурин бәлчик гызын тирсегинден тутуп, эмай билен саклады. — Гутлаян, Таня!

— Мерси, Денис!

Денис Татьянаның элинден өпди. Онянча огланларын бары ики жораның дашыны гуршап алды, ерли-ерден гутладылар. Татьяна:

— Инди биз эркин, достлар! — дийди.

Бодиско фон дер Нудельман-Кранкер, хамала, мәрекели митингде өңе чыкан ялы, юмругы дүвлен сағ элини ёкарык галдырды:

— Яшасын эркинлик, женаплар!..

Жорж Дандевиль йылгырды:

— Еди ёлуң ортасында митинг ачмалын! Пайтунлар гарашяр.

Шол махал элешан эшикли, аякяланач огланжык элини серип, буларын үйшмелеңине аралашды. Барон Силевичиң оглы оны ыза итеклежек болды. Онянча Татьяна ур-тут гаража гапжыгыны ачды-да, огланың элине шайы тутдурды. Гедай чага рехимли ханыма алкыш барыны эдип, яланач башыны эге-эге, өз угруна гитди...

Көне особнягын мыхманханасы шадыян шовхундан долды. Яшлар өзлери үчин эййәм безелен столун башында гүлшүп-дегшип орнашдылар. Момбелли оларын төверегинде ик ялы пырланды. Аделина мейлисе беемчилик этди.

Денис Батурин бирден гызлара йүзленди:

— Ери, онсоң, эркана ханымлар, инди хайсы галаны алмакчы сиз?

«Гамгын гөзли Света» сесини чыкармады.

— Маңа институтда хәзирликче пепиньёрка болуп галмагы теклип этдилер.

— О нәме дийдигиң, Таня?

— Шәгирт дийдигим, Бодиско. Педпрактика гечмек үчин, клас беемчисиниң шәгирди болуп гал диййдилер.

— Сен нәме дийдиң? — Барон Силевичиң оглы жеделе бахана гөзледи.

— Шинди бир карара гелип билемок.

— Сен дийсене, Татьяна...

Эмма Батурин барон Силевичиң жеделкеш оглуның сөзүни агзындан алып, Светлана тарап өврүлди. Муны гөрен Светлана-да сөз акымыны өзүнден совмага ховлукды:

— Хатыржем болайың, Таняны нирә иберселерем, өз башыны чарар.

— Хер кесиң өз ёлы бар — диен әйнекли Дандевиль акылсырады.

— Матлабы бирин — ёлы бир, граф.

Граф Дандевилиң жыны агланды, ёкнасыз чыпары

далап галасы гелди. Арман, Аделинаның йылжыраклаян гарагол назары оңа, онуң бадына бөвет болды.

— Говусы, айдым айдалың, Денис!

— Я сенем, Адель! Батурин айдым айдып, өн нәме гөрди?

— Батурин айдым айдып, демир гөзенекли капасы гөрди, Жорж! — дийип, Денис якымсыз йылгырды. Граф Дандевилиң янсысына дине Денисин өзи дәл, бейлекилерем дүшүнди. Революцион айдым айдып, кәчә чыкан ишчилере гошуланы үчин, Батуриниң энче гүнләп газаматда ятып чыканлыгы ёлдашларына мәлимди. Ондан диңе Татьяна билен Светлана бихабарды. Йөне хәзирки мейлисде оны ятлатмагын граф Дандевиле нәме гереги бар?

Денисиң дулук дамарлары тырсылдап уграды. Чогуп гелен гахарыны зораякдан богяндыгы кесесинденем аңдырды. Граф Дандевиль бу ахвалы дуймадык болан болуп, Денисиң булгурына шампан гуйды. Граф дуймадык болан болса-да, мисилсиз атмосфераның бирден-бире үйтгәндигини бейлекилер деррев сыздылар.

— Эмма, гадырдан достум, Жорж, айдымы богуп билен демир гөзенегиң хенизе ченли болмандыгыны өзүң менден говы билйәнсиң.

— Диймек, шейле, достлар! Онда-да бизиң айдыммызы!

Граф Дандевилиң йүзи үйтгәп гитди. Бирхова отуранларың хич хайсындан седа чыкмады. Вазадан бир гүл алып, барон Силевичиң оглунын меле сюртугының якасына өтүрен Аделина дегишжек болды. Олам жупүне дүшмеди.

— Хайыш эдйән, женаплар, бир зады унутман; иши юмурмакдан башлаян «гахрыман» өмрүни дар агажында тамамлаяр. Ынанайың, Руссияны менем сизден аз сөемок. Юмурмалы дәл-де, достлар, биз самодержавийәнин сарсмаз сүтүнлерини өңкүден-де беркитмели!

— Бизе дийдимзорлук дәл, Жорж, демократия герек! Бизе...

— Отур, Бодиско! Аделиң өйи театр сахнасы дәл. Сен нә бейле гызыберйәң? Арамызда керем ёк, гыгырмасаңам, эшидйәс. Онсоңам, умуман, янымызда гызлар отыркалар, гыгырып геплемек айып — диен Дандевиль йигидиң бадына бадак салды. — «Бизе! Бизе!» Сиз ким аслында?

— Биз, гадырдан, Руссияның гелжеги! Гелжеги хем даянжы! Биз Герцениң жаңыны какян рыцарлар!

Денис Батуринем чала йылгырды. Шу гүн-ә муна бир зат болупдыр дийип ойланды. Эйсем-де болса, соңкы махалларда банкирин оглунын оңа хас якынлашандыгыны өз янындан гуванч билен белледи.

— Мен Герцени халамок.

— Айбы ёк, Жорж. — Батурин ене-де гүррүне гошулды. — Болманда-да, дурмушда хемме кишини халап болмаз, хемме кишә-де өзүни халадып болмаз. Герцен сенден гаты гөрмезди... Умуман, Жорж, гөвнүңе алма. — Денис яңаклары нар ялы гызаран Аделинаның ышнаклы гөзлерине мылакатлы серетди. — Бирини халажак болсаң, өзүңи азрак сөймели. Олам гөрйән ве.ли, сана хемише башарданок, достум. Сен өзүңи әхли кишиден эй гөрйәң..

Граф Денисин шеребели гыжалатыны асла эшитмедик адама дөнүп:

— Эйсем онда сиз Руссияны яңадан гурмакчы-да? — дийди. — Сорамага ыгтыяр эдиң, сизе мундан говы нәхили Руссия герек, женаплар?

— Демократик Руссия герек, женап Дандевиль! — диен Мстислав пелтекледи.

— Ери онсоң, эгер гизлин болмаса, айдың: сиз бейле Руссияны нәдип гурмакчы?

Денис Батуринин гахары гелди. Галың әйнегини ялпылдадып, янсылы йылгырып, аркан гайышян граф хәзир ёлдашларыны питигинде пырламага чалышярды. Эмма онун алпетинден алмага оңа ажысыны пүркмәге Денис етишмели. Татьянанын мылайым сеси онун мейлинден өңе дүшди:

— Менин пикиримче, граф, Руссиянын мертебесини хас беленде гөтержек, юрды яңадан гуржак болсаң, халка билим бермели. Халкын медениетн өсдүгиче, дурмуш говулашар.

— Адамларын калбына ягшылык тохумыны сепсек, ягшылык көпелип, яманлык азалар — дийип, Светлана-да жорасыны жаны билен голдады.

Денис ики жораны дыкгат билен сынлады. Оларың шинди дурмушдан жуда үзнедиклери беп-белли болупдур. Олар энтек теория билен яшаярлар. Олар дур-

муш хакыкаты билен далашянчалар, гөр, нәче вагт герек!

— Ах, сиз, эйжежик гумрулар! Көне саманы ат-тарман! Сизиң диййәниңиз гечилен ёл, сыналан тежрибе. Халкчылар илатың арасына-да сиңип гөрдүлер. Руссияны диңе магарыф, өвүт-несихат аркалы өзгертмек я яңадан гурмак хич кесе башартмаз. Бизе, өзге ёл деркар...

— О нәхили ёл? — диен Татьяна Денисден гөзүни айрып билмеди.

Денис Дандевиле гөз айлады.

— Оны дурмуш гөркезер, Таня!

Дым-дырслык. Хер ким өңүндәки тагамлы табага дүмтүнен болды.

— Гүни бизе галан болса, Руссия хайпым гелйәр, достлар!

— Өзгелер хакында-ха айдып билжек дәл, Жорж. Мениң-ә ганыма декабрчы бабамың рухуның тәсири сиңипдир. — Батуриниң бу сөзүне сачакдашлар оңат дүшүндилер.

Аделина-Тенечир роялың гапагыны ачды:

— Гутарың, женаплар, жедели! Сыясаты саза чалышаң!

Дабаралы саз гөчгүнли яңланды.

Якымсыз янкалашыгың ула сапманлыгына бары бегенди.

Гиң пенжирәниң өңүнде, Татьяна билен Светлананың ортасында дуран Денис якымлы саза гулак асса-да, пикири-күйи өз янындакылар болды. Өз пикирлериңе гүмра болан гызларданам сес чыкмады. Узага чекен үмсүмлиги ахыры Денисиң сеси бөвүсди:

— Эйсем онда шинди хич зат белли дәл-дә, Таня?

— Диңе бир зат белли, Денис Аркадьевич! — дийип, «гамгын гөзли Света» улудан демини алды. — Бизе ажы айралык гарашяр.

— Айралыгам дурмушың эбеди кануны, Света. Гиже билен гүндиз ялы, айралык билен душушык өмүр тиркешип йөр... А сен өзүң нирә гидйән, Света?

Светлананың көлче ялы гөзлеринде өңкүденем чуң тукатлык гөрүнди.

— Ах, Денис Аркадьевич, оны менден сораман! Мениң жаным өз гөврәмде дәл. Өзгәниң сандыгында... — Сусланан гыз дагы хич зат диймеди.

Татьяна болса жорасының элинден чекип, билгешлейин бәлчиреди:

— Хер нәме дийсенем, жүйкбурун, инди икимизиң өзбашдак дурмушымыз башланяр. Инди биз эркиң, Светик! Инди бизиң нәме этсегем, нирә гитсегем, хакымыз бар! — Бирденем дымды. Бөврүни диңледи. — Хакымыз бар, Светик!

«Гамгын гөзли Света» бирден ослагсыз совал берди:

— Денис Аркадьевич, ынсан дүнйәде нәме үчин яшаяр?

— Мен нә Соломонмы я Цицеронмы?

— Ёк, сиз Батурин болуп айдың!

— Ынсан хакыкаты билмек үчин яшаяр.

Светлана пикире гитди. Гүррүңе Татьяна гошулды:

— Ери онсоң, хакыкаты билип билйәрми ол?

— Хакыкаты хер ким өзүче ачяр. Дүнйә гелйән хер тәзе несилиң хакыката гөз етирмек, хакыкаты гөгертмек угрундакы эржел гөреши ынсан өмрүниң манысы болуп дуряр...

Шол махал бәлчирейән Аделина Светланаӈы өз янына чагырды.

— Таня, сенден бир зат сорасам, гаты гөрмезмиң?

— О сең совалыңа баглы. Ёк, Денис, оюн эдйән, сенден зады гаты гөрмен.

— Сен, догруданам, княжнамы, Таня?

Татьяна́ның йүзи бирден гамашды.

— Мени етимлер өйүнден алып гайдып, тербиелән адамлар асыллы адамлар, Денис. Елизавета Дмитриевна-да, князь Шаховскойың өзем, онуң аял доганы Наталья Владимировна-да үчурсыз мәхирли адамлар. Олар мени ынжытмажак, гөвнүме дегмежек болуп, эллеринден геленлерини эдип гелйәрлер. Мен Натали дайзамың гызы Адель билен биле өсдүм, биле улалдым. Ол мениң уям хасабында. Белки, мени ондан ала тутмажак болуп, маңа-да «княжна» дийип башландырлар. Диңе бир өйдәкилерем дәл, өйүмизе гелип-гидйән мыхманларам. Эмма ол махаллар мен кичижикдим. О сөзүң манысына-да, элбетде, дүшүнмейәрдим, асла пикирем бермейәрдим. Соңам нәме йылларың довамында өвренишип гидендирин-дә. «Княжна» дийселер, хә берип йөрүн... Инди, элбетде, дүшүнйән. Йөне мен оны хайсы бириңизе айдып чыкайын?

— Айтмагың герегем ёк, Таня. Княжналарыңам

сенден артык ери ёкдур! Белки, сен, догруданам, бирчак княжна болуп гиденсиң.

— Денис, менем сенден бир зат соражак.

— Ики зат сора.

— Сен гизлин кружога гатнашямың?

— Сен достларың сырыны саклап билйәмиң?

— Элбетде.

— Онда мен сени бир ерик әкидейин. Шо ерде сен хакыкаты өз гөзүң билен гөрерсиң... Таня, маңа огланлар — Лермонтова меңзейәт — диййәрлер. Догрумы шол?

Татьяна нәзли сүлмүреди.

— Догры дәл, Денис. Сен диңе өзүңе меңзейәң! Ана, дайзамам гелди. — Ол яш йигидиң өңүнде пируэт этди-де, гапа бакан ылгады.

ХОШ ГАЛ, МОСКВА!

Москваның алабедер мәрекели Курск вокзалындан сагат онларда угран отлы инди шәхерден сайланып баряр. Август айының орта гүрпи болса-да, хова ыссы. Ики адамлык купәниң ичи дашарданам ыссы. Дерчирән йүзүни яшыл гүлли хытай елпеважы билен елпәп, вагоның пенжиресинден мәхрибан шәхерине середип отуран Татьянаның калбында окгунлы чалышян гаржашык дуйгуларың толкунлары кә батлы овсунып, кәте ыза серпигйәр. Инди шәхериң белент ымаратлары, денеси гүммезли ак бутханалары азалып, демирёлуң гырасында овнуклы-ирили сарайлар, дашы пессежик тагта ташалы дачалар, соңабака аңырсы гөрүнмейән сүмме токайлар, эгрем-бүграм болуп акян дерячыклар гөзе илип уграды. Татьяна ызлы-ызына өзгерип гидип отуран пейзажлара сын эдип барса-да, ял-яны вокзалда болуп гечен хошлашык пурсаты гөз өңүнден гиденокды...

Оны угратмага геленлер гөк вагоның гапдалында ковчум болуп дурдылар. Диңе байрамчылык гүнлеринде геййән теммәки реңкли көйнегини, мавут чепчигини геен, тогалак гөврели Момбелли гаты бир якына-да гелибилмән, улы бикесиниң еңсесинде дуруп, гөзяшыны акжа эләглыгы билен гаршы сүпүрди, назарыны «Татьяна-Несмеянасындан» айырмады, бир гүлди, бир аглады, Аделина-Тенечириң угратмага гелип билмән-

лигине ол дуранларың барындан бетер гыналды. Гамлы гүлүмсирейән Натали дайзасы болса, хамала, әхлендини шу пурсата аяп саклан ялы, Татьяна үзнүксиз өвүт-несихат берди. Харьков Москва дәлдир — диен сөзүни, нәме үчиндир, ики-үч ёла гайталады. Адамлардан әгә болмагы, өз саглыгыны горамагы, йыгы-йыгыдан хат язып дурмагы саргыт этди. Хәли-шиндем алнасак мәрекели перрона гөз айлады. Аделинаның үгратмага гелмәнлигине дайзасының нәразыдыгыны Татьяна хатасыз аңды.

Бодиско фон дер Нудельман-Кранкер Татьянаның алкымына дыкылып гелип, юмругы дүвлен саг элини ёкарык галдырды.

— Эдепсизлигим үчин өтүнч сораян, Наталья Владимировна! Бизе-де гезек бериң ахыры! — Банкчының чыпар оглы говрулан леңңеч ялы гызарды. — Татьянаны бизем сизден аз сылаяндырыс өйтмәң!.. Диймек, шейле, достлар! Бизиң мешхур кланымыз дыр-пытрак болды... Таня! Бу гүнем сени уградяс. Тәзе дүнйә ачмага уградяс. Исле француз дилинде ач, исле иңлис дилинде, исле рус дилинде ач, ахырында рөвшен дүнйә ачсаң боляр!

Бейле бадыховалы сөзлерден өлер ялы горкян Наталья Владимировнаның калбына довүл дүшди. Княгиня Бодисконы өйлерине гелйән яшларың әхлисинден оңат гөрйәрди. Хут шонуң үчинем бейле хатарлы сөзлериң онуң агзындан чыкмагыны ислемеди. Төверегине вехимли гаранжаклады.

— Бодиско, мәхрибаным! Шыгарсыз, йөнекейрәк гепләп боланокмы?

Яныл дуран ода небит гуйлан ялы болды.

— Боланок, Наталья Владимировна! Тәзе зат хемише зарбалы гыкылык-чакылык билен дүнйә инйәр! — Бирденем ол Татьянаның гулагына чалт-чалт пышырдады. — Декабрчының човлугы, кешишиң агтыгы, сагатсызың оглы дири. Хат алдым. Салам ёллапдыр. — Калбына улы алжыраңңылык аралашан Татьянаның нәме диййжек боляныны питива-да этмән, Бодиско енесесини гаталтды. — Диймек, шейле, достлар! Бизиң кланымыз...

Арман, онуң сөзи агзында галды. Татьянаның төверегини галлап дуранларың барының назары аңрык өврүлди. Олар элиндәки яшыл яглыгыны галгадып, ыл-

гашлап гелйән Тенечири, онуң үч-дөрт әдимлик ызынданам салыхатлы гадам урян граф Дандевили гөрдүлер. Яш чатынжаларың икисем ак йүпек геймлиди.

Аделина аңырдан гелшине уясыны гужаклап, өпүп, жедирдәп башлады.

— Тань, жана-жаным, баран бадыңа илки билен телеграфа ылга! Дүшүндиңми?.. Тань, Жорж икимиз сени әлтип гайдаялы? Бизиңем сыяхат этдигимиз болар. Чыным! Тань, ядыңдан чыкарма онда: хер гүнде бир хат! Дакор? Жё татан![1]

Ахыры граф Дандевиле нобат етди. Ол әлиндәки ажайып бәгүл чеменини, хамала, хемме алкышыны шол чемене сиңдирен ялы, Татьяна дабара билен говшурды-да, биртопар якымлы сөз айтды, оңа улы багт арзув этди.

Шол арада-да үчүнжи жаң какылды.

Отлы Москвадан дашлашдыгыча, Татьяна-да өз әндикли дүнйәсинден, өзүнден, өз жуванлыгындан дашлашып барян дек болды. Ол өзүни әзиз хөвүртгесини ташлап, ят иллере учуп барян гуша меңзетди. Гөзүниң, хөвесиниң өвренишен әхли зады бирден гайып болды. Диңе еке өзи белент кертиң дүйби гаранкы горпуның гырасында асыл-асыл болуп дурана дөнди. Дүнйәден иришдеси үзүлен ялы болды. Әлбетде, ол бу дүнйә гелмәнем билерди. Ол гелмәнде-де, дүнйә, мегерем, хич зат йитирмезди. Эмма ол ниредедир бир ерде дүнйә инипдир ахыры! Ол дири, яшап йөр. Онуң гаранкы горпа-да гачасы геленок. Эйсем онуң дүнйә инмеги билен дүнйәниң утан зады, ондан гөрен пейдасы бармы? Ким ол? Нәме әлинден гелйәр? Ниреден нирә баряр?

Догры, ол институтың мугаллымасы, бай өйүң бивеч ләлиги болубам яшап билерди. Москвада-да, Санкт-Петербургда-да, Крымда, Гара деңзиң гүлшенли кенарында-да яшап билерди. Эмма өзбашдак яшасы гелди. Рас, ол бу дүнйә инен болса, дурмушда онуңам өз орны болмалы ахыры!

Институты гутарансоң, Татьяна ики йылдан говрак вагтлап өз тамамлан пансионында клас беемчисиниң шәгирди болуп ишледи, практика гечди. Шу дөврүң довамында ол диңе бир студенткалара дәл, дүрли яшлы мугаллымлара-да өзүни алдырды. «Жирафаның» хут өзем Татьяна Михайловна энче ёла мөхүм юмушлар буюрды. Хер сапарам укыплы шәгиртден разы болды.

---

[1] Болямы? Гарашян, мәхрибаным! (французча).

Аделина ахыры мырадына етди: дурмуша чыкды. Граф Дандевиль инди Санкт-Петербургда полиция департаментинде гуллук эдйәр. Эмма яш чатынжалар, нәме үчиндир, хәли-шинди дашары юртлардан чыкярлар. Аделина эжесиниң өйүне негада бир көвленйәр. Белки, шолам бир себәп болса боландыр, Татьянаның пансионда яшамагына, Наталья Владимировна, кес-келләм, разы болмады. Улы особнякда еке өзүм гарантга ялы болуп галсам, йүрегим ярылар — дийди.

Татьяналың хысырдылы гүнлери бирсыдыргын халда гечди. Бай өйүң ләлиги. Кем зады ёк. Институтда-да оны сыламан дураноклар. Эмма, нәме үчиндир, оңа хемише бир зат етмейән ялы, хайсыдыр бир душнуксыз дуйгы оны нирәдир бир ерлере чагырян ялы боллы дурды. Хасратлы ойларың керебине чолашып, окап отуран китабыны-да унудып, кәте гижәниң бир вагтына ченли еке өзүниң отурянлыгыны онуң өзем дуймады. Дарыгян йүрек гиңишлиги, гин герими күйседи.

Бу ахвалының себәбине гөз етирҗек болуп, Татьяна кән вакалары өлчерип-дөкди.

Илки билен Денис Батурин йитди. Соңкы хошлашыклары шу гүнки ялы ядында. «Менден хакыкаты эшидесиң гелйәни гарачыныңмы, Таня?» «Гарачыным, Денис». «Онда мен сени бир ерик әкидейин. Шо ерде сен хакыкаты өз гөзүң билен гөрерсиң»... Шол әкидишн болды! Гайдып гара бермеди. Ахыры бир гүн Бодиско ажы хабар гетирди: Дениси тутдулар. Шондан соң гөрдүм-билдим болмады. Диңе яны вокзалда Бодиско достуның диридигини, хат аландыгыны, Татьяна салам ёлландыгыны бушлады...

Аттестат алан гүнлериниң эртесем жана-жан жорасы «гамгын гөзли Света» гүрүм-жүрүм болды. Онуң билен хошлашыбам билмеди. Жорасының нәме үчин, нирә йитирим боланлыгыны Татьяна соң-соңларам балып билмеди. Диңе бир гыз онуң ызындан дөрт ага гошулан, гапдалы гербли, беземен каретаның геленини гөрүп галыпдыр. Татьяна үчин болса Светлана ессыгының ашагында француз дилинде хатжагаз гоюп гидипдир, «Жаным, мәхрибаным, сырдашым, Танюша!

Хош гал! Ёлуң ак, багтың ачык болсун! Гаты гыссанян. Мени экидйэлер. Соң саңа язарын. Хэзир диңе Сократың сөзүни гайталаян: «Мен диңе хич зады билмейэнлигими билйэн». Мени гайгы этме. Сансыз гезек өпйэн, мэхрибаным! Жүйкбурун». Бу хат гошгудан долы галың депдериң ичинден чыкды. Догруданам, Света гошгы язян экени. Эмма ол сырыны хич киме айтман гезипдир. Депдерде Татьянаның өзүне багышланан гошгуларам бар экени. Ах, сен Светик-элемгошар! Меникли мэхрибаным! Сени ыкбал харасады, гөр, нирелерден чыкарды?..

Денис Батурин йитирим боландан соң, банкчының чыпар оглы билен Татьянаның арасы хас-да сазлашды. Бодисконың достуның угруна йыкгын эдйэнлигини Татьяна дура-бара аңшырып уграды. Чыпарың өзи вели оны бир гезегем ач-ачан боюн алмады.

Юрист дипломыны эле алансоңам, онуң хич ерде гуллуга дурман, о шэхерден о шэхере гөчүп-гонуп йөренлигиниң себэбини соранда, Бодиско оюнлыга салып, өзүниң банкчының оглудыгыны, какасының капиталыны соврара ер тапмаяндыгыны гайталап, сапалак атды. Княгиня Шаховскаялара гелмегинем ол өрэн сейреклетди. Муңа-да Татьяна өз янындан кемсинмэн дурмады.

Татьянаның ынжалыксыз йүрегиниң барха дарыкмагына, нирэдир бир ерлере хыручлы дызамагына, нэбелли гиңишлиги күйсемегине, белли бир дережеде, шейле-шейле ягдайларың себэп болан болмагам эхтимал. Ёгса ол бай өйүң бивеч лэлиги болубам яшап билерди ахыры!..

Гараз, эйле болды, бейле болды, Татьяна бир гүн, Натали дайзасы айтмышлайын, «хокга чыкарды». Ишден бошатмагыны начальницадан хайыш этди. «Жирафа» өр-гөкден гелди. Дартгынлы чекелешик эсли вагта чекди. Ахырда меселе институтың советине барып етди. Советиң межлисинде-де «Жирафа» терсине тугды: клас беемчисиниң шэгирди Татьяна Михайловна Текинскаяның хайышыны канагатландырмалы дийип, илкинжи теклип гиризен шол болды. Начальницаның гаты гахарыны гетирендигине Татьяна шонда гөз етирип галды. Эйсем-де болса, советиң адындан она тарыплы хэсиетнама бердилер...

Ине, индем ол Харькова гидип баряр. Август айының орта гүрпи болса-да, хова ыссы. Күпэниң ичи дашарданам ыссы. Татьяна яшыл гүлли елпеважыны пенжирэниң өңүндэки инсизже текжэ оклап гойберди-де, Афанасий Фетиң томлугыны элине алды. Эмма китап окамага-да хэзир хөвеси гачан ялы, күпеден чыкды.

Шол махалам аңырдан йөрэп гелйэн меле шляпалы, сыпайыдан сыратлы йигит онуң душуна етип, аяк чекди.

— Салам!

— Салам! — Татьяна нэтаншы гөзүниң гытагы билен сынлады.

— Багышлаң, ханым, мен гечейин.

— Гечибериң!

Эмма меле шляпалы йигит гечип гидибермеди. Чала гүлүмсирейэн гөзелден гөзүни айрып билмэн, яйданды дурды.

Пенжирэ тарап гысмылжыран Татьяна ювашжа гайталады:

— Гечибериң! Нэме дурсуңыз?

— Саг болуң!

Гиң маңлайлы, аксовулт йүзли, ыкжам йигиде Татьяна ене бирёла гөз айлады. Бирденем хайран галды: йигидиң йүз кешби, ышнаклы мавы гөзи Денис Батурини яда салды. Татьянаның гөвнүне болмаса, нэтаншың йылгыршам шоңка меңзеди. Диңе ыхласлы тимарланан гаража мурты, тегелек эңегиниң чала мэлим болуп дуран зенехданы йигидиң йүз кешбини Денисиңкиден тапавутландырярды.

Нэтаныш гөзелиң гаршысында мундан артык эгленмегиң эбетейини тапмадык йигит йөреди. Ики-үч әдим әденсоңам, ызына гаңрылып, гызы ене сынлады. Татьяна йылгыран ялы этди.

Сэхелче салымданам йигит ызына гечди. Гараягыз гызың душуна етенде, ене аяк чекди.

— Багышлаң, ханым, мен гечейин.

— Гечибериң.

Вагонын о тарапына етибем, ол ызына гаңрылды. Күпесине гирен Татьяна болса Фетиң томлугына эл етирди.

Арадан көп салым гечмэнкэ-де, күпэниң гапысы ювашлык билен какылды.

— Гирибериң.

Пөкгерен габаклы гөкже гөзлери гүлүмсирейән, дөртгыраң гөврели кондуктор гапыны ачды.

— Багышлаң, барышня!.. Ине, шу хорматлы женап сизи... гөрмек ислейәр...

Дөртгыраң кондукторың янында мүйнүргәп дуран инкы меле шляпалы яш йигитди. Ол шляпасыны чыкарып, гыза тагзым этди.

— Неме... Сиз мени язгармаң! Сиз билен таншайжакдым...

Татьяна тасдан: «Нәме, мениң сиз билен танышмак мейлимиң барлыгына гөзүңиз етйәрми?» дийипди. Эмма сесини чыкармады.

Татьянаның гаршысындакы инсизже диванда орнашан ынжалыксыз йигит шляпасыны дызында гойды, бир ол элине, бир бу элине алды, ахыры гапдалына ташлады. Текжедәки бәгүл чеменли вазаны ол эдил шу махал гөрен ялы болды.

— Гөр, нәхили овадан зат! — Ол чала эглип, гүлүсгады, вазаны ювашжа сыпалады. — Вена!

— Пардон, нәме дийдиңиз?

— Вена фарфоры диййән.

— Дайзам пешгеш берди.

— Гымматлы пешгеш! Элбетде, Хытайыңкыдан арзан...

— Сиз бу фарфорың нирәңкидигини нәдип билдиңиз?

Нәтаныш йигит мылакатлы йылгырды.

— Мениң чөрегим фарфордан...

Гызың назарындан ховы басылан ялы, йигит сесини кесди. Татьяна өз янындан — өз-ә эдепли-экрамлы йигиде меңзейәр — диен нетиҗә гелди. Килчик-келпез огланлардан дәл ялы. Гаршы гызаряр. Нәтаншың бу болшы Татьяна ярамане дурмады.

— Ханы, сиз яңы — таншайжакдым — дийдиңиз-лә? Я эййәм хыялыңыздан дәнәйдиңизми?

— Ёк... Хава... Неме... Таныш болалың: Скворцов. Пётр Сергеевич Скворцов... Сизе ким диерлер?

— Татьяна Михайловна.

— Нирә бараңыз? Шей дийсеңиз-ле! Менем Харькова барян-да!.. Гоңшы вагонда...

Ене дымдылар. Нәтаныш йигит еринден турды.

— Неме... Сиз мени язгарман, Татьяна Михайловна! Мен бир никотин ювудып гелейин — дийип, ол күпеден ювашлык билен чыкып гитди.

Даражык күпәниң ховасы, хамала, өңкүденем дымжыгаң ялы, Татьяна ене-де яшыл елпеважыны эл етирди. «Чөреги фарфордан» ёлагчы барада пикире гитди.

Догруданам, эдеп-экрамлы йигит боларлы... Өзем пулуң-задың гадырыны билйән адама меңзейәр. Фарфоры деррев танады. Гымматлы пешгеш дийди. Белки, антиквардыр? Бойны гара кебелек галстуклы ак көйнегине, гара костюмына серетсеңем, яш йигит пешенели ресторанын гити официантыны яда саляр. Гөвват: геле-гелмәне-де, чилим чекмәге чыкды...

Пешенели ресторанын тити официантыны яда саляр яш йигит болса бу махал вагонын дашкы дәлизинде дуруп, «никотин ювудярды» хемем гараягыз гөзел барада ойланярды. Нәтаныш гыза ол бада-бат халады. Онуң себәбине өзем дүшүненок. Эмма гаралы ялы гөзлерин ышнаклы назары Пётрың ховуны басды. Бирбада шол назардан ол гөзүни айрыбам билмеди. Догрусыны айтса, хәзирем ол өзүни эле алмак, непесини дүрсемек нибети билен чилим чекмеги бахаңалап, күпеден чыкды.

...Өз-ә рус гыз-а болмалы дәл. Я одессалы жөхитмикә? Ай, ёк. Белки, Сицилия гүнешиниң перзендидир? Болуп билмез. Пал атып йөрен цыган гызы болаймасын? Ёк, онда оны бу вагона мүндүрмездилер. О нәме үчин? Пулуң болса... Бар зады пул чөзйәр... Гурплы машгаланың ләлигине меңзейәр. Сыргасындакы гөвхер гаш ики каратдан-а аз дәл... Хайсы миллетденем болса — апатлы перизат. Гүндогар миннатюраларыны ядыңа саляр. Фантастика! Кимкә ол? Студент гызмыка? Нәме үчин ондан яңы сорамады? Асла нәме үчин ичгин танышмады? Суссы басылды. Алжырады... Белки, ол гөдек биэдеплик эдендир? Белки, гыздан өтүнч сорамалыдыр?

Пётр чилиминиң дүйбүни пенжиреден питиклән гойберди. Күпә тарап йөнелди. Шол махалам пөкгерен габаклы,мавы гөзи жөгүлик билен ойнаклаян, дөртгыраң кондуктор өңүнден чыкды. Пётрың келлесине бир пикир гелди. Эмма онуң айтжак задыны өңүнден билйән ялы, дөртгыраң кондукторың өзи оңа йүзленди:

— Жахыл женап, сизе хич зат герек дәлми?

Жөги гөзли кондуктора нәмедир бир затлар дийишдирди-де, Петр тәзе танышлы күпә тарап әтледи.

— Бар зат дийшиңиз ялы болар. Хатыржем бола

йың, хорматлы женап! — Дөртгыраң кондукторам тогарланып гитди.

Скворцов купәниң айналы гапысының өңүнде эглениип, бойнундакы гаража кебелегини дүзетди, сачыны ыхласлы тимарлады, шондан соң гапыны чалаҗа какды. «Гириберiң!» сесини эшиденсоңам, гапыны баҗа ачмады. Ййданды. Ардынҗырады. Ахыры ичерик этледи. Гаралы гөзли гөзелиң җадылы назары оны ене-де йыгрылмага меҗбур этди.

— Отырмысыңыз, Татьяна Михайловна? Мен сизи ынҗадян-а дәлдирин?.. Боля-ла оң ялы болса, боля-ла...

Татьяна өз ичинден: бу оглан оюн эдйәмикә я бар болуп билши шүмүкә дийип ойланды. Ыкманда комедиант болаймасын би?

— Сиз нә кәрде, Петр Сергеевич?

— Бу гүн-эрте инженер-механик адыны алмалы. Москваның Императорлык техники училищесини гутарян... А сиз студенткамы?

— Студентлик чагым Москвада галды.

— Эйсем онда...

— Мугаллымчылык этмәге барян...

— Менем Харьковың этегиндәки Буды шәхерине диплом ишими тамамламага барян. Шо ерде фарфор заводы бар...

— Ә! Шей дийсеңизләң!..

Олар ене эсли дымдылар.

Шол арада-да гапы ачылды. Өңкүден-де бетер елленен габаклы дөртгыраң кондуктор эли межимели аррыжак официанты ичерик итерди. Өзи болса хашылап-соҗап, гапыда дурды.

— Багышлаң, барышня!.. Бары буйрушыңыз ялы, җахыл женап!

Татьяна аңк болды. Скворцовам алҗырады. Эмма инди алаҗы ёкды Чеменли вазаны бир чете сүйшүрди-де, седасыз официанта межимәни гояра ер гөркезди.

— Ишдәңиз ачык болсун!

Официант билен кондуктор зым-зыят болды. Татьяна тайлы гезек бир йигиде, бир-де ичи дүрли ыгматлы межимә серетди. Гызың сөзсүз совалы Скворцовы гозгалаңа салды. Дымма йигит дилеварлыга йүз урды.

— Неме... Сиз мени язгарман, Таня!.. О түки неме... эгер гаршы болмасаңыз, якымлы танышлыгымызың хатырасына... белки, гушлук нахарыны биле эдинерис? Элбетде, би нахар болуп нахарам дәл. Йөне хәки бир... Хайыш эдйән...

Татьяна ахыры йылгырды.

— Сиз-ә сөз тапмага өкде экениңиз! Нәме, хер тәзе таншыңыза шейле хөдүр-хеззет эдйәнизми?

Скворцов гызың сөзүнин әхеңине дүшүнип билмеди: киная билен айдярмы я гарачынымы. Онуң гөзүне-де диканлап середип билмеди.

— Неме... Сиз мени язгарман, Таня!..

— Нәме үчин язгарайын? Мен сизиң хорматыңыза миннетдар... Эйсем сизе никотине дерек шампан билен кофе берәйипдирлер-дә?..

Йигидем йылжыраклады. Йүки бирден еңледи. Догруданам, сүйри межимеде говрулан товукдан башлап, кофә ченли барды.

— Мениң энекәм маңа сап йүрекли хөдүрден йүз дөндермезлиги өвретди...

— Саг болуң, Таня, саг болуң! — диен йигит бу сөзе монча болды.

— Мен онда элими ювуп гелейин...

Гөр, нәхили сада гыз экени! Энекели-дагылы болса би, догруданам, гурплы машгаладан болмалы. Татьяна! Ёк, Сицилия гүнешиниң перзен-дә дәл би гыз. Цыган гызам дәл. Эйсем онда нә миллет ол? Я шоң ялы гара гөзли, гара сачлы, гараягыз рус гызам бармыка?.. Өзүни алып баршам мүң гыза дегйәр! Өз-ә есер гыз. Мени йигитдирем өйденок. Өзүне гаты гөвни етйән гыз боларлы...

Татьяна доланып гелди.

Олар ичи бәгүлли вазалы, ыгматлы межимели тагта текҗәниң башында йүзбе-йүз отурдылар. Бирселлем вагоның тигирлериниң шакгыдык, шакгыдык, шакгыдык эдип, бирсыдыргын сесленйән гүнлеч мукамына гулак салдылар. Адаҗа сандыраян вагонам чала халлан атян салланчага дөнди. Пенҗиреден дүшйән гүн шөхлесиниң мәмиши золагы Татьяның өз себединден чыкаран гызыл алмаларына энайы өвүшгин берди. Бирден вагон силкеленди. Межимеде дуран ики булгур чакышды, овазлы җыңңырдады Бу оваз оларың нахар эдинмәге отурандыкларыны яда салан ялы болды.

Бу сапар Татьяна илки гепледи:

— Нәме бейдип, дымшып отырыс, Петр Сергеевич? Иелиң-дә онда несин эдениңден!

Сырлы гөзелиң бу хенеги-дегишмеси Скворцова гылав берди. Догруданам, ол ялңышмандыр: сада гыз экени! Шампан чүйшесиниң ак фольгалы бокурдагына элини етирди.

— Эгер сиз, гаршы болмасаныз, өңи билен ичелиң, Таня!

— Мен, элбетде, гаршы дәл. Йөне мен шампан дәл-де, чай ичесим гелйәр. Хава, чай...

Межимеде чай ёкды. Скворцов нәтжегини билмеди. Ынжалыксыз гобсунды.

— Ёк, ёк! Турҗак болмаң! Хәзир чай гетирерлер.

Бу хабар йигиди өңкүденем бетер геңиргендирди. Гөр, бужагаз гызда ничиксиз оюнлар бар экени! Мунуң садалыгына-да гаты бир ынаныбермели дәл...

Гараз, Скворцовың сөзи гечмеди, шампанлы бадаңы еке өзи гөтермели болды. Татьянаның саглыгына! Татьяна өрән миннетдар.

— Нош болсун!

Ики жуванның дүрли бабатлардакы месайы гүррүңи юваш-ювашдан созулып гуграды. Янаклары гызаран йигиде шампаның хумарының тәсир эденлиги билдирди. Онуң ювашдан якымлы сеси вагтал-вагтал батланды. Ол өзүниң Москвада догландыгыны, Москваны жаңы ялы говы гөрйәндигини буйсанч билен гайталады. Бу сөхбетем Татьяна хош якды. Скворцов өзлериниң техники училищесиниң абрайының Россияның әхли вузуныңкыдан, хатда Москва, Петербург университетлериниңкиденем артыкдыгыны магтады. Дуйгудаш үнс билен диңлейән Татьяна бирден онуң сөзүни бөлди. Шол училищәни гутарян болса, Петр Сергеевич Денис Батуринем танамалы ахыры! Ким ол? Шол училищәниң мешхур студенти. Соңкы курсундака тутупдырлар. Сүргүн эдипдирлер. Завод ишчилериниң гозгалаңына гошуланы себәпли дийййәрлер. Ёк, Скворцов бейле студенти тананок. Умуман, битертип студентлериң училищеден хәли-шинди ковулянлыгындан, хатда кәсиниң туссагам эдилйәнлигинден онуң хабары бар. Эмма Батурин атлы студенти ол тананок. Аслында-да ол башбозарлардан гачарак дураны говы гөрйәр. Онуң өз улы арзувлары бар... Нәме, ол оглан Татьянаның гарындашымы? Ёк...

сем кичижикди. Эйсем-де болса, онуң бу маслахата дахылы ёк ялы болуп отурышы геңрәкди. Себәп дийсең, ол мужи адам дилевар хем гезендеди, дүнйәден хабарлыды. Дыкма сердар она телим гезек дүрли ёлларда саташды. Хер сапарда-да ондан биртопар тәзелик эшитди. Хәзирем сердар Гижен гырыгы гепледип — хава, онуң йөргүнли ады Гижен гырыкды — гыван ганлары совадайын, берчиген йүреклери көшешдирейин диен карара гелди. Эмма сердар оңа лак агмага етишмәнкә, бирден Гижен гырыгың өзи дилленди:

— А-хов, жемагат, бейдип, галпылдашып отурмаң! Бизиң эшидишимиз чын болса-ха, о түки оруса Гөкдепе герек дәлмиш. Ол — Гүндогара бакан ёл берсеңиз, бизе бес, биз бир гечип барян ёлагчы — диенмиш. Эгер-ки шейле болса, ёл берелиң, гечсин гитсинлер...

Бирки ерде гүлки эшидилди. Дыкма сердарам йылгырды, йөне өзүниң сөвешжен гылавына басалык эдип билмеди:

— Нәтдиң-айт муны, Гижен? Ахалдан өзге ер нә түркмениңки дәлми?

— Ай, мен, сердар ага, «ховул, ховул, ховул бела, үстүмизден совул, бела!» этжек болян. Өзүм-ә түпең тутуп билемок. Түпең тутмагам исләмок! Хава... Ёк, сен мең билен санашжак болма, сердар. Мен Кап дагының депесинде йүзәрлик дәнесини сүйрәп барян гарынжаны шу ерден гөрүп отырын. Хава. Гижене әлем аян. Түф!.. Мен саңа «дәлиден догры хабар» айдайын, сердар. Дини гайры болса-да, орус диениң, чакым зак болса, бихал миллет дәлмишин. Шагадамлы ашнам айтды. Ынанай! Орус кеммагала көмек эдйәмиш... Говусы...

— Говусы, сен сем бол! — диен Гурбанмырат ишаның сеси сандырады.

Эмма Гижен гырык тагсырдан бир жигем эйменмеди:

— Нәме сиз бейле, ишан ага, гана сувсан ялы? Күлли түркмен или — оруса раят болалын — диен мейилде. Ала-бөле бизиң галамыз сайланаймалымы?

Гижен гырыгың гапдалында отуран гөк донлы гырчув силкинип еринден турды:

— Өз жаныны гайгырып, ватандан эл гөтерене эне сүйди харам болсун! — Силкме телпегини ере пылчап урды, билинден асылан гылыжыны гынындан согур-

ды. — Шу гылыжың йүзүне язылан хаты гөрйәнизми? — Ол гылыжы ики эли билен дабаралы галдырды. — «Зен талак» язылгы! Дүшүнйәңизми? Ким шу гылыжы ишледип билмесе, «зенаны талак» язылгы. Шу саргыт галаның әхли гылыжына язылгы. — Дагы бир сөзем диймеди-де, туршы ялы лампа отурды, телпегине эл етирди.

— Рас айдяң!

— Түркмен хич хачан кесекинин шасына я ханына бил бүкен дәлдир!

— Берекелла, жигитлер! — диййип, дызмачлара гылав берйән Керимберди ишанын өзүнден гөвни хош болды.

— Биз тархан! Өз галамыз өзүмизе бес!

— А-хов, Бендесен пәлван! — диййип, гыгыран Ханмәммет Аталык ене-де отурып билмеди. — Агзың айдяныны гулагың эшидйәми? Гөкдепе галасыны горадыгың түркмен үлкесини халас этдигиң дәл ахбетин!

— Өз арабаңы тигирле! Өз гүнүңе ян!..

Дызмачларың ганы гыздыгыча, Гурбанмырат ишаның кехи гелди. Көпчүлиги өз сөзүне гулак асдырып билендиги барадакы гедемси дуйгы оңа гылав берди. Шөхратпараз ишаның гушы учды. Догрусы, ол хәзир ганлы чакнышыкдан өзүне нәме неп гелжекдиги барада, умуман, бу уршуң киме, нәме үчин гереклиги барада-да ойланып дурмады. Оны өз сепйән тохумының сувдан ганан шитил ялы, гөгерйәндиги канагатландырды. Ол өз янындан тамдыр инди мазалы гызды, чөрек япыбермек пурсаты гелип етди диен нетиже чыкарды.

— Хан ага, инди маслахаты жәмләйсең нәдйә? Миллетиң мейлин-ә гөрдүк — диййип, ишан алңасады.

— Бизем кән зады гөрдүк, ишан ага — диен Гөнүбек ене онуң гапдалындан чыкды. — Гумда гана булашып ятан телпекдир ширдагам кән гөрдүк, хейхат, женде екеже-де ганлы селле гөрмедик...

Хан ага дәл-де, Дыкма сердар ардынып, еринден турды. Гапдалындан асылан гыны готазлы гылыч эдигине дегип, икияна ыранды. Саг элини гушагына гысдырылан сапанчаның гундагына етирди.

Мәрекә сув сепилен ялы болды.

— Гөнүбек! Бес эдиң! Ил-гүн сени сылаяр. Сенинем динден я илден чыкып йөрен ыкманда дәлдигиңи

барымыз билйәс... Хәзир... — Дыкма сердар саг элини галдырды. Ассырынлык билен ыза чекилен Гөнүбек сазанда сердарың нәме дийжегине гарашман, ясы еңсесини түңңердип гитди. Шол махал аңырдан бир топар атлы жигит етип гелди. Сердар гара өйлериң хатарындан босушып чыкан аялларың, эллерини далдалашып, ковчум-ковчум болуп, мәрекә тарап йөнелендиклерини гөрди. Шол пурсатда-да өзүниң сакгалындан чекип, хаясыз йыршарян, ябы дишли рус офицериниң бетнышан кешби гөз өңүнде жанланды. Гөвреси гагшап гитди. — Адамлар! Ишан ага гулак салың!

Гурбанмырат ишан Магтымгулы хан билен Дыкма сердарың арасында дуран еринден өңе сайланды. Онуң варплы сеси аяк үстүнде дуран агыр мәрекәниң депесинде яңланды. Ишан мукаддес топрагы капырлардан горамага чагырян илкинжи сөзлеринден башлап, галалыларың ганыны гыздырмага чалышды. Ахырда-да газавата чакылыгыны ак пата берип соңлады:

— Алла сыгының, алланың бенделери! Алла бизиң тарапындыр! Аллатагаланың гудратлы эмри билен Магтымгулы ханың ве ене-ки Дыкма сердарың пеналы перманыны ыглан эдйән: алла аманадымызы алынча, галаны горалың! Капырың элинден өлен шехитдир. Алла сизе медет берсин, герчеклер! Омын!

— Омын!

— Омын!

— Омын!

Сөвешжең касам хөкмүнде мүңлерче адам тарапындан мәлы-ызына гайталанан бу сөзүң гара булутлы асманда яңланан гүррүлдиси гул-гулалы галаны сарсдырды.

Гала горкудан ары кетегине дөнди...

Башы белалы галаның гүнбатарында болса бу магаллар патыша гошунының отрядлары улы басга дүшүп, сөвеш сепгитлерини пейлейәрдилер...

Гызыл хач жемгыетиниң ак чадырлары өзбашдак хатара дүзүлди. Ин кичижик чадыры графиня Милютинаның еке өзи эеледи. Хич кесе дуйдурмаса-да, ол бу гүн эрбет ядады. Дан билен ёла дүшүшлери. Ахыры ол ёлда атдан дүшүп, фургона мүнди. Хәзирем Родионың яшыжа гетирип берен шезлонгында ики аягы-

нам ене узадып, аркан ятып, гөзлерини юмды. Өзүниң душүни йөрен ерлерини гөз өңүне гетирҗек болды... Чагалыкдан башлап, бегзадаларың арасында эсен графиня үчин хәзирки ягдайы ялан ялыды. Санкт-Петербург, Гатчина көшги, Москва, Ливадия, Рим, Вена, Флоренция, Париж, Гамбург, Симеиз... Императорлар, шалар, шазадалар, короллар, герцоглар билен душушыклар... Пешенели бал-маскарадлар... Император театрлары... Бирденем Гарагум чөли... Гарагум чөлүни Елизавета Дмитриевна дүйшүнде-де гөрмәнди. Дүйн болса шу чөлде князь Шаховской она биле дурмуш гурмагы теклип этди. Гүлки! Эртекә меңзейәр. Эмма хакыкат...

Чадырың дашындан гелен зенаң сеслери графиняның пикирини бөлди. Ол дүйрленип, дин салды.

...— Князь Шаховскойың йүзи яны ене салыкды. Мегерем, командующий ене бир якмазыны диендир. Ахырда икиси бири-бирини дуэле чагырмаса ягшы...

— О нәме үчин?

— Өзүң гөренокмы нәме? Князь графиняның көйүнде көйүп йөр ахыры...

— Кеенде нәме?

— «Ак генералынам» гөзел кенизиң төверегинден айрыласы геленок. Хер халда харбы министриң гызы...

— Бейле дәл болаймасын? Аял гөрсе, Скобелевиң жыны атланяр диййәрлер-ле... — Чадырда отуран графиня биалач йылгырды. — Оларың оншуксызлыгы Отеллоның дерди дәл. Князь Шаховской яралы я нәхош ерли миллеге делалат эдйәр. Ине, шу гүнем шолар үчин хол чадыры гурдурды. Скобелев болса шоны халанок... Князь билен графиняны ысныпдырянам эжизлере дүйгүдашлык дүйгусымыка диййән...

Милютина ене-де йылгырды: гөр, адамлар нәхили сынчы!

Арман, Москваның шол аязлы гыш гижеси калбы галаңа душен Татьяна-да, онуң бир махалкы «солдат шинелли энекеси» Родионам бу барада хич зат билмейәрди, билмеклери мүмкинем дәлди.

Өз гызы ялы гөрйән княжнасы Татьяна Михайловна билен душушаңына бичак бегенендигини Родион вагтал-вагтал гураксы үсгүрип, даражык флигелде ассак атбакара узак гиже гүррүң берди, ягты жаханда өзүниң ялңыз гуванжының эйжежик гумрусы Татьянадыгыны өвран-өвран гайталады. «Бүтин Расеяның гуванжы хем гахрыманы» генерал Скобелев билен әнчеме ёла йүзбе-йүз душушмак багтының өзүне миессер боландыгыны буйсанч билен ятлады...

Татьяна-да шол гиже оңлы уклап билмеди. Шол агшамың дөреден толгунмаларының, гаршылыклы дүйгуларының, чолашык пикирлериниң кереби оны сындырмады, уклатмады. Пикир ызына пикир чогды!.. Нәме үчин дүнйәде уруш боляр? Нәме үчин ынсанлар урушмалы? Ган дөкмели? Уруш асла нәмә герек? Татьяна муңа дүшүнип биленок. Аклы чатанок. Родионам айдяр ахыры — урушдан апатлы беланың ёкдугыны билйән — диййәр...

Кәте-де ол яссыгының ашагына дыкап гызыл көйнегини усуллык билен чекип алып, гамгын сыпалады...

Родион-а бейле-де дурсун, хай-хайлы генерал Скобелевиң өзем Гөкдепе галасыны эелемегиң я-да соңра тутуш түркмен үлкесиниң өз мейли билен Руссия бирлешмегиниң нетижесинде дөрежек дүйпли социал өзгеришлериң манысына-матлабына гөз етирип билжек дәлди. Аслында «ак генерал» бу барада чынлакай ойлананокдам. Ёк, ойлананокды. Харбы серкерде үчин шонда өз компаниясының дине бир манысы-матлабы барды: ол өз патышасына тәзе ер алып берип, өз шан-шөхратыны артдырмалыды...

ЭЙСЕМ ИНДИ ОЛ ЭРКИНМИ?

Узак гиже оңлы уклап билмедик Татьяна даң атарына гаватсыз гарашды. Ахыры жахан ягтылып башлады. Пышыжүнлән инчге, узын пенжиреден махал-махал дашарык гөз айлап ятан гыз шогурдавук ак простының үстүнден серинин гөйберди-де, юмшак кроватында дик отурды. Йылмаңчак чигинлерине яйылан шыбрам гара сачларыны аркан атышдырды. Ериндеи гопсунмага ялтаняан ялы, аясыны энайы энегине сөйәп, тирсеклеринем ики дызына диреп, эсли салым доңан ялы болуп отурды. Ахыры аякларыны кроватдан саллады. Пола язылав гаплаң дерисиниң үстүнде дуран ичи сүтүкли махмал шыпбыгына кепдери топук-

лы аякларыны илдирди. Гиже геййән ак атлас көйнегини шовурдадып, пенжирәниң өңүне барды. Инчеден узын пенжирәниң ашакы гөзлериниң айналарына никап болан ораяны тутусыны ики тарапа сырды. Она-да кайыл болмады-да, гөк пенжирәниң бир гапдалыны усул билен ачды Май сәхериниң сергин шемалы йүзүни сыпалады. Атыр ыслы пәкизе ховадан хезил эдинип дем алды.

Институтың яй шекилли, яшыл реңкли жайының гиң ховлусы ләлезарлыкды. Сәхерин сергин шемалына нәз эдип, үлпүлдешип отуран реңбе-реңк гүллер Татьянаның гөвнүни гөтерди. Гапдаллары зерендир липалы, гоша аллеялы шу ләлезарлыгың институтың ызгытсыз начальницасының иң улы гуванжыдыгыны студенткаларың хеммеси билйәрди. Начальница гызлара: «Сизем шу тәсин гүллер ялы, тәмиз болмалысыңыз» дийип, хәли-шинди өвүт бермәге эндик эдипди. Хемише диен ялы этеги пола етип дуран гоңур көйнекли, шиллиң бойлы, сүйри йүзли, биркемсиз тимар берлен чал сачлы, эли элмыдама лорнетли начальницаның хортаң кешби гөз өңүне гелен Татьяна биалач йылгырды.

Татьяна хәзир институтда өзүнден өзге адам оянандыр өйтмеди. Эмма ялңышанына деррев гөз етирди. Институтың гиң ховлусының тә гайракы демир дервезесине ченли узалып гидйән, ал-яшыл кешдели клумбаларда эли гайчылы күйки багбан эййәм ыгшылдашян тер гүллериң пудакларыны гырпып-чырпып, тимар берип йөрди. Даң шапагының еriniң гызарандыгы гүллере чайылан сымгылт өвүшгинден мәлим болды. Асмандан ак гувлар ялы, гайышып барян акжа булут топбажыклары-да Татьянаның сүңңүни еңлетди.

Нәхили ажап сәхер! Май сәхери!

Татьянаның өз он алты яшының белленен гүнүниң эртеси «солдат шинелли энекеси» Родион билен хесретли хошлашалы бәри инди бәш ая голай вагт гечди.

Бу гүнем 18-нжи май. Бу гүн онуң иң соңкы экзамени. Иң кын экзамен — Таңры кануны. Иң кын экзамен, иң мылайым мугаллым. Мәшбүрүнч яйбаң сакгаллы, чалымтык узын сачлы, тогалак гөврели профессор Инжилиң сүрелерини овазлы окап билйән гараягыз гызы айратынам эй гөрйәр. Оны диңе Татьянаның өзи дәл, класдашларынынам хеммеси билйәр. Ене-де санлы сагатдан Татьяна гызгылт янаклы, габакман гоюн гөзли кешишиң өңүнде дикелмели. Догры, Татьяна соңкы гүнлерде отагындан чыкман диен ялы ахыркы сынага тайярланды.

Ёк, диңе соңкы гүнлер дәл, ол инди бәш айдан бәри — берк ядында галан шол гарлы гыш эртиринден бәри институтың дашы хаятлы ховлусындан чыкман яшаяр.

Шол хесретли хошлашык хәзирем бирден гөзүниң өңүнде жанланды.

Татьяна эгни гоюн дерисинден тикилен, теммәкиысы сиңен гоңрас поссунлы, башы япбашык гара гелпекли, аягы кече эдикли Родион билен особнягың атыңналы шекилли секисине ирден чыканда, гар ягып дурды. Родион дашарда бир сөзем диймеди-де, гары ардылан басганчаклардан ашак дүшүберди. Татьяна болса гоша сүтүне сөенип, алжыраңңы назарыны ондан айырмады. Даяв гөврели солдатың чигинлериниң инди бирнеме чөкенлиги шол махал гөзүне илди. Родион инди, догруданам, солдата дәл-де, өз аслына — дайхана меңзейәрди. Татьянаның йүреги бирден ховсала дүшди. Родион өзүнден дашлашдыгыча, йүрегиниң хайсыдыр бир дамары үзүләйжек ялы, нәмедир бир гымматлы задыны өмүрлик йитирәйжек ялы болды. Бу дуйгы йүрегини гүрсүлдетди. Бирден әхли задыунудып, мәхрибан адама тарап ылгады. Баршына-да гожа солдатың бойнундан асылышды. Сакгалы-мурты сырылмалык йүзүнден өвран-өвран огшады, седасыз хоркуллап, гөзяш дөкди. Гар билен гарышан гөзяшы эне хоссарының гамашан йүзүне дамды.

— Болды! Болды, бесдир, эйжежик гумрым!.. Хапа болман! Мен ене гелер дурарын... Хава, хава, гелер дурарын...

Хава, шол хесретли хошлашыкдан бәри бары-ёгы бәш ая голай вагт гечди. Эмма шу мөхледиң ичинде өз калбында нәхилидир улы бир өзгеришлигиң боландыгыны Татьяна аңды. Ол үрч эдип окады, экзаменлере тайярлык гөрди, экзамен берди, эйсем-де болса, бөврүнде хемише бәшга бир санжы бар ялы болды дурды. Родионың пешгеш берен журналыны гүнде-гүнаша элине алды. Биреййәм бүтин мазмуныны ятдан

билйән очеркини дүшүнксиз гусса билен гайталап-гайталап окады...

Хәзирем Татьяна эли гайчылы күйки багбаны унутды-да, чепине өврүлди. Хашамланан туалет столжыгының үстүнде ятан юкажык журнала гөз гездирди. Еринде дур. Гижеки гоян еринде. Журнала эл етирди. Поссужак додаклары пышырдап уграды.

— «...Төверееклеринде санитарлар пелесаң уруп йөрен яралыларың арасына дүшен, ахы-наланың, найынжар иңңилдилериң зарындан гулагы камата гелен чага гөзүни элек-челек эдип, дегре-дашына вехимли назар айлады, онсоң еринден турды-да, серрелишип ятан маслыклардан совла-совла аласармык халда өңе йөреди, ажы гөзяшыны пайрадып, эжесини гөзлемәге башлады.

...Генерал Скобелев етим гызы графиня М.-а бермеги, ондан хәзирликче гыз барада алада этмеги хайыш этмеги буюрды, гелжекде ол бу гызы өзи тербиелемеги йүрегине дүвди.

Графиня узакда дәлди, галаны габан лагердеди... Ол гыза серетмеги өз денщиги Родиона табшырды. Хызматкәр эдип алар ялы аял машгала болмансоң, Родион чем гелен иши эдйәрди: нахар биширйәрди, ичерә середйәрди, кир ювярды...

Энекелик везипеси Родионың гөвнүнден турды. Тәзе гуллугына монча болуп, гызың яшажык бедениңе синен чаңлы киршени ювмак ниети билен, ол деррев сув гыздырып башлады. Ожагаз гыз үч яшларындады. Өз төверегини галлап дуранлара ойнаклап дуран гара гөзлериниң мүңкүр назарыны айлаян, кирлән узын көйнекли — эгнинде шондан башга зат ёкды — бу гараягызжа гыз ян-яңы табордан алнып гайдылан эйжежик цыган гызына меңзейәрди.

Эндам-жанының ювулмагы гыза хош якмадык боларлы, чүнки ол эллерини келеменледип, дәбшенекләп, гыкылык барыны турузды. Эмма шепагатсыз Родион гызың гык-вагына сәхелче-де питива этмән, оны гарачыны билен ювундырды».

Чала йылгыран Татьяна шол ябаны гызжагазы гөз өңүне гетиржек болды. Эмма шол гызыл көйнеклиже гыз гөз өңүнде шекилленмеди. Ене-де окап башлады.

— «Ол йылы сувы гызың депесинден хер гезек пагладып гуянда: «Нәче ләгирсеңем, пәкиз-ә боларсың» — дийип гайталаярды. Ахыры ол гызы сува дүшүрип болды, оңа йыртылан эркек көйнегинден тикилен арасса көйнежиги гейдирдилер, келлесине гочак яглык даңдылар, оңа боларлык аякгап тапылмансоң, аягына узын йүң жорап гейдирдилер. Гаража гызы кровадың орнуны тутян тагтырованда шол халда ерлешдирип, гара дере батан энеке ахыры оңа чай берип башлады...»

«...Дузага дүшен сарч жанаваржыгы яда салян шол ябаны гызжагаз Таня Текинскаяды. Ол диңе Родион билен графиня өвренишипди. Родион оны ийиндирди, гейиндирди, гейимини чыкарды, ювундырды, ятырды, дашынданам кәбир рус сөзлерини айтмагы өвретди. Родиондан өзге адамларың барына Таня вехим хем мүңкүрлик я-да халыс бипервайлык билен гарады. Родион болса онуң гөвнүнде бар задың орнуны тутды. Ол хайсыдыр бир түркмен сөзлерини хечжикләп, Родионың сөбүгине дүшди йөрди. Эмма диңе рус дилини билйән Родионам шейле халатларда өзүни йитирип дурмады. Ол я гызы макуллап башыны атды, я-да бирден гыза вәширәк чиңерилип назар салды. Бу болса Таняның хошуна гелди. Ол хер сапар жакгылдап гүлди...»

Татьянаның дамагы хыкга долды. Элинден стола гачан журнала мержен ялы гөзяшы дамды. «Ах, Родион, Родион, мәхрибан ховандарым! Ниредекә сен хәзир? Мен бу гүн иң соңкы экзаменими бермели»... Шол махалам туалет столуның ёкарсында, сымгыл реңкли дивара какылан юмуртга шекилли айнада өз суратыны гөрди. Хәзир ол бир затдан өйкелән ялы болуп гөрүнди. Пөкгүже додакларыны чала ачып, хәзирин өзүнде кимедир бирине бир затлар дийәйжек, игенәйжек ялы болуп дур. Тегелек ачык якасындан гөрүнйән алтын зынжырлы алтын хач айнада ловурдады. Айнада шекилленен суратың өйкели, нәгиле назары Татьянаның гөвнүнден турмады. Ол бирден өз шекилине дилини чыкарды: «Ери, гырнак, сен нәме торсарярсың? Нәмәни гайгы эдйән? Я бу гүнем экзаменден горкямың?» Шекилинден сес чыкмады. Өз сесини Татьянаның диңе өзи эшитди. «Хич хачан мүзермегин, Татьяна, хич хачан! Башыңы хемише дик тут!» дийди-де, чала йылгырды: алты-еди яшларындака, өйде окадылян махалындакы немец дили мугал-

лымасы — алтын гуршавлы пенснели семиз фрау Гертруда ядына дүшди. Хәзир ол айнадакы шекилиң шу гамлы назарыны гөрен болса, пенснесини маңлайына галдырып: «Никарашо. Непрлишно. Пасор...» диерди. Хөкман кәйинерди.

Догруданам, шол йыллар Татьянаны окатмак кынды. Алты-еди яшына ченли, нәмедир бир затдан горкян ялы, хер бир адама гаража гөзлерини мөлердип, вехимли середен, бойнуны ичинден чыкармадык, сессиз-үйнсүз, йыгра чага бирден-бире үйтгеди. Аягының ашагына от басылян ялы, узынлы гүн багда ылгашлады. Етим гызын мәхирли хоссарларының йүреклерине теселли берен бу өзгеришлиге Татьянаның өз-ә дәл, гамхор энекеси Момбелли-де, гувернантка-да, Натали дайзасам дүшүнмеди. Йөне олар өңлер хайсыдыр бир гуржагыны элине алып, бир бурча дыкылып, галапын седасыз отурян гызың бирден кебелек ялы гайып йөрен Аделинаның ызына эерип уграндыгыны гөрдүлер, бегендилер. Хава, Татьяна бир ерде дек отурмаян гарагол гызды. Сыпынса, класдан гачярды. Соң гачагы гувернантка я Аделина бир ерлерден тапып гетирйәрди. Кәте бирден мугаллымың совалына хич хили жогап бермән, дымып отурмагам ол өзүне айып билмеди. Кәте-де бирден өзүнден ики яш улы Аделинаның билмедик совалына-да жогап берйәрди. Гараз, мугаллымлар гарагол гыздан хер хили «хокга чыкарарына» гарашярдылар. Диңе бир алтын гуршавлы пенснели семиз фрау Гертруда дәл, хемише пәкизе ак көйнекли, гара сюртүклы, чала сакавлап, өрән юваш хем хаял геплейән, элинин аркасыны агзына тутуп, хәли-шинди паллаян, гоша энекли, гарынлак иңлис мугаллымы сэр Доусон хем, француз дилини окадян мугаллым — клас отагында хажжык ялы хекгерилйән, яш, сыратлы, үчүрсыз чаласын херекетли, гара цилиндрли дегишген мосье Анри хем, саз мугаллымасы — гаралы гөзли, алма янаклы, хемише гүлер йүзли сеньорина Изабетта хем гара гызың какабашлыгындан зейренйәрдилер. Оларын бары биригибем, бир зада гең галярды: өзүниңкә асла меңземейән хәсиетли Аделина билен Татьяна еке гезегем уршанок. Онсоңам Татьянаның гараголлугындан зейренйән мугаллымлар, нәме үчиндир, оны эрбедем гөренокдылар. Ылайта-да узын дырнаклары гырмызы лаклы саз мугаллымасы сеньорина Изабетта (Аделинаның «мамма миа!» сөзүни өвренип галан мугаллымасы) Татьяна мәхирлиди. Хер сакты, хер гамманы онларча гезек гайталатса-да, Таня шадыян сеньоринаның «зулмуна» чыдаярды.

Ине, бу гүнем 18-нжи май. Бу гүн онун иң соңкы экзамени. Татьяна кичижик столунын үстүне ене бир гөз айлады. Теология боюнча биртопар китап чалаычаш болуп ятыр: Төврат, Инжил, сахабаларын диванлары, кераматлы энбияларын өмүр беянлары...

Профессор хер гезек сапакдан сон класда — дине ыгтыкады Таня Текинскаядан говы билйәниңиз ёк — диййәрди, Бу гүн нәме диеркә?

Татьяна окув корпусына етип барярка, гин басганчакда «гамгын гөзли Света» ызындан етди.

— Тань, дур! Дур, биле гидели! Нәме маңа айгман гайдыберипсиң?.. Эртириң хайырлы болсун, мәхрибаным!

— Сеңкем!

Өрүлен меле сачлы, сүйт ялы ак беденли, мавы гөзли бу тыңкыжа гыз Татьянаның сырдаш жорасыды. Хатда Аделина ынанмаян сырларыны-да Татьяна Светлана ынанярды...

«Гамгын гөзли Светаны» телим йылың довамында идән болмады. Бир агшам Татьяна бу ягдайың себәбини жорасындан соранда, Светлана ере середип, узак вагтлап дымды. Ол умуман өзи барада сөхбет эдилмегини исләнокды. Асла ол Татьянадан өзге гыз билен кәнбир геплешибем я тиркешибем йөренокды. Шол сапарам берен совалындан жорасының үнсүни совжак болуп, Светлана сапалак атды. Ахыры Татьяна — мен сенден сыр гизләмок ахыры — диенсоң, улы дердинин ужуны чала беян этди. Ол өзүниң бир атлы дворяның-помещигиң ойнашындан болан гызыдыгыны, эжесини гөрмәндигини, хайсыдыр бир етимлер өйүнде өсендигини, эшитмишине гөрә, алданан эжесиниң өзүни деря гарк эденлигини, дүнйәде хич кими гөресиниң гелмейәндигини... хамсыгып диен ялы гүррүң берди.

Шол агшамдан соң ики етим, ики начар бири-бирине хас-да ыснышды...

Секиде аяк чекдилер. Икисем йылгырды. Татьяна

сүем бармагы билен акжа жорасының жүйк бурнуны палажа басды-да, ювашжа гужаклады:

— Гитдикми, жүйкбурун?

— Гитдик, принцесса! Иң соңкы айгытлы хүжүме!..

Татьяна үчүнжими я дөрдүнжи болуп, класа гирди. Гирен бадына-да сүссы басылды. Чалымтыл узын сачлы, мәшбүрүнч яйбаң сакгаллы, яш гелниңки ялы йылманак гызгылт яңаклы, гара жүпбели, мылакатлы профессорың гапдалында гоңур көйнекли эли лорнетли начальница-да отырды. Татьянаны гөренден, ол онсуз-зам гыңыр йүзүни туршатды. «Жирафаның» Светлана икисини, нәме үчиндир, халамаяндыгыны Татьяна билйәрди. Онуң шол ызгытсыз дуйгусыны хәзир экзамен-де-де йүзе чыкаржакдыгы икучлы дәлди. Эйсем де болса, Татьяна хырчыны дишләп, догумлы өңе әтледи. Икинжи партада орнашды. Сәхелче салым гечмәнкә-де, кешише йүзленди:

— Мен тайяр, сизиң фазылатыңыз!

Профессор начальницаның чытык йүзүне гөзүниң гытагыны айлады-да, пенснесини дакынды:

— Шейлеми? Эййәмми?! Онда нәме, таңрының гырнагы, Татьяна Михайловна, бәрик гечиң-де, алгасаман айдыбериң!..

Мылакатлы профессорың мылайым сесиниң мәхирли әхеңинден рух алан Татьяна начальница, хамала: «Мен сенден горкмаян» дийип хемле урян ялы, башыны дик тутуп, силкинжирәп, ериңден турды. Эда билен өңе гечди.

Өз эй гөрйән студенткасының жогапларыны профессор башыны ашак салып диңледи. Онуң христиан дининиң эсасы йөрелгелерини, дүрли акымларыны, Инжилиң сүрелерини сакынман, ызлы-ызына суңшурып баршына бегенди. Соңкы сынагдан гечйән студенткадан гөзүни айырмаян начальница болса азиялы гызың дик якалы гөк көйнегиниң үстүнде ловурдаян алтын зынжырлы хажа середип, садап саплы лорнетини гөзүне бир тутды, бир айырды, бир тутды, бир айырды.

Шол арада-да эли овадан хачлы профессор гүлүмсирәп, ериңден турды:

— Гаты говы, гызым! Гаты говы! Таңры саңа зехин берип билипдир! — дийип, мержен билен безелен хачыны гызың йүзүне үч ёла айлап чыкды. — Амин!

Начальница үлешикден галып баряна дөнүп, өзүниң барлыгыны билдирмек иследи:

— Мениңем бирнәче совалым бар.

— Баш үстүне, мадам!

— Христиан дининиң таглыматының эсасы өзени нәме?

— Инжил бизе, христианлара: гарк боляна голуңы бер-де, сувдан чыкар — диййә. Апостол Иоанн весьет эдипдир: «Бири-бириңизи сөйүң, доганлар!»

Начальница ювдунды. Тәзе совал гөзледи.

— Ине, сен инди институты гутарян. Инди сен ата ватаның мехрабына нәме нез гетирип билериң өйдйәрсиң?

— «Датлы миве бермейән хер бир дарагты чапып, ода атярлар.» Апостол Матфейден, үчүнжи сүре, онунжы аят.

Гыңыр начальница ахыры канагатланан ялы болды: чала йылгырды. Эмма барха толгунян Татьяна оны голдамады. Шол махалам «Жирафа» ослагсыз совал берди:

— Таңрының гырнагы, Татьяна Михайловна, сен хайсы дини иң мукаддес дин хасаплаян?

Татьяна алжыражак ялы этди. Маңлайы чыгжарды. Эмма өзүни йитирмеди.

— Худайың бендеси хайсы дине ынанса, хайсы дине гуллук этсе, шол дин онуң үчин иң мукаддес диндир. Афиналы Демосфен: «Хер ким өз ислән задына ынаныр» дийипдир.

Начальница бу жогабың манысына дүшүнмеди.

Татьяна думаны гоюлашдырмага чалышды.

— «Хайсы өлчег билен өлчесең, өзүне-де шол өлчег билен баха берерлер.» Апостол Маркдан, дөрдүнжи сүре, йигрими дөрдүнжи аят. — Чалт-чалт чокунды.

Хәлиден бәри сесини чыкарман, гүлүмсирәп дик дуран кешиш ювашжадан өңе әтледи:

— Хава, хава. Инжилде — хич кес ики таңра гуллук эдип билмез — дийилип айдылыпдыр... Мен разы, гызым! Гаты говы! Берекелла! Ёлуң ак болсун! Таңры медет берсин! Амин!..

— Мерси, сизиң фазылатыңыз!

Класдан дазлап чыкан Татьянаны илки гужаклан Светлана болды.

— Нәтдиң?

— Бәш, Света-әлемгошар, бәш!

Огшашдылар.

— Гир сенем инди!

— Горкян.

Кимдир бири Татьянаны чагырды.

— Гир диййдигим, гир! — Татьяна ене жорасының янагындан өпди. — Бон шанс, ма шэри![1] Мен саңа багда өз отургыжымызда гарашарын.

Татьяна гоша аллеялы, гүр багын жемендесиз гайра четинде, әпет гайың агаҗының астындакы отургычда орнашды. Бу чола бурч Светлана икисинин арасылы меканыды. Ганатларыны герен лачын ялы, ики голуны ики тарапа яйып, отургыҗың гершинде гойды. Йүреги хенизем гүрсүлдәп дурды. Келлесини аркан атып, гөзлерини юмды. Ичини чекип, ызлы-ызына чуң дем алды. Яңы гүлләп гайыңың якымлы йити ысы бүтин беденине яйрады. Эркана гушларың шадыян жүркүлдиси гулагында яңланды. Гөзлерини ачды. Ене-де юмды...

«Эй, худай! Чынмыка? Шу отуран менмикәм? Яныжа иң сонкы сынагдан гечен менмикәм? Эй, танрым!.. Эйсем инди... Эйсем инди мен эркинмикәм? Өз-өзүме ханмыкам? Ыгтыярым өз элимдемикә? Эйсем шо чынмыка? Эйсем онда инди мениң нәме этсем, нирә гитсем, хакым бар-да? Инди мен өзбашдак шахсыет-дә?»...

Бегенч билен гынанч гатышыклы шейле гарма-гарышык соваллар Татьянанын келлесинде пырланды дурды. Онуң яш бедени энчеме дартгынлы гүнлериң ядавлыгыны шу махал сызды. Калбында хем шатлык дуйгусы, хем бирхили гайгы гезеклешди. Ол учурсыз гиң дерядан йүзүп гечен ялы болды. Нәмедир бир затлар ызда, о кенарда галды, нәмедир бир затлар бәрде, бу кенарда оңа гарашяр. Эмма хәзир ол сил ялы овсунып-луммурдап гелен бу дуйгуларынын хич хайсындан ам баш чыкарып билмеди. Вах, хәзир янында Денис Батурин болсады!..

Шу042 тетелли ой-пикирлере батан Татьяна жорасына кән гарашды. Ахыры аллеяның башланян ериндәки фонтаның янында Светлананың тыккыжа гөвреси гөрүнди. Татьяна оңа бакан ылгады. Хениз оңа совал

[1] Багтың чүвсүн, мәхрибаным! (французча).

бермәге етишмәнкә, Светлана саг элини ёкарык галдырып, бәш бармагынын арасыны ачды.

— Берекелла, жүйкбурун! — Татьяна оны гарса гуҗаклады. — Йөр инди тизрәк гейнели! Гачалы!

— Нирәк?

— Дуйн айтдым-а мен саңа. Бизе бегзадалар гарашярлар, Света-әлемгошар!

— Таны!..

— Нәме, ене кесирлик этжек болямын?.. Йөр, йөр! Елда айдарын барыны... Инди икимиз эркин ахыры! Ыгтыярымыз өз элимизде, мәхрибаным Светик!

Шондан ики сагат гечип-гечмәнкә, ыхласлы безенен жоралар институтын ховлусындан огрынча чыкып, Вознесенская көчесине дүшдүлер, Вознесения бутханасынын душундан-да гайрак совлуп, зым-зыят болдулар.

Инди, догруданам, ики жора капасадан бошан эркин гушлара меңзеди. Майыл хова-да дийсен якымлыды. Москва бу гүн олара өнкүденем гөзеллешен ялы болуп гөрунди.

Светлана бирден иңлис дилинде:

Вагты етип, дүнйәде
Гелер шейле бир заман;
Ынсан аклы, ынсабы
Ин өңде бор бигүман. —

дийип, гинҗинлик сесленди-де, жорасынын чигнине элини гойды. — Ким?

Татьяна-да жогабы мәхетдел этмеди.

— Роберт Бернс. «Небси халал гарыплык» — дийди-де, башыны чала аркан атып, гин гужагында батбөрек ялы булутлар гайнашып йөрен май асманына сын этди. Француз дилинде гошгы айтды:

Эзиз итим, әй, дуйгудаш дертдешим,
Гел яныма, ий бу галан сомсаны!
Ёгса мунам берерлер бир ачгөзе,
Гел, гел, итим, бегендирме душманы!

— Пьер Жан Беранже. «Девлен скрипка».

— Берекелла, жүйкбурун!

Олар батлы гелйән пайтуның өнүни кесип, индики көчә ылгап гечдилер. Светлана айдышыгы ене-де довам этди:

— Гушларың кетеги бар,
Тилкиниң ятагы бар.
Диңе бичәре ынсан
Гайдан горанмага зар. Ким?

Татьяна пикире гидип, эсли йөрәнсоң:
— Билмедим — дийди.
— Билмерсиңем.
— О нәме үчин?
— Авторы таналян шахыр дәл.
— Онда сен ниреден билйәң?
— Авторы өзүм-дә!
— Эй, таңрым!

Бу хөвесли айдышык ики жораның хәзир кейпиниң көкдүгини аңладян аламатды. Умуманам, шейле айдышыклар ол икисиниң өврендекли эндиги дийсеңем болжак. Икисем поэзияны говы гөрйәр. Хемме шахыр барада Светлана икисиниң пикири, элбетде, деӊ гелип дуранокды. Эмма Беранже билен Гейне велин икисиниңем дилинден дүшмейәр...

Вадалашан көчелериниң яй шекилли айтымындакы кичижик фонтаның янында гүрлешип дуран гейнүвли огланлара илки билен Татьянаның гөзи дүшди. Огланларам булары гөрдүлер. Саламлы йылгырышып, эллерини булайладылар. Татьяна ылгайжак болды. Эмма Светлана жорасының элинден чекди.

— Көче ахыры бу ери!

Чала шилдирейән фонтаның янында дуран ковчумдан илки билен Аделина өңе сайланды. Ол Светланаңы эл берип гутлады-да, Таняны хемишекиси ялы, багрына басды, яңакларындан өпди, бирденем билинден гужаклады-да, пырлап башлады.

— Ада, Ада, көче ахыры бу ери! Гойбер!

— Бизе-де гезек бер ахыры, княжна! — диен Денис Батурин бәлчик гызың тирсегинден тутуп, эмай билен саклады. — Гутлаян, Таня!

— Мерси, Денис!

Денис Татьянаның элинден өпди. Онянча огланларың бары ики жораның дашыны гуршап алды, ерлиерден гутладылар. Татьяна:

— Инди биз эркин, достлар! — дийди.

Бодиско фон дер Нудельман-Кранкер, хамала, мәрекели митингде өңе чыкан ялы, юмругы дүвлен сағ элини ёкарык галдырды:

— Яшасын эркинлик, женаплар!..

Жорж Дандевиль йылгырды:

— Еди ёлуң ортасында митинг ачмалың! Пайтувлар гарашяр.

Шол махал элешан эшикли, аякяланач огланжык элини серип, буларың үйшмелеңине аралашды. Барон Силевичиң оглы оны ыза итеклежек болды. Онянча Татьяна ур-тут гаража гапжыгыны ачды-да, огланың элине шайы тутдурды. Гедай чага рехимли ханыма алкыш барыны эдип, яланач башыны эге-эге, өз угруна гитди...

Көне особнягың мыхманханасы шадыян шовхундан долды. Яшлар өзлери үчин эййәм безелен столуң башында гүлшүп-дегшип орнашдылар. Момбелли оларың төверегинде ик ялы пырланды. Аделина мейлисе беемчилик этди.

Денис Батурин бирден гызлара йүзленди:

— Ери, онсоң, эркана ханымлар, инди хайсы галаны алмакчы сиз?

«Гамгын гөзли Света» сесини чыкармады.

— Маңа институтда хәзирликче пепиньерка болуп галмагы теклип этдилер.

— О нәме дийдигиң, Таня?

— Шәгирт дийдигим, Бодиско. Педпрактика гечмек үчин, клас беемчисиниң шәгирди болуп гал дийдилер.

— Сен нәме дийдиң? — Барон Силевичиң оглы жеделе бахана гөзледи.

— Шинди бир карара гелип билемок.

— Сен дийсене, Татьяна...

Эмма Батурин барон Силевичиң жеделкеш оглуның сөзүни агзындан алып, Светлана тарап өврүлди. Муны гөрен Светлана-да сөз акымыны өзүнден совмага ховлукды:

— Хатыржем болайың, Таняны нирә иберселерем, өз башыны чарар.

— Хер кесиң өз ёлы бар — диен әйнекли Дандевиль акылсырады.

— Матлабы бирин — ёлы бир, граф.

Граф Дандевилиң жыны атланды, ёкнасыз чыпары

далап галасы гелди. Арман, Аделинаның йылжыраклаян гарагол назары оңа, онуң бадына бөвет болды.

— Говусы, айдым айдалың, Денис!

— Я сенем, Адель! Батурин айдым айдып, өн нәме гөрди?

— Батурин айдым айдып, демир гөзенекли капасы гөрди, Жорж! — дийип, Денис якымсыз йылгырды. Граф Дандевилиң яңсысына диңе Денисиң өзи дәл, бейлекилерем дүшүнди. Революцион айдым айдып, көчә чыкан ишчилере гошуланы үчин, Батуриниң энчеүнләп газаматда ятып чыканлыгы ёлдашларына мәлимди. Ондан диңе Татьяна билен Светлана бихабарды. Йөне хәзирки мейлисде оны ятлатмагың граф Дандевиле нәме гереги бар?

Денисиң дулук дамарлары тырсылдап уграды. Чогуп гелен гахарыны зораякдан богяндыгы кесесинденем аңдырды. Граф Дандевиль бу ахвалы дуймадык болан болуп, Денисиң булгурына шампан гуйды. Граф дуймадык болан болса-да, мисилсиз атмосфераның бирден-бире үйтгәндигини бейлекилер деррев сыздылар.

— Эмма, гадырдан достум, Жорж, айдымы богуп билен демир гөзенегиң хенизе ченли болмандыгыны өзүң менден говы билйәнсиң.

— Диймек, шейле, достлар! Онда-да бизиң айдыммызы!

Граф Дандевилиң йүзи үйтгәп гитди. Бирхова отуранларың хич хайсындан седа чыкмады. Вазадан бир гүл алып, барон Силевичиң оглунын меле сюртугының якасына өтүрен Аделина дегишжек болды. Олам жүпүне дүшмеди.

— Хайыш эдйән, женаплар, бир зады унутман; иши юмурмакдан башлаян «гахрыман» өмрүни дар агаҗында тамамлаяр. Ынанайың, Руссияны менем сизден аз сөемок. Юмурмалы дәл-де, достлар, биз самодержавийәниң сарсмаз сүтүнлерини өңкүден-де беркитмели!

— Бизе диийдимзорлук дәл, Жорж, демократия герек! Бизе...

— Отур, Бодиско! Аделиң өйи театр сахнасы дәл. Сен нә бейле гызыберйәң? Арамызда керем ёк, гыгырмасаңам, эшидйәс. Онсоңам, умуман, янымызда гызлар отыркалар, гыгырып геплемек айып — диен Дандевиль йигидиң бадына бадак салды. — «Бизе! Бизе!» Сиз ким аслында?

— Биз, гадырдан, Руссияның гелҗеги! Гелҗеги хем даянжы! Биз Герцениң жаңыны какян рыцарлар!

Денис Батуринем чала йылгырды. Шу гүн-ә муна бир зат болупдыр дийип ойланды. Эйсем-де болса, соңкы махалларда банкириң оглунын оңа хас якынлашандыгыны өз янындан гуванч билен белледи.

— Мен Герцени халамок.

— Айбы ёк Жорж. — Батурин ене-де гүррүңе гошулды. — Болманда-да, дурмушда хемме кишини халап болмаз, хемме кишә-де өзүңи халадып болмаз. Герцен сенден гаты гөрмезди... Умуман, Жорж, гөвнүңе алма. — Денис яңаклары нар ялы гызаран Аделинаның ышнаклы гөзлерине мылакатлы серетди — Бирини халаҗак болсаң, өзүңи азрак сөймели. Олам гөрйән вели, саңа хемише башарданок, достум. Сен өзүңи әхли кишиден эй гөрйәң...

Граф Денисиң шеребели гыжалатыны асла эшитмедик адама дөнүп:

— Эйсем онда сиз Руссияны яңадан гурмакчы-да? — дийди. — Сорамага ыгтыяр эдиң, сизе мундан говы нәхили Руссия герек, женаплар?

— Демократик Руссия герек, женап Дандевиль! — диен Мстислав пелтекледи.

— Ери онсоң, эгер гизлин болмаса, айдың; сиз бейле Руссияны нәдип гурмакчы?

Денис Батуриниң гахары гелди. Галың әйнегини ялпылдадып, янсылы йылгырып, аркан гайышян граф хәзир ёлдашларыны питигинде пырламага чалышярды. Эмма онуң алпетинден алмага, оңа ажысыны пүркмәге Денис етишмеди. Татьянаның мылайым сеси онуң мейлинден өңе дүшди:

— Мениң пикиримче, граф, Руссияның мертебесини хас беленде гөтержек, юрды яңадан гурҗак болсаң, халка билим бермели. Халкың медениети өсдүгиче, дурмуш говулашар.

— Адамларың калбына ягшылык тохумыны сепсек, ягшылык көпелип, яманлык азалар — дийип, Светлана-да жорасыны жаны билен голдады.

Денис ики жораны дыкгат билен сынлады. Оларың шинди дурмушдан жуда үзңедиклери беп-белли болуп дур. Олар энтек теория билен яшаярлар. Олар дур-

муш хакыкаты билен далашянчалар, гөр, нәче вагт герек!

— Ах, сиз, эйжежик гумрулар! Көне саманы аргтарман! Сизиң дийиәниңиз гечилен ёл, сыналан тежрибе. Халкчылар илатың арасына-да синип гөрдүлер. Руссияны диңе магарыф, өвүт-несихат аркалы өзгертмек я яңадан гурмак хич кесе башартмаз. Бизе, өзге ёл деркар...

— О нәхили ёл? — диен Татьяна Денисден гөзүни айрып билмеди.

Денис Дандевиле гөз айлады.

— Оны дурмуш гөркезер, Таня!

Дым-дырслык. Хер ким өңүндәки тагамлы табага дүмтүнен болды.

— Гүни бизе галан болса, Руссия хайпым гелйәр, достлар!

— Өзгелер хакында-ха айдып билжек дәл, Жорж. Мениң-ә ганыма декабрчы бабамың рухуның тәсири сиңиндир. — Батуриниң бу сөзүне сачакдашлар оңат дүшүндилер.

Аделина-Тенечир роялың гапагыны ачды:

— Гутарың, женаплар, жедели! Сыясаты саза чалышян!

Дабаралы саз гөчгүнли яңланды.

Якымсыз янкалашыгың ула сапманлыгына барыбегенди.

Гиң пенжирәниң өңүнде, Татьяна билен Светлананың ортасында дуран Денис якымлы саза гулак асса-да, пикири-күйи өз янындакылар болды. Өз пикирлерине гүмра болан гызларданам сес чыкмады. Узага чекен умсумлиги ахыры Денисиң сеси бөвүсди:

— Эйсем онда шинди хич зат белли дәл-дә, Таня?

— Диңе бир зат белли, Денис Аркадьевич! — дийип, «гамгын гөзли Света» улудан демини алды. — Бизе ажы айралык гарашяр.

— Айралыгам дурмушың эбеди кануны, Света. Гиже билен гүндиз ялы, айралык билен душушык өмүр тиркешип йөр... А сен өзүң нирә гидйән, Света?

Светлананың көлче ялы гөзлеринде өңкүденем чуң тукатлык гөрүнди.

— Ах, Денис Аркадьевич, оны менден сораман! Мениң жаным өз гөврәмде дәл. Өзгәниң сандыгында... — Сусланан гыз дагы хич зат диймеди.

Татьяна болса жорасының элинден чекип, билгешлейин бәлчиреди:

— Хер нәме дийсеңем, жүйкбурун, инди икимизиң өзбашдак дурмушымыз башланяр. Инди биз эркин, Светик! Инди бизиң нәме этсегем, нирә гитсегем, хакымыз бар! — Бирденем дымды. Бөврүни диңледи. — Хакымыз бар, Светик!

«Гамгын гөзли Света» бирден ослагсыз совал берди:

— Денис Аркадьевич, ынсан дүнйәде нәме үчин яшаяр?

— Мен нә Соломонмы я Цицеронмы?

— Ёк, сиз Батурин болуп айдың!

— Ынсан хакыкаты билмек үчин яшаяр.

Светлана пикире гитди. Гүррүңе Татьяна гошулды:

— Ери онсоң, хакыкаты билип билйәрми ол?

— Хакыкаты хер ким өзүче ачяр. Дүнйә гелйән хер тәзе несилиң хакыката гөз етирмек, хакыкаты гөгертмек угрундакы эржел гөреши ынсан өмрүниң манысы болуп дуряр...

Шол махал бәлчирейән Аделина Светлананы өз янына чагырды.

— Таня, сенден бир зат сорасам, гаты гөрмезмиң?

— О сең совалыңа баглы. Ёк, Денис, оюн эдйән, сенден зады гаты гөрмен.

— Сен, догруданам, княжнамы, Таня?

Татьянаның йүзи бирден гамашды.

— Мени етимлер өйүнден алып гайдып, тербиелән адамлар асыллы адамлар, Денис. Елизавета Дмитриевна-да, князь Шаховскойың өзем, онуң аял доганы Наталья Владимировна-да үчүрсыз мәхирли адамлар. Олар мени ынжытмажак, гөвнүме дегмежек болуп, эллеринден геленлерини эдип гелйәрлер. Мен Наталидайзамың гызы Адель билен биле өсдүм, биле улалдым. Ол мениң уям хасабында. Белки, мени ондан ала тутмажак болуп, маңа-да «княжна» дийип башландырлар. Диңе бир өйдәкилерем дәл, өйүмизе гелип-гидйән мыхманларам. Эмма ол махаллар мен кичижикдим. О сөзүң манысына-да, элбетде, дүшүнмейәрдим, асла пикирем бермейәрдим. Соңам нәме йылларың довамында өвренишип гидендирин-дә. «Княжна» дийселер, хә берип йөрүн... Инди, элбетде, дүшүнйән. Йөне мен оны хайсы бириңизе айдып чыкайын?

— Айтмагың герегем ёк, Таня. Княжналарыңам

сенден артык ери ёкдур! Белки, сен, догруданам, бирчак княжна болуп гиденсиң.

— Денис, менем сенден бир зат соражак.

— Ики зат сора.

— Сен гизлин кружога гатнашямың?

— Сен достларың сырыны саклап билйәмиң?

— Элбетде.

— Онда мен сени бир ерик әкидейин. Шо ерде сен хакыкаты өз гөзүң билен гөрерсиң... Таня, маңа оғланлар — Лермонтова меңзейә — диййәрлер. Догрумы шол?

Татьяна нәзли сүлмүреди.

— Догры дәл, Денис. Сен диңе өзүңе меңзейәң! Ана, дайзамам гелди. — Ол яш йигидиң өңүнде пируэт этди-де, гапа бакан ылгады.

ХОШ ГАЛ, МОСКВА!

Москваның алабедер мәрекели Курск вокзалындан сагат онларда угран отлы инди шәхерден сайланып баряр. Август айының орта гүрпи болса-да, хова ыссы. Ики адамлык күпәниң ичи дашарданам ыссы. Дерчирән йүзүни яшыл гүлли хытай елпеважы билен елпәп, вагоның пенжиресинден мәхрибан шәхерине середип отуран Татьянаның калбында окгунлы чалышян гаржашык дуйгуларың толкунлары кә батлы овсунып, кәте ыза серпигйәр. Инди шәхериң белент ымаратлары, депеси гүммезли ак бутханалары азалып, демирёлуң гырасында овнуклы-ирили сарайлар, дашы пессежик тагта ташалы дачалар, сонабака анырсы гөрүнмейән сүмме токайлар, эгрем-буграм болуп акян деряжыклар гөзе илип уграды. Татьяна ызлы-ызына өзгерип гидип отуран пейзажлара сын эдип барса-да, япяны вокзалда болуп гечен хошлашык пурсаты гөз өңүнден гиденокды...

Оны угратмага геленлер гөк вагоның гапдалында ковчум болуп дурдылар. Диңе байрамчылык гүнлеринде геййән теммәки реңкли көйнегини, мавут чепчигини геен, тогалак гөврели Момбелли гаты бир якына-да гелибилмән, улы бикесиниң енсесинде дуруп, гөзяшыны акжа эляглыгы билен гаршы сүпүрди, назарыны «Татьяна-Несмеянасындан» айырмады, бир гүлди, бир аглады. Аделина-Тенечириң угратмага гелип билмәнлигине ол дуранларың барындан бетер гынанды. Гамлы гүлүмсирейән Натали дайзасы болса, хамала, эхли гендини шу пурсата аяп саклан ялы, Татьяна үзнүксиз өвүт-несихат берди. Харьков Москва дәлдир — диен сөзүни, нәме үчиндир, ики-үч ёла гайталады. Адамлардан әгә болмагы, өз саглыгыны горамагы, йыгы-йыгыдан хат язып дурмагы саргыт этди. Хәли-шиндем алнасак мәрекели перрона гөз айлады. Аделинаның угратмага гелмәнлигине дайзасының нәразыдыгыны Татьяна хатасыз аңды.

Бодиско фон дер Нудельман-Кранкер Татьянаның алкымына дыкылып гелип, юмругы дүвлен саг элини ёкарык галдырды.

— Эдепсизлигим үчин өтүнч сораян, Наталья Владимировна! Бизе-де гезек бериң ахыры! — Банкчының чыпар оглы говрулан леңңеч ялы гызарды. — Татьянаны бизем сизден аз сылаяндырыс өйтмәң!.. Диймек, шейле, достлар! Бизиң мешхур кланымыз дыр-пытрак болды... Таня! Бу гүнем сени ураядяс. Тәзе дүнйә ачмага ураядяс. Исле француз дилинде ач, исле иңлис дилинде, исле рус дилинде ач, ахырында рөвшен дүнйә ачсаң боляр!

Бейле бадыховалы сөзлерден өлер ялы горкян Наталья Владимировнаның калбына довул дүшди. Княгиня Бодисконы өйлерине гелйән яшларың әхлисинден онат гөрйәрди. Хут шонуң үчинем бейле хатарлы сөзлерин онуң агзындан чыкмагыны ислемеди. Төверегине вехимли гаранжаклады.

— Бодиско, мәхрибаным! Шыгарсыз, йөнекейрәк гепләп боланокмы?

Яныи дуран ода небит гуйлан ялы болды.

— Боланок, Наталья Владимировна! Тәзе зат хемише зарбалы гыкылык-чакылык билен дүнйә инйәр! — Бирденем ол Татьянаның гулагына чалт-чалт пышырдады. — Декабрчының човлугы, кешишиң агтыгы, сагатсызың оглы дири. Хат алдым. Салам ёллапдыр. — Калбына улы алжыраңңылык аралашан Татьянаның нәме диййжек боляныны питива-да этмән, Бодиско ене сесини гаталтды. — Диймек, шейле, достлар! Бизиң кланымыз...

Арман, онуң сөзи агзында галды. Татьянаның төверегини галлап дуранларың барының назары аңрык өврүлди. Олар элиндәки яшыл яглыгыны галгадып, ыл-

гашлап гелйән Тенечири, онун үч-дөрт әдимлик ызынданам салыхатлы гадам үрян граф Дандевили гөрдүлер. Яш чатынжаларың икисем ак йүпек геймлиди.

Аделина анырдан гелшине уясыны гужаклап, өпүп, жедирдәп башлады.

— Тань, жана-жаным, баран бадына илки билен телеграфа ылга! Душүндиңми?.. Тань, Жорж икимиз сени әлтип гайдаялы? Бизиңем сыяхат этдигимиз болар. Чыным! Тань, ядыңдан чыкарма онда: хер гүнде бир хат! Дакор? Жё татан![1]

Ахыры граф Дандевиле нобат етди. Ол элиндәки ажайып бәгүл чеменини, хамала, хемме алкышыны шол чемене сиңдирен ялы, Татьяна дабара билен говшурды-да, биртопар якымлы сөз айтды, оңа улы бахт арзув этди.

Шол арада-да үчүнжи жаң какылды.

Отлы Москвадан дашлашдыгыча, Татьяна-да өз әндикли дүнйәсинден, өзүнден, өз жуванлыгындан дашлашып барян дек болды. Ол өзүни әзиз хөвүртгесини ташлап, ят иллере учуп барян гуша меңзетди. Гөзүниң, хөвесиниң өвренишен әхли зады бирден гайып болды. Дине еке өзи белент кертиң дүйби гараңкы горпуның гырасында асыл-асыл болуп дурана дөнди. Дүнйәден иришдеси үзүлен ялы болды. Элбетде, ол бу дүнйә гелмәнем билерди. Ол гелмәнде-де, дүнйә, мегерем, хич зат йитирмезди. Эмма ол ниреде-дир бир ерде дүнйә иниңдир ахыры! Ол дири, яшап йөр. Онун гараңкы горпа-да гачасы геленок. Эйсем онун дүнйә инмеги билен дүнйәниң утан заты, ондан гөрен пейдасы бармы? Ким ол? Нәме элинден гелйәр? Нирәден нирә баряр?

Догры, ол институтың мугаллымасы, бай өйүң бивеч ләлиги болубам яшап билерди. Москвада-да, Санкт-Петербургда-да, Крымда, Гара деңзин гүлшенли кенарында-да яшап билерди. Эмма өзбашдак яшасы гелди. Рас, ол бу дүнйә инен болса, дурмушда онуңам өз орны болмалы ахыры!

Институты гутарансоң, Татьяна ики йылдан говрак вагтлап өз тамамлан пансионында клас беемчисиниң шәгирди болуп ишледи, практика гечди. Шу дөврүң довамында ол диңе бир студенткалара дәл, дүрли яшлы мугаллымлара-да өзүни алдырды. «Жирафаның» хут өзем Татьяна Михайловна энче ёла мөхүм юмушлар буюрды. Хер сапарам укыплы шәгиртден разы болды.

[1] Болямы? Гарашян, мәхрибаным! (французча).

Аделина ахыры мырадына етди: дурмуша чыкды. Граф Дандевиль инди Санкт-Петербургда полиция департаментинде гуллук эдйәр. Эмма яш чатынжалар, нәме үчиндир, хәли-шинди дашары юртлардан чыкярлар. Аделина эжесиниң өйүне негада бир ковленйәр. Белки, шолам бир себәп болса боландыр, Татьянаның пансионда яшамагына, Наталья Владимировна кескелләм, разы болмады. Улы особнякда еке өзүм гарантга ялы болуп галсам, йүрегим ярылар — дийди.

Татьянаның хысырдылы гүнлери бирсыдыргын халда гечди. Бай өйүң ләлиги. Кем заты ёк. Институтда-да оны сыламан дураноклар. Эмма, нәме үчиндир, оңа хемише бир зат етмейән ялы, хайсыдыр бир дүшнүксиз дуйгы оны нирәдир бир ерлере чагырян ялы болды дурды. Хасратлы ойларын керебине чолашып, окап отуран китабыны-да унудып, кәте гижәниң бир вагтына ченли еке өзүниң отурянлыгыны онуң өзем дуйманды. Дарыгян йүрек гиңишлиги, гиң герими күйседи.

Бу ахвалынын себәбине гөз етиржек болуп, Татьяна кән вакалары өлчерип-дөкди.

Илки билен Денис Батурин йитди. Соңкы хошлашыклары шу гүнки ялы ядында. «Менден хакыкаты эшидесин гелйәни гарачыныңмы, Таня?» «Гарачыным, Денис». «Онда мен сени бир ерик әкидейин. Шо ерде сен хакыкаты өз гөзүң билен гөрерсиң»... Шол әкидиши болды! Гайдып гара бермеди. Ахыры бир гүн Бодиско ажы хабар гетирди: Дениси тутдулар. Шондан соң гөрдүм-билдим болмады. Дине яңы вокзалда Бодиско достуның диридигини, хат аландыгыны, Татьяна салам ёллаандыгыны бушлады...

Аттестат алан гүнлериниң эртесем жана-жан жорасы «гамгын гөзли Света» гүрүм-жүрүм болды. Онуң билен хошлашыбам билмеди. Жорасының нәме үчин, нирә йитирим боланлыгыны Татьяна соң-соңларам билип билмеди. Дине бир гыз онуң ызындан дөрт ата гошулан, гапдалы гербли, беземен каретаның гелениңи гөрүп галыпдыр. Татьяна үчин болса Светлана яссыгының ашагында французча дилинде хатжагаз гоюп гидипдир, «Жаным, мәхрибаным, сырдашым, Танюша!

Хош гал! Елуң ак, багтың ачык болсун! Гаты гыссаняан. Мени экидйәлер. Сон саңа язарын. Хәзир диңе Сократың сөзүни гайталаян: «Мен диңе хич зады билмейәнлигими билйән». Мени гайгы этме. Сансыз гезек өпйән, мәхрибаным! Жүйкбурун». Бу хат гошгудан долы галың депдериң ичинден чыкды. Догруданам, Света гошгы язян экени. Эмма ол сырыны хич киме айтман гезипдир. Депдерде Татьянаның өзүне багышланан гошгуларам бар экени. Ах, сен Светик-әлемгошар! Меникли мәхрибаным! Сени ыкбал харасады, гөр, нирелерден чыкарды?..

Денис Батурин йитирим боландан соң, банкчының чыпар оглы билен Татьянаның арасы хас-да сазлашды. Бодисконың достуның угруна йыкгын эдйәнлигини Татьяна дура-бара аңшырып уграды. Чыпарың өзи вели оны бир гезегем ач-ачан боюн алмады.

Юрист дипломыны эле алансоңам, онун хич ерде гуллуга дурман, о шәхерден о шәхере гөчүп-гонуп йөренлигиниң себәбини соранда, Бодиско оюнлыга салып, өзүниң банкчының оглудыгыны, какасының капиталыны соврара ер тапмаяндыгыны гайталап, сапалак атды. Княгиня Шаховскаялара гелмегинем ол өрән сейреклетди. Муңа-да Татьяна өз янындан кемсинмән дурмады

Татьянаның ынжалыксыз йүрегиниң барха дарыкмагына, нирәдир бир ерлере хыручлы дызамагына, нәбелли гиңишлиги күйсемегине, белли бир дережеде, шейле-шейле ягдайларың себәп болан болмагам әхтимал. Ёгса ол бай өйүң бивеч ләлиги болубам яшап билерди ахыры!..

Гараз, эйле болды, бейле болды, Татьяна бир гүн, Натали дайзасы айтмышлайын, «хокга чыкарды». Ишден бошатмагыны начальницадан хайыш этди. «Жирафа» өр-гөкден гелди. Дартгынлы чекелешик эсли вагта чекди. Ахырда меселе институтың советине барып етди. Советин межлисинде-де «Жирафа» терсине түгды: клас беемчисиниң шәгирди Татьяна Михайловна Текинскаяның хайышыны канагатландырмалы дийип, илкинжи теклип гиризен шол болды. Начальницаның гаты гахарыны гетирендигине Татьяна шонда гөз етирип галды. Эйсем-де болса, советин адындан она тарыплы хәсиетнама бердилер...

Ине, индем ол Харькова гидип баряр. Август айының орта гүрпи болса-да, хова ыссы. Купәниң ичи дашарданам ыссы. Татьяна яшыл гүлли елпеважыны пенжирәниң өңүндәки инсизже текжә оклап гойберди-де, Афанасий Фетиң томлугыны элине алды. Эмма китап окамага-да хәзир хөвеси гачан ялы, купеден чыкды.

Шол махалам аңырдан йөрәп гелйән меле шляпалы, сыпайыдан сыратлы йигит онуң душуна етип, аяк чекди.

— Салам!

— Салам! — Татьяна нәтаншы гөзүниң гытагы билен сынлады.

— Багышлаң, ханым, мен гечейин.

— Гечибериң!

Эмма меле шляпалы йигит гечип гидибермеди. Чала гүлүмсирейән гөзелден гөзүни айрып билмән, йайданды дурды.

Пенжирә тарап гысмылжыран Татьяна ювашжа гайталады:

— Гечибериң! Нәме дурсуңыз?

— Саг болуң!

Гиң маңлайлы, аксовулт йүзли, ыкжам йигиде Татьяна ене бирёла гөз айлады. Бирденем хайран галды: йигидиң йүз кешби, ышнаклы мавы гөзи Денис Батурини яда салды. Татьянаның гөвнүне болмаса, нәтаншың йылгыршам шоңка меңзеди. Диңе ыхласлы тимарланан гаража мурты, тегелек эңегиниң чала мәлим болуп дуран зенехданы йигидиң йүз кешбини Денисиңкиден тапавутландырярды.

Нәтаныш гөзелиң гаршысында мундан артык эглеңмегиң эбетейини тапмадык йигит йөреди. Ики-үч әдим әденсоңам, ызына гаңрылып, гызы ене сынлады. Татьяна йылгыран ялы этди.

Сәхелче салымданам йигит ызына гечди. Гараягыз гызың душуна етенде, ене аяк чекди,

— Багышлаң, ханым, мен гечейин.

— Гечибериң.

Вагонын о тарапына етибем, ол ызына гаңрылды. Купесине гирен Татьяна болса Фетиң томлугына эл етирди.

Арадан көп салым гечмәнкә-де, купәниң гапысы ювашлык билен какылды.

— Гирибериң.

Пөкгерен габаклы гөкже гөзлери гүлүмсирейән, дөртгыраң гөврели кондуктор гапыны ачды.

— Багышлаң, барышня!.. Ине, шу хорматлы женап сизи... гөрмек ислейәр...

Дөртгыраң кондукторың янында мүйнүргәп дуран янкы меле шляпалы яш йигитди. Ол шляпасыны чыкарып, гыза тагзым этди.

— Неме... Сиз мени язгармаң! Сиз билен таншайжакдым...

Татьяна тасдан: «Нәме, мениң сиз билен таныш-мак мейлимиң барлыгына гөзүңиз етйәрми?» дийипди. Эмма сесини чыкармады.

Татьянаның гаршысындакы инсизже диванда орнашан ыңжалыксыз йигит шляпасыны дызында гойды, бир ол элине, бир бу элине алды, ахыры гапдалына ташлады. Текжедәки бәгүл чеменли вазаны ол эдил шу махал гөрен ялы болды.

— Гөр, нәхили овадан зат! — Ол чала эглип, гүли ысгады, вазаны ювашжа сыпалады. — Вена!

— Пардон, нәме дийдиңиз?

— Вена фарфоры диййән.

— Дайзам пешгеш берди.

— Гымматлы пешгеш! Элбетде, Хытайыңкыдан арзан...

— Сиз бу фарфорың нирәңкидигини нәдип билдиңиз?

Нәтаныш йигит мылакатлы йылгырды.

— Мениң чөрегим фарфордан...

Гызың назарындан ховы басылан ялы, йигит сесини кесди. Татьяна өз янындан — өз-ә эдепли-экрамлы йигиде меңзейәр — диен нетижә гелди. Килчик-келпез огланлардан дәл ялы. Гаршы гызаряр. Нәтаншың бу болшы Татьяна ярамана дурмады.

— Ханы, сиз яңы — таншайжакдым — дийдиңиз-лә? Я эййәм хыялыңыздан дәнәйдиңизми?

— Ёк... Хава... Неме... Таныш болалың: Скворцов. Пётр Сергеевич Скворцов... Сизе ким диерлер?

— Татьяна Михайловна.

— Нирә баряныз? Шей дийсениз-ле! Менем Харькова барян-да!.. Гоңшы вагонда...

Ене дымдылар. Нәтаныш йигит еринден турды.

— Неме... Сиз мени язгармаң, Татьяна Михайловна! Мен бир никотин ювудып гелейин — дийип, ол купеден ювашлык билен чыкып гитди.

Даражык купәниң ховасы, хамала, енкүденем дымжыган ялы, Татьяна ене-де яшыл елпеважыны эл етирди, «Чөреги фарфордан» ёлагчы барада пикире гитди.

Догруданам, эдеп-экрамлы йигит боларлы... Өзен пулун-задың гадырыны билйән адама меңзейәр. Фарфоры деррев танады. Гымматлы пешгеш дийди. Белки, антиквардыр? Войны гара кебелек галстуклы ак көйнегине, гара костюмына серетсенем, яш йигит пешенели ресторанын гити официантыны яда саляр. Гең зат: геле-гелмәне-де, чилим чекмәге чыкды...

Пешенели ресторанын тити официантыны яда саляр яш йигит болса бу махал вагонын дашкы дәлизинде дуруп, «никотин ювудярды» хемем гараягыз гөзел барада ойланярды. Нәтаныш гызы ол бада-бат халады. Онуң себәбине өзем дүшүненок. Эмма гаралы ялы гөзлериң ышнаклы назары Пётрың ховуны басды. Бирбада шол назардан ол гөзүни айрыбам билмеди. Догрусыны айтса, хәзирем ол өзүни эле алмак, непесини дүрсемек нияти билен чилим чекмеги баханалап, купеден чыкды.

...Өз-ә рус гыз-а болмалы дәл. Я одессалы жөхитмикә? Ай, ёк. Белки, Сицилия гүнешиниң перзендидир? Болуп билмез. Пал атып йөрен цыган гызы болаймасын? Ёк, онда оны бу вагона мүндүрмездилер. О нәме үчин? Пулуң болса... Бар заты пул чөзйәр... Гурплы машгаланың ләлигине меңзейәр. Сыргасындакы гөвхер гаш ики каратдан-а аз дәл... Хайсы миллетденем болса — апатлы перизат. Гүндогар миниатюраларыны ядыңа саляр. Фантастика! Кимкә ол? Студент гызмыка? Нәме үчин ондан яңы сорамады? Асла нәме үчин ичгин танышмады? Суссы басылды. Алжарады... Белки, ол гелек биэдеплик эдендир? Белки, гыздан өтүнч сорамалыдыр?

Пётр чилиминиң дүйбүни пенжиреден питикләп гойберди. Купә тарап йөнелди. Шол махалам пөкгерен габаклы,мавы гөзи жөгүлик билен ойнаклаян, дөртгыраң кондуктор өнүнден чыкды. Пётрың келлесине бир пикир гелди. Эмма онуң айтжак задыны өңүнден билйән ялы, дөртгыраң кондукторың өзи оңа йүзленди:

— Жаһыл женап, сизе хич зат герек дәлми?

Жөги гөзли кондуктора нәмедир бир затлар дийишдирди-де, Петр тәзе танышлы купә тарап әтледи.

— Бар ват дийшиңиз ялы болар. Хатыржем бола-

йын, хорматлы женап! — Дөртгыраң кондукторам тогарланып гитди.

Скворцов купэниң айналы гапысының өңүнде эгленип, бойнундакы гаража кебелегини дүзетди, сачыны ыхласлы гимарлады, шондан соң гапыны чалажа какды. «Гирибериң!» сесини эшиденсоңам, гапыны баҗа ачмады Яйданды. Ардынжырады. Ахыры ичерик әтледи. Гаралы гөзли гөзелиң җадылы назары оны ене-де йыгрылмага межбур этди.

— Отырмысыныз, Татьяна Михайловна? Мен сизи ынҗадян-а дәлдирин?.. Боля-ла оң ялы болса, боля-ла...

Татьяна өз ичинден: бу оглан оюн эдйәмикә я бар болуп билши шумукә дийип ойланды. Ыкманда комедиант болаймасын би?

— Сиз нә кәрде, Петр Сергеевич?

— Бу гүн-эрте инженер-механик адыны алмалы. Москваның Императорлык техники училищесини гутарян... А сиз студенткамы?

— Студентлик чагым Москвада галды.

— Эйсем онда...

— Мугаллымчылык этмәге барян...

— Менем Харьковың этегиндәки Буды шәхерине диплом ишими тамамламага барян. Шо ерде фарфор заводы бар...

— Ә! Шей дийсеңизлән!..

Олар ене эсли дымдылар.

Шол арада-да гапы ачылды. Өңкүден-де бетер елленен габаклы дөртгыраң кондуктор эли межимели аррыжак официанты ичерик итерди. Өзи болса хашылап-сожап, гапыда дурды.

— Багышлаң, барышня!.. Бары буйрушыңыз ялы, жахыл женап!

Татьяна аңк болды. Скворцовам алжырады. Эмма инди алажы ёкды Чеменли вазаны бир чете сүйшүрди-де, седасыз официанта межимәни гояра ер гөркезди.

— Ишдәниз ачык болсун!

Официант билен кондуктор зым-зыят болды. Татьяна тайлы гезек бир йигиде, бир-де ичи дүрли ныгматлы межимә серетди. Гызың сөзсүз совалы Скворцовы гозгалаңа салды. Дымма йигит дилеварлыга йүз урды.

— Неме... Сиз мени язгарман, Таня!.. О түки неме... эгер гарша болмасаңыз, якымлы танышлыгымызың хатырасына... белки, гушлук нахарыны биле эдинерис? Элбетде, би нахар болуп нахарам дәл. Йөне хәки бир... Хайыш эдйән...

Татьяна ахыры йылгырды.

— Сиз-ә сөз тапмага өкде экениңиз! Нәме, хер тәзе таншыңыза шейле хөдүр-хеззет эдйәңизми?

Скворцов гызың сөзүнин әхеңине дүшүнип билмеди: киная билен айдярмы я гарачынымы. Онуң гөзүне-де диканлап середип билмеди.

— Неме... Сиз мени язгарман, Таня!..

— Нәме үчин язгарайын? Мен сизиң хорматыңыза миннетдар... Эйсем сизе никотине дерек шампан билен кофе берәйипдирлер-дә?..

Йигидем йылжыраклады. Йүки бирден еңледи. Догруданам, сүйри межимеде говрулан товукдан башлап, кофә ченли барды.

— Менин энекәм маңа сап йүрекли хөдүрден йүз дөндермезлиги өвретди...

— Саг болуң, Таня, саг болуң! — диен йигит бу сөзе монча болды.

— Мен онда элими ювуп гелейин...

Гөр, нәхили сада гыз экени! Энекели-дагылы болса би, догруданам, гурплы машгаладан болмалы. Татьяна? Ёк, Сицилия гүнешиниң перзен-дә дәл би гыз. Цыган гызам дәл. Эйсем онда нә миллет ол? Я шоң ялы гара гөзли, гара сачлы, гараягыз рус гызам бармыка?.. Өзүни алып баршам мүң гыза дегйәр! Өз-ә есер гыз. Мени йигитдирем өйденок. Өзүне гаты гөвни етйән гыз боларлы...

Татьяна доланып гелди.

Олар ичи бәгүлли вазалы, ныгматлы межимели тагта текҗәниң башында йүзбе-йүз отурдылар. Бирселлем вагоның тигирлериниң шакгыдык, шакгыдык, шакгыдык эдип, бирсыдыргын сесленйән гүнлеч мукамына гулак салдылар. Адажа сандыраян вагонам чала халлан атян салланчага дөнди. Пенҗиреден дүшйән гүн шөхлесиниң мәмиши золагы Татьянаның өз себединден чыкаран гызыл алмаларына энайы өвүшгин берди. Бирден вагон силкеленди. Межимеде дуран ики булгур чакышды, овазлы жыңңырдады Бу оваз оларың нахар эдинмәге отурандыкларыны яда салан ялы болды.

Бу сапар Татьяна илки гепледи:

— Нәме бейдип, дымшып отырыс, Петр Сергеевич? Иелиң-дә онда несип эдениңден!

Сырлы гөзелиң бу хенеги-дегишмеси Скворцова гылав берди. Догруданам, ол ялңышмандыр: сада гыз экени! Шампан чүйшесиниң ак фольгалы бокурдагына элини етирди.

— Эгер сиз, гаршы болмасаңыз, өңи билен ичелиң, Таня!

— Мен, элбетде, гаршы дәл. Йөне мен шампан дәл-де, чай ичесим гелйәр. Хава, чай...

Межимеде чай ёкды. Скворцов нәтжегини билмеди. Ынжалыксыз гобсунды.

— Ёк, ёк! Туржак болмаң! Хәзир чай гетирерлер.

Бу хабар йигиди өңкүденем бетер геңиргендирди. Гөр, бужагаз гызда ничиксп оюнлар бар экени! Мунуң садалыгына-да гаты бир ынаныбермели дәл...

Гараз, Скворцовың сөзи гечмеди, шампанлы бадаңы еке өзи гөтермели болды. Татьянаның саглыгына! Татьяна өрән миннетдар.

— Нош болсун!

Ики жуванын дүрли бабатлардакы месайы гүррүңи юваш-ювашдан созулып уграды. Янаклары гызаран йигиде шампаның хумарының тәсир эденлиги билдирди. Онуң ювашдан якымлы сеси вагтал-вагтал батланды. Ол өзүниң Москвада доглаңдыгыны, Москваны жаңы ялы говы гөрйәндигини буйсанч билен гайталады. Бу сөхбетем Татьяна хош якды. Скворцов өзлериниң техники училищесиниң абрайының Руссияның әхли вузуныңкыдан, хатда Москва, Петербург университетлериниңкиденем артыкдыгыны магтады. Дуйгудаш үнс билен диңлейән Татьяна бирден онуң сөзүни бөлди. Шол училищәни гутарян болса, Петр Сергеевич Денис Батуринем танамалы ахыры! Ким ол? Шол училищәниң мешхур студенти. Соңкы курсундака тутупдырлар. Сүргүн эдипдирлер. Завод ишчилериниң гозгалаңына гошуланы себәпли дийййәрлер. Ёк, Скворцов бейле студенти тананок. Умуман, битертип студентлериң училищеден хәли-шинди ковулянлыгындан, хатда кәсиниң туссагам эдилйәнлигинден онуң хабары бар. Эмма Батурин атлы студенти ол тананок. Аслында-да ол башбозарлардан гачарак дураныны говы гөрйәр. Онуң өз улы арзувлары бар... Нәме, ол оглан Татьянаның гарындашымы? Ёк...

Шол арада буйрулан чай гетирилди. Гызгын чайдан ишдә билен овуртлан Татьяна пикире гитди. Пенжирәниң душундан зырмылдап гечйән сырдам бойлы нав агачларына эсли салым сын этди. Скворцов болса өзүне ене-де шампан гуюнды. Ичди. Бөврүни диңледи.

— Сиз мени язгармаң, Таня! Еке өзүм самрап отырын... Сиз болса...

— Мениң сизи динләсим гелйәр...

Болса-да, сыпайычылыклы йигит. Айнака я гөтериме меңзәнок. Эдеп билен өтүнч сорады. Татьяна йигиде алма узатды.

— Саг болуң!.. Таня, сиз нирәни гутардыңыз?

Татьяна яныңдан айырмаян накысжа гутусына эл етирди. Ачды. Гутудан чыкаран арзылы документини сөхбетдешине узатды.

Скворцов элине берлен мөхүрли кагыза ховлукмач гөз гездирди-де, чала пышырдап, окап башлады. Бу документ Асылзада гызларың Москвадакы Елизавета институтыны гутаран Татьяна Михайловна Текинская 1894-нжи йылың 21-нжи майында берлен 741-нжи номерли аттестатды! Аттестат Текинскаяның окан йыллары өзүни «ахлак тайдан отлично алып бармагы билен барабар» институты әхли сапаклардан ягшы ве өрән ягшы бахалар алып гутаранлыгына гүвә гечйәрди. Аттестатда институтың учурымының сахабына алкыш язылан китап билен сылагланмага мынасып боланлыгы-да гөркезилйәрди. Бу ресми документде Скворцовың айратын үнсүни чекен задам: «гызың кыяматлык атасы генерал-адьютант М. Д. Скобелев кыяматлык энеси княгиня Е. Д. Шаховская» диен сөзлер болды. Москвада Скворцовларың өз өйлери генерал Скобелевиң ядыгәрлигиниң эдил якын янжагазында ахыры!..

Ол башыны усуллык билен галдырды. Гаршысында гүлүмсирәп отуран йөнекейже гыз гөзүне дүйбүнден башга бир зенан болуп гөрүнди. Текинская! Княжна! Гөр, нәхили тәсин хем овазлы фамилия! Ыкбал оны, гөр, нәхили гыз билен саташдырыпдыр!

— Нәме бейле середйәңиз, Петр Сергеевич?

— Мен сиз билен таңшаныма бичак бегенйән.

— Ёл танышлыгы ел писинтли бир задыр, өвсер гечер-гидер.

— Сизи унутмак мүмкин дәл!

Зак. 7728 — 4

— Өзүңиз-ә есер йигит экениңиз, Петр Сергеевич. Эйләк гечен болдуңыз, бейләк гечен болдуңыз. Ахыры...

— Гаршыңызда гөгердим...

Икисем дымды. Бирек-бирекден мундан артык маглумат сорамак гелшиксиз ялы болуп гөрүнди. Сөхбет серхеде етене дөнди.

Отлының тигирлери гүңлеч мукамыны довам этдилер: шакгыдык, шакгыдык, шакгыдык.

Юмшак вагон чала үврелйән салланчак кимин халлан атды.

Гаршысындакы сөхбетдешини унудан ялы, Татьяна айнасына чаң синен пенжиреден гөзүни айырмады. Пенжирәниң өңүнден болса үлпүлдешйән гөк майсалы, аланлы-ойлы, акар чайлы, кенары гамышлы көлли гиңишликлер окдурылып гечйәрди. Кәте өз пейвагтына отлашып йөрен сыгырлар я-да дәбшенеклешип барян сагрысы яланач йылкылар гөзе илйәрди. Аңырда, асмана улашян гөзъетимде болса йүң даракларына чалымдаш гүр токайлар гаралярды. Окгунлы чалшып барян тәсин пейзажлар Татьянаның халыны тең этди, оңа Москваны, инди өрән узакда галан Москваны ятлатды. Бирденем институтың голайҗагындакы Лефортово көпрүси, Петр Биринжиниң эгиндешиниң салдыран мешхур көпрүси ядына дүшди. «Гамгын гөзли Света» билен шол көприниң үстүнде дуруп, олар, гөр, нәче гезек Яузаның сувуның акышына, деряда йүзүп йөрен акжа елкенлере сын эдипдилер. Деряның акымы бу акжа елкенлери, гөр, нирелерден чыкарарка — дийипдилер. Инди онуң өзүнем энип барян отлы шол деряның акымы ялы, өңе, нәмәлим мензиллере алып баряр. Онун өзем хәзир ялңыз елкене мензейәр. Ыкбал дерясының акымы оны, гөр, нирелерден алып чыкарка?..

Шакгыдык. Шакгыдык, Шакгыдык. Шакгыдык...

ДОСТЛУК ЫНАМДАН БАШЛАНЯР

Харькова гелип, Татьяна, догрудан, инди өзүниң хакыкы өзбашдак дурмушының башланандыгына, индики ыкбалының эсасан өзүне баглыдыгына гөз етирип утрады. Зенанлар гимназиясында мугаллыма болуп, ише башланына инди бир ай болуп баряр. Францyз дилини окадяр. Окув ирден гүнортана ченли довам эдйәр. Эмма Татьяна сапагындан соң гимназияда кәнбир эгленип дуранок. Биринжиден-ә, онун гимназияда шинди сулхы алышян кәрдеши ёк, икинжиденем, ол тәзе өйүне серенжам бермәге алңасаяр.

Хава, инди ол өзбашдак өйли. Гимназиядан ончаклы узакда болмадык үч гат жайың икинжи гатындан өз гөвнүнден турян ики отаглы, дәлизли, кухнялы, инсизже лоджили квартира тапынды. Ичи юмшак мебелли бу квартираның музды, элбетде, арзан дәл. Эмма элпе-шелпелиге эндик эден гыз ондан чекинип дурмады. Умуман, ол пул-серишде барада шиндизе денич мәтәчлик чекен адам дәл.

Хава, кирейине аланам болса, инди ол өзбашдак өйли. Гимназиядан гелдиги, ичерисиниң хысырдысына башы гатышяр. Гүнүн нәдип яшанынам дуйман галяр.

Биринжи, гиң отагыны Татьяна мыхман җая — нахархана өврүди. Ялп ясаян дуб кроватлы икинжи отагыны онданам артык ыхлас билен безеди. Гоша пенҗиресиниң ортасында узын, ики ганатлы трельяж гойды. Ораяны реңкли, йүпек япынжалы, пессеҗик кровадының өңүне көрпеликден бәри айрылышман гелйән ала гаплаң дерисини оклады. Пенҗирелере гөгүмтил батисден туты этди...

Памазы эсги билен шкафың, столуң, пианиноның чаңыны сырып болан Татьяна гермевли лоджа чыкды. Хова эййәм гараңкырап башлапдыр. Ене ягыш ягяр. Инди энче гүнден бәри чалымтык үмүрли хова хөкүм сүрйәр. Гүнде диен ялам я ирден, я агшамаралар ич гысдыргыч ягыш ягяр. Татьяна, вах, шу гүнлер ялпылдап гүн чыкып дуран ерлерем бардыр дийип, гүнешли, майыл хованы күйсейәр. Гараз, ичи гысяр, шәхер билен шинди өвренишип биленок. Хәзирем якымсыз ягышлы шемал оны ичерик итекледи.

Татьяна майдажа шелпели люстраны якды. Гырмызы күрсүде орнашды. Ядавлыгыны шу махал дуйды. Ёк, белки, ол ядавлыгам дәлдир... Натали дайзасы оңа Харькова баран бадыңа хызматкәр тутунгын дийип саргыт эдипди. Эмма шу гүне ченли ол хызматкәрсиз оңшук эдип гелйәр. Догры, хакына серетсе, оңа кухарка-да, горничнаи-де, экономка-да герек. Гереклигине-герек. Эмма олары ниреде яшатжак? Нәдип эклеҗек? Бейле гиң тутумы Татьяна исләнок. Исләен-

де-де она гурбы чатжакмы? Ёк. Йөне, эгер аматлы адам габат гелсе, ин болманда, хәли-хәзирликче ол кухарка я өзүне хөвүр тутунмалы болжак... Ине, хәзирем агшам шамының угруна чыкмалы, столуң үстүнде болса диктант яздырылан дептерлер бир петде болуп гарашып ятыр. Айбы ёк, ирден иен биточкасындан галаны өилен оңшук эдер...

Гүйз гижеси, гөр, нәхили сус! Дым-дырслык. Аслында-да Татьяна Аделина ялы, шагалаң-шовхуны күйсәп йөренок вели, хәзирки тукатлык, нәме үчиндир, онуң ики чигненден басяр.

Ол пианинонын башына гечди. Узын бармаклары аклы-гаралы клавишлерин үстүнден адажа тайып уграды. Берлиозын хайсыдыр бир ноктюрны чола өйде зарын яңланды. Бу оваз онуң ой-пикирлерини узакда галан әлеме алып гитди. Бу оваз әнчеме вакалары, адамлары яңадан онуң гөзүниң өңүнде жанландырды.

Татьяна барха хыжувлы чалды. Бейик француз дереден жадылы сазына-да дәл, она шейле сазы чалмагы өвреден сеньорина Изабетта өзүнин нәгадар миннетдар хем бергидардыгына Татьяна, гөр, нәче йылдан соң, хәзир, шу махал илкинжи гезек айдын дүшүнди. Саз хәзир онуң өз йүрегине дерек гепледи.

Бармаклар клавишлерин үстүнде доңды. Татьяна пианинонын гапагыны усул билен япды-да, говшуран голларына маңлайыны гоюп, гапага япланды, шол рөвүшде-де эсли салым гымылдаман отурды. Бирхаюкдан соң ериндеп турды. Ысгыны гачан ялы, ювашжа йөрәп, кухня йөнелди. Агшам шамы гуйунка мензеди. Чашкасыны сован чайдан долдурды-да, язув столуның башына доланып гелди.

Дашарда ягшың гүйчлененди ги ачык форточкадан эшидилди.

Шол гүнүң эртеси, аракесме чагы Татьяна дивара какылан расписания середип дурды, география мугаллымасы янына гелди. Бу аррыжак, гартан аяла гимназиянын мугаллымларынын «гарасөймез» дийиәндиклерини, оны, нәме үчиндир, халамаяндыкларыны Татьяна эййәм билйәрди. Оны илки гезек гөренде Татьяна москвалы «Жирафа» билен ене-де душушаяндырыв өйтди. Догруданам, сырык бойлы география мугаллымасы йүлмек чал сачыны дүйрләп, еңсесинде тогалапчүгдамлашына ченли шол гыңыр начальница мензәп дурды. Йүзи шапбат ялы инчеди. Мавы монжуга мензейән гөзлериниң этеги торлуды. Йөне география мугаллымасы гөзүне лорнет тутанокды-да, әйнек дакынярды.

Гимназияда тәзе пейда болан яш мугаллыманы халаяндыгыны пани Ивашкевич хич кесден гизлемеди. Оны Татьянаның өзем деррев дуйды. Жуда зерурлык болаймаса, кәрдешлериниң хич хайсы билен ичгин геплешмейән «гарасөймез» географиячы, сыпынса, яш мугаллыманың янында гөгерди. Шейле алчак аялы нәме үчин халамаяндыклары Татьяна гаты ген галдыряр...

Кимдир бириниң ювашлык билен янына геленини дуян Татьяна расписаниеден йүзүни өврди.

— Ене-де сапагыңыз бармы, коллега?

Мавы монжуга мензейән гөзлер мылакатлы пылжыраклады. Гартан аялын этеги торлы гөзлериниң ышпаклы шөхлесинде жуванлык рухы учганаклады. Эйсем адамың өзи гаррап, гөзи жуванлыгында галып билйәмикә? Татьянаның калбында миннетдарлык дуйгусы оянды: экабыр кәрдеши шу гүн инди икинжи ёла онуң халындап хабар аляр.

— Ене ики сагадым бар, пани.

— Хызматкәр тапдыңызмы?

— Ёк шинди.

— Менем гоңшыма табшырдым, мәхирлим. Ишине жүр зенан габат гелсе, гөзүнде болсун дийдим.

— Мерси, пани. Мен сизе өрән миннетдар.

— Менден нәме көмек герек болса, чекинмән, айдайгын, гызым — дийди-де, пани Ивашкевич гадырлы хошлашып, чалт-чалт гыбырдыклап гитди.

Онянча жаң какылды.

Ине, хәзирем, сапагыны гутарып, даш дүшелен даражык тротуар билен гимназиядан гайдып гелйәркә-де, Татьяна пани Ивашкевичиң мылакатлы адамкәрчилиги барада пикир йүврдйәр. Алчак аяла нәме үчин «гарасөймез» дийилйәндиги барадакы совалына жогап гөзлейәр.

Татьяна өз көчелериниң бурчуна етенде ене-де ягыш

чиснәп уграды. Гара сайваныны депесинде гүбертди-де, өдимини чалтландырды. Сәхелче йөрәбем, азык магазинине совулды. Өз-өзүне йылгырды. Өмрүнде азык магазинине гирип, зат сатын алып гөрмедик халына инди бөлүмден бөлүме гечйәр, этиң, сүйдүң, месгәниң, соганың, картошканың, келемиң нырхыны екән-екән сораяр, сөвдалашяр, ахырда-да гастрономдан я бакалеядан эли долы сумкалы чыкяр. Чолажа өйүне барыбам, өзи, хава, хут өзи эт чапмага, гөзүни яшардып, соган артмага, картошка дограмага я-да юмуртга чакмага, гарасай, нахар биширмәге гиришйәр. «Башыңа дүшсе, башмакчы боларсың» диййп, догры айдан экенлер.

Хәзирем ол магазинден долы сумкалы чыкды. Сайванлы саг эли ёкарык галды. Чеп голтугының ашагында-да бир топар китап. Сумкасам агыр. Шейле тагашыксыз хала, мегерем, ол хич хачанам дүшен дәлдир. Эмма төверегине сыр билдирмежек болуп, хырчыны дишләп, өңе этледи. Инди өйлери даш дәлди.

Көчәниң өврүмине етенде бирден оркестриң йүрегини эндирериджи яс мукамы эшидилди. Бахың матамлы мукамының налчсы Татьянаны тисгиндирди. Ызына ганрылды. Шол махалам голтугындакы китаплар ере гачды. Татьяна бада-бат ашак эгилди. Эмма ол тротуара гачан китаплара онданам өңүрти башга бириниң эли етди, олары ерден гарбап алды. Татьяна ол чаласын элиң бүрүнч реңклидигини, бармакларының иңңән узындыгыны гөрүп галды. Дикелди. Китаплары чөпләп нәтаншам онуң билен бир вагтда дикелди.

Татьянаның гаршысында гув боюнлы, овадан алкымлы зенан тәсин йылгырып дурды. Онуң бойы Татьянадан бир гарыш чемеси узынды. Дөрт гөз бири-бирине чакнышды. Татьяна доңуп галды: ол хениз дениң бейле гөз гөрмәнди! Сых-сых кирпиклериң махмал саясында балкылдаян окара ялы гоюн гөзлерде нәхилидир бир жадылы гүйч дуюлды. Ол гөзлериң шөхлели назарының хәзир нәме маны аңладянынам Татьяна оңлы сайгарып билмеди: бир гөрсең, говушгынсыз нәтаныш гыза игенип, кинаялы гүлүмсирейән ялы, бир гөрсең, оңа гуванян я-да ондан бир зады мүйнли хайыш эдйән ялы. Гараз, дүшүнмеди. Йөне аңк болды, донды дурды. Гөзүне гөрүнйән салгым болаймасын? Асманы-земини яс мукамы гаплап дурка, бирден-бире бу жадылы, шадыян гөзлер нireден чыкды?

Эмма балкылдаян гоюн гөзлериң гөзүне гөрнен салгым дәлдигине Татьяна гаты тиз дүшүнди. Гаршысында дуран бүрүнч реңкли гөзелиң ортасы чала гәдикли, гырадең дишлери акжарды, ики яңагында-да гүрлеңңижиңки ялы чукуржык эмеле гелди. Дөшүнден дөмен сес билен:

— Гаршы болмасаңыз, мен сизе көмек берейин, бикәм? — диййди. Шол бада-да бирден сайванлы гызы унутды-да, өне этледи, даражык көчәни долдурып гелйән гөлегчилерден гөзүни айырмады, йүзи үйтгәп гитди, элиндәки китаплары багрына басып, найынжар сесленди. — Эй, таңрым! Шол! Шол! Ене өз диенини эдипдир! Мен багты гара!..

Татьяна онуң көйнегини дешип барян юмры мәмелериниң титрейәндигини, дыкыз чигинлериниң, тутуш гөвресиниң сандыраяндыгыны гөрди. Онуң гадымы Римиң мермер мадонналарыны яда салян сыратлы каматына сырлашып дуран меле көйнегине, шол реңкдәки яглыгына, аягындакы гара туфлисине шу пурсатда пикир берди.

— Ене диеними этмәндир! Мен петигара!..

Гөлегчилериң хатары оларың дениңе етди. Хатардакыларың бары диен ялы ишчилерди. Иң өңдәки йигидиң элинде гызыл байдак барды. Бәш-алты саны полицей атларыны гордурып, матамлы гөлегчилериң бир өңүне, бир ызына гечйәрди, бирденем ики гапдалында пейда болярды. Гроблы фургоның ызындакы ишчилериң элиндәки транспарантда: «Нәхак ган ерде ятмаз!» диен шыгар барды. Гробың башужунда оргашан гара гейимли, чал сачлы аял болса дүнйә азабындан дынан пахырың бирчак мума дөнен йүзүниң үстүне гара сайван герип отырды..

Өң хатарда эли байдаклы гелйән гара папаклы, гоңрас пенжекли, аягы әдикли йигит Татьянаның янындакы зенаны гөрди-де, бирден сакга аяк чекди. Мермер мадонна каматлы зенан-да оңа тарап үмзүк агды. Эмма йигит йүзүни шо бада аңрык өврди, байдагы хас ёкары галдырып, өне этлели. гөзден йитди.

— Ма... — диййп, байдакча бир затлар диййжек болан ховсалалы гөзелиң сөзи агзында галды. Балкылдаян гоюн гөзлериң овасы яшдан долды.

Гөлегчилерин хатары гуранларын душундан гечип гитди.

Гөзяшыны яглыгынын човы билен сылан зенанын начар назары ене Татьяна дикилди.

— Багышлаң, бикәм! Маңа пикир бермән. Гиделиң! Татьяна хич зада дүшүнмеди.

— Нирә гиделин?

— Өе... Гаршы болмасаңыз, мен сизе көмек берейин. Хава. Хава... Менем сизиң болян өйүңизде яшаян, княжна. Ханы, сумкаңызы маңа берин! — Ол гызың нәме дийҗегине-де гарашмады-да, агыр сумкасыны эмай билен элинден алып, өңе дүшди.

Татьяна онуң ызына эерди. Шол бир вагтын өзүнде-де үнжүли ойланды. Эйсем бу овадан аял кимкә? Татьянанын хайсы өйде яшаянлыгыны хачан гөрүп, хачан билип йөркә? Нәме үчин ол оңа «княжна» диййәр? Өз яшаян өйүнде Татьяна шинди хич ким билен таншанок ахыры? Янкы эли байдаклы йигит мунун нәмесикә? Ене диеними этмәндир — дийип налады. Янёлдашы болаймасын? Ёк, ол мундан-а хас яш гөрүнйәр. Эйсем бу гөзел нәче яшындака? Татьянадан-а хас улудыгы гөрнүп дур. Эйсем-де болса, нурана йүзүнде екеже йыгырдам ёк. Балкылдаян гоюн гөзлеринин бир назары мүң гөзеле дегйәр... Кимкә мунуң өзи?

Шейле соваллары ызарлаян Татьяна инди өзүниң нәтаныш зенан билен гапдаллашып йөрәп баряндыгыны, ол зенанын гаршы оңа гөзүниң гытагыны айлап, чала гүлүмсирейәндигини гөрди. Яп-янам гөзи яшлыды. Индем йылгырып баряр. Гыйма гашлары учуп барян гарлаважын ганатлары ялы герилйәр. Муңа нәхили дүшүнмели? Татьяна — иң болмаида мунуң кимдигини бир сорап галайын — диен карара геленде, шол өнки якымлы сес ене яңланды:

— Менем сизиң болян җайыңызда яшаян, бикәм. Йөне биринҗи гатында. Екеже отаглы квартирамыз бар... Ине, худая шүкүр, өйүмизе-де гелдик. Ислесеңиз бизде чай ичәелиң!

— Мерси, мадам! Мен сизе өрән миннетдар! — Татьяна сумкасына элини узатды.

— Ёкарык мен чыкарып берәейин?

— Ёк, ёк, өзүм. Көп саг болуң!

— Чекинип йөрмәң, бикәм. Гоншы гоңша мыдама герекдир...

— Мерси!

— Княжна, мен сизи хачан халадым дийсеңизлән... — Ёкаркы басганчага этлеҗек болан Татьяна аяк чекди, сораглы назары овадан аялың җадылы гөзлеринде сакланды. — Бирёла гастрономын ишигинде сизиң гедай гызҗагаза булка берип дураныңызы гөрдүм. Ики-үч гүнлүкде. Гүнортанлар. Шонда өз янымдан — етиме йүреги аваян болса, бихал адам болмалы дәлдир — дийдим. Яныңыза барҗагам болдум шонда. Эмма эҗап этдим. Бахана-да тапмадым... Мен сизе, княжна, гөчүп гелениңиз бәри сын эдип йөрүн... Эгер өйде ишиниз бар болса, мени чагырайың. Агшамларына галапын өйде болян мен. Алтынҗы квартира...

— Багышлаң, сизиң адыңызы нәхили тутмалы?

— Оксана дийсеңизем бор. Ксана дийсеңизем. Пархы ёк. Мениң адым кән. Ким адымы нәхили тутса, «хә» берйән. Документ боюнча Оксана Терентьевна Нагнибеда. Хава, Оксана... Ягшы, мен сизи кән эгледим...

Гелип, өз өйүне гиренсоңам, овадан мадоннаның якымлы сеси Татьянаның гулагына гелди дурды. «Мениң адым кән. Ким адымы нәхили тутса, «хә» берйән»... Гаты гең зат. Ол нәме өзүни шейле пес тутярмыка я-да олам садалыгың бир аламатымыка? Бирден хәзириң өзүнде ашак дүшүп, Оксана Терентьевнаны чагырасы, онуң билен гүрлешеси гелди. Эмма аяклары диен этмеди.

Бир-бирине меңзешрәк үмүрли, ыгаллы гүнлер шейдип, ызлы-ызына тиркешип, гечди гитди отурды. Татьяна гимназия кем-кемден өвренишди. Эмма тәзе, нәбашдак дурмушына өвренишмек вели оңа аңсат дүшенок. Ол бу ягдайыны пани Ивашкевиче-де дуйдурмаҗак боляр. Әхли кынчылыкдан өзи, диңе өзи баш чыкармага чалышяр.

Гүйзүң аякларында хова бирден совады. Татьянаның өңки хысырдыларының үстүне гыш аладалары гошулды. Гөзлемели, тапмалы, гетирмели зады көпелди. Ичерисини йылытмагың өзем бир улы меселә өврүлди. Шол гүнлерин биринде, аракесме вагты пани Ивашкевич мугаллымларың кабинетинде отуран Татьянаның янына ювашлык билен гелди-де, гулагына чавуш чакды:

— Княжна, сизе дашарда бир жуван женап гарашяр. Ховлының агзында...

Татьяна депдерден башыны галдырды. «Гарасөймез» географиячының чавушыны бейлеки мугаллымлара рам эшиден боларлы. Барының назары Татьяна дикилди. Эгри бурнуның чеп йүзүнден гәр гыл салланып дуран, куйкуже немец дили мугаллымасы ызлы-ызына ардынып, күл реңкли, мужи гөзүни сүзүп, яңсылы йыршарды, ики эрни ичине чөкен агзыны жәхеклән гапсыз додаклары өңкүденем бетер кемперди, майдажа торлы бүзүми көпелди.

Өзүне жуван женабың гарашмагының мүмкиндиги барада гөвнүне хич зат гелмесе-де, Татьяна, хамала, бир мүйни бар ялы, гызарды-бозарды. Сагадына середип, еринден турды-да, кабинетден седасыз чыкып гитди.

Гарашян женабы Татьяна ховлының агзына етмәнкә танады. Гоңур шляпалы, гоңур плащлы женап тер чеменли элини аркасында тутуп, ховлының хашамлы гөзенекли дервезесиниң өңүнде икияна гезмелейәрди. Тротуарың гырасында дуран еңилжек пайтунам шоңа гарашян боларлы. Узын яллы ябысының жылавыны чаларак чекип, чилим күкедйән гожа пайтунчының гөзи гезмеләп йөрен гейнүвли баярдады.

Өзүне тарап сейкин басып гелйән гызы гөрүп, эли чеменли йигит канагатлы йыршарды, ховлукмач өңе әтледи.

Олар алжыраңңы халда саламлашдылар.

— Нәдип тапайдыңыз?

— Агтаран тапар — диййпдирлер, Татьяна Михайловна. Гөршүңиз ялы, мен сизиң «ёл таныллыгы ел писинтли бир затдыр, өвсер гечер гидер» диен пелсепәңизиң нәдогрудыгыны субут этдим, княжна.

Элине берлен тер чемене сын эдйән Татьяна бу сөзи жогапсыз галдырды.

— Догрусы, мен өңрәк гелмелидим... гелжекдим... Буды бу ерден шейле бир даш дәл. Йөне...

— Мен сизден гөвүн эдемок ахыры...

— Бичак миннетдар!

— Сиз мени багышлаң, Петр Сергеевич, ене үч минутдан жаң какыляр...

— Мен, княжна, йөрите... Мен нәче дийсеңиз, гарашарын.

— Онда... Онда... Эгер гөрүшмек мейлиниз чын болса...

— Айдяныңыз нәме?!

— Ене дөрт сагатдан... Успенский ыбадатханасының багына барайың!

Башга бир сөзем диймән, Татьяна ызына гайтды. Елбоям өз-өзүне йылгырды: Успенский ыбадатханасы ниреден ядыңа дүшди дийсене! Дагы нирәни дийсиң? Харьковда илкинжи гезек йигит билен душушык барада вадалашяр. Бирденем берен сөзүне пушман этди. Душушык нәмә герек? Айтжак-диййжек сөзлери болса, янкы ерде айдышаймалы экенлер-дә... Ёк, йигит йөрите геленсоң, бейтсен кован ялы болжак...

Шейле гаржашык ой-пикирлере улашан Татьяна ене мугаллымлар кабинетине гайдып гелди. Кәрдешлеринин көпүси эййәм гидипдир. Пани Ивашкевич оңа йөрите гарашып отуран ялы, дуйгудаш назар билен гаршылады. Ичерден чыкып барян голтугы галын сөзлүкли немец дили мугаллымасы болса ызына гаңрылып, ичякгыч эдәхедине эерди:

— Жуванлык! Ышк хесери!.. Догры, гимназиянда гөрүшмек хөкманам дәл...

Татьяна оңа тас бир якымсызыны диййпди. Хернә зандына гуйлан эдеп гахарындан үстүн чыкайды. Онсоңам кемпирин мамла болаймагам әхтимал. Окувчы гызларының гөзлеринин алнында мугаллыма йигитден чемен алан болуп дурса... Мегерем, гүли алмалы дәл экени... Татьяна чемени столун үстүндәки гүлли вазада режеләп гойды.

Пани Ивашкевичин инчежик эллери жуван кәрдешинин чигнини ювашжа сыпалады.

— Гөрип кемпир!..

Шол махалам жаң какылды. Аракесме гутарды.

Ораяны-гызгылт япракларыны тротуара тенне ялы сечелейән липа дарагтына пенжиреден сын эдип дуран Татьяна хыял барыны йүврүтди. Вадалашан душушыгына онуң гидеси гелмеди. Хайсыдыр бир дүшнүксиз дуйгы аякбагы болды. Өзүни аклара бахана гөзледи. Башга бир тарапдан болса мавы гөзли йигидин дуры назары, эдепли сыпайычылыгы оны өзүне чекди. Пани Ивашкевич дийәймесең, Татьянаның Харьковда шинди

гатнашык эдйән, пикир алышян хөври ёк. Онсоңам Татьяна хенизә ченли адам алдап гөренок. Ялан сөзлемеги огурлык билен дең гөрйәр. Скворцов оны йөрите гөзләп тапыпдыр ахыры! Диймек, ол сөзүнде дурупдыр...

Татьяна бирден йүрегини бире баглады. Трельяжың өңүне барды. Чәрьек сагатданам гапысыны гулплап, Успенский ыбадатханасына тарап йөнелди.

Гараңкы гатлышанда-да ол илкинҗи душушыгындан өз асуда өйүне гайдып гелди. Ёк, еке өзи дәл. Скворцов оны тә гапысына ченли угратды. Өзүнем пайтунлы гетирди.

Гелшине-де Татьяна өзүни юмшак күрсә оклады. Чырасынам якмады-да, гөчгүнли халда ойланды отурды.

Бу гүнки душушык оны учурсыз толгундырды. Эшретли кафеде олар үч сагада голай месайы гүрлешип отурдылар. Кофе ичдилер. Саз диңледилер. Татьяна билен Харьков вокзалында айрылышанларындан соң Москва гыссаглы юмуш билен гидип-гелмели боландыгыны, ол ерде эгленендигини, заводың хәзир тәзе машыны өзлешдирйәнлигини, бу ишде онуңам соңкы орунда дурмаянлыгыны, шол зерарлам, Татьянаның янына өз диен вагтында гелип билмәндигини, шоңа әхмыр эдйәндигини Скворцов өз майдалына гүррүң берди. Сөзүниң арасында-да Татьянадан сыпайычылыклы өтүнч сорады. Ахырда-да ол өзүниң практика гечйән фарфор заводында ише ерлешйәндигини хабар берди Бу душушык ёлда-вагонда башланан танышлыгы чуңлашдырды, беркитди.

Ёк, инче бир беркитмегем дәл, бу душушык Татьянаның жуван калбында бирхили тәзе дуйгулар дөретди Өзи хәзир боюн алса-алмаса-да, Татьяна шу гүнки ялы ыснышыклы душушыкларың ене-де гайталанмагыны хөвес этди...

Москвадан Харькова гелйән отлының күпесинде душушанларында Татьянада бейле дуйгы ёкды. Гушлук нахарыны биле эдинен тәзе танышлар агшам шамынам шол күпеде биле ийипдилер. Татьянаның сыпайычылыклы гаршылык гөркезмегине гарамаздан, шо сапарам бар аладаны Скворцовың өзи этди.

Тәзе таңшына хеззет-хөдүр эдип билйәнлигине яш йигидиң өзүниңем аз бегенмейәнлигини Татьяна, әлбетде, дуйды. Эдалы баш атян гараягыз княжнаның сада адамкәрчилигинден гылав алан йигит болса тәзеден-тәзе гүррүң тапды, хошуна гелен гөзелиң гөвнүни авламага жан этди...

Шу гүн кафеде болан душушыкда-да йигит ене дилеварлыгыны гөркезмәге чалышды. Догрусы, Татьяна нәче хайыш этсе-де, онуң кафеден гайдасы гелмеди. Москвадан гелйәркәлер, ёлда, вагонда болса ол өзүни дүйбүнден башга хили алып барды Агшам шамыны иен батларына ол, сен-мен ёк, бирден еринден турды, шляпасыны гейди.

— Сиз мени язгармаң, Татьяна Михайловна! Инди дынжыңызы алың! Гиҗәңиз рахат болсун!

Ол Татьянаның жогабына-да, совалына-да гарашман, күпеден үмсүм чыкып гитди. Эртеси ирден ол ене күпә гелди. «Сәхериниз хайыр, княжна! Рахат дынч алдыңызмы? Хәзир кофе гетирйәлер!» Татьянаның миннетдарлык билдирен назарындан йигит шонда өрән хошал болды.

Ине, яны, пайтундан душенлеринде-де Татьянаның оны ичерик чагырасы, гүрлешеси гелди. Эмма хайсыдыр бир нәбелли гүйч, мегерем, гызлык эҗабы онуң бу хөвесине бөвет болды. Йигит йыгы-йыгыдан гелип дурҗакдыгыны айдып, дашарда, саралан япраклары сечеләп дуран липаның астында гадырлы хошлашды...

Татьяна чыраны якды. Дүнйә гиңелип гиден ялы болды. Шовхунлы кафеден соң өз асуда ичерси гөвүне ып-ыссы гөрүнди. Скворцов яны оны Буда чагырды. Мениңем яшаян еріми гөрүң дийди. Арман, чакылыгы жогапсыз галды. Татьяна не барарын дийди, не-де өзи чагырды. Йөне пикир эдип отурсаң, ол достлашмазча йигидем дәл ялы. Сыпайы. Аграс. Гөрмегей. Хүнәрли...

Яны хошлашанда ол: «Сиз мениң дуйгыма ынаняңызмы, Таня?» дийип сорады. Татьяна йигидиң нәхили дуйгусыны назарда тутанлыгыны ачык биленок. Эмма жогабы нагт болды. «Өзи ялан сөзлемейән әхли адама ынаняр» дийди...

Бирден эгри бурнуның чеп йүзүнден гәр гыл салланып дуран күйкүҗе немец дили мугаллымасының

янсылы йылгырян кешби гөз өңүнде җанланды. Шу гүн гушлук чагы эли чеменли Татьяна мугаллымлар кабинетине гиренде, кемпир өз ичякгыч эдәхедине эерип: «Җуванлык! Ышк хесери!» дийип йыршарды. Гимназия эли чеменли гелен яш мугаллымана гөрнетин язгарды. Белки, онуң кинаялы сөзүниң жаны бардыр? Белки, Татьянаның калбында ышк хесери оянандыр? Оны шинди Татьяна биленок. Йөне... эгер ышк хесери калбыңа аралашса, эгер саңа гүл дессесини берселер, оны гизлемек, ондан утанмак нәмә герек?! Сап йүрекден берлен чеменли хайсы гапыдан гирсеңем, кабинете гирсеңем, класа гирсеңем, айып дәл! А, белки, пани Ивашкевичиң айдышы ялы, күйки кемпир гөриплик эдйәндир? Өзүнден өтен җуванлыга гөзи гидйәндир?..

Татьяна трельяжының өңүне барып, өрүлен сачларыны чөзледи.

АГЛАМА, ОКСАНА!

Татьянаның күйсейән гүнлери гелди. Инди телим гүнден бәри Харьковда гөгүмтил өвүсйән гар ягяр. Гимназиядан чыкансоң, ол йөрите өврүм берип, шәхериң меркезиндәки уллакан сейил багының ичинден гечип гайдяр. Набат овунтыклары ялы йылчыр бурҗы бүренен дарагтларың җүйҗелериң пенҗелери шекилли шахалары аклыны хайран эдйәр. Татьяна үстүне гар сыран отургычларың биринде орнашяр-да, төверегиндәки тәсин торлы пейзажа хөвес билен сын эдйәр. Кәте-де бирден ак гардан пөкги ясап, көне кетеги кесекләп башлаяр. Шейле пурсатларда ол бүтин дүнйәни, өзүниң гимназияның мугаллымасыдыгынам унудяр. Гар, баг, асман, земин, бүтин барлык диңе өзүниңкидир өйдйәр.

Бирхаюкдан соң отургычда ятан габа портфели ядына дүшйәр. Сәхелче салымданам Скобелев мейданына, гыр атың үстүнде гайшарылан Скобелевиң гранит ядыгәрлигиниң янына етйәр. Шонда өзүниң княжнадыгына ене-де ынанасы гелйәр. Догры, кыяматлык атасының образы онда соңкы махалларда гапма-гаршылыклы дуйгулар дөредйәр. Эйсем-де болса, Татьяна

адының шейле шөхратлы серкерде билен багланышыклыдыгына өз янындан кәте бегенмәнем дуранок..

Гранит генералың чигнине гонан семиз гара гарга сын эдип, Татьяна пикире гитди. Хаясыз гарганы шөхратлы серкердәниң чигнинден ковасы гелди. Она-да ялтанды-да, өз ёлуны довам этди. Нәме үчин ковсун? Белки, гарга-да дынч алып отурандыр? Хич бир ынсаның, хайваның, гушуң-гумрының дынчлыгына пәсгел бермек адамкәрчиликден дәл ахыры!

Бу гүн Татьянаның кейпи айратынам көк. Ол ызлы-ызына ики хат алды. Бири — Бодискодан бирем — Аделинадан. Аделинаның французча гатышыклы, узын хатындан маны чыкарсаң, Тенечириң дурмушда хениземем өңкүси ялы еңлес яшаяндыгы дүюляр. Олар инди Женева гөчүпдирлер. Банкчының чыпар оглуның язан хатындан вели айдың маны чыкарар ялы дәл. Айтҗак болян задыны ачык айдайман, дашдан айлап, ум-ышарат билен дуйдурҗак боляр. Хава-да, ол озалам, хемише-де айлавлы геплемеги халаярды. Онам Денисден өвренипдир.

Татьяна ене бир отургыжа гонды. Эллигини чыкарды-да, габа портфелини усул билен ачды. Шол махалам ики саны гар тозгасы онуң портфелиниң ичине гайып дүшди, шол бада-да эреди, портфеле сиңди. Ол мунам ягшылыга ёрды, бегенди.

Ине, Бодисконың майдаҗа почерк билен язан матала меңзеш гысгаҗык хаты. Ол декабрчының човлугы, кешишиң агтыгы, сагатсызың оглы билен энче ела душушандыгыны, инди онуң Москвадан өрән узакда мөхүм юмушлары битирйәндигини хабар берйәр. Өзүниң «гайдувсыз мерданларың кланына» кабул эдилендигини бушлаяр... Гарасаң, чыпарың хаты көп нокатдан долы. Хич бир ишиң, хич бир шәхериң ады ёк. Татьянаның адресинем ол дайзасындан алыпдыр. Бизиң дүнйәмизде улы өзгеришликлер дөрәр, олар әлеме аян болар, ер асты мөвч уруп чогуп гелйәр, басым әпет вулкан ярылар... дийип язяр. Бу нәме дийдиги? О нәхили өзгеришликлер? Эйсем чыпар дагы әлеме аян болҗак өзгеришлиги амала ашырып билйәҗекмикәлер? О нәхили вулкан? Хачан, ниреде ярылмалыка? О вулкана банкчының чыпар оглуның нәме дахылы барка? Я бу затлар онуң йөне ховайы хыялымыка?

Сырлы йигитлер! Татьяна вели Денис хич хачанам сырыны ынанмады...

Габа портфелини чала халланладып, өйүне тарап гадам урды. Аягының ашагында гар ыкырдады.

...Денис оңа хич хачанам сырыны бермеди. Белки, оңа ынам эден дәлдир? Болдуңыз мең башыма сырлы йигитлер!.. Скворцов бейле дәл. Бу йигит элиң аясында ялы гөрнүп дур. Ачык адам. Йүрегиндәки дилинде. Аслында өзүнде галплык болмаса, сыр гизлемек нәмә герек? Татьяна яшыр-юшурсыз, ачык адамы говы гөрйәр. Диңе бир ышнаклы мавы гөзи дийәймесең, инжеңер Скворцовын студент Батурине меңзейән ери ёк...

Гапдалдакы чөкетден чыкып, гүлшүп-далашып, бәлчирешип гелйән санялы гызлара Татьянаның гөзи дүшди. Хеммесем алма яңаклы, йүң элликли. Такмынан, гызларын өзлери билен яшытдаш гара пальтолы, гулакжынлы, кече әдикли огланы олар санядa кеселигине ятырып, билинденем яглык билен мәкәм даңыпдырлар. Бары биригибем, саняны бир эйләк, бир бейләк тогалаяр. Кә аягы, кә келлеси гара батып, саняда чабаланян оглан болса гарагол гызлара хем-ә нәмедир бир затлар дийип гыгыряр, хемем инчеҗик сеси билен җыкыр-җыкыр гүлйәр.

Татьянаның өз чагалык йыллары ядына дүшди. Ол йыллар бирчак Московның гарлы көчелеринде галды, инди олар ят болуп барярлар. Инди Татьяна Михайловна толкунлы-гомлы дурмуш деңзинде өзбашдак гулачлап йөр. Хәзир өзүниң бу шадыян чагалара гошулып билмейәнлигине ахмыр эдйәнлигини билдирҗек болян ялы, Татьяна бир пенҗе гары токгалады-да, олардан айлап салды. Гар токгасы ызкы гызың кебзесинде ыз галдырды. Гарагол гызлар сакга дурдулар, дикелдилер. Самыр пальтолы, бейик өкҗели әдикли, овадан ханымың бу ослагсыз херекетине олар дүшүнмедилер. Татьяна мылакатлы йылгырып, олара эл булады. Шадыян гызлар җагылда-җугул болшуп, беземен дайзаны шол бада унутдылар, шол ики арада санядан сыпып гачан огланың ызындан коваладылар...

Улы багдан чыкан еринде-де Татьяна махмал ялы мылайым чакылыгы эшитди:

— Татьяна Михайловна!

Ол ызына өврүлди. Өзүне тарап чалт-чалт йөрәп гелйәнлери гөрүп, аяк чекди. Онянча өз гоңшусы Оксана билен узын бойлы, гара гайыш тужуркалы, әдикли яш йигит ызындан етди. Татьяна йигиди бада-бат танады. Ол ягышлы гүйз гүни даражык көчеде гөлегчилериң матамлы хатарының өңүне дүшүп барян эли байдаклы ишчиди. Татьяна оны инди эсли вагтдан бәри танаярды.

Гөрүшдилер. Оксананың гөзел җемалы, нәз-керешмели йылгырышы гарлы гышы яза дөндерен ялы болды. Онуң шадыян назары Татьяна яш йигиди буйсанчлы гүҗеңледи: серет, княжна, мениң нәхили сөйгүлим бар! Йигит улугыз ялы гызарды.

— Говы болайды душаныңыз, Татьяна Михайловна. Болманда-да ызыныздан барҗакдым. Бу гүн агшам бизиң кичиҗик дабарамыз бар. — Оксана ене йигиде гөз айлады. — Сиз хөкман гатнашаймалы! Өйден чыкман оңяңыз... Ики болуп чагыряс. Ёк, ёк, ят адам болҗак дәл. Өзли-өзүмиз. Сиз олары танаяңыз... Мен шу гүн сизе үйтгешик бөрек биширип берҗек. — Бирденем ол йигиде йүзленди. — Сен нә сесиңи чыкарман дурсуң?

Йигит ене гызарды.

— Сең чагырдыгың — мең чагырдыгым-да! Сенем — мен-дә!

— О нәхили дабара ол?

— Хич, йөне...

— Ёк, ёк! Айтмасаңыз, барҗак дәл.

— Шу гүн Манжураның доглан гүни!

— Гутлаян! — дийип, Татьяна йигиде яңадан эл берди. — Сагат нәчеде үйшйәңиз?

— Едиде.

Татьяна нәме дийҗегини билмеди: бу гүн агшам онуң янына Скворцов мыхман гелҗек дийипди...

Олар өйлерине етдилер. Татьяна ёкаркы гата етип барярка-да, Оксана оңа нәмедир бир затлар дийип гыгырды. Эмма өз пикир юмагыны чөшләп барян гыз оны оңлы эшитмеди. Татьянаның Оксана Терентьевна Нагнибеда билен ягышлы гүйз гүни, голтугындакы китапларыны өл тротуара атанлыкда гачыранда ачылан танышлыгының арасы үзүлмеди, гайтам гүн-гүнден беркешди. Вагта боюн эгмедик гөзеллиги, учурсыз мәхирли мылайымлыгы билен өзүни хайран эден бу зенана Татьяна барха өвренишди. Сонабака олар йыгы-йыгыдан болмаса-да, бири-бириниңкә гелип, бири-бириниңкиде чай ичип башладылар, хатда икисиниң ба-

зара биле гиден сапарларам болды. Оксана Терентьевнаның сәхелче сыпынса, хожалык ишлеринде өзүне көмек берҗек болняндыгыны Татьяна тиз дуйды.

Оксананың чапханада харп йыгнайжы болуп ишлейәндигини, Манжураның-да шол кәрханада чапчыдыгыны Татьяна инди билйәр. Манжурадан хайыш эдип, ол чапхана-да барып гөрди. Газет чыкарян тәсин машынлара өмрүнде биринжи гезек сын этди. Догры, нәтаныш ханымың чапхана бармагыны цех ишчилери гең гөрдүлер хем халамадылар. Овадан ханыма-да, оны цехе әлтен Манжура-да гыя-гыя гарадылар.

Манжура көпленч оңа ынам этмән, дымса-да, Оксана җуван жорасындан кәнбир зат гизлежек болуп дуранок. Шейле-де болса, оларың арагатнашыгында шинди ичгинлигиң ёклугы дуйлуп дур. Ичгинлигиң болайжагам гүмана. Чүнки оларың херси өзге бир дүнйәниң векили. Татьяна диңе инженер Скворцов билен өз арасынын барха ысныншяндыгыны сызяр...

Татьяна геймини чалшырды. Сагат едиде лийдилер. Ниймек, энтек вагт кән. Ол ванна душунмәге-де, дынч алмага-да аркайын етишжек. Агшамара Петр Сергеевичин-де геләймеги әхтимал. Онда чакылыга икисем биле бармалы болар... Дур! Нәме, эли бош баржакмы?

Шейдип, ослагсыз ерден дурмуш ене бир тәзе меселе дөретди. Татьяна яңадан гейинмели болды.

Гапыдан гирйән деми буглы, чигни гарлы мыхманлары Оксана Терентьевна билен Манжура икиси ич ишикде биле гаршылады. Оларың хошаматлы «Хош гелдиңизи!» граммофоның отагдан эшидилйән тангосынын шадыян сазы билен гатышды. Кәрдеш достларынын пальтодыр гүпбүлерини Манжура эдил шол дуран ерлеринде, узынсов дәлиздәки сары сандыгың үстүнде мүндерләп гойды.

Ене гапы какылды.

Енилжек пальтосыны ясгынжак атынан Татьяна ичерик алжыранны халда гирди.

— Неме... Оксана, маңа мыхман гелди... Мен...

— Ёк, ёк, княжна, хич хили бахана болуп билмез! Ким ол мыхман? Шол яш инженерми? Ханы, онда йөрүң! — дийди-де, өй эеси гоншусының элинден чекип, ёкаркы гата галып уграды.

Сәхелче салымдан олар үч болуп, гайдып гелдилер. Оксана Терентьевна җуванлары өз мыхманлары билен танышдырды. Догрусы, оларың кәсини Татьяна өң чапханада-да гөрүпди.

— Ксюша жан, тагамлы ыслар бурнума уряр! Гөрйән вели, биз бу гүн найбашы хөреклерден герк-гәбе дояйжак өйдйән! — дийип, депе сачы душен, келтежик бойлы, гарынлак усса эллерини ишдәмен овкалады.

— Орнашыбер, орнашыбер, Вася дәде, сен доярлык зат тапылар бу гүн! — Оксана-да дегишген яшулының өз әхеңинде жогап берди.

Догруданам, ол бу гүн биширип билен задыны бишүрен экени, салат барыны эдипдир. Хурушлы табаклары мыхманларың өзлери ерли-ерден стола чекдилер.

— Оксанушка! Столуң яман гарып гөрүнйә-ле? Мен-ә сен бейле гысганч дәлмикәң диййәдим...

— Нахар кән, Вася дәде. Хатыржем болай...

Гожа усса богазыны арчады.

— Маңа душүнмедиң, Ксюша...

Кимдир бири:

— Вах, гарыплык гурсун! — дийди.

Гүлүшдилер.

— Гысганчлыгыңам гөзүни чыкараймалы дәл ахыры!

— Ине, Вася дәде! — дийип, аңырдан гелен Манжура горилкодан долы уллакан чүйшәни столун үстүнде гүтледип гойды.

— Ине, би башга гүррүң! Инди үшемесе бор! — Гожа усса Манжура г... гыплы. — Барымы шү, Ксюша?

— Болды-ла, Вася дәде! — дийип, Оксана кухнядан шадыян жогап берди.

Мыхманлар столун башында орнашан батларына Оксана гарамтыл комодың үстүнде дуран армыт сынат турбалы граммофоның сесини кесди:

— Ач гарына саз болмаз! — дийип, бармакларыны шыркылдадып гойберди.

Татьяна жадылы гөзли гөзеле ене-де хайран галды. Би-де эдил Скворцов ялы, дүшүнмеси кын адам. Бир гөрсең-ә, учурсыз оңат тербие алан, барлы өйде яшан сыпайы зенан ялы, бир гөрсеңем, эдеп-экрам бабатда-да, дил бабатда-да шу отуран чапхана ишчилеринден тапавутланян ери ёк. Өзүне-де кәрдешлери өкде харп йыгнайжымыз диййәрлер.

— Доганлар! — Вася дәде ериндеп турды. — Бәш кишиниң арасында ики гөзел бар. Гелиң, шу гүн шулара бизинем жентльмендигимизи гөркезелиң!

— Мерси, Вася дәде! — Татьяна миннетдарлык билен баш эгди. — Бу гүн биз хызматы Манжура этмели! Дабара шонуңкы!

— Гелин, онда юбиляры гутлалың!

— Нәче яшадың, Манжура?

Гөйә оглуна мәхир эчилйән эне ялы, Оксана Манжураның буйралы гара сачыны мылайымлык билен сыпалады:

— Ол хемише йигрими бәшинде!

— Гой, мыдам шейле болсун, Ксюша!

Манжура ериндеп турды. Булгурлар жыңңырдады. Шапбат ялы инче йүзли, инче бурунлы, бакыржагы топаз кимин түңңерип дуран Дригайло юбиляры чигнине какды. Ол агзыны ачандан бакыржагы ики яна сүйшүп уграды.

— Геп, инижигим, дүшүн, яшда дәл, ишде! Аз яша, саз яша! Адамың дурмушында кәте бүтин өмрүне дегйән екеже гүнем боляр. Шол гүни тапсаң, шол гүн миессер этсе, багтыяр болдугың. Шол гүн бүтин өмрүңе дегйәр. Бүтин өмрүңи безәп билйәр. Ынха, меселем...

— Жан-Жак Руссо ене пелсепә башлады...

Ала вакырда бердилер. Жан-Жак Руссо лакамы метранпаж Дригайло онуң дана француз философының: «Азатлык, деңлик, доганлык!» диен сөвешжең шыгарыны хемише гайталап йөрмегинден галыпды.

Шовхун артды. Форточканы ачдылар.

Хер ким өз гижән ерини гашар дийлиши ялы, кәрдешлериң гүррүңлерем эсасан чапхананың эесиниң дийдимзорлугы, адалатсызлыгы, хусытлыгы, тәзе өйлап тапан жеримелери барада болды.

Манжура столуң башында отуран ишчилериң иң яшыды. Эмма онуң сөзүни бары айратын үнс билен диңлейәрди. Татьяна өз янындан, мегерем, би йөне ерден дәлдир диен карара гелди.

Хәлиден бәри хич зат иймән, чилим чекип, седасыз отуран гөк ишчи блузалы, тогалак, шыркы йүзли адам бирден башыны галдырды. Онуң бармакларының үчларына ченли чилимин шыркы ёкундысы сиңип гидипдир. Овасына чөкүп гиден гөзи тукат назарлы, Ясы маңлайында пешмек ялы гүберен гара сачында ак чызгымлар гөрүнйәр. Этлек яңагында пейда болян гызгылт тегмиллер кә азалып, кә көпелйәр.

— Манжура! — дийип, тогалак, шыркы йүзли ишчи той эесине йүзленди. — Сен нә сесиңи чыкарман отырсың? Хич хили тәзелик ёкмы?

— Нәме тәзелик, Митрич? — диен йигит ассырыплык билен ят мыхмана гөз айлады.

Манжураның бу херекети Татьянаның назарындан сыпмады: диймек, олар Скворцова, белки, икисине-де мүңкүрлик эдйәрлер. Бошан табагы әкитмек баханасы билен Татьяна кухня чыкды. Кәрдешлериң соңкы диалогыны Татьяна кухнядан эшитди.

— Достуң нәме дийди?

— Достум, Митрич, билиңизи берк гушан дийди.

— Паровоз заводының ишчилери гечен сапар бизи говы голдадылар. «Гельферих-Саде» вели бойнуны ичине сокды. Горкдулар. Сен Достуна айт: мен шоларың профсоюзы билен геплешиге гидейин. Эгер «Гельферих-Саде»-лилер бизи голдасалар...

Топаз бакыржаклы Дригайло ара дүшди:

— Митрич! Айдыланы эт, агам! Чиг эти чейнежек болма!

Кухняда табак ювян Татьянаның янына гелен Оксана — эркеклериң варсакысы йүреге дүшйәр — диен ялы ышарат этди. Татьяна жорасының чигнинден чекип, чала пышырдады:

— Митрич ким?

— Мениң халыпам. Харп йыгнайжы.

— Дригайло ким?

— Икимизиң таншан ягышлы гүнүмиз ялыңа дүшйәми? Манжура-да гөлегчилериң өңүнден эли байдаклы барярды. Дригайло шол атылан ишчиниң доганогланы... Гетир, мен сүпүрейин...

— «Гельферих-Саде» заводының ишчилери бу сапар бизи голдарлар диен тамам бар. Йөне сен, Манжура, Достундан шол жарнаманы алып гел. — Вася дәдениң ёгын сеси. — Чапдан чыкармак Митрич икимизиң бойнумыза.

Ичерик гайдып гелен Оксана билен Татьяна стола яңадан серенжам берип, ювлан табаклары дүзүп уградылар. Эркеклер чилим чекмәге кухня чыкдылар.

Шонда-да оларың ичерден гелйән сеслери онат эшидилди. Вася дәдәниң:

— Сизиң заводыңызда ягдай ничик, ягшы йигит?— диен совалы чөрек кесип дуран Татьянаны диңширгендирди. Бу совалың киме гөнүкдирилендигини аңмак кын дәлди.

— Бизиң заводымызда ягдай яман дәл. — Практикачы Скворцовың нәме үчиндир, толгуняндыгы сесинден дуюлды. — Хожайынымыз эли ачык адам. Ишчилер агзыбир...

Тогалак йүзли Митричиң сеси китүвли чыкды:

— Биз-ә худай шейле жомарт хожайын берәенок!

Столуң башына янадан үйшдүлер. Оксананың вада эден үйтгешик бөреги гапдалы гызгылт гүлли, сүйри фарфор гапда орта гелди. Онуң уссатлыгыны ерли-ерден тарыпладылар.

Манжураның салдамлы сеси говуры тапба кесди.

— Бизе хәзир, ёлдашлар, бар затдан бетер агзыбирлик герек. — Дым-дырслык болды. Манжура сөзүни довам этди. — Мениң Достум Харьковда хәзир бир йүз отуз саны сенагат кәрханасы бар диййәр. Ким билйәр, белки, онданам кәндир. Эгер шоларың бары агызларыны бирикдирип билселер, хожайынларың эгжек алажы ёк. Әхли талабымызы икиржиңсиз бержай эдерлер. Комитет хәзир жарнама тайярлаяр. Бизиң эсасы везипәмиз...

— Айдым айдалың, эзизлер! — Оксана силкиниң, еринден турды. Кухня тарап ылгады-да, дерревем эли гитаралы гайдып гелди. Узын бармаклары тарлара оваз берди. Тер мәмелери титреди, гөзүнден хыжув оды учганаклады...

> — Нәме үчин бу дидәмиң яшлыдыгын сорама,
> Токая гачяныммың
> Сорама себәбини.
> Тә гараңкы дүшйәнчә,
> Токайда тәк өзүми,
> Сорама хайсы дердиң хасрата гойшуң мени...

Бирденем ол айдымыны кесди-де, гитараны адамсына узатды.

— Танс эдесим гелйәр! Чал, эзизим, чал! Өз сазымызы!

— Берекелла, Ксюша жан! — Вася дәде хөвесли голдады. — Чал, Манжура, чал!..

Шол агшамкы мейлисден соң Татьяна билен Оксананың арасы хас-да ыснышды. Оксана онуң янына йыгы-йыгыдан гелип башлады. Эдил тәзе йылың өң янында-да ол байрамы биле гаршыламагы жуван гоңшусына теклип этди. Татьяна гөвнемеди. Манжура Скворцов икисини өз өйүне чагырды. Ахырда хич хайсыныңам диени болмады. Адамсы вагты билен өе гелмәнсоң, Оксана улы ховсала дүшүп, Манжураның гөзлегине гитди. Татьянаның-да еке отурасы гелмеди. Бирден бир хыяла мүнди-де, тәзе йыл агшамсы экабыр кәрдеши пани Ивашкевиче хөвүр болмагы йүрегине дүвди. Тәзе йыл байрамы шейдип гечди гитди.

Шол агшам Татьянаның калбында галдыран ялңыз шатлык дуйгусы пани Ивашкевичиң түкениксиз алкышы болды. Ядына дүшсе, Татьянаның шиндем гүлкүси тутяр. Гарры географиячы оңа — сен, гызым, худайы сылаяң, дин ёлуна белет, худая хызмат эден бенде хич хачан хар болмаз — дийди...

Ине, бу гүн болса онуң доглан гүни! Дашарда-да юмшак гар ягяр. Айна ялы арасса отагларыны Татьяна ирден туран бадына ене-де бирёла сүпүрип-сырып чыкды. Гоша ганатлы трельяжының өңүне барып, өзи өзүни гутлады. Айнадакы шекилини огшады. Бирденем пианиноның гапагыны ачды-да, сөйгүли прелюдиясыны хаяллык билен чалды.

Эртирлик эдинди. Алма шербетинден долдуран бадасыны өз саглыгына гөтерди. Кейпи чаг халда ише уграды. Ёлбоям хич кеслен утанман, гар тозгаларыны агзы билен гапды гитди отурды. Онуң бу дүнйә гелени нәхили говы болупдыр! Бу гүн өзүниң доглан гүнүдигини ол хич кесе айданок. Нәмә герек? Киме герек? Москвада болса, Аделина, элбетде, дүмлы-дүша жар чекерди, бир ай өңүнден топалаң түрзүп уграрды, өз эркине гойман, тәзе көйнек тикдирдерди, тәзе туфли алдырдарды, ай, гарасай, гөргүли Момбеллә ченли аяга галдырарды. Бу ерде вели онуң доглан гүнүни билйәнем ёк. Билмәнем говы! Нәмә герек? Хакына серегсе, оны Татьянаның өзем аңык биленок. Доглан гүн-ә бейле-де дурсун, ол өз эне-атасының адынам биленок ахыры. Хакыкатданам, өз сөзүнде дуруп билйәндигини Татьяна шу гүн өзүне ене бирёла субут этди. Йүрек шатлыгы йүзүне чыкып дурса-да, гимназияда хич кесе

сыр бермән, сапаклары гутаран бадына базара бакан юмлукды.

Ол галың гарлы, чакыр аязлы Харькова нереденд дир бир ерлерден гетирилен узын балдаклы, акдыр мәмиши гаргадилини сайлап дурка, чеп элиндәки сумкасының багындан бири чалажа чекди. Лабызлы таныш сес гулагының янында яңланды:

— Аязда алынян энайы гүллер кими бегендирмеликә?

Татьянаның гапдалында гүлүмсирәп дуран зенан Оксанады. Бу нәхили гең зат: ол хемише гарашылмадык чагы габат гелйәр! Эйсем-де болса, бу ослагсыэ душушыга Татьяна бегенмәнем дурмады.

— Өзүми, Оксана Терентьевна, өзүми! Өеми?

— Өе.

— Йөрүң онда! Менем өе.

Олар конканың — ат гошулан трамвайың дуралгасына тарап йөнелдилер.

Айтсаммыкам, айтмасаммыкам дийип, Татьяна ёлбойы ойланды. Ахыры гоңшусына:

— Манжура агшам гелжекми? — дийди.

Гөйә конка силтән ялы, Оксана тисгинип гитди, эсли вагтлап совала жогап бермеди. Йыгыртсыз йүзи гамашды. Татьяна хайран галды. Манжураның ады тутуланда, адатча, бу зенаның йүз-гөзи гүлйәрди, яңаклары гызарярды. Хәзир болса онуң гөзүне яш айланан ялы болды. Көвсарлаян шемалы баханалап, элъяглыгыны гөзүне етирди.

— Я агшам ишлейәрми?

— Хава, бу гүн ол агшамкы сменада.

Эйсем-де болса, Татьянаның гөвнүне мүңкүрлик аралашды. Бу тукатлыгың бир эммасының барлыгыны сызды. Олар конкадан дүшүп, пыядалап өйлерине етенлеринде, Татьяна:

— Онда агшам бизе геләйиң! Чайлашарыс! — дийди. — Пианино чаларыс. Гүмүр-ямыр эдерис.

— Гөрейин, княжна. Бир чапхана барып гайтмалы ишим бар. Шо ерде эглемеселер...

Шейдип, белли бир жогап бермән, Оксана Терентьевна ховлукмач хошлашды. Татьяна басганчаклардан ёкарык галың баршына — муна бир зад-а болупдыр — дийип, үйжә гитди...

Гапысына етенде Татьяныны сөйүнчли тәзелик гаршылады: Москвадан ики телеграмма бирден гелипдир. Бири — княгиня Наталья Владимировнадан, бирем — гарабагыр энекеси Момбеллиден. Мәхирли алкышлардан долы гутлаглары Татьяна пальтосыны-задыны чыкарман, ызлы-ызына окады, багрына басды.

Аделинадан бу сапар гутлаг нышанының гелмәндигини Татьяна ёкуш гөрмеди: шадыян Тенечириң өрән узакдакы дашары юртларың биринде сыяхат эдип йөренлигини билйәр. Эмма кыяматлык энесиниң оны гутламагы бу сапар унуданлыгы иңкисе гидирйәр. Хер ерде болса-да, Елизавета Дмитриевна өзүне «таңрының пешгеш берен баласыны» хөкман гутлаярды ахыры! Кыяматлык энесиниң бу хушсузлыгыны өз яныңдан аклажак болуп, Татьяна делил барыны гөзледи. Белки, иберен телеграммасы шинди гелип етишен дәлдир. Белки, хәзир ол телеграфың ёк юрдундадыр. Белки, нәхошдыр... Йөне геленсизлик эдиб-ә, Елизавета Дмитриевна Танясыны ятдан чыкараймаз!

Йылларың гечмеги, ягдайларың өзгермеги билен княгиня Шаховскаяның-да гылык-хәсиетиниң, шол саида азиялы гызына болан гарайшының-да үйтгемегиниң мүмкинлиги барадакы пикир вели Татьяның ядына-да дүшмеди. Гөкдепеден биле гайдып гелип, князь Сергей Владимирович Шаховское дурмуша чыкандан соң, ыкбал Елизавета Дмитриевна шарпык ызына шарпык урды.

Елизавета Дмитриевнаның йигрими йыллап Империяның шөхратлы харбы министри болан какасы граф Дмитрий Алексеевич Милютин шол йылың май айының йигрими үчүнде, шенбе гүни иң соңкы гезек гызы билен Гатчина гидип, оларың Алы Хезретлери билен хошлашды. Ресми суратда ыглан эдилмесе-де, граф Милютиниң министриң везипесинден либераллыгы зерарлы четлешдирилендигини көшк эмелдарларының көпүси, шол санда онуң көшге белет гызы-да билди. Шондан бир хепде соң, анна гүни Елизавета Дмитриевна билен Сергей Владимировичиң тойы болды. Арман, той дабарасының соңы яса өврүлди. Тойдан бир хепде геченсоң, харбы министрликден бошан граф Милютин Крымда сатын алан мүлкүне — Симеизе гиткжек эртириниң гижеси Елизавета Дмитриевнаның дайзасы, какасының еке-тәк аял доганы Мария Алексеевна шоларың өйүнде тарпа-тайың арадан чыкды.

1882-нжи йылда, Елизавета Дмитриевнаның дурмуш тоюна бир йыл болуп-болманка болса өз аял доганы Мария Дмитриевна өлди, шол йылың аягында-да иң кичи уясы Елена дүнйәден өтди. Ызлы-ызына. Ызлы-ызына. 1894-нжи йылың бахарында-да, Татьянаның институты гутаран йылы Елизавета Дмитриевнаның адамсы князь Сергей Владимирович кырк ики яшында арадан чыкды...

Индем эсли вагтдан бәри княгиняның өзи ончаклы ярав дәлмиш. Онуң дүрли докторлара гатнаянлыгыны Татьяна эшидйәр. Арада болса Елизавета Дмитриевна Симеизе — какасының мүлкүне гелжекмиш диен мыш гулагына дегди.

Ыкбалың ызлы-ызына чалан бу авулы шарпыкларының Татьянаның кыяматлык энесиниң йүрегинде өмүрлик губар галдыранлыгы, элбетде, икучлы дәлди. Шол хунабаларың княгиня Шаховскаяның гылык-хәсиетине, шол санда азиялы гызлыгына болан гарайшына-да тәсир этмеги мүмкин. Эмма хер хили ягдай болса-да, Татьяна ондан нәгиле дәл. Татьяна ондан кине эденок. Себәби гөзи яшлы княгиняның Момбеллиниң янында ики дызына чөкүп: «Таня! Танюша, мон амур![1] Мен Елизавета... Мен — сениң эжең. Мэн сениң кыяматлык эжең! Душүнйәмиң?» диени Татьяның йүрегине өмүрлик язылды...

Татьяна телеграммалара ене бирёла гөз гездирди-де, пианиноның үстүнде гойды. Пальтосыны чыкарды. Гейим-гежимини чалшырансоң, адажа хиңлениң, биш-дүш билен болды. Бу бабатда өзүниң барха гүргенлешйәндигине бегенди. Мунуң үчинем ол, озалы билен, дурумсыз гоңшусы Оксана Терентьевна миннетдар. «Элиңи кесерсиң. Элини якарсың. Гөзяш дөкерсиң. Ахыры өвренерсиң, княжна!»

Татьяна-да асса-юваш өвренди. Элинем кесдирип гөрди. Сүйдүнем чогдурып гөрди. Газаның дүйбүнем якып гөрди. Ине, хәзирем ол кухняда борщыны, котлетини агшам халыпасына тарыплатжак болуп, үчурсыз жан эдйәр.

Татьяна той сачагыны өз гөвнүне жай эдип безеди. Гаргадилли тогалак фарфор вазаны (Скворцовың совгады) столуң ортасында гойды. Шампан. Хер дүрли

---

[1] Мениң сөйгүлим! (французча).

шербет. Ветчина. Пейнир. Торт. Шоколад. Ай, гараз, мыхман геләйсе, гөвни хошал болар ялы этди.

Гаранкы гатлышды гитди. Эмма гарашян мыхманы гелер ерде гелмеди. Сабры гачан Татьяна ашак дүшди. Арман, гоңшусының гапысы гулплы экени.

Өз өйүне лапыкеч халда гайдып гелип, Татьяна китап шкафындан Фетиң томлугыны алды. Бу сапар ол өз байрамыны, мегерем, диңе помещик Фет билен гечирмели болайжак ялы...

Ол ахыры күрсүде ымызганды. Шол пурсатда-да гапысы какылды. Татьяна тисгинип гитди. Гапа ылгады.

— Ятдыңызмы, Татьяна Михайловна?

— Эййәм жадылы дүйшем гөрдүм... Сизи чая чагырып, хий, мен ятып билеринми?

Оксана Терентьевна хер нәче гүлүмсирежек болса-да, хәзир онуң халының теңдиги гөзүнден билдирип дурды.

— Гечиң тизрәк!

Безелен стола гөзи дүшен зенан ики элини чарпды:

— Ба! Бу нәме?! Бу нәмениң аламаты, мәхирлим?

— Шу гүн мениң доглан гүнүм.

— Чыныңызмы?

— Өзүми бегендирмек ислейәнлигими базарда гүл алып дүркам айтмадыммы?

— Вах, мен акмак хелей! Душүнмели экеним ахыры хәли! — Оксана Терентьевна бирден бүс-бүтин өзгерди, гызы багрына басды, о янагындан, бу янагындан тайлы гезек өпди. — Гутлаян, гутлаян! Гутлаян, мәхрибаным! — Бирденем ызына ылгажак болды. — Мен хәзир...

— Гойбермен! — Татьяна онуң элинден япышды. — Өңки гарашдыраныңызы аз гөрйәңизми?

— Мен...

— Отуруң! Мен ач өлүп барян.

...Татьяның гөвнүне болмаса, ол өзүни билели бәри доглан гүнүни шейле леззетли, шейле рахат хем сапалы белләп гөренок. Ол әхли гайгы-үнжүден бирбада сапланды. Дүнйәси гиңеди. Мәхирли гоңшусына Моцарты чалып берди. Француз дилинде айдым айтды. Ол гоңшусының-да хәзир өзи ялы бигам болмагыны исседи. Хич ким хич бир бабатда онуң эденине дәл диймеди я-да гейнишини селжерип-сынламады.

— Сен нәме үчин бу гүн бейле гижә галдың, Ок-

сана? — Шол пурсатда Татьяна балкылдаян гоюн гөзлерде гизленен гайгыны гөрди. — Ал, чай ичели!

— Арагың ёкмы, Таня? — Оксана йүзүни ашак салды.

Татьянаның гөзлери тегеленди.

— Нәме?!

— Арагың ёкмы диййән?

— Ким ичжек оны?

— Мен ичжек, Таня! Мен!..

Толгунян зенаның сеси чала эшидилди, йүзүниң гүлгүн ренки солды. Кичижик графинде өңүнде гойлан мейден бир булгур ичди-де, йүзүни галдырман отурды.

— Ыгтыяр этсең, мен лоджа чыкып гелейин.

— Совукдыр, үшәрсиң, Оксана! Лоджиде нәме ишлежек?

— Чилим чекесим гелйәр...

— Лоджа чыкма, Оксана! Үшәрсиң... Шу ерде чекәй!

— Ичердеми?

— Хич зат боласы ёк. Форточка ачык.

Ичерик дым-дырслык аралашды. Чая гүйменен болян Татьяна мыхманының чилим чекишини гөрмедик болды. Оксананың махмал ялы мылайым сеси (чилим чекйәне меңзеш дәл) бирхаюкдан соң агыр үмсүмлиги бөвүсди.

— Яңы сен гижә галып гелениңиң себәбини сорадың, Таня. Оны бир сөз билен дүшүндирер ялы дәл. Онуң узын тарыхы бар, княжна. Мениң шум ыкбалымың тарыхы. Оны мен айтмасам, сенем эшитмесең говы, эзизим. — Сустлук билен айдылан бу ялынлы сөзлер Татьянаны толгундырды, шол бир вагтың өзүнде-де билесигелижилик хөвесини өжүкдирди-горжады. Ол пикире гиден зенана гарачыны билен ялбарды. Чашкада чай узатды. Аслында вели, ол ялбармаса-да, йүрегинде дыкын болан дердини нәдип, ниреде, нәхили говзатжагыны билмән гелен Оксана Терентьевна хәзир дил ярман, кимдир бири билен дердини пайлашман, отурып билжек дәлди.

Гызгын чайдан бир-ики ёла овүртлан гөзелиң хасратлы хекаяты гижәниң бирмахалына ченли чекди.

— Мен саңа ажы хакыкаты айдып берейин, Татьяна. Өз ар-намысымы яшлыкдан йитирип, еле совруп, барха гөзден дүшүшими, рысва болшумы айдып бере-

йин. Аслында оны айдамда-айтманымда-да болжак иш болды. Өз-өзүмден гачып гитжек ерим ёк. Я гечени ызына гайтаржак гүманым ёк. Йөне... Белки, мен бу хакыкаты саңа айтмалам дәлдирин. Сен шинди, Татьяна, чешме сувы ялы дуры, гарданам арасса гыз. Мен оны гөрүп дурун. Эмма... Мен өз шум такдырымың башга бир тарапы барада-да ойландым. Сен шейле дуры, шейле пәкизе боланың үчин, мениң ажы хакыкатымы билмели. Сен мениң шол хакыкатымдан сапак алмалы. Сен яш, овадан, бай гыз. Гелжегиң өңде. Сениң сөйгиңи газанжак болуп, дашыңда пелесаң урҗак йигитлер өмрүнде кән болар.

Мен сени халаян, Таня. Садалыгыны халаян. Өз мертебәңи саклап билшиңи халаян. Сенден зат гизләсим геленок. Гүйчли дуйгы хемише айгытлы херекет дөредйәр. Мен сени пәкизе перишде хасаплап, сениң хузурыңда бар гүнәми боюн алжак болян, бар гүнәми дөкжек, рухумы тәмизлежек болян...

Зенанларың икиси-де седасыз чай ичди...

— Мен яңы сен хузурыңда бар гүнәми боюн алжак бар гүнәми дөкжек дийдим. — Оксана Жоконда ялы сырлы гүлүмсиреди. — Ким билйәр, Таня жан, белки, менде гүнә-де ёкдур? Гүнә, белки, мени шол гүне саланлардадыр? Мениң күле чөкен тәлейимдедир?..

— Мениң эжем жуванка учурсыз овадан болупдыр. Соңам оваданды. Инди, элбетде, дири болса, гаррандыр... Эжем билен какам одессалы помещигиң крепостнойы экени. Мен эжемиң гүжагындакам помещик эжеме ашык болупдыр. Какамы рекрутлыга иберип, эжем билен яшрын яшап башлапдыр. Бир йыл гечип-гечмәнкә-де, эжем билен... гужаклашып ятырка, тарпа-тайын жан берипдир. Өзүм-ә азгына худай гөз гөркезендир дийип чак эдйән... Помещигиң аялы эжеми масгаралап, обадан ковдурыпдыр. Херне бичәре Сибире сүргүн эдилмекден сыпыпдыр. Какамданам гөргүли идәп-сорап дерек тапмандыр.

Кән авара-сергезданчылыкдан соң, эжем ахыры Одесса портунда гап-чанак ювян болуп, нахарханада ише гирипдир. Шол ерде-де оңа бай капитан ашык болупдыр. Олар мени етимлер өйүне табшырып, океандан ашыпдырлар. Шондан бәри мен эжеми гөремок, эжемем — мени.

Эмма бу вакалары, Таня, мен соң, он ики яшымда етимлер өйүнден алып гайдансоңлар, маңа хоссарлык эден журналист аялың өйүнде билдим. Энче отаглы, баглы особнякда. Шол гарташан дул ханымың өңүнде үч-дөрт саны хызматчы гыздан гайры хич кес ёк экени. Өзүне ол журналист дийди. Догруданам, хачан гөрсең, машинкасыны тыркылдадып отырды. Эрнинде папирос. Текжесинде шампан.

Маңа өз өйүнде мугаллыма тутды. Саз чалмагы, немец дилини өвретди. Өзбашыма отаг берди. Мен ол особнякда гөзи баглы гуш ялы яшадым. Ханым ялы яшадым. Шәхерде ады белли художниклер зыбыр-зыбыр гатнап, мениң портретими чекдилер. Хер геленем мениң кәмил гөзеллигими өз йүзүме өвди. Журналист бикәм мыхманлары билен мени өз егени хөкмүнде ганышдырды. Йөне, алла шаятдыр, шол аялың маңа нәхили гарындашлык илтешигиниң барлыгыны мен хенизем билемок. Йөне соң бир зады билдим: онуң етимлер өйүнден тапан гарындаш гызы еке мен дәл экеним. Соңабака бикәм мени говы гейиндирип, өз яны билен бай өйлере мыхманчылыга әкидип башлады.

Шейле шагаланлы мыхманчылыкларың биринде-де, шонда мен он алты яшымдадым, думлы-дүшүм айнадыр хрусталь болуп дуран, беземен отагда бирден екеже өзүмиң галанлыгымы дуйман галдым. Йүрегим гүрсүлдәп, ховсала дүшдүм. Гапа бакан ылгадым. Гапы гулплы экени. Нәтжегими билмән, алжырап дуркам гапыда ачар шыкырдады. Гапы ачылды. Сырдам бойлы, ак көйнекли, гара сюртуклы гөрмегей женап усул билен ичерик гирди. Мен оны деррев танадым. Маңа хоссар чыкан журналист аялың өйүне ол бир художник билен бирнәче ёла гелипди...

Горкымдан яңа гыгырҗак болдум. Үстүме абаның гелйән элхенч беланы сызан ялы, бүтин гөврәм гашады. Додакларым кепеди. Демим демиме етмеди. Онянча ол яныма гелди-де: «Горкма менден, перизат, горкма! — дийди. — Мен сени сөййән. Мен сени башыма тәч эдерин». Онсоң ол билимден чала гуҗаклап, элими өпди, сүем бармагыма гөвхер гашлы йүзүк дакды...

Мениң сандан чыкмагым шол вакадан, шол гижеден башланды. Ол маңа — ене ики йылдан соң сача ресми суратда өйленжек — дийди. Мени Афина, Риме, Неапола, Флоренция сыяхата әкитди. Итальян художниклерине портретими чекдирди. Ол менден үч эссе диен ялы улы болса-да, мен өзүми дүнйәде иң багтлы аял хасапладым. Догрусы, ол маңа өзүм, өз ягдайым хакда ойланмага май беренокды. Менден ол хич хачан зат соранокды. Менем шейледим. Йөне ол нәме дийсе, шүбхесиз ынанярдым. Мен, элбетде, ол махал сөйги диен зады билемокдым. Эмма онуң мәхирли сыпавуна барха өвренишйәдим. Оны бир гиже гөрмесем, өләйжек ялыдым...

Йөне мени бир ягдай гаты геň галдырярды. Мени мыхманчылыга әкидип, хайсыдыр бир пирим билен бай өйде еке ташлап гайдан журналист хоссарым шол гижеден соң гайдып бир гезегем гара бермеди. Онуң янына гидели, халындан хабар алалы диен ханышымы-да яссыкдашым гөвүнжең голдамады, хер сапар бир бахана тапды.

Шейлелик билен мениң билен никалашмага вада берен мөхледи етип гелди. Мен муңа бегенжимден гуш болуп учҗак болядым. Бирденем... ганатларым гырылды... Шол бивеч гүнлеримиң бир агшамы гейимими чыкарып, сабырсызлык билен дүшеге гечемде, ол гейимли гелип, пессежик гиң кроватың гырасында отурды. Мениң яланач чигинлерими мылакатлы сыпалады. Онсоңам мүйнли сеси билен менден өтүнч сорап башлады.

Хер нәче ялбарсам-да, башга шәхерде яшаян никалы аялының оңа талак хатыны бермекден чүрт-кесик боюн гачырандыгыны айтды. Шу гүнки ялы ядымда, мен тасдан чиркин сесим билен гыгырыпдым. Онуң аялы бардыр дийип-дагы мениң гөвнүме-де геленокды ахыры! Догрусы, шол махал онуң аялының барлыгына мен шинди-зем ынанамок. Эмма шол пурсатда ынандым. Онуң тенимми сыпалаян эли бирден йылан болуп гөрүнди. Гыгырмаҗак болуп, додагымы ганҗарынча дишледим. Өзүмем бада-бат доңдара дөндүм. Гайдып онуң йүзүне середип билмедим. Ол седасыз чыкды. Мен гиже түмлүгине середип, даң атынча пенҗирәниң өңүнде дик дурдум.

Ене бир чилим чекейин, Таня, ыгтыяр эт!.. Шол гүнүң эртесем паты-путымы чемедана дыкып, мыхманхана гөчдүм. Өйде чоры кемпирден гайры хич кес ёкды. Хич кеси гөресимем геленокды. Туалет столуның

үстүнде, мениң гапжыгымын ашагында гойлан бир петде пула гөзүм дүшди. Бир гөвнүм пенжиреден көчә пайрадып гойбер дийди. Эмма онам эдип билмедим. Себәби бу дүнйәде маңа гара көпүк берҗек адамын ёклугына гөзүм етйәрди. Дүнйәден өркүм үзүлди. Жайлы-жемендесиз ада ташланан авара дөндүм.

Мыхманхана гөчүп, улы ялңышлык эденлигими бардан гүнүм билдим. Алажым нәме? Дагы нирә гидейин? Өңъетен мен билен танышжак болды, лак атды. Отагымдан чыкман диен ялы оңжак болдум. Олам болмады. Бир ёла, нәмүчиндир, портда эжемин ишлән кәрханасына-да барып гайтдым...

Инди нәтмели? Нәхили яшамалы? Нирә гитмели? Бу совалар мени алжыратды. Бир ерик ише гирейин дийсемем, угруны тапамок. Вах, шо махаллар шу вагтки тежрибәм болан болсады!

Бир гүн агшам бирден гапым какылды. Өр-гөкден гелдим. Горка-горка гапыны ачсам, мениң ялңыз хоссарым гаршымда йыршарып дур. Хем эймендим, хем бегендим. Бирденем мекир ограшын сачыны үтүп, йүзүни персала эдесим гелди. Гараз, халым перишан болды. Гөзүмиң яшыны саклап билмедим. Ограш бикәм болса бу белалы өврүмлере, хамала, онуң хич хили дахылы ёк ялы, мени гарса гужаклады. Мени гаты гөреси гелип, шол өе барандыгыны, о ерде чоры кемпириң мениң яшаян ерими салгы берендигини айтды. Онсоң маңа редакциядан машинисткалык ишини тапандыгыны хабар берди. Сенин ялы овадан гыза мыхманханада яшамак четин болар, мен өз жорамын өйүнден саңа оңатжа отаг тапдым дийди.

Шейдип мен, Татьяна, хем ишли, хем өзбашдак отаглы болдум. — Оксана ене-де янсылы йылгырды. Татьянанын узадан чайыны миннетдарлык билдирип алды. — Маңа тапылан «оңатжа отагың» нәмедигине мен гаты тиз дүшүндим. Редакцияда-да оны деррев аңыпдырлар. Мени ишден ковдулар. Шейдип мен биалач тәзе кәре... желепчилиге баш гойдум...

Үмсүмлик узага чекди. Татьяна ики ёла дагы кухня чыкып гелди. Оксананың йүзүне середип билмеди.

— Гел, отур, Таня! Бейле толгунма! О затлар бирчак гечди гитди... Мениң ограш болуп чыкан журналист хоссарымын жорасы талабыны барха артдырды.

Яныма гирип-чыкян эркеклерин бири нәгилелик билдирәйсе, эртеси мен адаткы нахарымдан кесилдим.

Ах, Татьяна, Таня жан, ики йылын ичинде мениң чекен жепамы, худай хич киме гөркезмесин! Өз гөзеллигим өзүме ганым болды, жанымa каст этди.

Хожайын аялын уллакан өйүнин биринжи гатында кичижик кабаре-мейхана хем зенан гейими тикилйән уссахана барды. Жайын икинжи гатындакы «оңатжа отагларда» яшаян мен ялы бетбагтлар шол уссаханада үлнүчи, бичимчи, тикинчи болуп ишлейәрдилер. Мени хожайын аял өз янында машинистка эдип уланды. Нобатдакы мүшдери бизин хайсымызы халап, сайласа, биз шол бада онун хузурында хәзир болуп, яланачланмалыдык, нәз этмелидик, гөвнүни тапмалыдык. Сенин өз гөвүн ислегин билен хожайын аялын иша ёкды. Оңа мүшдери, онда-да гапжыгы галын мүшдери герекди.

Сонабака теним өвренишди. Мен өз такдырыма кайыл болан ялы болдум. Эмма шонда-да өз гөвүн ислениме дурмуша чыкмак, рахат өйли-ишикли болмак, машгала гурмак арзувымдан эл үзмедим.

Төтәнлик, гарашылмадык төтәнлик мени довзахдан халас этди.

Бир гүн ирден мени хожайын аял чагырды. Телим гүнден бәри онлы душевүндимиз ёк дийди. Гечен хенгүнден бәри онлы хаясыз полицейлерем хич болманда сагделе гатнан хаясыз полицейлерем хич болманда сагболсунам айтмалылар дийди. Шу гүн Одесса гүнортан Барселонадан сейил гәмиси гелйәр, французлары мыла катлы гаршылан дийди. Өз яныңа ислән жораны ал-да, порта угра дийди.

Өз халыма небсим агырды. Ичимден гадыр-гымматым барха песелип барыр-ов дийдим. Себәби хожайын аял шо гүне ченли мени байдан бай мүшдери үчин аяп сакларды. Гараз, буйругы бержай эдип, Антуанетта атлы көрдешим билен мүшдери гөзлегине чыкдым. Антуанетта менденем оваданды. Өзем грек гызыды. О пахырын соң эрбет кеселе ёлугып, кеселханада өлендигини мен шу ерде, Харьковда яшап йөркәм эшитдим...

Биз шәхерден порта инйән даш басганчаклардан дүшүп барярка́к француз гәмисем лабыр ташлады. Антуанетта — чалтрак йөре — дийди-де, мениң элимден чекди. Шо пурсатда-да мен бүдрәп, энтиреклэп гитдим. Киминдир биринин гүйчли голы голтугымдан

Зак. 7728 — 5

гөтерди. Мен хениз халасгәримиң йүзүни гөрмәге етишмәнкәм, ол маңа: «Нирә бейле алңасаяң, овадан барышня?» дийди. Өзем, хамала, мен гачып өтәгитжек ялы, голумы гойбермеди. Башымы галдырамда, гөзүнден гөзүми айрып билмедим.

Француз деңизчилерини мылакатлы гаршыламага грек гызынын бир өзи гитмели болды. Мен болса тәзе таншым билен Одессаның гүйзки бульварларында тә гараңкы дүшйәнчә гездим. Ол шейле бир гөрмегеем дәлди, Таня. Йөне мен онда нәхилидир бир кишилик гүйжүң, гужур-гайратың бардыгыны дуйдум. Шоңа сыгынан зенан ыгтыбарлы арка тапҗак ялыды. Ол мениң хәзирки ишлейән чапханамың ишчиси, хас такыгы, чапчысы болуп чыкды. Аялының өлендигини, өзүниң саллах яшаяндыгыны, Одесса-да чапхана дашары юртдан гелен тәзе станогы алып гитмек үчин гелендигини маңа гүррүң берди.

Гараңкы дүшди. Йүрегиме даш баглап, тәзе таныпымы өз өйүме әлтдим. Чак эдишим ялам болды. Бизи гапыда гаршылан хожайын аял эртириң өзүнде гошуны сайла, гөтерил, маңа ял ягысы машинистка герек дәл дийди. Ишчи гейимли ёлдашыма хырсыз назар айлап, ашак дүшүп гитди...

Узак гижәни укламан диен ялы гечирсегем, тәзе таншым ирден менден өң турупдыр. Гөзүми ачсам, ол яссыга яйылан сачымы чалажа сыпалап, башужумда йылгырып дур. «Тур, Оксана, оян! Гижә галдык» дийди. «Нирә?» дийдим. «О нәхили нирә? Эртириң өзүнде гөтерил дийип, жабҗынан хожайының өтен агшамкы буйругы ядыңдан чыкайдымы? Өз өйүмизе гидйәс. Харькова. Отлы ене үч сагатдан уграяр...

Чапхананың эесине эдил шол махаллар секретарь-машинистка герек экени. Оңа Мовчун гөвнемеди. Хава, шол ишчиниң ады Мовчунды. Цехде, өз гөзүмиң алнында ишле дийди. Шейдип мен әрли болдум. Гысга мөхлетде харп йыгнамагы өврендим.

Биз багтлы яшадык. Мен Мовчунын бир диеничини гайталатмадым. Эмма онуң өе көпленч гиже ярпыдан агансоң доланып гелмеги мени улы үнжә гойярды. Ахыры бир гүн ол сырыны ачды. Дөшүме, эдил ливчигимиң ашагына гысгаҗык текстли кагыз гысдырды-да, адама дуйдурман, ишиң арасында шуны йыг дийди. Херначе горксамам, онуң хайышыны ере салып

билмедим. Эллерим сандырады. Харплар ики-үч ёла дөкүлди. Дерледим. Алжырадым. Мовчунын өвредиши ялы, башга текст билен аралашдырып, еке сетирден йыгнадым. Ол маңа кеседен сын эдип дуран экени. Тексти йыгнап гутаран бадыма талери алып гитди. Мен онуң диңе: «Горкаҗык гөзелим!» диен дегишмесини эшидип галдым. Шондан ики гүн гечеңсоңам, көчелерде шол текстли листовкалары газап билен диварлардан гопарып йөрен полицейлери гөрдүм. Йүрегим агзыма гелди.

Шондан соң... дүнйәм даралды, Таня. Гүнүм галпылдыда гечди. Мовчунын үчурсыз хатарлы ише баш гошандыгыны билдим. Бөврүмде авулы санжы дөреди... Чапхананың эелери билен ишчилериң арасында дава турса-да, әрим өңе дүшди. Онуң гизлин кружогың ёлбашчысыдыгыны мен соң билдим. Эйсем-де болса, олар соңабака менден кәнбир сыр гизлежегем болуп дурмадылар. Маңа ынандылар. Мен оларын гизлин йыгнакларына-да гатнашып гөрдүм...

«Маңа ынандылар», Оксананың бу сөзлери Татьянаның көне дердини гозгады. Ынам диен дуйгы, гөр, нәхили! Москвада Денис Батурин дагының кружогына аралашжак болуп, ол, гөр, нәче гезек ымтылды. Эмма студентлер оңа, мегерем, ынам билдирмедилер. Инди бу ерде-де Татьяна Манжура дагының оңа ончаклы ынам этмейәндиклерини дуйяр. Манжураның Технологик институтың студентлери билен гизлин арагатнашык саклаяндыгыны, шол ерде онуң кимем болса, гудратлы бир Достуның, белки-де, ёлбашчысының бардыгыны Татьяна инди оңат билйәр. Эмма шол гизлин ожага энтек ол аралашып, шол ерде болян гүррүңлери өз гулагы билен эшидип биленок. Шол себәплем хәзир ол Оксананың соңкы сөзлерине япышды:

— Оксана жан, айтсана: олар өз гизлин йыгнакларында нәме гүррүң эдйәрлер?

Оксана ахыры йылгырды.

— Хемише шол бир хеңлери, Таня. Дригайло айтмышлайын, азатлык, деңлик, доганлык дийшип гыгырышярлар. Басып билмейән ягыларам хожайынлары. Чыкян нетиже-де ёк вели, шол дызашып йөрлер. Хәли-шиндем Одесса гидип гелйәлер. Мовчун бизиң Манжура икимизи, ол махаллар Манжура етгинжек йигдекчеди, Мовчунын шәгирдиди, бирнәче гезек гижән

ичинде заводларын хаятларына жарнама елмемәге-де иберди... Хер нәме этселерем, нетижеси ёк. Гуры өзлерини хеләк эденлери галяр. Хәли-шинди полиция гапжаяр. Онда-да тоба эдәеноклар...

Гыш гижелеринин биринде мен гыздырып-урнуп ятырдым. Шол агыр халымда-да өзүмин дәл-де, ёлдашымын гайгысыны эдйәрдим. Хернә эйгилик болсун-да, хенизе ченли гелип чыкмады дийип, худайы чагырядым. Шол арада-да жаркылдап, гапы ачылды. Додаклары тибирдейән Манжура ичерик күрсәп гирди. Элиндәки гулакжыныны мынчгылады. Агзындан буг чыкды. Мен ёрганымы серпип, лаңңа еримден галдым. «Нәм болды? Айт ахыры, нәм болды? Нәме сен лал ачдыңмы?» дийип гыгырдым. Манжураның дили чала сөз тутды: «Тутдулар. Барыны тутдулар. Яңыжа экитдилер...»

Шондан соң мен хачан өзүме геленими билемок, Таня. Ондан бәри инди энче йыл гечди. Мовчундан дерек ёк. Маңа-да шолар билен биле суд этдилер. Урдулар. Гынадылар. Жебир барыны бердилер. Эмма менден «билемок»-дан башга сөз эшитмедилер. Ахыры бошатдылар. Олары болса Тобольскә сүргүн этдилер. Белки, бичәрелер бирчак буза дөнендирлер...

Оксана еринден туруп, пенжирәнин өңүне барды. Хамала, дашардан бирини гөзлейән ялы, гаранкы түмлүге седасыз серетди. Онун серви каматына сын эден Татьяна болса өз ичинден: мерт зенан экени — дийди. Нәме үчин ол әриниң ызындан Сибире гитмедикә? Декабрчыларын аялларыныңкыча гайрат тапып билмедимикә?

Оксана ызына өврүлип, алма шербетинден ичди.

— Кофе демләейин?

— Кофеден гандым, сагжа бол! Хава, ондан бәри инди дөрт йыл гечди, Татьяна. Менем инди отуз үч яшадым... Ол болса йигрими алты яшында. Менден еди яш кичи! Еди яш!.. Өтен йыл ики дызына чөкүп, көвшүми огшады. Мен оңа — акылына айлан, оглан, өзүңе эрк эт, мен сениң тайын дәл — дийдим. Оны өзүмден соватжак болуп, биртопар тилсим гурдум. Эмма хич зат пейда этмеди. Ол менин көлегәме дөнди.

— Ким ол, ким?

— Ким болар өйдйән?! Манжура!

— Дур! Мен саңа дүшүнмедим, Оксана! Ханы, сен онсуз оңуп билжек дәл дийййдиң-ле?

— Инди шейле, Таня, инди! Инди мен онун көлегесине дөндүм. Хас догрусы, ол менин багт йылдызыма өврүлди. Әхли йылдыз өченде-де, бир өзи ёлума ягты салып дур... Кәте оңа небсимем агыряр. Яш гыза өйленсин диййән. Диңе өз бәхбидими арамайын диййән. Эмма ничикми, оны башга бир зенаның гужагында гөз өңүне гетирсем, дәлирәйжек болян... Белки, мен оңа мынасыбам дәлдирин. Йөне шонда-да өз багтымдан эл чекесим геленок.

Догрусы, оны кәте адамым дәл-де, өз перзендим ялы гөрйән. Мен саңа өңем айдыпдым, Таня, ол бир етим оглан. Нирелидигинем билемок. Ол шинди чагака эжеси бир бай фабрикантын ызына дүшүп, Канада гиденмиш. Какасам шол зерарлы, өзүни ичгә алдырып, хеләк боланмыш. Ол эжесинин аял доганының — дайзасынын өйүнде улалыпдыр...

Мени чапханада халаноклар. Бивепа диййәрлер. Сүргүн эдилен әринин шәгирдине барды диййәрлер. Йүзүме гелмеселерем, даш гулакдан эшидйән. Эмма мен нәдейин?! Нәдейин мен, Таня? Ёк! Хер ким нәме дийсе-де, мен ондан эл чекип билжек дәл. Менин дирилигим шоң билен... Мен озаллар чаганы халамокдым. Инди болса гиже-гүндиз перзент арзув эдйән. Белки, онам худай етирер... Вах, сениң доглан гүнүңдигини билен болсам, мен оны шу гүн сүйрәбем алып гайдардым... — Оксана бир нокада серелип, эсли салым дымды. Бирденем өз-өзи билен геплешйән ялы, пессайжа сесленди — Ёк, шонда-да ол гайтмазды... Менин ягдайыма дүшүнмек саңа кын, Татьяна. Мен горкян... Манжура менин үчүнжи әрим дийсемем болжак. Менин ин соңкы умыдым. Инди онам элден алдырайсам... Онда маңа диңе өлүм галяр. Мен оңа узак үлкелере гидели; дүнйәде Харьковдан башга-да шәхер кән дийибем чыкдым. Эгер-эгер, эшитмегем исләнок... Чапханачыларын мени халамаяндыкларам шон үчин, Мовчун йөне бахана...

— Ханы, сен оларын гизлин кружогына-да гатнашып гөрдүм диййән-ле? Листовка-да елмешипсин...

Оксана улудан демини алды.

— Инди горкян, Таня. Өлер ялы горкян... Арада бизе онуң Технологик институтдакы Досты гелди.

Манжураның чапханадакы гизлин кружогың ёлбашчысыдыгыны шондан билип галдым. Сен ол икисиниң гүррүңлерини эшиден болсаң... Онуң бир беланың үстүнден баржагыны йүрегим дуйяр. Достуны угратмага гидибем, гижәниң бир вагты гелди. Шо гиже мен даң атынча ялбардым. Эл чек бу кәринден, алжак галаныз ёк, сенем бир гүн Мовчун ялы гапжарлар — дийдим. Сыясатдан дашрак дур — дийдим. Ислесең, иш-денем чык. өзүм экләйин — дийдим. — Оксана ажайып гүлүмсиреди. Адатча, адамың йүзи гамашяр я йүзи гүлйәр дийилйәр. Оксана бейле дәл. Онуң озалы билен, йүзи дәл-де, гөзи гүлйәр я гамланяр. — Эгер-эгер, айлямыңам диенок. Гайтам, гөзүмден, йүзүмден огшап — сен мениң иң ынамдар көмекчим, гуванжым, жаным — дийди.

— Башга нәме герек?!

— Ёк, сен дүшүн, Таня, Манжура диңе өз революциясы барада ойланяр. Ол болмаса, мениң үчин дүнйәниң ганышжакдыгы барада вели пикирем эденок. Мен онуң революциясыны нәдейин?! Маңа онуң өзи герек, өзи! Онсоңам мен оларың революциясына ынанмаян, Татьяна! Ёк, ынанмаян. Гүры яш өмүрлерини көйдүренлери галар... Мениң болса яшасым гелйәр... Ене он йылдан соң мен хич киме герек дәл. Маңа-да хич ким герек дәл...

Татьяна жакгылдап гүлди:

— Бу кемпире серетсеңизләнЬ! — Гоңшусыны эмай билен гужаклады, сачындан сыпалады. — Сен мендеңем яш гөрүнйәң ахыры!..

— Сен маңа дүшүн, княжна, мәхирли гоңшым! Манжура мениң иң соңкы умыдым! Мениң ондан махрум боласым геленок! — Гөзүнден боюр-боюр яш дөкүлди, дыкыз чигинлери, тер мәмелери сандырады.

Татьяна экабыр жорасыны усулжа гужаклады.

— Аглама, Оксана! Аглама! Хеммеси дүзелер... Гел, говусы, бираз тамшаналы, чай ичели, Саз чалалы...

ЧӨЗҮЛЕН ДҮВҮН

Бу гүн гүйзүң икинжи айының икинжи гүни. Ирден чакыр аязлы шемал өвүсди. япракларыны адатдакыдан хас ир дөкен дарагтларың яланач шахаларыны

дараян шол шемал гаргаларам ынжалыкдан гачырян боларлы: олар топбак-топбак болуп, гагылдашып, агачдан-агажа гонуп-гөчдүлер.

Конкадан дүшүп, гимназия етйәнчә, Татьянаның пальтосының чигинлери-де эдил ер ялы акжарды. Татьяна гары говы гөрйәр. Гар ягса хемише ягшылыга ёряр. Гөвнүне болмаса, хер гезек гар яганда дүнйә тәзеленен ялы, шәхер тәзе, пәкизе лыбас геен ялы боляр. Арман, бу гүн гарам онуң шәхдини ачып билмеди. Ёк, диңе бир шу гүнем дәл, инди эсли вагтдан бәри Татьянаның гөвни ачыланок. Лапыкечлиге ол шунча ёл бермежек боляр, арман, башаранок, онуң гөвүн ислеги билен хакыкат чапраз дүшйәр.

Гадырлы гоңшусы Оксана бирвагтлар гөзүне яш айлап, өз шум ыкбалындан зейренди. Мениң башымдан гечен мушакгатлар, белки, саңа сапак болар дийип, Татьяна өз йүрегини дөкди. Догруданам, экабыр жорасының хасратлы хекаятының Татьяна көп затлара гөз етирмәге көмек берен болмагам мүмкин. Эмма нәме дурмушда ики саны меңзеш ыкбал болярмы? Бир машгалада өнүп-өсен чагаларың-да улалансоңлар, херсиниң өз ыкбал ёлы боляр ахыры! Ыкбал гайталанмаяр...

Шейле ой-пикирлере улашан Татьяна мугаллымлар кабинетиниң гапысыны ачаныны дуйман галды. Кабинете үйшен кәрдешлери онуң билен хошаматлы саламлашдылар.

— Татьяна Михайловна, жораңызы гутлаң!

— Хайсы жорамы?

— Сизиң нә пани Ивашкевичденем башга жораңыз бармы? — дийип, бурны гәр гыллы немец дили мугаллымасы өңе дүшди. — Пани Ивашкевич бир хепдеден алтмыш яшаяр. Юбилей! Онам бизден гизлежек болупдыр...

«Жораңызы гутлаң!» диен аррыжак мугаллыма ене жедирдеди:

— Биз, Татьяна Михайловна, пани Ивашкевичиң юбилейини дабаралы беллемели диен карара гелдик. Сиз нәхили гөрйәңиз?

Ховул-халат чыкаран пальтосыны бурчдан асан Татьяна йыгырлып отуран пани Ивашкевичи мәкәм гужаклады, өвран-өвран өпди, узак өмүр диледи. Йы-

гырт басан йүзи инжириң кишдесине мензейән паниниң гөзүне яш айланды.

— Онда-да улы байрам эделиң, кәрдешлер! — диен Татьянаның йүзи нурланып гитди...

Окув гутарды. Татьяна гимназияның дервезесинден чыкан еринде оны пани Ивашкевич гаршылады. Гарашып дур экени.

— Хыялым-а сенден гайры хич кесе дуйдуржак дәлдим Таня. Инди нәме... бары биленсоң, бир затлар этмели болар-да..

— Элбетде! Хөкман! Нәхили көмек герек болса, мен тайын.

— Сагжа бол, гызым! Йөне хич кими азара гоймалы дәл. Хол икимизиң халаян кафемиз бар. «Варшава» кафеси. Кичижик. Чола. Эесем гүлер йүзли Ана, шонда гечирерис. Мен датлы нахарлар буйрарын...

Олар конканың дуралгасына етдилер. Чепе совулжак болан пани Ивашкевич бирден сәгинди. Сылашян кәрдешиниң асман ялы тутук йүзүне диканлап серетди-де, ене йөрәбержек болды. Эйсем-де болса, Татьяна онуң мейлини сызды.

— Нәме диййжек болдуңыз, пани?

— Неме... Аракы күмсүк шу гүн ене гимназия гелди. Директриса билен икичәк гүрлешдилер. Кән отурдылар. Онсоң ол мени чагырды. Ондан-мундан сөз айлап, ене-де сен хакда сорады... Инженер барада-да биртопар сораг берди. Гараз, мен о сөхбети халамадым, гызым. Әгә бол!..

Татьянаның дердиниң үстүне дерт гошулды. Пани Ивашкевичиң дуралгада айдан сөзи барада ол ёлбойы үнжүли ойланды. Өе гелип, нахар эдиненсонам, йүреги ерине гелмеди. Диймек, кимдир бир нәкес онуң ызына душйән боларлы. Нәме үчин душсүн? Нәме үчин? Белки, Манжура дагының арасында полицияның жансызы бардыр? Болуп билер. Гаты мүмкин зат. Онда хаял этмән, бу ягдайы Манжура дуйдурмак герек. Хөкман дуйдурмалы...

Татьяна гап-чанаклары ювушдырды, йыгнады. Бирселлем дынч алмак нияти билен душегине гечди. Хейхат, дынч ниреде-зат ниреде?! Үзнүксиз ызарлаян ынжалыксыз ой-пикирлер оны ене еринден турузды. Ол отагдан отага гечди. Ахыры язув столуның башына

барды. Яңы ёлда алан газетлерине гөз гездирип уграды. Хайсыны ачса: митинг, гозгалаң, питне, тутха-туглук. Ишчилер, студентлер, дайханлар... Халкың чыдамы сабаяр. Халкың гахар-газап кәсеси долуп-дашяр. Халк гахарының толкунына хич зат бөвет болуп билмез...

Бири-бириден хатарлы хабарлар. Бу нәхили боляр? Булары нәдип горкман чыкаряркалар? Булар Манжура дагының гизлин яйрадян листовкаларындан энайы дәл ахыры? Ёк, Татьяна ялнышяр. Манжура дагының листовкалары шол митинглери, гозгаланлары, питнелери хас говы гурмага, көпелтмәге чагыряр. Шолар барада хабар берйән газетлер болса довам эдйән тертип-дүзгүни бозян шол габахат митинглери, гозгаланлары, питнелери... дыр-пытрак этмәге, мынжыратмага чагыряр.

Хайсының мамладыгындан, кимиң нәме ислейәнлигинден баш чыкармак четин. Эмма әпет шәхериң гая саташан гәми ялы чайканянлыгына Татьяна дүшүнйәр. Соңуның нәхили болжагыны худай билйәр. Йөне Татьяна гарпышык-гырлышык бир болаймасын диййип дилег эдйәр. Шол себәплем ол Манжура дагыдан галапың дашрак дуржак болуп чалышяр. Эмма Скворцов шоңа ынанмаяр. Ол өң бейле дәлди ахыры! Татьянаның сөзүне ынанярды...

Татьяна ене-де өзүниң ваввалы дердини гозгады. Шейле халатларда агыр дердини пайлашян пианиноның башына гечди. Гапагыны усул билен ачды. Моцартың гамлы прелюдиясы онуң ятламалар юмагыны чөшледи гитди отурды.

Практика билен үтгашдырып, диплом ишини гамламага гелен Петр Сергеевич Скворцов Будыда ярым йылдан говрак гүйменди. Шол девүрде Татьяна икисиниң арасы ысынышды. Скворцов Будыдан хәли-шинди Харькова гелип-гидип дурды. Танышлык достлуга өврүлди, бирек биреге мәхирли дуйгы дөреди. Бу дуйга гелжекки инженер Скворцов: «Бизиң илкинжи сөйгимиз!» дийди. Ким билйәр, белки, догруданам, шейледир. Хер ничигем болса, Татьянадан узаклашасы гелмеди. Татьяна-да аркан гайшып дурмады. Ядына душйәр, бирёла Оксана — яш инженеримиз яман йигит дәл, Таня — дийди. — Бири-бириңизе гелишйәниз — дийди...

Гарасай, эйле болды, бейле болды, Скворцов фарфор-фаянс заводында практикасыны тамамлап, Москва, диплом ишини горамага гитди. Өзем институты гутарып, хөкман Буда доланып гелмэге сөз берди.

Москва барыбам, Харькова хат ягдырып уграды. Хер хатында-да Татьянасыз яшап билмежекдигини язды.

Томус гүнлеринин биринде-де, окув йылыны гутарып, мугаллымлар советиниң иң соңкы межлисине гатнашан Татьяна өз кәрдешлери билен дегшип-гүлшүп, гимназияның дервезесинден чыкса, эли гүлли Скворцов өңүнде йыршарып дур. Харьковда ягышлы гүйз гүни илкинжи гезек душушан ерлеринде. Скворцовың она илкинжи гезек чемен берен еринде.

Татьянанын кәрдешлери көпманылы йылгырышып, ганрылышып-ганрылышып, гечип гитдилер.

Олар узын гүнләп, шәхерде сейил эдип, агшамара Татьянанын өйүне гелдилер. Скворцов Империя училищесини оңат бахалар билен гутарандыгыны, инженер-механик адына мынасып боландыгыны, Кузнецовын Будыдакы заводына гелмек ниетиниң хәли-хәзирликче баша бармандыгыны, оны Москвадан ончаклы узакда болмадык Лежнёво обасына практика иберйәндиклерини гүррүң берди. Онун мундан бейләкки ыкбалы Татьянанын эркине баглы. Инди хаял этмән, олар ёла тайярлык гөрүбермели.

Курсуде отуран Татьяна йылгырды. Нәме, эййәм өхли меселе чөзүләйдими? Дагы нәме?! Ики йүрек бир карара геленсоң, меселәнин мәхетдели болармы? А гимназия? Гимназия хемме ерде-де тапылар. Сөйги тапылмаз...

Шейдип олар дурмуш гурдулар. Оксана Татьянанын яны билен Москва гитди. 1898-нжи йылың 23-нжи августында Татьянанын окан институтының буткханасында олар никалашдылар. Бу дабара эзиз дайвасы княгиня Наталья Влдимировна Шаховская билен гөзүнин яшы кепемедик энекеси Момбелли-де гатнашды...

Скворцов ахыры арзувына етди: Кузнецовын Будыдакы фарфор-фаянс заводына баш инженер болуп гелди Татьяна-да ене өз өвренишен гимназиясына доланды. Шейдип олар хем Харьковда, хем Будыда яшабердилер.

Яшабердилер. Эмма достлук дарагты ылайта-да соңкы махалларда чат ачып башлады. Инди ярым йылдан бәри болса оларың арасы хасам совашды. Сейрек душушярлар. Өз хожайынының янында барха абрайы артян инженерин өйде ырсарамасы көпелди.

Икисиниң арасына дүшен совуклыгын себәби кәнди. Ол совуклык дашындан гөрәймәге — ир гелдин-де, гич гелдиң — диен ялы, овунжак нәгилеликлерден, бихепбе бахана арамаклардан башланды. Чай вагтында гайнамадымы — дава. Сүйт чогдумы — дава. Жаңлы сагада тов бермек ятдан чыкыпмы — дава... Дашындан гөрәймәге шейледи. Йөне аслында вели, буларың хеммеси ырсарамакды. Шол ёнсузжа нәгилеликлериң көки хас чуңа гидйәрди...

Шопениң гамлы ноктюрны Татьянанын гөвнүни халыс чөкерен ялы, бирден онун бүтин гөвреси силкинип гитди. Башыны аркан атды. Йүрекден чогуп гелен жошгун билен Россинининң Неополитан сорентоллосыны чалды. Барха батланян жадылы сазың шадыян овазы отагы долдурды, арман, Татьянанын гуссасыны азалдып билмеди. Ол пианиноның гапагыны гахарлы япды-да, капаса габалан гаплаң ялы, ене-де отагдан-отага гезмеледи. Гөвреси ичерик сыгмады. Бирсалым бульварда гезим эдейин диййип гапа йөнелди.

Шол пурсатда-да гапы ачылды. Эли биртопар дүвүнчекли Петр Сергеевич чала серхошрак халда ичерик гирди.

— Худая шүкүр, бу гүн-ә өйле экениң!

Бу киная Татьянанын гахарыны гамчылады.

— Подпольечилериң бу гүнки йыгнагына мени элтмедилер, Петр Сергеевич.

— Акыл эдипдирлер. Онда угур ханжак?

— Гепем шонда-да, Петр. Угрумы кесгитләп билемок.

— Менем сени шондан өтри язгарян-да... Отур онда! Дуйн маңа сылаг бердилер.

— Нәме үчин?

— Лейпцигден тәзе усул өвренип геленим үчин... Таня! Сүлгүн сүйжүми, банан?

— Хайсыны халасаң, шол сүйжи.

— Бизде бу гүн икисем бар шоларың.

— Белки, шәхере сейле чыкарыс? Я театра гидерис?
— Иргиним театр. Өйде отуралы. Йүз йыл бәри гөремок сени... Онсоңам биз гүрлешмели.
— Чынлакай гүрлешмели. Петр, гизленпечек ойнамагын гереги ёк.
Дым-дырслык болды. Ара тов душенлиги икисинеде аян. Татьяна кухня гитди. Скворцов чилим отланды...
— Эйсем онда подпольечилер бу гүн сени йыгнакларына элтмәндир-дә? — Скворцов кинаялы хенек билен шампан чүйшесини ачды.
— Еке шу гүнем дәл..
— Онда нәме гадырыңы гачырян? Сен...
— Мен... Сен нәме үчин, Петр, ишчилери халанок? Өз инженерлик ишин ровачланмагам ишчилере баглы ахыры! Эгер...
— Ишчилере дәл, өз зехиниме баглы, Таня. Онсонам гизлин үйшмелең эдйән ишчилер дәл, биртопар булагайлар. Өз хакына кайыл ишчилерин булагайлыга, йыгнага эли дегенок.
Ишчилере дуйгудашлык эдйәнлигини, олара башардыгындан кәте көмегем берйәнлигини Татьяна адамсындан гизләнок. Манжура билен ол Технологик института-да гидип гөрди. Шол ерде ол Манжураның хәли-шинди ады агзалян Досты Наум билен танышды...
Ёк, ол йүрегини икә бөлүп билмейәр. Скворцов үчин бирхили Татьяна, ишчи достлары үчинем башга хили Татьяна боласы геленок. Йүрек дуйгусыны яныйлдашындан гизләсем геленок. Онсоңам эгер онун өз ыкбалы өз эркинде болса, матлабына етмек угрундакы гөрешде нәме үчин ол кимдир бириндеи горкмалы, кимдир биринин эмр-ыгтыяр этмегине гарашмалы?.. Онун йүреги чат ачды. Адамсы билен икисинин арасында гөзе гөрүнмейән горпун эмеле гелендиги икучлы дәл. Оларың дурмуша гарайышлары чапраз гелйәр. Белки, бу өзгеришлик инди дөрәндир?..
Скворцовың гыжалатлы сеси Татьянанын гуссалы ой-пикирлерини бөлтеди:
— Хер нәме дийсеңем, Таня, Оксана икимизден акыллы болуп чыкяр.
— Онуң икимизден (бу сөзи Татьяна айратын басым билен ныгтады) акыллыдыгыны я акыллы дәлдигини билжек дәл. Йөне Оксананың өз сөйгүсине жаны-тени билен берлендигине гүвә гечйән.
Скворцов говзан шампан чүйшесинин бөврүне чалажа питикледи-де, йүзүни ашак салды.
— Подпольечилер билен араң бардыгыны гимназияда биленоклармы?
Пани Ивашкевичиң шу гүн гимназия гелип-гиден кумсүк хакындакы хәки хабары Татьянанын гүпбе ядына дүшди.
— Билмедим. Онсонам подпольечилер билен дәлде, ишчилер билен.
— Пархы ёк... Мен ядына дүшемокмы?
— О нәме дийдигиң, Петр?
— Нәме, сен полицияң пенжесине дүшсең, мени сылап гоярлар өйдйәмин?
Чала йыршаран Татьяна чай демлемәге чыкды. Инди онун бәлчигрәк сеси кухнядан эшидилди:
— Эйсем онда сен мең дәл-де, өз жаның гайгысыны эдйән-дә?
Скворцов бирхаюкдан соң тутук сес билен:
— Икимизиңем — дийди.
Татьяна чай гетирди. Дурмушын ынсаның ислегине боюн эгмейән, ичякгыч канунлары бар дийилйәни чын экени. Инди икисинин арасында әпет хаятың эмеле гелендиги, ыкбалын оларын херсини шол хаятын бир тарапына окландыгы икучлы дәлди. Өз башыны чарамак дилде ансат экени. Ол хәзир өзүни акаба окланан бәбек хасаплады. Даш ялы, сувун дүйбүне чөкер гидер өйтди. Шол бир вагтын өзүнде-де ымыклы ойланмак, эржел гөрешмек, шүбхелери еңмек пурсатынын гелендигини йүреги дуйды.
— Чай ич. Петр!
— Чай ичейин вели... Биз чынлакай гүрлешмели, Татьяна.
— Гүрлешмели.
— Биз бу ерден гөчмели болармыкак диййән.
— Нирә?
— Москва. Белки, вагтлайынча Германия-да болаймагы мүмкин.
— Нәме үчин гөчмели?
— Женап Кузнецов заводыны гинелдйәр. Тутумлы Ене филиал ачяр. Шона менем шәрик эдйәр...
— Инженер заводчы боляр дийсене!

— Фантастика!

— Германияда нәме ишимиз бар бизин? Я Руссия бизе дарлык эдйәрми?

— Дарлык эдәймегем әхтимал... Мени соңкы гүнлерде ики ёла жандарм управлениесине чагырдылар...

Татьяна адамсына диканлап серетди. Ол болса пианино аркасыны берди-де, ики элини гурсагында говшурып, өз хыялларыны душүндирмәге дурды. Татьянаның шинди көп затлара душүнмейәндигини, гепиң Руссияның дарлык эдйәнлигинде дәл-де, оларың гелжекки шахсы дурмушының улы перспективасындадыгыны, Европада ягшы баянсоңлар, мая топлап, гайдып геленлеринде-де Руссияның я Харьковың гачып гитжек еринин ёкдугыны, ене-де, ене-де бир затлары жаныгып беян этди. Ол гепледикче-де, Татьянаның кежебеси дарыкды.

— Мен сениң багтыңдан өтри жан эдйән, Таня. Икимизиң багтымыздан өтри! —

Татьяна ахыры башыны галдырды.

— Сен үчүрсыз үйтгәпсиң, Петр...

Скворцовың пессайжа гүлкүси гайнаян чәйнегиң ысгынсыз ласырдысына мензеди

— Мен нәмәм үйтгәпдир, Таня?

— Билмедим. Белки, үйтгәнем дәлсиң. Озалам шейлесиң. Йөне мен оны билен дәлдирин...

— Мен өз кәрими сөййән.

— Оңа ынанян.

— Мен сениң үчин нирә гитмели болса гитжек.

— Мениң үчин хич еригем гитмели дәл. Мен шу ерде.

— Душүн ахыры, Таня. Манжураның аракы самахуллашы ядыңдан чыкдымы? Азатлык дийди. Революция дийди. Самрамадык задын галмады. Аялы нәкак ере ховсала душенок оң! Ол ахыры дилинден бела галар. Гөр-де дур!.. Мен сени, мен икимизи полицияның пенжесинден халас этжек болян, Таня! Мениң тәзе машын дөредесим гелйәр. Моделим тайяр...

Скворцов гызарды, ики яна гезмеләп үгради. Татьяна инженериң соңкы сөзлерине нәме жогап бержегинем билмеди. Бир гөрсең, онуң айдян затлары Татьянаның өз ислеглери билен кыбапдаш гелйән ялы болуп дур. Бир гөрсенем...

Шол халатда гапы тарк-тарк какылды. Икисем гисгинип гитди. Гапа тарап Скворцовың өзи йөнелди. Ол гапыны өзуне тарап чекип етишмәнкә, гапыны дашыдан ичерик итдилер.

— Багышлаң! Сизмидиниз, женап Скворцов? Татьяна Михайловна өйде ёкмуды?

Скворцов алжырады. Өз гаршысында пейда болан өйнекли йигдекчәни танамады. Ол муны нireден танаяр?

— Сиз ким?

Онянча Татьяна гапа гелди.

— Гириң ичерик!

— Гирмек гадаган, Татьяна Михайловна. — Нәтаныш оглан ич ишикде дуруп, элиндәки көне халтадан бир даны кагыз чыкарды. — Манжура Одесса гыссаглы гитди. «Гайдып гелйәнчәм, шулары ынамлы ерде сакласын» дийди

— Булар нәме?

— Билемок. Саг болуң! Мен гитдим — дийди-де, жотдажа пальтолы йигдекче зым-зыят болды.

Скворцов гапыны хайдан-хай гулплады.

— Булар нәме, Таня?

— Билмедим

— Янкы ким?

— Чапхана ишчиси.

— Ол мени нireден танаярка?

— Оны өзүнден сорамалы экен-дә. Мен-ә билмедим... — диен Татьяна листовкалар данысыны эййәм кухняда бир ерде гизлемәге етишди.

— Сен нәме олары маңа гөркезжек дәлми?

— Икимизе нәмә герек олар? Онсоңам өзгәниң кагызларыны дөкмек говы дәл. Олар маңа ынаныпдырлар.

— Шейле! Олар саңа ынаныпдырлар... Гөрйән вели, бизиңки болжак дәл өйдйән. Нә бизин өйүмиз подпольечилериң конспиратив кетегими?

— Гоншы гонша ынанмаса...

Скворцовың аксовулт йүзи бирден гөгерди. Додаклары гитреди.

— Шол бозгаклардан дашрак дур, әл чек дийип, мен саңа нәче ёла айтдым, Татьяна?! Нәче гезек айтдым?! Сен болса... Ёк, әл чекмег-ә бейледе дурсун, гайтам... Мен муна чыдаман, Таня! Чыдаман. Мен инженер. Мениң өз мертебәм, адым-абрайым бар. Женап Кузнецов тәзе гурян заводыны мениң билен ярпылашжак болуп дур. Маңа улы гелжек гарашяр...

Сенин самсык хөтжетлигиң зерарлы, мен өз репутациямы еле совруп билмен! Мен хам-хыялларын мушдагы дәл. Эртекилери чагалар халаяр!.. Аялым гайдын ишчилерин арасында гөрүнмез дийип, мен жандарм управлениесине дилхат бердим... — Гепледигиче, Скворцовың газабы гүйчленди, пианиноның үстүндәки акжа мермер пиллери эйләк-бейләк сүйшүрди, элине алды, гойды, китаплы шкафың гапысыны ачды, япды; күрсүде сесини чыкарман отуран Татьянаны гөзлери билен ийәйжек болды. — Я мен, я олар, Таня! Икиден бирини сайла!

— Шоны айтмак үчин гелдиңми?

— Шоны айтмак үчин гелдим!

— Диймек... — Татьянанын додаклары чала пышырдады. — Икимизиң ёлумыз айра дүшйәр.

— Маңа зындан дәл, дурмуш герек. Менин арзувымы деӊ пайлашян янёлдаш герек.

Татьянанын яш бедени тикенеклэп, сандырап гитди. Йүзүнин ганы гачды. Нәзик додаклары гүйз япрагы ялы тибирдеди. Күрсүден силкинип турды.

Татьяна сован чайындан дик дуран еринде ики-үч ёла овуртлады. Өзүни эле алжак, чогуп гелен гахарыны басмарлаҗак болуп әхли гүйжүни тижеди. Хәзир онуң адамсына жабжынасы, ким сени шу ерик чагырды диеси, гапыны гөркезеси гелди. Гаршысында гайшарып дуран Скворцовың йүзүне-де середип билмән, алжыраңңы халда ики яна гезмеледи. Эйсем-де болса, гөдеклиге гөдеклик билен жогап бермезлиги ол бу сапарам башарды.

— Ахыры йүрегиңи ачдың, ичиңи дөкдүң, Петр! Мен саңа миннетдар. Мен хәзир эрбет толгунян. Белки, герек сөзлери тапыбам билмен. Йөне сен дыкгатлы гулак ас. Өзүне герегини сайлап ал... Сенин ультиматумыңы женжелсиз чөзели. Мундан бейләк бирибиримизи гынамалы. Бу әдими этмек маңа иңңән агыр дүшйәр. Эмма кын меселе чөзүленде яллык этмели дәлдигини билйән. Бир гезек, онда-да чүрт-кесик чөзмели. Шоны эдип билмесек, өмүрбойы бири-биримизи ынжыдарыс, игеләрис йөрерис. — Татьяна ене-ле чай овуртлады. Скворцов күрсүде орнашып, сигар отланды. Йүзүни галдырман, седасыз диңледи. — Инди саңа-да, маңа-да аян: икимизиң херимиз бир дүнйәниң адамсы. Гел, инди херимиз өзүмизе дүшүнҗек, өзүмиз оңат танажак болалы. Гечмишде-де бир дана: өзүңи гөзле, өзүңи тап дийип, весъет эденмиш... Саңа ажайып гелжек, заводың эеси болмак багты гарашяр. Менин болса, сениң айдышың ялы, өз хам-хыялларым бар, өз аладам кән. Сен гүнбатары куйсейән, мен — халкың багтыны. Ёк, сен йылгыран болма. Маңа терс дүшүнме. Гарыплыгы менем халамок. Гарып яшасым геленок. Көчеде я бутханада хер гедайы гөремде йүрегим дилим-дилим гыйыляр... Дурмушда, гел, херимиз өз орнумызы тапжак болалы. Мен билйән, сен эжиз дәл. Өзүмем эжиздирин өйдемок. Йөне...

— Таня!

— Ёк, ёк, мен бадыхова сөзден дойгун. Маңа дүшүндирҗек болма. Менем саңа акыл бержек боламок. Хемме зат дүшнүкли. Икимиз ыкбалың эмринден эжиз. Йөне ага — ак, гара — гара диймәге икимизе-де гайрат герек. Сөйги гөзүңи гапяр, диңе никадан соң гөзүң ачыляр дийлип, мегерем, хак айдылан боларлы...

Татьяна бошан чәйнеги алып, кухня йөнелди. Скворцов онуң ызына эержек болды-да, бирденем дивара середип, сакга дурды. Пианиноның ёкарсында Татьянанын портрети барды. Оны Петр Сергеевич Киевин иң өкде художнигине чекдирдип, совгат берипди. «Башга залын-а билемок вели, өзүң-ә меңзедипдир» диени хенизем ядында. Олар шол портрете кән гезек гуванч билен сын эдипдилер. Бу гүн болса онуң ери бош дур. Эми шу махал гөрди. Майдажа ак гүлли гөгүмтил обой эсменен диварда хатда чүйүң ызам билдиренок. Бу өзгеришлик Скворцова янкы эшиден теенели сөзлериңденем бетер тәсир этди.

— Ханы сениң портретиң? — диенде онуң дили сакавлады.

Татьяна кухнядан жогап берди:

— Айырдым.

— Нәме үчин?

— Ол — мен дәл. Менем — ол дәл...

— Таня!..

Чылшырымлы дүвнүк гатаң чигини ахыры чөзүлди.

Шол вакадан соң Татьяна аңсат өзүне гелип билмеди. Өз дердини ол хич кесе, хатда Оксана билен пани Ивашкевиче-де дуйдурмады. Муңа гарамаздан,

пани Ивашкевич шу гүнлер онуң иң якын рухы даянжына өврүлди. Гимназияда окув гутардыгы (онуң өз өйүне барасы гелмеди), гарры кәрдешиниң ызына дүшйәр. Юбилей гүнүне ченли онуң ичерисини гүл пүркүлен ялы этмек матлабы билен Татьяна хер гүнде бир тәзелик тапяр. Мазалы гаранкы дүшенсоң, өйүне гайдып гелйәр. Йөне шол хысырдылара мүбтела болуп йөркә-де, өз өйүне гайдып геленсоңам, гам лешгери онуң ызындан галанок...

Оксана: «Гой, Манжура мени ит ялы енчсин, урсун-сөгсүн, мен чыдарын, мен кайыл, йөне мени ташламасын. Ол мениң иң соңкы умыдым» диййәр. Бейле сөйгә Татьяна дүшүнмейәр. Өз ынсанлык мертебесини пүчеге чыкарян, өзүни эсгә, сүбсә дөндерйән сөйги оңа герек дәл. Ол өз мертебесини, өз сарпасыны саклап билмесе, дири өлә дөнер.

Скворцов оны өз шахсы багтының гуралына өврүжек боляр. Аялымың өз пикири, арзувы болмасын, диңе мениң шатлыгымы пайлашсын диййәр. Муна Татьяна инди-инди дүшүнйәр. Айбы ёк, азашан ызыны тапса, айбы ёк. Хичден гич ягшы.

Татьяна әжизлемез, мүззермез. Татьяна дурмушда өз ёлуны тапар. Бирмахаллар Света-Әлемгошар мейлисде огланлара: «Хатыржем болайың, Таняны нирә иберселерем, өз башыны чарар» дийип, жорасына нәхак ынам билдирмеди ахыры!

Ярым яланач агачларың шахаларында әзмлы шувлаян шемалың соңы ягыш гатышыклы гара сапды. Экабыр кәрдешиниң юбилейине габатлап, онуң ичерисине гөвнежай серенжам бермеги гутарныклы битирдим дийип хасаплан Татьяна агшамаралар өйүне гайдып гелди. Эртирем дабаралы юбилей тойы. Догры, юбилейини пани Ивашкевич «Варшава» кафесинде беллемекчи. Әхли зат геплешилди. Эйсем-де болса, алтмыш яшан мугаллыманың өз өем шол гүн байрамчылык безегинде болмалы!

Экабыр кәрдеши эрте агшам шу шагаланы башдан совансоң, Татьянаның өз ыкбалы барада онуң билен ымыклы гүрлешеси, пикир алшасы гелйәр. Белки, пани Ивашкевич онуң вехимли гүманларыны айдынлашдырмага көмек эдер. Пани Ивашкевич от-ялны ичинден гечирен аял.

Рождество каникулы етип гелйәр. Шона деңич әхли дүвни чөзмели. Ахмырлы пушман дуйгусына Татьяна өз эркини бермели дәл. Ёк! Әжизлемели дәл! Мүззермели дәл!

Аяклары сызлаяр. Инди ятмалы. Ятмалы! Ирден ол базара илкинжи болуп бармалы. Илкинжи болуп, иң овадан чемени алмалы!..

Ерине гечип, Некрасовың томлугыны ачан Татьяна бойдан-баша ят билйән поэмасыны ене окап башлады. Айылганч аязлы Сибирь ёлуның гарлы гиңишлигинде әңип барян тройкада тапан-тупан задына доланып отуран княгиня Трубецкаяның сүргүн эдилен декабрчы әриниң янына етмәге ховлугышыны гөз өңүне гетирди, тройканың жаңларының дашлашян овазы билен ука гитди...

Эли китаплы ука гиден Татьяна аласармык халда силкиниш еринден турды. Хенизе деңич онуң гапысы бейле батлы какылманды. Ичи сүтүкли шыпбыгыны аягына илдирип, яшыл махмал ектайыны йүзүниң үгруна гейип, гапа тарап йөнелди. Пенжиреден дашарык серетди. Қән ятыпдыр. Базара-да, мегерем, гижә галыпдыр...

— Ким?

— Ач, Таня жан! Ач, горкма!

Оксананың чала сандыраян сесини танан Татьяна гапыны шарк-шурк ачды.

Ич ишикде ики зенан пейда болды. Кирпикмен гоюн гөзли Оксана бимахал чагы гапыны каканы үчин, жорасыны горкузмажак болды өйдйән, чала гүлүмсиреди, ханымларың әхенинде дегишди:

— Ынҗаман укыңызы алып билдиңизми, княгиня?

Эмма Татьяна онуң дегишмесини кабул этмеди. Бимахал какылан гапының әйгилиге дәлдигини йүреги сызды. Үстесине-де гимназиның сакав гапычысыны ол бада танады. Гапыча ювашжа йүзленди:

— Нәм болды?

— Су... Су-дарын-я... Пани Ивашкевич...

— Нәме пани Ивашкевич?

— Па-ни Ивашкевич агшам өлүпдир... Иманы хемра болсун!..

— О нәме диййдигиң? О нәме үчин өлүпдир?

Эмма гапычы аялдан эсли салым сес чыкмады. Ахыры гөзүнден бир дүвме яш тогаланды.

— Мадам директриса шо ерде гарашяр...

БӘШИНҖИ ЙЫЛЫҢ БАХАРЫ

Бакалея барып-гелмек нийети билен өйүнден чыкан Татьяна гөк өвүсйән бульвара совулман гечип билмеди. Сәхериң тәмиз ховасы өкжесини еңлетди. Авусы чала дуюлян бахар шемалы онуң мелемтил плащының сынларыны галгатды. Акацияларың ачылып башлан ак гүллериниң атыры чар-тарапа яйраяр. Клумбаларда эййәм акдыр мәмиши лилиялар ыраң атяр. Татьянаның сөйгүли сирени өтен йылдакысынданам ир гүлләпдир. Асуда асмандан инйән гүн шөхлеси болса бахар эртирине тылла нуруны дөкйәр.

Бахар эртири, гөр, нәхили гөзел! Агачлардан агачлара гонян гушларың оваздлы җүркүлдиси адамлара — бахара сын эдиң, бахардан леззет алың — диййән ялы.

Башга бир тарапданам, төверегини гуршап алан тебигатың бипервай әвмезеклиги Татьяныны гең галдыряр. Гүнүң, бахарың, гүллериң, гушларың думлы-душа хайдашып барян адамлар ятларына-да дүшенок, адамларың үнжи-аладалары оларың асла пархына дәл ялы. Белки, адамларың өзлерем шейледирлер. Пани Ивашкевичиң арадан чыканына инди ярым йыл болуп баряр. Гөргүли география мугаллымасы бу гүн хич кимиң ядына-да дүшенок. Пахыр — ягшыдан ат галар — диймеги халаярды, Ат нириде, зат нириде! Ятдан чыкды гитди... Эйсем онда Татьянаның өзи өленде-де шейле боларнымыка? Деррев ятдан чыкаярмыка? Бу дүнйәде адамдан хайсы-да болса, бир нышан галмалы ахыры!..

Аллеяны сүпүрип йөрен ёгнас аялың узын саплы сыза сүбсесине гаршы товсаклаян ала пишик бирден ыза галды-да, пенжеси билен йүзүни ювмага дурды. Муртлак пишигиң ыхласлы тәмизкәрлигине Татьяна хөвес билен сын этди. Йылгырды.

Хич хачанам үйшүп ятан бош вагты ёк велин, шу гүн-ә Татьяна хасам ядады. Дөрт сагат окадандан соңам гимназияның хоссарчылык комитетиниң жеделли межлиси болды. Чекелешик ики сагада голай довам этди. Шондан чыкыбам, Татьяна Покровский ыбадатханасының гонамчылыгына гитди, Пани Ивашкевичиң башужы демир хачлы гарып мазарына бир дессе бэгүл гойды. Гайдышын эй гөрйән кафесине совлуп, нахар эдинди.

Өйүне гелип, ванна кабул эденсоң, жаны арам тапан ялы болды. Сүңңи еңледи. Арман, гөвни ачылмады. Өйле болуп баряр. Столуң үстүнде дүзме язылан бир петде депдер гарашып дур. Эмма ишләси геленок. Ичи гысяр. Мегерем, гонамчылык оңа гаты тәсир эден боларлы. Хемише-де шейле боляр. Ол яса барса я гонамчылыга гитсе, аңсат өзүне гелип биленок. Ыбадатхананың өңүндәки элешан гейимли, аякяланач гедайларың гөзгыны кешплери-де хәзир гөз өңүнде гаймалашып дур. Татьяна өз өңүнде кесерен еке аяклы кемпире шайы узадан бадына гедайлар дашыны габап алдылар...

Татьяна ички отагына гечди. Атлас йүзли пер ясгыны усуллык билен галдырды-да, ашагындан юкажык китабы согруп алды. Инди энче гүнден бәри, өе гелсе, ол бу китабы элинден дүшүренок. Дригайло — бу китабы маңа авторың өзи ядыгәрлик берди — дийди. — Ока-да, гайдып бер — дийди. Йөне китабың йүзүнде топаз бакырҗаклы метранпажың сөзүни тассыклаян хич хили язгы ёкды. Татьяна оңа, элбетде, ынанмады. Хер ничигем болса, бу ёңсузҗа китап Татьянаның калбыны талаңа салды.

Ол инли кровадында аркан сүйнүп, пышырдап окап башлады.

Павел Грабовский. Теке гызы. Поэма.

Түркмен сәхрасында, ёвуз гүнлерде сада теке гызы билен батыр казак Омельконың арасында дөрән, дини дәп-дессуры, шеригаты-адаты, хатда өлүми-де еңип гечйән сөйги хакындакы хасратлы поэма Татьянаның аклыны хайран этди. Мердана сәхра гызы украиналы йигидиң вепалы сөйгүси үчин дининден-иманындан гечйән!

...Бу сәхралар гөзүме дар гөрүнйәр,
Мәхрибан топрагым мәхревсиз маңа.
Йүрек телвас уруп, саңа имринйәр,
Бу ерде нан ажы..., Ялбарян саңа:
Әкит мени Украина илине,
Ачсын үлҗелери гөвнүми мениң.
Тә дүшйәнчәм шум аҗалың элине,
Вепалы аялың болайын сениң...
Бу ерде аялың ыкбалы агыр,

Сизиң иллер ганыматдыр, эхтимал,
Янды-ла йүрегим, янды-ла багыр,
Әкит мени, өкүнмерин хич махал..,
Йор гидели, хазан урсун обаны!
Барып, эжең билен биле яшайын,
Украин гелини болайын, жаным,
Сизиң дининизе уймага тайын,
Сөйгим көенинден көйсүн иманым..»

Эй, таңры! Хакына серетсең, о гыз онуң өз илдеши, аял доганы ахыры! Гөр, онуң такдыры нәхили агыр! Гөргүли Украинада аялың ыкбалы ыбалыракдыр өйдүпдир! Оны Оксанадан сора! Татьянаның йитирим болан «гамгын гөзли Светасындан» сора! Ыбадатхананың өңүндәки хәки гедай аяллардан сора!

Мырадына етип билмән, адатын гурбаны болан теке гызының тәлейине йүреги ене-де гыйылып-гыйылып гитди. Татьяна түркмен сәхрасыны гөз өңүне гетиржек болды. Зат ядына дүшмеди. Эмма поэманы окадыгыча, солдат шинелли энекеси Родионың (ниредекә шинди гөргүли!) аязлы гыш гижеси айдып берен хасратлы вакалары үзлем-саплам ядына дүшди. Оңа бу китапда өзүниң танап биләйжек адамлары габат геләйжек ялы болды дурды.

...Парслар думлы-душда дикди чадыры,
Азиятлар гарпышдылар өч билен.
Ганлы жеңде гылыч билен, гүйч билен,
Хер ким олжа алжак, олжа батыры,
Сүрдүлер зол бир-бириниң малыны,
Не гөзел обалар дөнди вейрана.
Отладылар арпа, бугдай, шалыны,
Экинлер боялды гырмызы гана.

Каспи кенарына гелен христиан,
Ахыр аралады ачгөз ханлары.
Кесилди дынувсыз акан гызыл ган,
Гүлледи текелең жең мейданлары...
Асуда дем алды далжыган даглар...
Гол герди үзүмлер, гүл ачды баглар..»

Диймек, онуң кыяматлык атасы Скобелеви Родион йөне ерден тарыпламаян экен-дә? Генерал шол ганлы гарпышыкларын соңуна соган экен арачы серкерде, халасгәр болуп чыкяр-да? Татьянанын бири бөврүне сымсыклан ялы болды: сен онуң бир эли билен гырып, бейлеки эли биленем халас эденини назара алмажак болямың? Солдат шинелли рус дайханларының әжизе

рехимдарлык, адамкәрчилик дуйгуларыны сен «ак генералың» хызматыдыр өйтжек болямың? Ёк, ёк, бу өврүмлер барада энтеклер сен оңат ойлан, Татьяна! Татьяна ойланяр, Ол, догруданам, шинди кән зада дүшүненок. Йөне Руссияның чарва тайпалара улы көмек эденлигине вели ол шексиз ынаняр.

...Йыллар гелип-гечди. Өзгерди дөвүр.
Башланды үлкеде тәзе бир дөвран.
Азалды гарпышык, гырлышык хем ган.
Кипарлап давалар, кипарлап говур,
Сәхраның эдермен уругның бары
Өврүди йүзүни Москва сары..»

«Өврүди йүзүни Москва сары!»

Жемлежек болян пикирлериниң келлесинден чыкып, пытрап өтәгитмегинден горкан ялы, Татьяна шол ятышыны өзгертмән, китап билен йүзүни япды.

Диймек, Руссия эл берен сәхра тайпалары Москва умыт баглапдырлар-да? Оларын Руссия бирикдирилмеги чарваларын өзлери үчин бәхбитли болупдыр-да? Эйсем онда бизиң галамызда урушмак, шонча ган дөкмек нәмә герек болдука? Өз Тихон дайысы, Жорж Дандевиль, банкчының оглы Бодиско дагының Москвадакы бир вагтқы жедели ядына дүшди.

Шол көне жедел Татьянаның аңында янадан мөвч алды, Эгер бирлешмек ики тарапа-да бәхбитли болса, нәме үчин урушмалы? Нәме үчин ерли тайпаларын, гой, олар вагшы болаянларында-да, гөзлеринде от якмалы? Нәме үчин ган дөкмели?..

Бирденем келлесине башга бир пикир гелди: «шол сәхралар инди нәхили болдука? Вагшы тайпаларын дурмушы нәхиликә? Нәхиликә? Мениң... бизиң галамыз нәхиликә?..»

«Өврүди йүзүни Москва сары»!

Гапысы какылды. Татьяна гисгиниип, еринден турды. Оны бири өзге бир дүнйәден согруп алан ялы болды. Китабыны өңки еринде гизледи. Гапа йөнелди.

Ол өңи билен Оксананын инди хасам улалан нурлы гөзи билен гүберен гарныны гөрди. Усуллык билен онуң элинден чекип, ичерик салды. Мүйнли гүлүмсирейән экабыр жорасынын гарныны ювашлык билен сыпалады

— Ене ики айдан, Таня.

— Өзүм энеке боларын. — Татьяна жорасынын жа-

дэлы гөзеллигине хэзир ене бирѐла хайран галды; адатча, хамылалык аялын йүзүни ярсдыряр. Оксананың кешби болса өңкүденем артык шөхлеленипдир. Яны дуран гоюн гөзлеринде болса аргынлыкдан нышанам ёк.

— Мен сени әкитмәге гелдим, Тань!

— Нирә ене?

— Горкма. Мен үйтгешик борщ биширдим...

Олар яңы өңе нахар аланларында шадыян Манжура кейпи көк халда ичерик гирди.

— Ба-хов! Ишдәңиз ачык болсун, гөзеллер! — дийип, ол чакылыга гарашман, йүзүнин угруна эличи ювмага гечди. Эли табаклы Оксана болса эййәм газана тарап гөнүкди. — Шәхерин гохундан хабарыңыз бамы сизиң? Бай-бов! Бүтин полиция аяк үстүнде. — Ол элини сүпүрип, столуң башына гелди. — Бүтин полиция аяк үстүнде. Шәхере довул дүшүпдир. Биринжи майда ишчилер улы гозгалаң туруэжакмышын диен мыш дилден-диле гечйәр. Хәкимиетлер бәш йыл шундан өңки сөвешли Май ене гайталанаяр өйдүп горкярлар... Сизиң саглыгыңыза!

— Сениң бу гүн яман кейпиң көк-ле, Манжура? Нәме бейле ир гелдиң?

— Эшитдиңми, Татьяна? Инди ир геленим үчин игенйәр! Ир гелсем, ирем гитмели, Ксюша! Сен Татьяна гөркездиңми?

— Ёк, шинди гөркезмәге етишемок.

Әр-хелей столуң башындан биле турды.

— Бәрик гел, Таня!

Хайсыдыр бир бурчдан чыкаран көне чемеданыны Манжура комодың үстүнде гойды. Ачды.

— Серет! Тәзеже! Германиядан!

— Маңа совгат берди — диен Оксана адамсына пишик ялы гысмылжҗырады.

— Еке мен дәл. Цехимиз пул топлады

Хат язян машинка! Нәхили байлык?!

— Таня! Сенден хайыш эдйәс: хәзирликче шу гудраты өз өйүңде сакла. Сең өйүңе полициян гелжек гүманы ёк. Хәзир бизе машинка учурсыз герек. Хәзирликче Ксана гижелерине печатлар. Онсон муны узагракда гизләрис. Нәхили гөрйән?

— Сакламалы болса, сакларын, Манжура.

— Таңрыялкасын, уям! Йөр, мен муны әлтейин...

Әхли иш гөз ачып-юмасы салымда битди. Ене-де столуң башында жемлендилер. Орта чай гелди.

— Эйсем онда гызыклы китап дийсене? — Манжура ене-де хәки гүррүңине доланды.

— Бизиң илимизиң дурмушындан ол.

— Шейлеми?! Онда менем окайын оны.

— Дригайло — шол китабы авторың өзи маңа ядыгәрлик берди — дийййәр. Чынмыка шол? Я оюн эдип айдямыка?

— Чын, Татьяна, чын! Дригайло онуң билен Харьковда таншыпдыр. Ол автор бизиң өз ерлимиз, Харьков губерниясындан. Өзем сизиң илиңизде харбы гуллукда болупдыр... Инди энче йылдан бәрем Грабовский зындандан-зындана зыңылып йөр. Дригайло — Павел Арсеньевич азатлыгын айдымчысы, халкың агысыны аглаян шахыр — дийййәр. Бизиң достумыз онуң билен пиво-да ичипдир. Үлпет болупдыр икиси. Хәзирем Грабовский Сибирде бир ердемиш — туссагдамыш. Дригайлодан сорасаң, барыны айдар... Йөне билип гой, Татьяна, окамаг-а бейле-де дурсун, Грабовскиниң китапларыны өйүңде сакламагам хатарлыдыр.

— Дригайло айтды.

— Мен гитдим онда, Ксюша! — Манжура аялының йылманак чигниңден огшады. — Өзүңе серет. Узак әре гитме. Агыр зат гөтерме... Гиже муны печатлажак бол — дийип, ол эпленен кагызы ериңден туран аялының элине берди. — Хәзирликче хош, Таня!

Аялы оны гапа ченли үгратды.

1905-нжи йылын 30-нжы апрелинде, шенбе гүни Харьковын Халк өйүниң өңи базара дөнди. Шовхунлы мәреке Ат мейдана сыгмады. Бу ерде бу агшам ким дийсең барды. Эйсем-де болса, мәхелләниң аглабасы ишчидир студентлерден ыбаратды.

Халк өйүнде бу гүн Монте-Карлодан янрак гастролдан гелен дүнйә мешхур айдымчы Федор Шаляпиниң концерти болжакды. Император театрларының шөхратлы артистиниң өз шу гүнки концертини агыр мәтәчликде, хор-хомсы яшаян, гөзгыны гүн гөрйән бетбагт ишчи машгалаларына багышлаяндыгы барадакы хабар бүтин Харькова яйрады. Бу хабар ишчилере ганат бекледи. Концерте билет алжак болуп дыржашян

җовесеклериң дерддинден гиң айтымда инне гачара ер галмады. Миллет болса шол әңип дур, әңип дур. Доғруданам, концерт ишчилериң рухы байрамчылыгына өврүлди. Шонуң үчинем Халк өйүнде тертип-дүзгүне серетмеги олар өз боюнларына алдылар. Шоларың тонакгасы боюнча шу гүн онуң концерти гидип дурка, Халк өйүнде полицияның гөрүнмезлигини Шаляпиниң хут өзи женап полицмейстер Бессоновдан хайыш этди. Полицмейстер атлы артистиң хайышыны шексиз канагатландыржакдыгына оны ынандырды. Өз ичинден болса: «Ери, инди муңкы нәме? Мунсыз мең аладам азмы? Озалам Май демонстрациясының өңүни нәдип алжагымы билмән отырын» дийип җибринди...

Майыл ховалы бахар агшамы гараңкырап башлады. Билет угрунда ики яна алакжаянларың арасында граждан гейимли полицейлерем (женап полицмейстериң — Халк өйүнде бу гүн оларын гарасы гөрүнмез — дийип, сөз берен полицейлери), әлбетде, азлык этменокды. Хәкимиетлериң гөвнүне шу гүнки концерт Харьковы башашак дүңдерәйҗек ялыды.

Хын берйән мәрекәниң гайра четинден гелен батларына Манжура, хамала, чагалары еке гоюп гидйән энеке ялы, Оксана билен Татьянаның эллерини бири-бирине тутдурды-да:

— Мен хәзир... Сиз шу ерден гымылдайман — дийип, гөзден йитди. Сәхелче салым гечмәнкә-де, яңаклары гызаран йигит гөчгүнли халда гайдып гелди.

— Ынха сизе билет, гөзеллер! Яшасын профсоюз! Арзан бахадан бердилер. Концерте ики ярым мүңе голай ишчи гелипдир. Бир мүң ишчә биледи мугт берипдирлер... Йөрүң, йөрүң, эгленмәлиң! Концертден душҗек әхли пулы Шаляпин ишчилере эчилйәрмиш...

— Ишчилере дәл, женап Манжура, социал-демократларың гизлин гурамасына эчилйәрмиш. Большевиклере! — диен гыжалатлы сесе үчүсем ялта гаңрылды. — Эмма, гөр-де дуруң, енлес артист бу жомартлыгына бир гүн пушман этмели болар...

Бу хайбатлы сөзлери айдан цилиндрли, ёгнас женабың йүзүни гөрүп билмән галдылар. Ол бада-бат мәрекә синип гитди. Манжура онун ызындан түйкүрип гойберди:

— Шулар ялы геп гездирйән дейюслар бар зады

булашдырярлар. Йөрән чалтрак! Оксана, аягың ашагына серет!

«Женап Шаляпин революцион гурамаларың пейдасына концерт гуряр» дийип, охранное бөлүми губернатора эййәм гизлин маглумат берендир өйдүп-дагы Манжураның хәзир гөвнүне-де геленокды...

Концерт Халк өйүнде, ишчилериң яшаян Завод районында гечсе-де, партериң өңки хатарларыны хәкимиет векиллери, завод-фабрик эелери, гопбам сөвдагәрлер эеледилер. Бу гүн женап полицмейстер Бессоновың хут өзүнинем айдым диңләси гелди. Ол биринҗи хатарда орнашды.

Перде ачылды. Яңы отуз ики яшыны долдуран, сырдам бойлы, гөрмегей сыратлы, мешхур артисти гаршылан чапакларың шапырдысы узак вагтлап көшешмеди. Бирденем залың гуввүлдиси кесилди. Мылайым сесиң лабызлы овазы бүтин залың эркини эле алды.

Концерт барха гызышды. «Питерский көчесиниң угры билен...», «Үч атлы пайтун», «Бүре», «Төхмет»... Хер айдымдан соң эл чарпышмаларың довамлы толкунлары гүйчленди гитди отурды.

Шаляпини өмрүнде илкинҗи гезек диңлейән Татьяна бүтин дүнйәни унутды. Гөрәймәге, артистиң хәзир айдан айдымлары өңем таныш, телим ёла эшидилен ялыды. Хакыкатданам шейледи. Эмма хәзир шол айдымлар Татьянаның калбында илкинҗи ёла яңланды! Йөне бир дилинмагам дәл, калбыны талаңа салды! Манжура икисиниң ортасында отуран Оксананың хәли-шинден әлини гысандыгынам толгунян Татьяна дуймады.

Концерт программасының инди икинҗи бөлүми-де сабап баряр. Шол халатда халкың сөйгүли айдымларының ене бири яңланды:

...Эй, чекелиң! Эй, чекелиң!
Ене, ене, ене бир ёла!
Эй, чекелиң!

Залда диварлары сарсдыран гудратлы овaздан гайры седа эшидилмеди. Бу айдым залда отуран ишчилере — барыңыз бир гүйчсүңиз, барыңыз бирлешсеңиз, биле депренсеңиз, алып чыкарсыңыз — диен ялы болды. Мегерем, толгунан йүреклерде дөрән шол дуйгының тәсири астында болмагам мүмкин, айдым гута-

ран бадына залдан, ызкы хатарларың биринден «Марсельеза» яңланып уградыы.

Бирбада аңк-таңк болдулар. Эмма икинжи демде айдымы залам алып гөтерди, Хенизем сахнада гүлүмсирәп дуран Шаляпинем бирден томашачылара гошулды-да, хем айдым айдып, хем дирижёрлык эдип башлады. Айдым сахна билен залы хасам жебислешдирди. Манжура-да зал билен биле өр туруп, баритон сесине бат берди. Татьяна өз якын янында ене-де бир таныш сес эшидйән ялы болды.

Айдым дабаралы нотада гутарды. Ене эл чарпышдылар. Сахна гүл окладылар. Татьяна Шаляпиниң дерчирән гиң маңлайыны акжа яглыгы билен сүпүришине сын эдип, Оксананың дызыны чалажа басды:

— Ядады өйдйән...

Шол пурсатда-да галеркадан бири инче сеси билен гаты гыгырды:

— «Дубинушка»! Федор Иванович, «Дубинушка»!

Шаляпин йүзүни ашак салып, күйкерибрәк отуран пианиноча гөз айлады-да, пикире гитди. Догрусы, шейле хайыша ол (ылайта-да ишчилер аудиториясында) гарашманам дуранокды. Эмма Император театрларының артисти Шаляпин эркана-авара артист дәлди-де, ресми адамды — чиновникди. Хут шондан өтрем ол өзүниң хер бир чыкышы үчин жогап бермелиди — ислән еринде ислән айдымыны айдып йөрмәге хакы ёкды. Соңкы махалларда мазмунына биртопар тәзелик гиризилен гадымы халк айдымы «Дубинушканы» болса хәкимиетлер революцион айдым хасаплаярдылар. Догруданам, айдымың соңкы сетирлери инди гөс-гөни гозгалаңа чакылык жары ялы болуп яңланярды. Шол себәплем бу айдымы, айдалы, өзара мейлисде я ресторанда айтмак бир зат, Халк өйүнде — ишчилериң арасында айтмагам дүйбүнден башга затды. Гараз, артист йөне ерден пикире гитмеди. Бирденем ол — бу отуран бенделер мениң бейле ягдайымы нәбилсинлер — диен нетижә гелен ялы, башыны галдырды.

— «Ду-би-нушка!»

— «Ду-би нушка!»...

Зал гөчере гелди. «Марсельеза» адамларың сөвешжең рухуна голтгы берди. Томашачыларың гөчгүнли халы бейик артистиң-де калбыны гуршап алан болаллы. Ол элини галдырды:

— Зандымда менем демократ, женаплар. Дайхан оглы. Өз халкымы сөййән. Шонуң үчинем сизиң хайышыңызы мен, элбетде, хөвес билен канагатландырян. Йөне сиз ызыны алып гөтериң!

Дым-дырслык болды. Йүреклерде ер алан оваз ене-де жадылы гудрат билен яңланды. Айдымы бүтин зал тәзе бир жошгун билен алып гөтерди. Шаляпин дирижёрлыгыны довам этдирди...

Сөйгүли айдымчы сахнадан гиденсоңам, эл чарпышмаларың толкунлы шовхуны ятмады. Татьяна өз якын янында хәки таныш сеси ене-де эшитди. Ол сесиң эеси ызкы хатардан Манжураның гулагына пышырдады:

— Хәзир чыкяр.

Ызына гаңрылан Татьяна Наумы танады. Наум вели оңа бармысыңам диймеди, асла оңа тарап серетмедем. Татьяна-да йигиде сөз гатара май болмады.

Орта бойлы, кенекси гөврели, ясы маңлайлы, гара әдикли яш йигит сахнада дуйдансыз пейда болды. Татьяна Манжура тарап эгилди:

— Ким ол?

— Парижде Ленинден сапак алан большевик. Артем!

— Елдашлар! Шанлы хем шөхратлы гүн, зәхметкешлериң дабаралы хем доганлык гүни, пролетариатың бейик байрамы Биринжи Май етип гелди...

Артем агзыны ачандан, зала сув сепилен ялы болды. Ол аз, эмма сап геплели. Ол пролетарлары Биринжи Май гүни эхлумумы иш ташлайыш ыглан этмәге, сөвешжең дружиналар гурмага хем-де самодержавиениң гара гүйчлерине гаршы гөрешмек үчин ярагланмага чагырды...

Улы мерекели зал горжалан ары өйжүгине дөнди. Гыкылык, чакылык. Хатда граждан геймли полицейлеринем кәбири өзүни танатды. Никабыны йүзүнден сыпырды.

Татьяна Артемиң сахнадан хачан, нәдип, нирә сумат болaндыгынам билмән галды. Диңе сахнада ики яна ылгаян алжыраңңы полицейлере гөзи илди. Вагыз-несихатчының айдан сөзлериниң барына Татьяна долы дүшүнмеди. Йөне гөвшүллән гара пенжекли, гөк көйнегиниң чәкякасы хатара иликли яш йигидиң ялынлы хыжувы, сандалың үстүнде демир сайгылаян чекя-

жиң сеси ялы яңланан зарплы сеси вели берк ядында галды. Онсоңам оны Артёмиң гөзсүз батырлыгы хайран этди. Шунча мәрекәниң өңүне чыкып, самодержавийә гаршы яраглы гозгалана чагырян адамда, гөр, нәхили йүрек болмалы!..

Хер нәче сөз берсе-де, женап Бессонов ынжалып билмәндир. Концертден соң бирден дыкнышык-итишик болаймасын, ишчилер көсенәймесин диен этияч билен, ол Халк өйүнин мейданына атлы нөкерлерини иберипдир. Муңа жайдан шовхун билен дашарык босан томашачылар деррев дүшүндилер. Дүшүндилер, эмма, нәме үчиндир, аладачы полицмейстере миннетдар болмадылар.

Өң янларындан барян биртопар ишчиниң вехимли гүррүңини Манжура дагам эшитди.

— Янкы Артем диенлери ким-айт?

— Шоны танамаян болсаң, бизиң арамызда нә көрүң бар? Артем — бизиң иң улымыз. Харьков большевиклериниң баштутаны...

— Ай, онда иң улыңдан инди тамаңы үзәй.

— О нәмүчин?

— Эййәм гапжандырлар.

— Артеми танамаянлыгына инди ынанян. Оны нәче гезек гапжапдырлар! Хер сапарам ол полицияның гөзүне чөп атыпдыр. Аман сыпыпдыр... Ёк, Артем эле дүшесн ёк. Оны билйән. Йөне янкы айдымчымызы, Федор Ивановичи хеләк этмеселер ягшы...

— Оңа батырынып билмезлер. Гайратлары чатмаз.

— О нәме үчин?

— Шаляпин дүнйә мешхур айдымчы. Онсоң оны нәдип зындана басжак? Айдым айтмагынам гадаган эдип билжек гүманың ёк. Руссияда айтдырмасаң. ене дашары юрда, Италия, Франция диер-де гидиберер. Оңа ниреде айданда нәме? Гайтам, дашары юртда кәп газанар. Дашары юртда оны гүжак ачып гаршылаpлар. Руссия самодержавиеси азатлыгы богянлыгыны ене бирёла гөркезди диерлер. Нә, шол гыжалат патыша якар өйдйәнизми?..

Кимдир бири ене-де бир зат дийди. Эмма онуң сөзи эшидилмеди. Ишчилер сага совулдылар. Гараңкылыга сиңдилер.

Татьяна тә өйлерине етйәнчәлер геплемән гелди. Узын гиже-де дүйш гөрүп, басырганып чыкды. Бирден айдым айдып дуран Шаляпини гөрди. Өзем өтен агшамкы Халк өйүнде дәл-де, Харьковың Ващенков мейданында. Әлешан геймли. Гиң мейданы долдурып дуран диңлейжилериң болса бары докмәде женаплар билен беземен ханымлар. Олар, нәме үчиндир, янсылы йылгырышып, айдымча гүлүң дерегине тылла теңңе оклаярлар...

Бирденем даражык көчелерден Артеми ковалап барян эли гылычлы полицей гөрүнди. Полицей бир өврүмде гачгагың ызындан етип, онуң депесинден гылыжыны индержек боланда, ара гызыл көйнекли, гараягыз гөзел дүшди. Ол Артемы пеналап, полицейиң гылыжының дессесинден япышды. Гылыжыны элинден гачыран полицей бәрсине баканда, ол Грабовскиниң поэмасындакы казак Омелько болуп чыкды. Теке гызы онуң бойнундан гүжаклады...

Успенский ыбадатханасының өңи гызыл гүләлек болуп дур. Шол гүллериң ичинден бирден гедай гызжагаз чыкяр. Өзем жотдажа ак көйнекли. Аякялаңач. Татьянаның өзүне меңзәп дур. Чага Татьяна горка-горка якынлашяр-да, кичижик элини серйәр. Бирденем кепдерә дөнйәр-де, асмана үчяр. Асуда асманда ол акжа булуда өврүлип, гөзден гайып боляр...

Татьяна тисгинип оянды. Кроватдан товсуп дүшди. Лоджа чыкды. Дашарда шабырдап, яз ягшы ягярды. Гүрсүлдейән йүрегиниң үстүнде чеп элини гоюп, ене ерине гечди. Аз салымдан иркилди. Эмма ене онлы уклап билмеди. Булам-бужар дүйш гөрүп башлады.

ТЕЛИМ ТҮЙСЛИ ӨВҮСЙӘН ГҮЙЗ

Татьянаның кеселханадан чыканына бир хепде болуп баряр. Эмма энтегем оңлы айңалып биленок. Сәхелче артык херекет этсе, ядаяр, ысгыны гачяр, дерлейәр. Доктор оңа — сизи гаршы гайталанып дурян өйкен кеселинден халас этдик — дийсе-де, межалсыз үсгүлевиги айрылып өтәгиденок. Инди энче вагтдан бәри она (Оксана габанса-да) габат гаршысындакы жайда яшаян гарып нотариусың кичи гызы хызмат эдйәр. Яңы он бәш яшан, долмуш гөврели, юмры го-

вусли, ёгнас балдырлы, еке өрүмли ёгнас сары сачлы, геплемсек гызың чаласынлыгы, галдавлыгы Татьянаны хайран галдыряр. Ол гүнүң довамында какасының контора ишлерине-де көмек берип гелмәге етишйәр. Үстесине-де онуң шейле бир дили сүйжи! Шо яшы билен шейле ширин сөзлери нирeден тапярка дийййәрсиң. Хачан гөрсең, гәвүшәп йөрен бу ыхласлы «локгажаның» өз дердини еңледйәнлигине Татьянаның гөзи етип дур...

Эйсем-де болса, узага чекмедик агыр нәхошлук Татьянаның рухуны сындырып билмеди. Умуман, бәшинджи йылың бахар шемалы онуң хыжувлы калбында тәзе өвүшгинлер, тәзе толкунлар дөретди. Шол толкунлар бир батланды, бир песелди. Москвада, өз гутаран институтында клас беемчисиниң шәгирди болуп ишлән махалындакы дуйгулары калбында, нәме үчиндир, янадан гайталанды. Шол махалкы ялы, енэ-де гөвни гиң герими күйседи! Бәшинджи йылың бахар шемалы Татьянаның аң-душүнжесинде, дурмуша гарайшында, гөзъетиминде кән өзгеришликлер дөретди. Шейле-де болса, шол шемал оны Наумдыр Манжура дагының акымына гошуп билмеди. Ырга паяпылдан гечмәге горкян көрпе ялы, ол хер сапар гайра тесди.

Бәшинджи йылың бахар шемалы шейдип шовлап гечди. Инди болса белент, дарагтлар саралан япраклaрыны сечеләп дурлар. Гаралян булутлы, гыңыр гүйз шемалы гүнде телим түйсли өвүсйәр. Руссияда революцион вулканың дөммек ховпы артяндыгы барадакы хышы-вышы инди адатча диңе өз овнук шахсы бәхбитлерини арап, жемгыетиң дурмушындан, жемгыетчилик дүнйәгарайшындан дашда дурян адамларың арасында-да хәли-шинди гайталаняр. Иш ташлаянларың, деңизчилерин китүвли питнелериниң, дайханларың көшешмейән гозгалаңларының көпелйәндиги хакындакы хабарлар газет сахыпаларындан дүшенок. Гөзе гөрүнмейән бөвединң барха чишйәндиги дуюляр. Ол бөвединң нә вагт, нирeде, нәхили бөвсүлжекдигини Татьяна, элбетде, гөз өңүне гетирип биленок. Йөне Манжура дагының соңкы махалларда ондан гача дуряндыклары Татьянаны иңкисе гидерйәр. Онуң шейле говы ёлдашларының гөзүнден дүшеси, ынамындан гачасы геленок!

Соңкы махалларда Татьянаның рухы дүнйәсинде

ене-де бир тәзелик йүзе чыкды. Грабовскиниң гара гөзли гахрыманының образы Татьянаның көлегесине өврүлди. Адатың гурбаны болан теке гызының эдерменлиги барада ол отурса-турса ойланды. Өз хәсиетинде шол мердана сәхра гызына меңзешлик тапжак болды. Хер сапарам өз гөзлегине өзи янсылы йылгырды. Ол икисиниң арасында ер билен гөк ялы тапавут бар ахыры! Эйсем-де болса, Родионың совгат берен гызыл көйнегинденем шол гызың ысы гелйән ялы болды дурды...

Эли сүйтли чүйшели Татьяна гапыдан гирип-гирмәнкә, Оксананың тукат сеси эшидилди:

— Нәме гапыны какан болуп дурсуң, Тань? Гирибер! Гир ахыры!

Ол гөк одеял өртүлен демир кровадың үстүнде бәбегини эмдирип отырды.

— Гижә галайдым өйдйән, Ксана? Локгажам эгленәйди. Дүкан яңы ачылыпдыр. Отур! Отур! Өзүм...

— Тань! — Оксананың балкылдаян гөзлеринде хасратлы үнжи шөхлеленди. — Өтен агшамдан бәри сүйдүм кесилди. Инди нәдеркәм?

Сүйт гайнатмага башлан Татьяна ослагсыз бела учран жорасына нәме дийжегинем билмеди. Бу беланың көрүгиниң элхенч нерв сарсгынлыгындандыгына Татьяна сәхелче-де шүбхеленмеди. Манжураның йитчинә боланына инди ики гүн болды. Хич ким хич зат биленок. Оксана дәлилик хетдине етди. Бармадык, сорамадык гапысы галмады. Яшы кепемейән гоюн гөзлериниң елленен габаклары хәзирем нокгерип дур.

Оксана жорасының седасы соваллына душүнди

— Ёк, Тань, хич хили хабар ёк... Янынка Дригайло аяк үстүнден гелип гитди. Товунлик берди. Вах, маңа гөвүнлик нәмә герек?!

— Биринжи гезек йитенок ол, Ксана. Ене-де бир ерден чыкар. Сүйдүңем дүзелер... Сашажыгы хор этмерис. Өзүңи хорлама. — Татьяна жорасының бәбегини усул билен гужагындан алды. Посуҗак яңагындан өпди. — Пәлван йигит болуп етишер эрте. Шейле герек, Саша? Ана, гөрйәмиң, йылгыряр...

— Дригайло саңа салам айтды. Зерур юмшумыз бар, өзүм тапарын дийди... Вах, ол кечжал ыңдармалар тә бары тутулынча, тоба этжек дәллер. Сен бир

инди дашрак дур олардан, Таня. Мен оваррам... Гола дүшмедик болса, ягшы...

— Дүшсе-де, сыпар. Бейдип өзүңи хорлама. Ханя йөр! Локгажам борщ биширйәр... Менем шу хепде ише чыкайсам әхтимал...

Татьянаның чак эдиши ялам болды. Өзи ише чыкды. Ерден дөмен ялы болуп, өтен агшам Манжура-да бир ерден зомпа чыкды. Аялының шатлык билен игенч гатышыклы соваларына ол кемаллы жогап бермеди. Торсужак оглуны гуҗагына алып, аялынам саг дызына мүндүрип, шол гүлүмсиреди отурды. «Гойсана, гойсана, Ксюша, полиция мени башына япсынмы? Полиция билен биз бирчак достлашдык. Бу сапар мен Гара деңзин кенарына гезеленже гидип гелдим...»

Довул-ховсаласы гүнбе-гүнден артян хәзирки дартгынлы ягдайда Манжураның Гара дензин кенарына гитмежегине Оксананың-да, элбетде, акылы чатяр. Асла ол о барада ойланыбам дурмады. Адамсының аман гайдып гелмеги оңа әхли әлеми ятдан чыкартды...

Татьяна окув гутаран бадына эгленмән өе гайтды. Хова бу гүн гүйз гүйүне мензәнок: майыл, мылакатлы. Шейле-де болса, ёлда оны эрбет үсгүлевүк тутды. Скобелев мейданында Татьяна конкадан дүшди. Бирселлем непесими дүрсәйин диен карара гелди.

Умуман, өйлерине гаты якын болмаса-да, ол Скобелев мейданында дынч алмагы халаярды. Көпленжем атлы «ак генералың» гранит ядыгәрлигиниң габат гаршысындакы узын отургычда орнашып, өз дурмушы барада ойланмагы говы гөрйәрди. Дем-дынч алмага нәме үчин онуң галапын шу ере гелйәнлигиниң себәбини сорасалар, Татьяна жогап тапжагам дәл. Йөне вели шу гүнем шол эндигине эерди. Узын отургычда орнашып, элиндәки газети бир әйлесине, бир бейлесине агдарды.

Шол махал аллеядан адажа йөрәп гелйән инчеден узын бойлы, зыбрым ак гейимли, сарымтыл цилиндрли, эли хасалы женабы гөрди. Сарымтыл цилиндрли женап Татьянаның деңинден гечип гидибержек ялы этди-де, бирден эдил онуң орнашан отургыжының янында аяк чекди. Чокга сакгаллы, гөзи пенснели, эли хасалы женабы Татьяна доктора меңзетди. Ол,

такмынан, кырк яшларындады. Доктора мензеш женап сыпайычылыклы дылымсырап, цилиндрини ёкарык галдырды:

— Ыгтыяр эдиң, мадам, менем шу отургычда бирсалым дынч алайын!

— Сильву плe![1]

— Мерси, мадам! — Отурып-отурманка-да, ол: — Гөрүң, бу гүн хова нәхили мылайым! — дийди.

— Жана якымлы хова.

— Шу ховаданам нәгиле болянлар бар-да!

— Ким олар?

— Йөнтем адамлар. Түркана гарамаяклар.

— Олар ховадан дәл-де, дадысыз дурмушдан нәгиле болян болаймасынлар?

— Дурмушдан нәме үчин нәгиле олар? Ёксул гарыбрак яшаяр, барлы бай яшаяр. Хер кесиң өз рысгалы бар. Шоңа-да кайыл болмалы.

— Хер киминем нәме док яшасы гелйәр-дә.

— О догры. Йөне социал-демократлар түркана гарамаяклара яман ёл салгы берйәлер. Олар ишчи билен дайхандан өзге гатлаклары пислейәлер. Әхли заңың эеси шолар болмалы диййәлер. Эйсем нәме бейлеки гатлакларын адамлары надан ишчи-дайханча ёкмы? Меселем, сиз, мен, айдалы, министрлер, алымлар, чиновниклер, артистлер, эмелдарлар... Нәме үчин бизи урмалы, тырмалы, таламалы? Дине док яшаянлыгымыз үчинми? Иш башарянлыгымыз үчинми? Я худайың бизе берен рысгалы үчинми?

— Ёк.

— Онда нәме үчин, Татьяна Михайловна?

Татьяна мыжалыксыз гобсунды. Доктора мензеш женабың чала йыршарып солгун йүзүне чинерилди.

— Пардон, сиз мениң адымы нирeден билйәниз, сударь?

Доктор сыпатлы натаныш элиндәки хасасыны Скобелевиң ядыгәрлигине тарап узатды. Чокга сакгалының ужам шол тарапа гөнелди.

— Руссияның шөхраты хем гуванжы! Рус топрагында «ак генералың» хатырасына сежде этмейән ватанчы бармы?! Менем шоларың бири! Элбетде, онуң

[1] Баш үстүне! (французча).

жебересине-де хормат гоймак бизин борджумыз, Татьяна Михайловна.

— Сиз ким боларсыңыз?

Доктор сыпатлы нәтаныш гурсак жубусиндев чыкаран шахадатнамасынын гатыны ачды-да, Татьяна узатды, йыршарды.

— Мен сизи гораян перишде, княгиня.

— Ах, шей дийсеңизләң! А мен сизи докторсыңыз өйтдүм.

— Сизиң үчин, мен, догруданам, доктор, Татьяна Михайловна. Сизи халас этжек болян.

— Кимден? Нәмеден?

— Ёканчлы беладан, княгиня.

Эсли вагтлап хич хайсындан сес чыкмады. Горкы гатышыклы гахар Татьянаның калбыны гуршап алды.

— Кә адам ассырынлык билен эдйән ишини кеседен хич ким гөрмейәндир өйдйәр. Бу чакың мең ялы йөнтем адамлар барада дограм болмагы мүмкин, Татьяна Михайловна. Эмма пәхим-пайхаслы адамлар вели сынчы болярлар, онуң хемме херекетини кеседен гөрүп дурлар... Сизиң достлашан я-да достлашжак болян адамларыңыз сизиң дүнйәңизиң адамлары дәл, княгиня. Оны сизе женап Скворцовам айдыпдыр... Ол анха, инди өзбашына завод ачжак болуп йөр.

— Онуң өз ёлы бар. Ол мая топлаяр.

— Шондан говам ёл болармы?! Сиз кимиң тарапыны чалжак боляңыз, княгиня? Кимден өтри жаныңызы якжак боляңыз? Шол эмгенмән, ялланжак, бол-телкиликде, мес яшажак болян шеррай аракхор ишчилерден өтрүми? Я-да яны ерден галмаян надан мужиклерден өтрүми? Дурмушы нәдип говуландырмагың ёлуны олар ниреден билсинлер?! Эйсем шолар сизиң ялы овадан, яш, атлы княгиняның небсини агырданына я-да жаныны яканына дегйәрми? Оларың шиндики булагайлыклары онлулыга элтмез. Соңы ганлы чакнышыга язар. — Доктор сыпатлы жансыз нәмедир бир затлары ятлап, пикире гитди. Татьяна болса — маңа айдян сөзлерини бу женап, мегерем, өңүнден ят беклэп гелен боларлы — дийип ойланды. — Сиз, белки, билйән дәлсиңиз, княгиня. Бирмахаллар Харьковда халкчылар диенем бир бела дөреди. Ахыры өзлери өз ялңышларына дүшүндилер, хәкимиетлер билен ылалашдылар... Ана, генералың чигнине гуш гонды. Багт гүни! Сизи ядатдым өйдйән, Татьяна Михайловна! Догрусы, мен бу йүрекдеш сөхбете чеме гөзләп, кән гарашдым... Сиз барада бизиң өрән говы пикиримиз бар. Сизи биынжалык этмегем исләмизок. Йөне... — Ол ене дымды. Хасасынын ужы билен ер дырмалады. — Өз бәхбидиңиз үчин, бизе кәбир бабатда көмек бермегиңизи хайыш эдйәрис. — Татьяна сесини чыкармады. — Ёк, ёк, диңе сизиң бәхбидиңизем дәл, жемгыетиң бәхбиди үчин, княгиня. — Татьяна дыммагыны довам этди. Агент пенснесини гөзүнден айырды-да, сөхбетдешине илкинжи ёла диканлап серетди. Онуң кирпиксиз гөзүниң ичинден гечип барян назары Татьянаның инини жүмшүлдетди. — Көмек эдермисиңиз?

— Мен жемгыете бәхбитли ише көмек этмекден гачян адам дәл.

— Ине, мунуңыз боля! Сизиң мертебәңизе мынасып сөз!.. Сизиң Манжура билен гүнде диен ялы душушяныңызы билйәс...

— Манжура мең гоңшым...

— Ёк, хәзир бизи Манжура гызыкландыранок. Оны биз бирчак капаса салнан бедене хасаплаярыс... Онсоңам бир зады ядыңыздан чыкармаң, Татьяна Михайловна, сизиң дурмушыңыз бизе оңат мәлим... Хәзир бизи Манжураның үлпети, гачгак студент Наум гызыкландыряр... Сиз оны оңат танаярсыңыз ахыры?!

— Ядыма дүшенок.

— Бейле дәл болаймасын?

Доктора меңзеш агент ене-де эсли гепледи. Студентлери аздырян шол бихепбе Наумың икинжи майда университетиң багында болан митингде полицияның [illegible] ужыз сыпандыгыны, шол гиже-де [illegible] бир ере гумат боландыгыны айдып берди.

— Сиз не [illegible]? Бир гачгак студенти гола салып билмеги [illegible]? Икинжи майдан бәри ярым йыл болуп барыр ахыры!

— Эйсем онда оны танаян экениңиз-дә?

— Танамок. Белки, студент үйшмелеңлеринде гөренем болмагым мүмкин. Эмма өзүни танамок...

Сабры гачан жансызын йүзи үйтгеди. Шонда-да ол гахарыны өз ичинде сакламагы башарды. Чалажа йылшарып, Татьянаның кесирлиги, хамала, оңа хич хили тәсир этмейән ялы гепледи:

— Саг болуң онда, Татьяна Михайловна! Мен гит-

дим. Жуда зерур болсаңыз, белки, чагырарыс. Йөне онат ойланмагы мен сизе маслахат берйән. Сиз асыллы машгалада тербие алан адам. Онсоңам охранaое отделениеде сизиң садык гулуңызың бардыгыны унутман. Мен сизи гораян перишде. Адью!

Ол чала эпилип, цилиндрини ёкарык галдырды-да, ювашлык билен йөрәп гитди. Бирнәче әдим йөрәнсоңам, бирден ызына гаңрылды, гүне ялпылдаян хасасыны Скобелевиң ядыгәрлигине тарап узадып, Татьяна гөз айлады. Шол адамың сарпалы хатырасыны унудаймагың диен ялы ышарат этди...

Доктор сыпатлы жансыз өзүнден араны ачан бадына Татьянаның ысгыны гачды. Бейле бела ол өмрүнде илкинжи гезек учрады. Йөне Татьяна бир бәбатда ялңышярды. «Сизиң садык гулуңызың бардыгыны унутман» диен нәтаныш йөнекей бир жансыз дәлди, ол жандармерияның хас улурак гыргысыды. Ол апатлы дузакдан сыпды. Сыпдымыкабери? Хер халда, хәзир-ә сыпды. «Жуда зерур болсаңыз, белки, чагырарыс» ...Эйсем йөне гезип йөрен адамы ислән махалы чагырыбермәге охран бөлүминиң хукугы бармыка? Шу гүне ченли Татьяна хачан, нирә ислесе, гөзсүз батырлык эдип, барыберйәрди. Бири оны ызарлаяндыр өйдүп, галапың гөвнүне-де геленокды. Хәзир вели бейле дәлдигине дүшүнди. Өзүниң гөз астына алнандыгына аңы етди. Эйсем-де болса, ол хәзир-ә гапана дүшмеди. Аман сыпды...

Мундан бейләк өзүни жандармерияның ызарлажакдыгына вели Татьяна инди шүбхеленмейәр. Бирденем йылгырды. Бу ачыш оны горкузмады, гайтам, бирхили гылавландырды. Эгер оны элинден иш гелйән адам хөкмүнде ызарлаян болсалар, диймек, ол герекли адам! Калбында тәзе хыжув галкынды. Горкулы сөхбетдешиниң гиден тарапына ене бирёла гөз айлап, Татьяна гөни өйлерине бакан йөнелди. Өйүне гелибем, ысгынсыз халда кровадында сүйнди. Сәхелче салымданам үшүдип башлады.

Бу сапар Татьянаның нәхошлугы узага чекди. Гыздырды. Үшүтди. Хер гиже диен ялы бири-биринден гең, гэсин дүйш гөрүп чыкды...

Дүйшүнде Манжура габат гелйәр. Ол Татьяналы

керт гаяның гырасына элтйәр-де: «Бөк шу ерден!» диййәр. «Нирә?» «Гэреңокмы, өңде әпет деңиз чырпынып ятыр. Дурмуш деңзи шол. Бөк ичине ,горкма-да!» «Горкян, Манжура». «Нәмеден горкяң?» «Гарпышык-гырлышыкдан горкян, Манжура...»

Татьяна тисгинип ояняр Соң узак вагтлап уклап билмән, петиге середип, аркан ятышына өз булашык дүйшлерини ёрҗак боляр. Арман, хич хили маны чыкарып билмән, ахыры межалсыз халда ене иркилйәр. Эртеси агшам ене тәзе дүйшлер гөрйәр...

Эгрем-буграм болуп, улы обаның илерсинден акып ятан деряның гүзери гызыл гүләлек болуп дур. Шол ләлезарлыгың ичинден бирден гедай гызжагаз чыкяр. Шол Успенский ыбадатханасының өңүнде гөрен иглиже гызы! Өзем жотдажа ак көйнекли. Аякъялаңач, Татьянаның өзүне меңзәп дуран эйжежик начар. Чага сырдам бойлы гайыңлардан сайланып, Татьяна горка-горка якынлашяр-да, кичижик элини серйәр. Гөзүнден яш пайраяр. Бирденем кепдерә дөнүп, асмана учяр Асуда асманда акжа булуда өврүлип, гөзден гайып боляр...

Ене бир гиже Татьяна аңырсына гөз етмейән ымгыр чөлүң ичинде гөм-гөк салгым гөрйәр. Салгым оңа ыкынлашдыгыча гызаряр. Бирденем ол теке гызына өврүлйәр. Ябаны чөлүң ичинде ол батыр казак Омель-коның дәл-де, Татьянаның якасындан аслышяр: «Уям, мәхрибан илдешим, Таня жан! Халас эт мени!..» Шол пурсатда-да бир ерден Татьянаның сөйгүли «Миража» пейда боляр. Татьяна начар илдешини ата мүндүрйәр. Ат гапат ачяр. Ябаны чөл Яуза дерясының кенарындакы Лефортово токайлыгына дөнйәр...

Шейле булам-бужар дүйшлериң соңы гелмеди. Хер сапар басырганың оянында-да, Татьяна өз башужунда селләсиз отуран Оксананы я-да нотариусың иркилйән токаржа гызыны гөрйәр...

Татьяна октябрь айының ахырында аяга галды. Шонданам Крыма гитди Гара деңзиң кенарында бир айлап гымыз ичди. Симеизден Оксана ызлы-ызына хат язды. Эмма өзи шондан соң Харькова гайдып гелмеди.

ГЫЗЫЛ КӨЙНЕК

Татьяна хер бир дабанына тени өвренишен отагының гиң пенҗиресинден дашарык середип дур. Дашарда гар ягяр, чакыр шемал шувлаяр. Асман гөркенок. Пенҗирәниң габат гаршысында узалып гидйән даражык көчәниң чеп бурчундакы бутхананың депеси чишли гуммези эййәм агарыпдыр. Энче йыл шондан озалкысы ялы, бу гүнем гуммезин гершинде гаргалар гаймалашярлар.

Хава, дашарда гар ягяр. Татьяна гары говы гөрйәр. Гөвнүне болмаса, хер гезек гар яганда дүнйә тәзеленйән, шәхерем тәзе, пәкизе лыбас геййән ялы боляр. Эмма бу гүн гар онда бейле дуйгы дөреденок. Гар оны шундан энче йыл озал, онуң он алты яшының долан гүнүнде бегендириши ялы бегендиренок. Пенҗирәнин айнасыны дырнаҗаклаян шемалың шуввулдысы-да Моцартың ноктюрнына дәл-де, ач мөҗегин уввулдысына меңзейәр...

Татьянаның Москва гайдып гелели бәри инди ики хепде болуп баряр. Ол өңки Москвасына, өңки ләлик дурмушына гайдып гелендирин өйтди. Эмма гечен ики хепде онуң өз чакының гаты ялңышдыгына гөз етиртди.

Москва гелип, отлудан дүшен бадына оны багрына басан гаррыҗа энекеси: «Вах, бикәм, эзиз балам, бимахал чагы, гаты бимахал чагы гелдиң» дийип хамсыкды. «Нәме үчин, Белли?!» Момбелли җогап бермеди. Экипажа мүненсоңларам Татьяна өз совалыны эрҗеллик билен гайталады. Тә өйлерине етйәнчәлер, узакдан гелен бикесиниң чигнини, сачыны сыпалап Момбелли бир гүлди, бир аглады. Каретаның узынсов пенҗиресиниң гөгүмтил тутусыны сырып, гыбырдылы көчелере небсевүр сын эдйән Татьянаның ахыры сабры гачды. «Москва нәме болды, энекәм?» «Москва от ичинде, гызым! Москва от ичинде. Таңрының өзи горасын, кыямат гопяр».

Өе гелеңсоңларам ыхласлы кемпир «Татьяна-Несмеянасының» төверегинде ик ялы пырланды. Өйде ол Татьяна кән затлар барада өз билшиче үзлем-саплам гүррүң берди. Ишчилериң, асла, әхли гарамаягың өз хожайынларына, оларың Алы Хезретлери патышаның хут өзүне гаршы гозгалаң турузяндыкларыны, Кудринский мейданындакы базара баранда питнечилериң полиция билен чакнышыгыны өз гөзи билен гөрендигини екән-екән айдып берди. «Дүнйә дүндерилҗек, бикәм. Дүнйә дүндерилҗек. Не худайың газабындан горкярлар, не гудратлы патышаны сылаярлар».

Москвадакы дыгысыз башагайлыгы Татьянаның өзем инди ики хепдеден бәри гөрйәр. Гөрйәр, эмма хәзирки ёвуз ягдайда өзүнин нәме этҗегини, нирә баш урҗагыны биленок. Шол себәплем йүреги ене көне достларыны — Денис Батурини, Бодисконы күйсейәр. Шолар барыны билйәндир дийип, чак эдйәр. Эмма олары инди ниреден тапҗак?

Хава, инди Татьянаның өңки Москвасам, өңки дурмушам, өңки достларам ёк. Догрусы, инди онуң өзем өңки Татьяна дәл. Бир вагткы шовхунлы особняк-да инди ичини гысдыряр. Гум-гуклук. Инди бу улы особнякда диңе Натали дайзасы, Момбелли, агсак атбакар Пантелеймон билен халыс күйкерен, сакав багбан Самсон яшаяр. Бу өзгеришликлер-ә бейледе дурсун, хатда хәзирки ягып дуран гарам Татьянаның гөзүне гөгүмтил-ак дәл-де, гарамтыл, тикенли болуп гөрүнйәр. Умуман, Татьянаның гөвнүне болмаса, Москва гайдып гелели бәри гөзе гөрүнмейән бир шумлук онуң сөбүгине дүшүп йөрен ялы. Бу вехимли дуйгы она гиҗе-де ынҗалык беренок.

«Москва от ичинде... Дүнйә дүндерилҗек, бикәм. Дүнйә дүндерилҗек...» Бичәре кемпирин йүреги ярыларйҗак боляр. Татьянадан далда гөзлейәр. Татьянаның өзи кимден далда гөзлесин?! Татьянаның өзүниң хәзир хич затдан баши чыканок ахыры! Тютчевиң гошгусы ядына дүшди. Додаклары чала пышырдады:

> Руссия акыл билен дүшүнйәймек кын,
> Аршын билен өлчеҗек болмак бидерек,
> Онуң өзүне махсус дуркы-айратын,
> Руссия диңе бир ынанмак герек...

— Эзизим, бикәм, кофей тайын!

Татьяна ызына өврүлди. Ич ишикде пейда болан ак өңлүкли Полина Ивановна Момбеллиниң, мәхрибан энекеси Беллиниң гүбарлашан мавы гөзлерине дыкгат билен серетди. Гөр, бичәре сәхелче йылда нәхили өзгерипдир! Бойы өңкүсинденем келтелен ялы, дыкызҗа гөвреси гуран лимона дөнүпдир, чигинлери чөкүпдир. Гасын басан гиң маңлайы хас-да түңнерипдир, тегe-

лек йүзи гавун ялы торлапдыр. Дине мавы гөзлериниң мәхирли назары үйтгемәндир! Татьянаның хәзир барагада, онуң элинден, келтежик бармаклы, чаласын, ишевүр элинден, гүлүмсирейән горлы йүзүнден огшасы, сыпаласы гелди. Эмма эжизләп, агларын өйдүп, өзүни зордан саклады.

— Мерси, мәхрибаным! Хәзир барян...

Чагалык хем етгинжеклик йылларында, соңра институтда окаярка-да Татьянаның гөзлеги екеликди. «Гамгын гөзли Светаныңам» хәсиети шейледи. Ядына дүшйәр, ол икиси институтың саялы аллеясындакы әпет гайының астындакы узын отургычда энче вагтың довамында бири-бирине екеже сөзем айтман, отуран билйәрди. Херси өз ой-пикирине гүмра болярды. Дине соңкы йылларда Татьяна көпчүлиге өвренишди. Инди екелик онуң ичини гысдыряр. Шү чола, тукат особнякда ене-де гөчгүнли яшларың шовхунлы жеделини эшидеси гелйәр...

Татьянаның дуйдансыз гайдып гелмегини княгиня Наталья Владимировна гатыбир геңем гөрүп дурмады. Чүнки княгиня хөчжет гызың махал-махал хокга чыкаряндыгына онуң чагалыгындан бәри белетди. Эйсем-де болса, өзүниң гайдып геленине Натали дайзасының нәхили гарандыгыны — бегенендигини я гынанандыгыны — Татьяна шу гүне ченли долы айыклап биленок. Белки, Момбелли ялы, онуңам «бимахал чагы гелдиң, гызым» дийййән болмагам мүмкин. Харькова сейрек гелйән хатларында дайзасы — сени гаты гөресимиз гелйәр — дийип гадырсыраярды. Йөне, Татьянаның гөвнүне болмаса, дайзасы оны шу сапар гөвүнсиз гужаклан ялы болды. Ким билйәр, белки-де, бейле-де дәлдир. Белки, Татьянаның йүрегине шейтан мүнкүрлик дуйгусыны аралашдырандыр?

Момбеллиниң вели шол өңки болшы. Гирсе-чыкса, ширин дили дүр дөкйәр. «Мениң тайсыз, бикәм. Мениң мәхрибаным! Гөр, сен нәхили гөрк ачыпсың!..» Гараз, ол Татьяна-Несмеянасының дашында пелесаң уряр, сыпынса, Татьянаның янына гелйәр, геплейәр, гөвүнлик берйәр, чигнинден, сачындан сыпалаяр. Татьяна бу мәхирли йүреге нәхили ягшылык билен жогап бержегинем билмән, гызаряр, алжыраяр.

Илкинжи агшамлар Натали дайзасы Татьяныны өз янындан хич яңа гойбермеди. Гүрарып галан бу улы особнякда дайзасының халыс екесирәндигини Татьяна онуң хер бир сөзүнден анды. Олар пешенели безеги көнелишен мыхманханада, гырмызы махмалы гөвшүлләп юмшак күрсүде орнашып, гиҗәниң бир махалына ченли икичәк гүрлешип отурдылар. Шелпели люстраны-да якмадылар. Бүрүнч шемданда янян шемлериң ышыгы билен ондулар.

Дайзасы Москвада мөвч урян «булагайлыклардан» вейренди.

— Мен хич зада дүшүнемок, Таня. Шум хабарлар думлы-душдан эшидилип дур. Горкымдан газет окамамам гойдум. Нәхили дүшнүксиз замана болды би?! Эй, таңрым! Чыкан ериң гох, гыкылык, митинг, демонстрация. Гәби азан гарамаяк гүнде бир хокга чыкаряр. Бу нәме болдугы? Бу нәмәниң аламаты? Шәхере чыкмага-да горкян, Таня жан. Графиня Орлова Крыма гөчүп гитди... Хол гүн зерур ишим чыкып, гелнежемин янына гидип гелдим. Вуай ву[1], энче көчеден эврүм берип гечмели болдук. Шейле, гөгерчиним! Питечилер хырын-дыкын. Башымыздан беланы худайың өзи соваверсин! Сретенкада, Арбатда, Плющихеде, Цветной бульварда, эдил өз якын янымызда — Малая Бронныда, гараз, чар тарапда демонстрация гүряр-ләр... — Княгиня сөзүне дынгы берди. Татьянаның гасын чытылан йүзүне дыкгат билен серетди. Узакдан гелен гызың ченденаша горкуззандырын өйдүп, ховсала душди. — Худай бәрыны дүзелер, Таня. Белки, жуда мен айдышым ялы дәл-де дәлдир. Белки, мен — горкакана гоша гөрнер — өйдәндирин. Ич чайыны, ич!.. Сениң диңлемегиң дерегине йүм ширап отырын.

Татьянаның болса гүрлеси гелевок. Ол дайзасының айдан затларындан мәни чыкаржак боляр. Харьковда гөрен вакаларының Москвада-да гайталаняндыгына гең галяр.

Шейдип олар агшамлар кофедир чайың башында икичәк гүрлешдилер. Эмма хич хайсам бири-бириңе йүрегини ачмады. Бир агшам Татьяна мыхманхана гиренде, дайзасы оны еринден туруп гаршылады. Элиндәки телеграмманы узатды.

[1] Гөз өңүне гетирйәрмиң? (французча).

— Икимизи Петербурга мыхман чагырярлар... Лондондан гелипдирлер...

Кагызы гербли телеграмма Аделинаданды. Татьянаның йүзи ягтылды. Жаханкешде жорасының шадыян сеси гулагына гелди..

— Гидйәсми, эйжежик гумрым?

Ах, ол Аделинаның дәл-де, эжесиниң сеси экени!

— О, ма шер тант![1] Аданы гаты гөресим гелйәр. Онсонам Эрмитажы... Айтсана, дайза, хий, Ада икимизиң достларымыздан гелип-гидйән ёкмы?

— Кәте шол китапхон гөрүнйәр.

— Хайсы китапхон?

— Чыпар. Фон дер Нудельман-Кранкериң оглы — Бодиско.

— Ниреде гуллук эдйәр ол?

— Гуллук этсе, китап окармыды? Дагы эдере иш тапмансоң, китабы элинден дүшүрмән, сөведеңләп йөр-дә! Өзүң белет ахыры, ол бадыхова пелсепә өкде... Йөне мен шол йигидиң садалыгыны халаян. Дайың арадан чыканда-да хызмат барыны этди. Какасынам алып гелди. Әхли ерде өңе дүшдүлер...

Татьянаның йүзи ене гамашды. Натали дайзасының адамсының доганогланы, отставкадакы полковник Тихон Демидович Буслаев оны дийсең говы гөрйәрди. Онун патасына гелип билмәнлигине Татьяна хенизем ахмыр эдйәр. Дайысының арадан чыканлыгы барадакы телеграмманы аланда онуң өзем дүмевләп ятырды... Москва гелен гүнүниң эртеси ол дайзасы хем Момбелли билен Ваганьков гонамчылыгына гидип, дайысының дашы демир айманчалы мазарына гүл гоюп гайтды.

— Ах, мәхрибаным, хемме зат өз ислегиң ялы болуп дурмы?! — Княгиняның гоянсы сесинде чәксиз тукатлык дуюлды. — Яшасаң, эрте билерсиң, гөвүн ислегиң бир зат, хакыкы дурмуш болса башга бир зат боляр. Бендеси чак эдйәр, худай хак эдйәр дийипдирлер. Яталы инди, мәхирлим. Эртирем ёл шайыны тутуп угралы. Мениңем Тенечири гаты гөресим гелйәр!

— Менем эртир Бодисканы гөзлежек.

— Хош онда! Гижәң рахат болсун!

— Мерси, ма тант! Гижәң рахат болсун!

[1] Элбетде, жана-жан дайзам! (французча).

...Ёк, дайзасы оны гаршыланда гөвүнсиз гужакландыр өйдүп, Татьяна, мегерем, ялңышяр. Ол йөне өз гөвнүне геләен боларлы. Хич хачанам дайзасы оңа игенмез.

Бу мәхирли адамлардан нәгиле болара Татьянаның хакы ёк. Инди ол муңа хасам говы душүнйәр. Хоссарлык эдип билдилер. Дүнйәде эне-ата мәхринден ләкизе, гаразсыз сөйгиниң ёкдугыны Татьяна инди оңат билйәр. Эне-ата перзенди чөлүң — сувы, өсүмлигиң — Гүни сөйши ялы сөййәр. Бүргүдиң өз ганатындан кирей ислемейши ялы, эне-ата-да зүрядыны хич бир муздсуз сөййәр. Арман, ол сөйги Татьяна несип этмеди. Татьяна эне-ата сөйгүсиниң мәхрини гөрмеди. Эйсем-де болса, ол асыллы ховандарларың элине душды. Олар сәхра гызыны гайры саймадылар. Ким билйәр, белки, шол ёвуз гүнде, ганлы-гарпышыклы галада ол рехимдар солдат Родиона душмадык болса, графиня Елизавета Дмитриевна билен генерал Скобелев дадына етишмедик болса, етим гызың ыкбалы нәхили боларды? Ол ниреде, нәхили яшарды? Ким боларды? Алла билсин!.. Натали дайзасына гылдан агыр сөз диймәге я ондан гөвни галмага Татьянаның баханасы-хакы ёк.

Хәли-хәзире ченлем өзүниң кыяматлык атасы генерал Скобелевиң өмүрлик багышлан мирасының хем-де кыяматлык энелиги княгиня Елизавета Дмитриевнаның довамлы мадды голдавының хасабына яшап йөрендигини Татьяна ялңындан чыкаранок ахыры! Ыкбал оны нирә әкитсе-де, бу өе, бу адамлара перзент миннетдарлыгының дуйгусы Татьянаның йүрегинде хич хачан кемелмез. Эйсем ыкбал оны инди нирә әкидиң билер?..

Татьянаның непис бармаклары клавишден клавише товсакласа-да, саз онуң хәзир рухуны гөтермеди. Ол хайсыдыр бир ноктюрны иргинсиз гайталап отуранлыгыны-да дуймады. Эгер хемише шадыян мугаллымасы синьорина Изабетта хәзир онуң янында болса: «Аллегро, гара гөзлим, аллегро!» дийип сачындан чекерди...

Ол еринден туранда гаршысында сәгинип дуран дайзасының балкылдаян гөзлерини гөрди. Татьяна: «Нәме үчин дайзам о б а р а д а менден хич зат соранокка — дийип ойланды. — Я дердини гозгамайын диййәрмикә?»

— Нәме, сен ятмага гитмединми?
— Укым геленок, дайза.
— Хич зады гайгы этме, эйжеҗик гумрым!..

*

Эртирлик эдиненсонлар, Татьяна Бодисконын гөзлегине чыкҗакдыгыны мәлим эдип, еринден турды. Дайзасынын — Пантелеймон билен гит — диен теклибинден ол чүрт-кесик боюн гачырды. Момбелли оны дервезәниң агзына ченли уградды. Дервезә етенлеринде Татьяна энекесиниң элинден тутды:

— Белли, эйсем онда Родион мен гиделим бәри бир гезегем гелмедими?

— Гелмеди, бикәм.

— Хатам язмадымы?

— Вах, мениң мәхрибан гумрым, мужик нә хат язямы?!. Кән эгленмегин! Көчеде үйшмелен гөрсең, совлуп гечгин!

Трамвайдан трамвая гечип, Татьяна узын гүнләп шовхунлы шәхери гезди. Ахырда-да банкчынын чыпар оглуны тапмады. Оларың өйлериндәки хызматкәр аҗыла дөрт сөзден ыбарат хат гоюп гайтды: «Мен саңа гарашян. Таня.»

Татьяна өз отагына гелип, янындан айырмаян хашамлы гапырҗагыны туалет столуның үстүнде гойды. Усул билен ачды. Ак парча долангы гызыл көйнеги чыкарды Родионың совгат берен көйнеги. Ёвуз гүнде эне-атасындан махрум болан үч яшлыҗа теке гызынын көйнеги. Бу көйнекден Татьяна сәхра отларынын ысы гелен ялы болды. Белки, гүләлегиң, беневшәниң ысыдыр? Белки-де, сөзениң, акбашын, гараганың... я ёвшанын ысыдыр? Татьяна ол ыслары сайгарып биленок. Эмма бу гызыл көйнекден ол сәхра отларынын ысыны аляр.

Татьяна гызыл көйнегинин йөнекейже кешдели якасынын алажа йүн багҗыгыны башам бармагы билен сүем бармагының арасында пырлады. Ким ишдикә муны? Белки, эҗеси пахыр ишендир? Инди она гызыл көйнекден эҗесинин сүйдүнин ысы гелйән ялы болды... Ол бичәрәнин ыкбалы нәхили болдука? Белки, ол багрыны паралап, энрәп-эленип, йитирен баласыны идәп йөрендир? Бей дийсеңем, шол ёвуз гүнлерем Родион онуң эне-атасыны галадан гөзләп, дерек тапып билмәндир ахыры...

Хәзир Татьяна Родион дүнйәде онуң еке-тәк, иң якын хоссары болуп гөрүнди. Оны өнкүденем бетер гөреси гелди. Көне гүнделигинде онуң обасының адыны язып гоянлыгы ядына дүшди. Ёк, ол гитмели, хөкман гитмели! Ниреде-де болса, Родионы тапмалы! Белки, Пантелеймон оңа көмек эдер?.. Родион билен гөрүшсе, өзүнин әхли мүшгил меселелери, хамала, апаңсат чөзүләйҗек ялы болды.

Бу гиҗе ол көйнегини ене-де яссыгының ашагында гоюп ятды. Уклан бадына-да тәсин дүйш гөрди.

АЯЗЛЫ ГҮНЛЕРИҢ ЯЛЫНЛАРЫ

Бодиско фон дер Нудельман-Кранкер шол гүнүң эртесем, биригүнем гелмеди. Татьянаның сабры-такады гачды. Ичерде өзүне ер тапмады. Гирди, чыкды, пенҗиреден гарлы көчә серетди... Я-да олам инди үйтгәп йөрмүкә — диен гүман оны иңкисе гидерди...

Өзүниң Бодиско дөрт сөзден ыбарат хат гоюп гайданына дөрдүнҗи гүн дийленде ахыры Татьяна ирден хич кесе дуйдурман, Пантелеймонын ховлынын бурчундакы пессеҗик тамына гелди. Дашына чал кече какылан гапыны ачандан теммәки билен гайың шепбигиниң аҗымтык ысы бурнуна урды. Дулда керпичден өрүлен печь шытыр-шытыр эдип янып дур. Эмма агсак атбакарың өзи өйде ёк. Татьяна, мегерем, ол ат ятага гиден болса герек дийип чак этди.

Татьяна узак гарашмалы болмады. Доңан гарың аяк астында ыкырдаян сесинин ызы билен кече әдикли агсак атбакар ичерик гирди. Ол ябылары иймлемәге гиден экени. Яш княгиняның хайышына Пантелеймон деррев дүшүнди. Хәзириң өзүнде ёла тайярлык гөрүп башлаҗакдыгыны айтды.

Эдил шол пурсатда-да Татьяна гыраларына пагта дыкылан айнасы дерлән пенҗирәнин дүшүндан гечип гиден узын бойлы, чигинлек йигиди гөрди. Йүреги дыгылап гитди. Бодиско! Ол ичерден ылгап чыкды.

— Эртириң хайырлы болсун, банкчынын оглы!

Самыр дерисинден тикилен телпекли, ишлиги өсгүн

сүткли, гара пальтолы Бодиско сакга дурды, ызына өврүлди.

— Ба! Бизиң гаража принцессәмиз! Хатыңы яңыжа бердилер. Илки мен сенсиңем өйтмедим! — Ол якын гелди. Нәхили рөвүшде гөрүшжегини билмән яйданды. Бирденем юмругы дүвлен саг элини ёкарык галдырды. — Салют, Таня!

Татьянаңың кирпиклериниң ужунда акжа мерженлер гөрүнди. Ол чыпары неден гужаклапды. Эмма гаршысында гайшарып дуран салыхатлы бариниң эпей кешби онуң сустуны басды. Бодиско ёгнапдыр, чигиллери яйрапдыр. Чыпар гашы гүрелипдир...

— Гирели өе, Бодиско! Чай ичели. Йылын. Онсоңам... гидели!

— Нирә?

— Москва.

— Нә биз хәзир Лондондамы? Я Лефортова сын этмәге ховлугямың? Бар ери бүз бу махал...

— Мен о ерик эййәм энче ёла бардым. Институтада айландым, бутхана-да. Яуза-да доңупдыр...

— Бә! Таня! Сен нәхили догумланыпсың?

— Нәбилйән оны?

— Дуркундан гөрйән... Наталья Владимировна өйдеми?

— Мүң йыл бәри саңа гарашяр.

Кәте трамвая, кәте-де конка мүнүп, көпленжем пыядалап, көне достлар шәхери кән гездилер, дурдулар, йөредилер, ятладылар. Эсасанам хәли-шинди дегишйән Бодиско гепледи. Ахыры Тверь көчесиниң галың гарлы чатрыгында трамвайдан дүшдүлер. Бирнәче әдим йөрәбем, кичижик бөрекхана гирдилер.

Бөрекхананың бир бурчундакы бош столуң башында орнашансоңлар, яңаклары гызаран чыпар язылып-яйрады.

— Бу ери женнет экени, Таня.

— Ери онсоң, айдыбер! Соңы нәхили болды?

— Онуң самодержавийәниң душманы хөкмүнде нирәдир бир ере сүргүн эдиленлигини соң эшитдим. Арман, такыгыны билип билмедим. Өйүнден гадаган эдилен китаплар чыканмыш. Гызыклы ери, Таня, охранканың ызчылары менем гөзләп тапдылар. Гөни университетден экитдилер. Өлиң сорагыны бердилер... Сен якобинчи Денис Батуриниң шәгирдимишиң — дийдилер. Мен бейле студенти дүйшүмде-де гөремок, бейле училищәниң барлыгынам билемок — дийдим. Самсыклыга салан болма, чыпар — дийдилер. Менем — мен догабитди самсык-да — дийдим... Университете гайдып гелемсоңам, хорматлы женап ректор: «Студентлериң башбозарчылыкларына гатнашаныңыз себәпли, сиз Москвада яшамазлык шерти билен университетден ковулдыңыз» диен гаты кагызлы буйругы маңлайыма елмеди. Хенизем ядымда, әйнекли гөзүни йылжыракладып, женап ректор маңа ак ёл арзув этди.

Сүйри табакларда гетирилен яны гаймаклы бөреге икисем ишдәмен япышды.

— Хернә какамың банк чеклери женап ректорың гаты кагызлы буйругындан өкде чыкды. — Татьяна хәвир чыпар юмругы дүвлен саг элини ёкарык галдырар өйтди. Эмма чыпарың саг элинде чемче барды. — Дадыма етди. Достумың ыкбалыны деӊ чекишмели болмадым. Эйсем-де болса, мени шонда университетден ковдулар. Шу чака ченли оны сенден гизледим, Таня...

— Онсоң нәм болды, онсоң? Айт ахыры, нәме дымяң?

— Онсоң хич зат, Таня. Чилим чекейинми?

— Чекибер! Ана, кофе-де гелйәр...

Хезил эдинип, чилим сорян чыпара Татьяна шу махал ене-де дыкгат билен сын этди. Догруданам, гызма йигит инди эпей адама меңзейәр. Гыраденже тарашланан, тегелек, сары сакгалы, локгажа мурты оны салыхатлы гөркезйәр.

Бодиско эсли салым сесини чыкармады. Сован кофесини кәте бир овуртлап, чүң пикире гитди.

— Мен, Таня жан, билер болсаң, о дүнйәнем гөрүп гелдим. Гүлен болма, гарачыным Маңа ынанай, о дүнйәде-де меңки болсун диер ялы зат ёк экени. Ин болманда, шулар ялы бөрегем береноклар, кофе-де. Көтек велин, нәче дийсең ийдим...

— Дүшнүклирәк айтсана!

— Дүшнүклиси-дә шол... О дүнйәден яңы-якында гайдып гелдим. Йөне хәзир бу дүнйә-де довзаха дөнди. — Бодиско төверегине гаранжаклады. Кафеде өзлеринден өзге адам ёк диен ялыды. Эйсем-де болса,

ол гүррүнини шу ерде довам этмеги өз гөвнүне жай билмеди. — Йөр, инди бирсалым аязам иели, Таня.

Олар кәте дүкана я кафе совлуп, Тверь көчесиниң угры билен гитдилер. Бодисконың «о дүнйәсиниң» манысына Татьяна ахыры дүшүнди.

— Сенем большевикми?

Бодиско жогап бермеди.

— Эйсем онда сен нәме ишлейән?

— Айтдым ахыры: полицияның мүсгүнсокарларының хүшгәрлигини укладян...

— Ханы сен бизде отыркак граф Дандевиле: «Биз, гадырдан, Руссияның гелжеги. Биз Герцениң жаңыны какян рыцарлар!» диййиндиңле? Мана-да соң Харькова иберен хатында — мени «гайдувсыз мерданларың кланына» кабул этдилер — диййип языпдың. чогжак болян вулканлары агзапдың. Ядыңдамы?

— Бай-бов! Яман яткеш экениң! Хенизем ядыңдан чыкармансың!

— Ягдан чыкармалы задам бар, ятдан чыкармасыз задам.

— Хак айдян, Таня... Онда сен гаты гөрме, гарындашынам болса, айдайын: граф Дандевиль пис адам. Аслында бизиң кланымызың дыр-пытрак эдилмегине себәпкәр боланам шол. Гөзүңи мөлертме, хава, шол... Мен әйнекли граф билен энче йыллап бир партада отурдым. Арман, шонда танамандырын. Ким билйәр, белки, соң үйтгәп йөрен болмагам мүмкин. Бир ерде дурян зат ёк. Эмма өзи пис адам! Хайп, Аделина ялы овадан, шадыян гызың башыны айлады. Индем полицияның департаментинде ишлейәр...

— Билйән. Оларың экиз гызы бар.

— Какасына бир меңземесинлер! Сагатсызың оглуны сатанам шол. Денисиң өзи билен туссагда отуран адамдан эшитдим...

Эсли вагтлап галың гарың ыкырдысындан гайры сес эшидилмеди. Олар Аяллар монастырының ики ганатлы, белент жайы ерлешйән Страстной мейданындан гечип, Тверь бульварының четине етенлеринде, Пушкиниң ядыгәрлигиниң гапдалында сомса сатып дуран локгажа аял гыгырды:

— Овадан бикәм! Мерхеметли женап! Сомса алың! Сомса алың! Ичи юмуртгалы, келемли сомса! Гызгынжа сомса!

Жагырт-жугурт. Жагырт-жугурт... Гардан сес чыкяр, эмма ики достдан сес чыканок...

Ол икиси хәзир диңе өз ой-пикирлерине гүмра.

Өзүни «Герцениң жаңыны какян рыцарларың» бири хасаплаян чыпар яныңдан йөрәп барян княгиня йүрегини долы ачып билмейәнлигине, хәзирем бүтин Руссия мөчберинде яйбаңланян революцион херекети онга өшгәр эдип билмейәнлигине гынаняр.

Татьяна болса дүйбүнден башга бир күйлериң көлүнде йүзйәр. Момбелли — Москва от ичинде — диййәр. Бодиско болса — Руссияда арзылы апы-тупан голайлашяр — диййәр. Эйсем муңа нәхили дүшүнмели? Дригайлоның досты өз поэмасында: «Сәхралы эдермен тайпалаң бары өврди йүзүни Москва сары» диййәр ахыры! Диймек, олар Москва умыт баглаярлар. Олар Москва ынанярлар. Москваның болса, Момбелли айтмышлайын, өзи от ичинде. Бу нәхили боляр? Муңа нәхили дүшүнмели? Бу ягдайында Москва киме, нәдип, нәхили көмек берип билер?..

Бу затлара дүшүнерден Татьяна эжиз. Сөйгүли шахырының салдамлы сетирлери ене-де онуң ядына дүшйәр:

> Руссия акыл билен дүшүнәймек кын,
> Аршын билен өлчежек болмак бидерек,
> Онуң өзүне махсус дуркы-айратын,
> Руссия диңе бир ынанмак герек.

— Сен нәме гепләнок, Таня?

— Мен бир зада дүшүнемок, Бодиско. Бир шахыр өз поэмасында әхли эжизлер Москва бил баглаяр диййәр. Москваның болса өзи булам-бужарлык. Ол нәхили иле делалат этсин?

— Мегерем, сениң шахырың тәзе Москваны, тәзе дүнйәни назарда тутандыр, Таня...

Татьяна ене узак вагтлап дымды. Ахыры олар көне особняга етдилер

— Инди хачан гелерсиң?

— Дан атып-атманка.

— Дегишген болупсың, моң ами! Белки, чай ичип, йылынып гидерсиң?

— Сагжа бол, үям! Азажык аладам бар. Бу гүнэрте Урала үграян...

— Менем эртир Родионың гөзлегине гитжек болян.

— Еке өзүңми?
— Еке өзүм. Пантелеймон билен...
— Худай оны унамаз, Татьяна! Өзүм саңа элин ёлдаш боларын. Өзүнем агсак атбакарын лагшан санясында дәл-де, банкчы фон дер Нудельман-Кранкерин кашаң каретасында гидерис! — Бодиско юмругы дүвлен саг элини ёкарык галдырды. — Адресини билйәмиң? Боланы шол!

МЕРМЕРЕ-ДАША ДӘЛ, ЙҮРЕГЕ ЯЗМАЛЫ!

«Даң атып-атманка» гелмәге сөз берен йигит шол гүнүң эртесем, биригүнем гара бермеди. Татьяна ахыры йүрегини бире баглады. Ирден чай башында шу гүн Бодисконың гөзлегине чыкҗакдыгыны айтды. Наталья Владимировна билен Момбелли өр-гөкден гелди. «Акылыны йитирен гызың» ене херси бир тарапындан япышды. Өзи гөренокмы нәме? Москвада кыямат гопяр. Бүтин шәхер баррикададан долы. Питнечилер инди көчә диңе байдаклы дәл, яраглы чыкярлар. Худайың өзи говусыны этсин! Ёк, ёк, шәхере чыкмага мейлем этме! Цветной бульварың, Садово-Каретнаяның голайындан гечер ялы дәлмиш. Пантелеймон бу гүнем беде алып билмән гелипдир. Смоленск базарында беде сатанлара ченли питнечилере гошулыпдырлар диййәр...

Дашкы гапының овазлы жаңы ызлы-ызына жыңңырдады. Татьяна лаңңа еринден галды:
— Шодур!
Онуң чакы догры чыкды. Арадан салым гечмәнкә, ол яңаклары гызаран шадыян чыпарың элинден чекип, мыхманхана гирди. Бодиско отуран зенанлар билен баш эгип саламлашды-да, юмругы дүвлен саг элини ёкарык галдырды:
— Башланды, Наталья Владимировна!
Княгиня элиндәки чайлы чашкасыны шаркылдадып столда гойды, чай чайканып дөкүлди.
— Нә-ме, баш-лан-ды?!
— Пресняда. Плющихада атышык башланды.
— Сен нә шоңа бегенйәмиң?
— Бегенмәнем дурамок, княгиня. Көне дүнйә юмруляр.

— Эй, тоба! Таңрым даш этсин!
— Сен ахыры шу дилинден бела галарсың, барин — диен Момбелли ене чая гитди.
Бодиско Татьянаның узадан чайыны алды.
— Гидйәсми, Таня?
Княгиня гызындан өңе дүшди:
— Нирә?
— Родионың янына, маман! — Татьяна гаты кән вагтдан бәри дайзасына бей дийип йүзленмейәрди, мегерем, хәзир онуң гөвнүни тапҗак болуп, гарачыны билен угур гөзлейән боларлы.
— Нәме сиз жаныңыздан ирдиңизми?
Чыпар Татьянаның дайзасыны көшешдирере делил гөзледи. Бипервайлык билен йылгырды.
— Гайтам биз жанымызы горажак боляс, хорматлы княгиня. Биз одуң ичинден оба гачып гидйәс... Таня, йөне мен сени гынандырмалы болдум. Банкчы фон дер Нудельман-Кранкер кашаң каретасыны гысганды...
Татьяна достуның сөзүни бөлди:
— Айбы ёк! Айбы ёк! Пантелеймоның санясы тайын.
— Эй, тоба! Хий, шу махалам өйден чыкып бормы?! — Ховаласы басылан княгиня йүзүни ашак салды...
Галагоплы-гохлы Москва бирчак ызда галды. Инди бу дүнйәде ак ектайлы токай билен йылчыр гардан гайры хич зат ёк ялы болуп гөрүнди. Чала авулы чакыр шемал кәте гар тозгалатды. Элде ясалан узынак санки болса адажа шогүрдап, доңан гарың сүрчек йүзүнден шол тайып гидип отыр. Санкиниң өң тарапындакы көрпечели кесе тагтаның үстүнде күйкерип отуран гоңур поссунлы Пантелеймон ызына-да гаңрыланок. Хайсыдыр бир айдыма хиңленип, өз майдалына сүрүп отыр. Арасында-да өсгүп яллы, келтежик, ёгнас аяклы, локгаҗа ябылары билен геплешйәр. Агзына-бурнуна ченли йүң шарф оранан, галың геймли Татьяна билен Бодиско болса кәтебир сөз алшып, гөверегиң тәсин пейзажларына сын эдйәр. Оларың агзындан чыкян буг чыпарың чилиминиң түссесине гарышып, эрәп гидйәр...
Гиҗөйләнлер ене бир оба етдилер. Гүр токайы этекләп отуран обаның тукат жайлары ак гара басырыныпдыр. Ак геришли агач тамлардан эмеле гелен эгрем-буграм көчелере ёлагчылар эсли салым сын этди-

лер. Обада адам яшамаян ялыды: хич ерде жанлы-жеменде гөрненок. Гум-гуклук.

Татьянаның ызы билен санядан дүшен Бодиско:

— Өзи шу оба дәлми, Таня? — диййип, өңе әтледи.

— Нәбилейин! Обасының ад-а Заречная.

— Боланы шол! Хәзир...

Шол арада ин бәрки тамдан эли бедрели, башы чалымтык йүң яглыклы, аягы кече әдикли, эгни келтекчели, ал яңаклы яш зенан дашарык чыкды. Ёлдан совлан атлы саня гөзи каклышандан, сыратлы зенан сакга дурды. Гымматбахалы геймли, даяв женаба, гараягыз ханыма дыкгат билен сын этди. Бирденем ховлудакы гуя бакан йөнелди. Бодиско-да гөни шоңа тарап йөреди. Тагтадан эдилен ташаның янына етди.

— Гөзел гелин, бир дем аяк чексениздән! Салам!

Бедресини гуйының гарлы гапагында гоюп, гулпуны яңы зынжыра илдирен зенан нәтаныш баяра хормат билен баш атды.

— Айтсаңызлаң! Хайсы оба болмалы шү?

— Заречная.

— Родионың өйи нереде?

— Хайсы Родионың?

— Диймек, шейле, уям, өз-ә усса болмалы... Бирчак солдатлыкдан гайдып гелен саллах яшулы...

— Әә! Усса болса... — Ал яңаклы зенан йүзүни ашак салды, гашлары чытылды, юваш жа сесленди. — Усса болса, хол гайракы хатарын ёкары башында Бикбулат татарын уссаханасы бардыр... Шондан сорап, баяр.

— Сагжа бол, уям!

Сабырсыз гарашян ёлдашының янына гайдып гелип, Бодиско юмругы дүвлен саг элини дабаралы галдырды:

— Айтдым-а мен хөкман тапарыс диййип!.. Диймек, шейле, Пантелеймон, сүр!..

Кәте бейгелип, кәте песелип, узап гидйән көчелерден өврүм берип, олар обаның ёкары четине чыкдылар. Бу чола ерде күдә мензеш ики саны узынсов, ак там барды. Гөзъетимде токая сеплешйән текиз, ялазы мейдан ак гар болуп ятырды. Йүзбе-йүз дуран ики тамың ортасындакы гуйының агач гапагында жоңкарып отуран гүшжагаз пысырдап, учуп гитди. Гум-гуклук. Гар басан алма агажының шахаларыны шемал

чала ыралаяр. Бу ерде адам яшаяна меңзәнок. Кемкәсинден тамларың депесиндәки турбадан түссе-де чыканок. Бейлеки өйлердәки ялы, ховлының дашының тагтадан эдилен ташасы-да ёк.

Олар саняны гуйының янында сакладылар. Ат аягының сесине өйден, мегерем, ким-де болса, бири чыкар өйтдүлер. Икисем санядан товсуп дүшди. Эмма өйден чыкан болмады. Ахыры Бодиско реңки гопуп гиден көнеже гапыны усуллык билен ачды. Төрүнде гаралып гөрүнйән уллакан агач сандык дийәймесең, дәлизде гош-голам ёкды, ерде ятан йыртык дүшегиң нәмеденлиги белли дәл. Ички тамың гапысының өңүнде кече әдик, галош, гамчы ятыр. Сандыгың бөврүне үйшүрилен гап-гачлары киршен басыпдыр.

Бодиско ызлы-ызына ардынды. Эмма сес берен болмады. Ахыры босагадан әтледи. Ички тамың гапысыны чалажа какды. Сес-үйн ёк. Ол хич зада дүшүнмән, гапыны өзүне тарап чекди. Гапы зарын жыгылдады. Ичерден кече ыслы хова хапба бурнуна урды. Тамың екеже пенжиресинден дүшйән ышык гиң ичерини ончаклы ягтылдып биленокды. Эйсем-де болса, отагың гүндогар бурчунда ики элини гулагына тутуп, дик дуран гара гөврәни Бодиско бада-бат гөрди. Ол аңрысына бакып дурды.

Гапы ачыланда, дик дуран гөвре ялта ызына дөнди. Ёгнас, чортмажык бармаклы эли билен — гапыны яп — диен ышарат эдип, ене-де аңырсына өврүлди. Бодиско алжырап, гапыны япды. Даш чыкды.

— Нәме? Ким бар? Ёкмы өзи? — Татьяна онуң эдил алкымына гелип, ызлы-ызына совал ягдырды.

— Хәзир, Таня, хәзир! Диймек, шейле, эгер мен ялңышмаян болсам, татар досты өйде...

Шол арада-да гапы зарын жыгылдады. Холпук галошыны говаллан гейип, келтежик поссуныны эгнине ясгынжак алан, сүңклек чекгелери чым-гызыл яшулы даш чыкды. Чортмажык бармаклы эллерини гиң герип, нәтанышлары сиңе сынлады. Эрни гулагына етди. Габакман гөзлери кесе чызыга өврүлди. Ахыры олара тарап бердашлы этледи-де, гадыр билен саламлашды. Бодиска эл берди.

— Намаз окаганда мишаит итергә ярами бит, барин. Малитва мишаит нельзя, барин. Ягшы төгүл. Плохо.

Чалт-чалт геплейән татарың габакман гөзи инди сувалана дөнди. Даражык маңлайлы кичижик келлеси ики яна чайканды.

— Билмәндирин, атам! Гүнәми гечин! Сиз Бикбулат уссамы?

— Мин Бикбулат булам.

Яшулы гараягыз ханыма ене бир гөз айлады.

— Бик мотор барышня! Шибко красивая барышня! Карали мина, син бит рус хатыны төгүл?

Татьяна гүлүмсирәп, баш атды-да, бир затлар дийжек болды. Эмма усса оңа гезек бермеди.

— Син бит, Татьяна Михайловна? Правда?

Татьяна ене-де баш атды.

— Айда өйгә! Зайдем домой. Мороз ведь...

— Родион ханы?

Чокга сакгаллы уссаның инчежик гашлары чытылды. Ол чакылыгыны ене гайталады-да, ябысының бойнуна арпалы торба илдирип дуран Пантелеймона тарап этледи.

Бу чакылыгың өзүне, хамала, хич хили дахылы ёк ялы, гожа атбакар өз ябылары билен гүйменмегини довам этдирди...

Мыхманлар өй эесинин ызына дүшүп, ичерик гирдилер. Отагың бурчуны тутуп дуран керпич пеҗиң гапдалындакы табуреткаларда орнашдылар. Бикбулат усса алчак хем геплемсек адам экени.

— Бишметиңни салмасаң-да болур. Шуба можно не снимайть. Күндиз мин — днём я — пичка не зажигай. Только мин тиндә ягам — ночью зажигаю. Мин сейчас чай гоям...

— Азара галмаң, усса. Бизе хәзир чай герек дәл. Ханы Родион?

Усса йүзүни ашак салды. Дулда дуран ренки нәбелли шкафындан говзан чүйше билен стакан чыкарды. Стаканлары пенжирәнин инсизже текжесинде гойды-да, лыкырдадып арак гуйды. Бирини Бодиска узатды:

— Ул кишинин ягшылыгын исгә ал эли! Вспомним беднягу добрым словом. Ягшы киши иди пахыр...

Агыр дымышыклык отагы гуршап алды. Татьянаның дамагы долды. Далжыкды. Калбы эленди. Тизрәк ачык хова, гарлы гинишлиге чыкмагың эбетейини гөз-

леди. Ёлдашынын хәзирки халыны аңан Бодиско шум хабарың тәсирини еңлетмәге ёл гөзледи.

— Сен нәме, Бикбулат усса, хем намаз окаяң, хем арак ичйәң? Мунын маңа дүшнүксиз.

— Дүнйәде дүшнүксиз нәрсә купдир, барин. Ынха мин саг эгниме ятсам, ягшы дүйш курәм, чеп эгниме ятсам, яман дүйш курәм, аркан ятсам вели, хич бир дүйшем курмим. Ери, муңа ничик дүшүнмели? Ханы айт, барин?.. Ичериме кара: дүшенсем, япынмага ёк, япынсам, дүшенмәге ёк. Муңа ничик дүшүнмели? Родион миндән он яш кичиди. Арман, миндән алдан өтди дүнйәден. Муңа ничик дүшүнмели? Ах, барин! Дүнйәде дүшнүксиз нәрсә куп... — Ол текжедәки чүйшә ене-де эл етирди. — Намазны, мин, барин, худай үчин окым, аракны исә, тапсам, өзүм үчин ичәм... Яратам... Миним кейпимиң көк болян чагы хачан дийсене... луй болганда. Нәмүчин? Шонда мин хич нәрсәни билгәним ёк. Хич нәрсәни туйганым ёк. Ягшылыгам, яманлыгам. Бүтин дүнйә гүлала-гүллүк болуп гөрүнйәр. Асуда имисалалык. Бик ягшы!..

Ахыры Татьяна чыдамады:

— Гиделиң! — дийди-де, еринден турды...

Гөзъетимде гөрүнйән токая тарап олар гары гатаң, даражык ёда билен пыядалап гитдилер. Бичәре Родион билен өзүнин яңкы тамда энче йыллап биле яшандыгыны, идәшинин оны еке ташлап гиденине үч йыл боландыгыны, оны өз эли билен элин җайландыгыны Бикбулат усса ёлбойы гүррүң берди. Онуң сөхбетинде москвалы мыхманлара дүшнүксиз татарча сөзлер хасам көпелди.

Токайың гайра себтиндәки гонамчылык ак бутхананың алкымында экени. Родионың мазарыны Бикбулат узак гөзлемели болмады. Башуҗуна агачдан хач дикилен, дашы айманчасыз мазара үчүсем седасыз баш эгди, чапгын шемал гар тозадып, зарын шувлады. Бикбулат ювашҗа дыза чөкүп, мусулман дәби боюнча аят окады. Хамсыгян Татьяна эсли вагтлап мазарың гарлы гершинден башыны галдырмады...

Гайдышынам Бикбулат усса думанлы пелсепесини довам этди. Ол худайың лебзи халал бендесинин о дүнйәде әхли гүнәсини гечйәндигини, Родионың, шексиз, бехишде дүшендигини айтды. Родион икиси первентсиз галды. Хер халда Родион ызында яңкы алма

агачларыны гоюп гитди. Бикбулат бетбагт энам эдип билмеди. Сопбаш өзи сомалып йөр... Онсоң ол эне-де Родион пахырын Татьянаны үчүрсыз говы гөрендигини, ынсаның өз хоссарынын мазарыны хич хачан унутмалы дәлдигини, ягшы адамың адыны мермере — даша дәл-де. йүреге язып гоймалыдыгыны ныгтады.

— Память нада. Исинде тутарга керәк. В память нада зарубить. Унутсаң, ягшы төгүл, Татьяна Михайловна... Бик ягшы, шибко хороший мужик иди Родион...

Дызмач мыхманларың гыссанмач мейлине Бикбулат усса чурт-кесик гаршы болды. Икинди болуп баряр. Бу аязлы гарын ичинде йүзүни гаранка тутуп, ёла чыкып болмаз Ёк, бейле еңлеслиге Бикбулат ёл бермез! Ирден өзи олары гиң ёла чыкарып гойберер.

«МЕН СИЗЕ БАКЫ МИННЕТДАР...»

Родионың өлүми Татьяна агыр дегди. Хатарлы чатрыкда ыгтыбарлы идегчисини, калбыны барха толгундырян, өрән узакдакы нәтаныш ватаны билен иң соңкы илтешигини йитирен ялы болды. Инди энче гүнден бәри ол айналып, өзүне гелип биленок. Ёгса онун чөкгүн гөвнүни гөтержек болуп, Момбелли билен Натали дайзасы хер хили ёл агтаряр.

Шәхериң баррикадалы көчелеринде атышык хенизем довам эдйәрмиш. Иң эрбедем Татьяна нәме этжегини, нәме ишлежегини биленок. Банкчының чыпар оглуныңам шол гидиши. Ызына көвленмеди. Белки, эййәм Уралдан чыкандыр...

Татьяна пенжирәнин өңүнден айрылды. Туалет столуның үстүнде дуран хашамлы гапыржагыны алды. Апалап-аяп йөрен гызыл көйнежигини элине алып, чуң пикире гитди. Оны ене өңкүси ялы режеләп, эплэп гойды. Бирденем «гамгын гөзли Светадан» ядыгәрлик галан депдери элине алды. Инди ол саралып гидипдир. Саралан депдериң сахыпаларыны агдардыгыча, Татьянаның толгунмасы артды. Ахыры ол өзүне багышланан соңкы гошгынын үстүнден барды:

> ...Унутма сен мени, сәхраның гызы,
> Өлинчәм ядымдан чыкарман менем.
> Галдырып гидели дүнйәде ызы,
> Жанна де Арк ялы болгуның сенем!

Ах, сен Света-Әлемгошар! Сен, гөр, нәмелери агтарып-гойяң? Хайсы хыялларда учяң? Жанна де Арк нире, икимиз нире?! Сен нәхили йөнтем гызжагаз, эзиз жүйкбурун жорам! «Галдырып гидели дүнйәде ызы»! Нәме ыз галдыржак? Родион ызында алма агачларыны гоюп гидипдир. Биз нәме ыз галдыралы, Света, биз икимиз?! Сен ниреде, нәме ишләп йөркәң инди? Мен ынха нәме этжегими билмән, алжырап йөрүн, Света! Төверегимде өзүмден өзге хич кес ·ёк ялы. Бүтин жүмле-жаханда ялңыз өзүм, Света...

Гапы ювашжа тыркылдады. Татьяна гапыржагыны бада-бат япды. Онянча-да Наталья Владимировна энелик назары билен ичерик гирди. Гөгүмтил сүйри букжаны Татьяна дабаралы узатды.

— Уяндан! Би-де тәзе телеграмма. Диңле! — Княгиня ара май салман, телеграмманы гөчгүнли әхенде окады. Телеграммада Аделина олара сабырсыз гарашяндыкларыны, тәзе алан жайларының тоюны тутжакдыкларыны мәлим эдйәрди. Татьянаның өзүне гелен хаты ине-гана окамагына пәсгел бермежек болан ялы, дайзасы оны чая чагырып, дерревем чыкып гитди.

Бадыховалы сөзлемлери сетираша «мамма миа!» билен безелен энчеме кагыздан ыбарат хатында бәлчик Аделина языбилен задыны языпдыр, дүнйәниң хәбарыны берипдир, той үчин Парижде тикдирен көйнегиниң үйтгешик фасонына ченли агзапдыр, эзиз уясына сюрприз дё люкс[1] гарашяндыгыны бушлапдыр. Хейхат, бу затларын хич хайсам хәзир онуң уясының үнсүни чекмеди...

«Гамгын гөзли Светаның» адының үстүнден баранда, Татьянаның йүреги жиглэп гитди. Узын кирпиклериниң ужунда акжа мержеңлер гөрүнди. Светлана барада беян эдилен хәсратлы хекаятдан ол партадаш жорасының хайсы-да болса, бир залыма зорлук билен берлендигини, онуң әриниң аялының үсти билен өз карьерасыны бейгелтмәге йүз урандыгыны, ахырда-да бейле бихаялыга чыдамадык Светаның гыш гижеси әрини өлдүрип, гачып гиденлигини, эле дүшүп, суд эдилендигини, Тобольскиде-де оны бир жандармың туссаглыкдан алып гачандыгыны, соңра оларың икисине-де өлүм жезасынын берлендигини билди... Бу

[1] кашаң сюрпризиң... (французча),

маглуматын такыклыгына Таня сәхелче-де шубхеленмесин. Шол женаятын дерневине Жоржың хут өзи баштутанлык эдипдир... Таня Петербурга геленсоң, онуң өзи барыны жикме-жик айдып берер...

Татьяна маңлайыны хатлы элиниң үстүнде гойды. Эсли вагтлап башыны столдан галдырмады. Бирденем яңкы оканларына ынанмадык ялы, хаты яңадан окажак болды. Арман, окап билмеди: эли сандырады, гөзи гараңкырады... Ахыры ол авулы хаты «гамгын гөзли Светаның» саралан депдериниң арасында эпләп гойды-да, гапыржагында гизледи.

Айнаның өңүнде дик дуруп, сачына тимар берип башлады. Мүззерме, Татьяна! Хич хачан мүззерме! Эжизлесең, эркиң элден гидер...

Ол болгар халысы дүшелен басганчаклардан ассажа әдимләп, ашак дүшүп уграды. Биринжи гата етен еринде-де Татьяна бирден аяк чекди. Толгунян Момбеллиниң өз адыны тутаныны эшитди.

— Мен оңка дүшүнйән, бикәм. Жуван чагым өз башымдан гечен дуйгы... Нәме дийсеңизләң, княгиня бикәм, өңде-де мең ялы бир кемпириң өз товугының ашагына басыран юмуртгаларының арасына өрдегиң бир юмуртгасам дүшйәр. Сон товук жүйжелерини ызына тиркәп, сонарлы мейдана чыкяр. Өрдек юмуртгасындан чыкан жүйже вели хер сапар олардан сайланяр-да, гөни көле тарап йөнелиберйәр, барып өзүни сува уряр... Татьяна-Несмеянам шу гүнлер шол өрдеги ядыма саляр, бикәм...

Үмсүмлик. Дине табагын гырасына деген чемчәниң я чаршагың шакырдысы эшидилди. Татьяна өңе йөрежегинем билмеди, ызына гайтжагынам.

— Ай, худайың өзи говусыны этсин-дә, Белли!

Шол пурсатда-да өйүң дашкы гапысының жаңы жыңңырдады. Татьяна өңе әтледи...

Бодисконы зенанлар шовхун билен гаршыладылар. Совал барыны ягдырдылар. Олар хәзир өз арагатнашыкларында эмеле гелен якымсыз дуйгыны агзыбирлик билен унутмага чалышян ялыдылар.

Тегелек столы ховурлы көзи онат гызаран моруң хас якынына сүйшүрдилер. Ынжалыксыз хысырдаян Момбелли чүйше гапаклы кофейниги яңадан демлемек үчин кухня гитди.

...Ювашжа геплейән Татьянаның:

— Мен, Бодиско, инди газаплы гирдаба дүшен ялңыз елкене меңзейән. Толкун мени пырлаяр, бир эйләк, бир бейләк зыңяр — диен сөзлери моруң көзүни өлчерйән княгиняның гулагына илди. Наталья Владимировна диңширгенди, эмма өзүне үнс бердирмежек болуп, көз өлчермегини довам этди. Онуң яңкы сөзүң соңуны эшидеси гелди. — Кәте-де өзүми чайың йүзүне даман яг дамжасына меңзедйән. Чайың йүзүнде пөкгерип, гайып йөрүн. Эмма чая сиңип, гошулып өтегидемок. Дурмуша дүшүнип, гошулып билемок...

Моруң янындан айрылан княгиня Татьяна билен мыхманың өзара гүррүңиниң акымына ховлукмач бөвет басды:

— Худая шүкүр, пәли азан питнечилер ахыры көшешдилер өйдйән?

— Атышык оды өчди, Наталья Владимировна. Эмма ар оды өченок! Ар оды яралы йүреклерде янып дур!

— Ене-де шол бадыховалы пелсепе! Сен дүзелжек дәл, мон ами!

— Вах, мен дүзелйән, княгиня! Дүнйә дүзеленок! Айбы ёк, таяк гелйәнчә, юмрук! — Бодисконың юмругы дүвлен саг эли ёкарык галды. — Хер халда инди Руссияның өз парламенти бар!

— Булагайлык ятса боляр, әзизим! Өйде букуп отурмакдан без болдук...

— Мен какамы ырдым, Наталья Владимировна. Ахыры эчилди. Нәтсин-дә, еке дикрары мен!.. Цюрихе гидйән!

— Нәме үчин?

— Гелинлик гөзлемәге!..

Татьяна чыпар достуның жегүлик үчгүны үчганакжаян гөзүне ынамсыз назар билен серетди:

— Ханы сен Урала гидйән дийдиң-ле?

— Дурмуш толкуны, Таня, менем бир эйләк, бир бейләк зыңяр... Хошлашмага гелдим...

— Визем биригүн уграяс. — Наталья Владимировна Татьянаның узадан гызгын кофесини алды. — Мерси, мәхрибаным! Граф Дандевилиң көмеге иберен адамлары гошлары даңып йөрлер. Худай ёл берсе, биригүн ирден уграяс! — Княгиня кофесинден овуртлады-да, гүлгүн обойы солушан гиң отагың диварларына, көпден бәри якылмаян шелпели люстра гөз айлады...

Ондан-мундан эдилен бөлек-бучек сөхбет ене эсли салыма чекди. Бу машгаланың өзүне эден хормат-хеззетини хич качан ятдан чыкармажакдыгыны айдып, дашары юртдан гайдып геленсоң, өни билен Петербурга бармага вада берип, Бодиско ахыры мәхирли хошлашып гитди.

— Ма тант, мениң сизден... сенден улы хайышым бар...

Наталья Владимировна толгуняң гыза гөз астындан гарады.

— Диңлейән, Тань!

— Маңа ики гүнлүк ругсат бер!.. Жорамыңка мыхманчылыга гидип-гелейин... Гөрүп гайдайын...

— Шу гыссагарадамы?! Билйәң ахыры, биз...

— Мен артык эгленмежек боларын... Мен хөкман гитмели...

Бу сапар үмсүмлик узага чекди. Наталья Владимировна йүрегинде йыгшырып йөрен ваввалы совалыны ахыры сересап-сыпайычылык билен орта атды:

— Эзизим, нәме үчин сен маңа хич зат айдаңок? Гелениң бәри гарашып йөрүн...

— Нәме айдайын, ма тант?

Дайзасының совалына Татьяна, элбетде, деррев дүшүнди. Эйсем-де болса, өзүне якымсыз сөхбети ага-замажак, көне дердини гозгамажак болуп, дүшүнмезлиге салды. Шол бир вагтың өзүнде-де дайзасына жогап бермезлиги өзүне айып билди, эдепсизлик сайды. Басык сеси өрән тукат чыкды.

— Түвелей турды, ма тант, айланды-көвленди, өзүн билйән, гечди гитди. Башга нәме айдайын мен?!

— Гызың нәхили болды?

— Маңа бермеди. Шунча багрымы параладым... Обада. Лежневода...

— Инди нәхили боларка, мәхрибаным?

— Акылым чатанок, дайза. Французлар: си жёнес саве, си виейес пуве[1] дийипдирлер...

— Хак айдылан сөз, гызым! Болжага чәре ёк. Бүдремейән ёлагчам ёк... Йөне сен бойнуңы бурма. Сениң гелжегиң өңде. — Наталья Владимировна Татьянаның еңсесинден гелип, чала гужаклады, онуң шабрам гара

[1] Кәшгә яшлык — билйән, гаррылык — башарян болса!

сачыны мылакатлы сыпалады. Татьянаның кирпиклериниң ужунда пейда болан акжа мерженлери ол, элбетде, хәзир гөренок. — Ынха, аман-саг пайтагта ашалы...

Дайзасыны улы гайга гоян Татьяна диен вагты гайдып гелмеди. Ховсала дүшен княгиня — гөвүн ислеги бир зат, хакыкы дурмуш болса башга бир зат боляр, бендеси чак эдйәр, худай хак эдйәр — диен көне пелсепесини гайталап, өзүне гөвүнлик бермәге межбур болды. Татьянаның хайсы «жорасыны гөрүп гелмәге» гиденлигини княгиня, элбетде, чак эдйәрди. Агыр дердиниң авусыны диңе өз йүрегинде саклап, гөрер гөзден, янра гыбатдан гизләп билйән сәхра гызының чыдамлы мертлигине княгиня өз яныңдан гуванды. Бу бабатда ол Наталья Владимировнаның өзүне меңзейәр. Эмма шейле-де болса, бу буйсанч княгиняның үижүсини азалдып билмеди.

Татьяна Санкт-Петербурга уграмалы гүнлериндеч бир гүн гечевсоң, авулы аязлы гушлук чагы гайдып гелди. Дайзасы йүзүни далар өйтди. Эмма Наталья Владимировна языклы гызы билен хошамаглы саламлашды-да, «саг-аман гелдиңмиден» башга хич зат сорамады. Лапыкеч начарың гамашан йүзүне-де гөнүмел середип билмеди...

— Айбы ёк, бу гүн болмаса, эртир экен-дә. Ярым гүне ярыш ёк, гызым.

— Мерси, ма тант!

— Сен онда чай ич, чөрек ий-де, ёл шайыны тутубер! Менем графиня Лазовскаяны сорап гелейин. Агыр ятырмыш бичаре.

Татьяна сесини чыкарман кухня гечди. Момбелли оны гүррүңе гүймеп, мазалы нахарлады. Шондан соң тә өйләне ченли [illegible] Татьяна өз отагындан чыкмады.

Догруданам, ол хәзир гайлы деңиз гомларының гершинде гайып йөрен ялңыз елкене меңзеди. Гапма-гаршылыклы дуйгуларың толкунлары оны ондан алып, оңа зыняр. Ол отагда өзүне ер тапанок. Агласы гелйәр. Бирденем мәрекели көчә чыкасы гелйәр. Жанына яраныпп биленок. Басмарлаян толкунлардан сайланара япышалга гөзлейәр. Ханы япышалга?!

Дайзасы хол гүн — аман-саг пайтагта ашалы, галаныны худай дүзедер — дийди. Худай нәмәни дүзет-

син? Татьянанын Петербургда нәме иши бар? Нәмә ишлесин о ерде? Я-да Аделина-Тенечир билен балдан-бала ховсаклап йөрсүнми? Татьяна о ерде киме, нәмә герек?!.

Кимдир бири — дамжа тапсам, дениз дөредип билерин — диенмиш. Нәдип ол дамжадан дениз дөредип билжеккә?..

Татьяна гапыны жарка ачып, басганчаклардан ашак дүңк ясады. Көне особнягың халы дүшелен басганчаклары аягынын ашагында зарын жыгылдады...

Онун чола ховлудан чыкып гиденини хич ким гөрмеди. Йүзүни аязлы шемала чавладып, Татьяна көчеден-көчә, бульвардан-бульвара гечди. Улы шәхерде хич кес гөзүне илмеди. Оны өз ой-пикирлеринин окгунлы акымы алып гитди.

Ынсан баласынын өз хоссарларының мазарыны хич хачан унутмалы дәлдиги барада маслахат берйән Бикбулат усса хыялында ене-де онун яны билен биле йөреди... Татьяна нәме ынсан баласы дәлми? Онда нәме үчин ол шу чака ченли өз эне-атасынын мазарының гөзлегине чыканок? А, белки, олар өленем дәлдирлер? Белки, олар диридирлер? Җәхексиз-чәксиз чөлде Родион пахыр олары ниреден тапсын?.. Дири болмаянларында-да, Татьяна оларын мазарыны тапмалы ахыры! Мазарыны тапмаянда-да, ол өз ата топрагыны, өз мәхрибан халкыны гөрмели ахыры!

Эдил өң янындан зымдырылып гечен трамвайың довамлы жыңңырдысы Татьянанын бу пикирини тассыклаян ялы болды. Мавы гөзи янып дуран, түйлек гара пишик өңүнден гечди. Гечиберсин! Татьяна ызына гайтмаз! Гара пишик онуң ёлуна бөвет болуп билмез! Аслында ол нирә баряр хәзир? Хич ерик! Ол диңе өз ой-пикирлери билен далашяр. Гурсулдейән йүреги гайлы дензин гужагында гайян чарлак ялы гыгыряр. Ол шол наланын сесини кесмәге чәре гөзлейәр!..

Өзүни сөймейән, өз гадырыны билмейән, өз мертебесине сарпа гоймаян адамын өзгәни-де сөймежекдигини, өзгәнин-де гадырыны билмежекдигини, өзгәнин-де мертебесине сарпа гоймажакдыгыны Татьяна оңат билйәр.

Ол бирден ызына өврүлди. Өйлерине тизрәк етмәге ховлукды. Өйде-де она дайзасы шум хабар айтды: графиня Лазовская пахыр аманадыны табшырыпдыр.

Эйсем-де болса, агшам шамынын башында Татьяна өзүни бивеч, шадыян гөркезжек болуп чалышды. Момбеллинем гең галдырып, дайзасына айратын ыхлас билен хызмат этди. Онуң бу болшуны Наталья Владимировна өзүче ёрды: Татьяна эртир ахыры пайтагта гитжеклерине бегенйәр. Бегенсин! Гой, бирнеме гөвни ачылсын! Хәли-шинди гирип-чыкян Момбелли болса мәхрибан бикелерине Москвада ин соңкы гезек шамлык берйәндигини, шонуң үчинем шу гүн Татьяна-Несмеянанын ин халаян биточкасыны биширендигини бушлап, өзүче дегишди...

Дашарда гараңкы береййәм дүшди. Ики зенанын өзара сөхбети вели хенизем бир нобура дүшенок.

— Ма тант! — Татьяна сәгинди, элине алан бисквит бөлегини өңки еринде — табакда гойды, чайлы чашканы чала сүйшүрди. — Мен өз дуйгы-дүшүнжәм, умуман, калбым-рухум боюнча рус адамсы... Менин акылпайхас, эстетики хем ахлак кешбимин дүйбүни тутан, әлбетде, сиз... сен, менин мәхирли дайзам! Хамырыны югуранам сен. Аргажы йүвүрденем сен. Мен сана.. сизе багы бергидар! Сиз... Сен, дайза, рухы гөзеллиги үчурсыз белент, үйтгешик, тапылгысыз адамкәрчиликли хем мәхрем аял.. Менин өз бүтин барлыгымы адамлара багыш эдесим гелйәр. Менде шу ислеги дөреденем сиз..

Княгиня ина элине алан кофели чәшкасыны усуллык билен еринде гойды. Толгунян Татьянанын чала гызаран йүзүне дыкгатлы серетди. Хакына серегсең, шу өйүн ләлиги болуп эсен-уламан гызын бу сөзлеринде чәксиз миннетдарлык дуйгусындан гайры гатанч ёк ялыды. Йүрекден чыкян бу сөзлер дайзасыны бегендирмелиди. Эмма княгиня бегенмеди. Гайтам, нәме үчиндир, бу якымлы сөзлер оны ынжалыкдан гачырды. Онун йүрегинде вехимли довул дөреди.

— Сизи.., сени унутмак мүмкин дәл...

— Мерси, мәхрибаным! Менинем сени Адельден кем тутмаянлыгымы өзүн гөре-гөре гелйән... Аделиң гөзи ёлда... Несип болса, эртир ирден угралың...

— Угралың, дайза. Йөне...

— «Йөнэн» нэме, гызым?

Княгиня ынжалыксыз гобсунды. Элек-челек ойнаяв гөзлеринде вехим учгунлары гөрүнди.

— Сиз Петербурга, менем — өз үлкэме! Ене бир вадам айдайын, дайза: йүрегимиң бир бөлегинем Лежневода гоюп гидйэн...

ИКИНЖИ КИТАП

СОРАГ АЛАМАТЛАРЫ

Көп илатлы, гатбар-гат ымаратлы, шовхунлы шәхерлере гөзи өвренишен Татьяна бирден жанлы-жемендесиз чөл-беевана душене дөнди. Эдил гулагы гапылан ялы болды. Әлем-жахан гум-гуклук. Зыбрым екеган жайлардан ыбарат болан тозанлы-чаңлы шәхерде не конка бар, не трамвай бар, не-де мәрекели бульварлар. Белки, шу үмсүмлигин йүрегини дарыкдырянлыгы себәплем болмагы мүмкин, ол узын гүнләп диен ялы базарлардан сайланып биленок. Ылайта-да Теке базарындан. Онуң өвүне гүлкүси гелйәр. Ажытередир кибиң айдаймесең, аляң задам ёк, сатян задам. Эмма базара айланмакдан яданок. Хатардан-хатара, айтымдан-айтыма, ковчумдан-ковчума гечйәр. Дуряр. Сын эдйәр. Ене йөрейәр. Шовхунлы алабедерлиге хайранлар галяр. Гураксы хова-да жана якымлы. Тәзе йылын өң янындакы гүнлерде бейле майыл хова Татьянанын ядына душенок. Хич ерде-де онуң кече әдикли, галын поссунлы адама гөзи иленок.

Ине, хәзирем ол гиң гапыларының ики тарапам

ачык дукан-уссаханаларында дүмтүнишип отуран дүрли яшлы зергәрлериң хатарындан халы сатылян хатара гечди. Базарың гайра четине гырмызы жәхек болуп узалып гидйән бу хатар Татьянаны ылайта-да толгундыряр. Татьяна эйран халысы хакда энче китапда окапды. Болгар халысының үстүнде йөрәпди. Эмма хенизе ченли бейле овадан халы боляндыр өйтмейәрди. Көз ялы ловурдаян гөллериң тәсин нагышлары онуң акылыны хайран эдйәр. Эдил гүләлекли мейдандан йөрәп барян ялы. Шейле непис халылары ере язып гоймага дөзйән сатыжылара-да ол хайран галяр...

— Тэйк, тэйк, Джон! Энд доунт синк оиве, бай. Энд нот ван, бат ту эт ванс. Зе моуст бьютифул лэйдиз оф Ландон вил би эт ё фит иф нот ю вил сел ит файв таймз мо экспенсив. Ю мэй рилай эпон ми. Бай ит![1]

Татьяна сес гелен тарапа өврүлди. Бир әдим бейле янында овадан ожакбашының херси бир бурчундан тутуп, эллеринде герип, бәлчирешип дуран инлис офицерлерине гөз астындан сын этди. Шол бада-да өз угруна йөрәп гитди. Теке базарында сөвда эдип дуран инлислери ол хәзир илкинжи ёла гөрсе-де, бу ягдай шейле бир гең галмады.

Тегелек айтымда чөкүп отуран сазакдыр саман йүкли дүелериң янында Татьяна ене-де эгленйәр. Башагай хысырда улашып, гаймалашып йөрен мәхеллә сәхелче-де үнс бермән, әвмезлик билен гәвүшешип отуран дүелериң бейле бипервайлыгының себәбине дүшүнжек боляр.

Шол халатда перте-перте яңланан шаңңы сес онуң үнсүни өзүнә чекйәр. Хатдатларың, кәтиплериң хатарының бәри четинде, пессежик столуң өңүнде ики дызына чөкүп отуран башы ак селлели, эгни хыва донлы, аррыжак адам элиндәки акжа елегини — галамыны галдырып, гапдалындан гечйәнлере гыгыряр:

— Меңкиден овадан хат болмаз! Мен хатым дашадил ачдырар! Мен язан намамы окан хөкмүрован шаларам дилегиңизи битирер! Мен хатым женнетиң гапысыны ачар!.. Өзүмем арзан алян... Сыям — Бухарадан! Кагызым — Испыхандан! Гелиң, гелиң, нама яздырың, мусурманлар!..

Гүндогар! Экзотика! Хамала, Татьянаның бу пикирини тассыклаян ялы, өңүнден ене бир гадымы тәзелик чыкды. Сейреклән чал сакгаллы эңегини дызына етирен яшулы даражык ганавың гырасындакы палчыкхаятың дүйбүнде чоммалып отыр. Ол йыгыртлы йүзүни туршардып, немли гөзлерини бир ачяр, бир юмяр. Мегерем, келлеси авушаян боларлы. Сүйри келлесиниң гытык сачының ярысы сырылындыр. Яшулының үстүне абанан сырык бойлы сертараш болса билине данан чекисине пәкисини чалып дур. Бирден ол эгилди-де, яшулының ала келлесини ики аягының арасында гысды. Сертарашхана!

Азия! Экзотика!

Татьяна биалач йылгырды. Ене өне йөреди.

Эдил дүйнки ялы, бу гүнем базарың төвереги аркасы паланлы хаммалдан долы. Аңырдан атыны чаңыдып гелйән ак телпекли жигит Татьянаның ёлуны кесип, йылманчак даш дүшелен көчеден шовлап гечип гитди. Арам-арам гөзе илйән еке атлы, ики атлы пайтунлар узак ёллары сөкүп гелйән дүе кервенлериниң дениндән өтүп, думлы-душа синип гидйәрлер. Кервенлер сарайлары совуляр. Дүе дүңлериниң гүңлеч яңы бөлек толкун ата-ата, даглара синйәр.

Гүндогардан гүнбатара бакан узалып гидйән даражык, эгрем-бугрем Хыва көчесине етенде. Татьяна ене-де аяк чекди. Бу көчәниң мәхеллеси оңа үйтгешик тәсир эдйәр. Бу көче — пәле базары. Эгинлери шылхалы, эллери ораклы, аранлы, күлүңли, чекичли адамларың ичине чөкүп дуран гөзлери элек-челек ойнаклаяр. Бу авара адамлар кимдир бириниң талабан гутарына умыт баглап, тама эдип, икияна элеврәп йөрлер. Татьяна өз янындан гадымы Гүндогарың гүл-гырнак базарлары-да шу align="" тетелли боландыр дийип ойланяр.

Бишен керпич дүшелен, инсизже тротуар оны бу гүнем шәхериң меркези мейданына алып чыкды. Даш-төверегини харбы-административ эдаралар, мүндережели чиновниклериң хем-де ёкары чинли офицерлериң өйлери гуршап алан Скобелев мейданы шәхериң гөбе-

[1] — Ал, ал, Жон! Сәхелче-де икиржиңленме! Өзүнем бирини дәл-де, икисини, үчүсини ал! Лондоның иң овадан ледилери сениң аягыңа йыкыларлар. Худай бар!.. Ёгса-да бәш бахасына сатарсың... Сен маңа ынанай, дост жан! (иңлисче),

ги Шу мейдандан энчеме көче Гүнүн чыразларына мензэп, думлы-душа яйрап гидйәр.

Ген зат: Татьянанын эдил манлайына язылан ялы, Скобелевин ады дакылан мейдана ол өз өмрүнде инди үччүнжи гезек габат гелйәр! Шоларын үччүсинде-де ол «ак генералын» хайбатлы ядыгәрлигине сын эдип, чуң пикирлере улашды. Москвада, Харьковда, инди Ашгабатда-да шол ядыгәрлиги гөрен бадына «солдат шинелли энекеси» ядына душйәр. Родионын «ак генерал» баралакы пикири билен Татьянанын өз пикири галапын чапраз душйәр Бир генерал Татьяна хемише ики адам ики шахсыет болуп гөрүнйәр. Шоларын бирине сарпа гойса, бейлекисини ол йүрекден йигренйәр...

Ине, хәзирем, Татьяна кыяматлык атасынын гранитден бина эдилен хайбатлы ядыгәрлигине чан синен пъедесталын этегинден сын эдип дурка-да, бир йүрекде бири-бирине гаршы ики хили дуйгы дөреди. Шол ики дуйгы чакнышяр.

Биринжи дуйгы: Скобелев гөзи ганлы женбаз — дийди

Икинжи дуйгы: ёк, ёвуз гүнде ол сана ховандар болды — дийди.

Биринжи дуйгы: олам Македонский, Тимур ялы таланчы, гөр, ол нәче или вейран этди, юмурды — дийди.

Икинжи дуйгы: ёк, олам Македонский, Тимур ялы, бир эли билен юмурды, бейлеки эли биленем дикелтди. энче биналар салдырып гитди. Түркменистаның Руссия бирикмеги түркмен тайпаларынын өз араларындакы ганлы гарпышыкларын соңуна чыкды, түркмен топрагыны таланчы гоңшуларын довамлы зулмундан халас этди, чөлүстана демирёл гелди — дийди.

Биринжи дуйгы бу делили гөвнежай билмеди: сен — дийди — женбаз генерал билен сада рус халкының арасында парх гоянок — дийди. — Түркмен халкына шол ягшылыклары генерал Скобелев дәл, тутуш рус халкы этди — дийди. — Бир я ики генералдан, бир я ики губернатордан рус халкы болмаз — дийди.

Татьянанын гөвнүне болмаса, шу пурсатда атлы «ак генерал» гымылдан ялы болды. Ол бу мешхур серкерде. өз кыяматлык атасына болан хакыкы дуйгусыны шиндизем айгытлап биленок...

Асмана булут инди. Татьяна йүзүни ашак салып, ювашжадан өңе этледи. Гин мейдандан нызам билен

гечип барян солдатларың ротасы айдыма гыгырды. Шемаллы ягыш чиснэп башлады.

Татьяна ахыры өз яшаян «Гранд-отель» мыхманханасына гелди. Халы дүшелен тагта басганчаклардан ёкарык этләп угранда, ашакдан оркестрин чаляи фокстротыны эшитди. Дине шонда ол өзүнин шәхерде дедигини дуйды.

Өз номерине гиренде сүнни хасам енледи. Гызыл атлас ишликли гара махмал плащыны чыкарып, пенжирәнин бир гөзүни ачды. Этеги инсизже. гара фетр шляпасыны-да плащынын янындан асды. Столун үстүндәки говзан чүйшеден булгура гуяп лимонадыны ховлукман, оврутлап ичди...

Ине, ол ахыры гелди. Нәме үчин гелди? Инди нәме ишлемели? Нәмеден башламалы? Киме йүз тутмалы? Хич хайсынам биленок. Дайзасы өз жорасынын Ашгабатдакы гелни графиня Томашевская хат берип гойберди, көмек эдер дийди. Графиня болса адамсы билен Дашкенде гидипдир. Гуллукчылары хачан гелжеклеринем ачык айдып билмеди. Татьяна дайзасынын хатыны оңа гоюп гайтмага межбур болды. Ондан бәрем үч гүн гечди... Өз-өзүне гахары гелйәр. Ол бу ерин көче өлчемәге геленок ахыры! Онуң өз гөвнүне бу ерде оңа сабырсыз гарашылян, оңа үчүрсыз мәтәчлик эдилйән ялыды Эмма гелип гөрсе, оңа гарашянам, оны күйсейәнем ёк. Ол инди, догруданам, гайлы дензе дүшен ялңыз [illegible] мензеди. Инди өзи кенара чыкмалы! Инди өзи өзүне ёл ярчамалы!

Гараңкы мәзәлә дүшди. Чыралар бирчак янды. Графинянын бу гүнки гелмедигидир диен нетиже гелип, Татьяна нахара гитмеге тайярлык гөрүп гурады. Ол өзүне тимар берип, гапының бүрүнч тутавачына эл етиренде, гапы дашындан какылды.

Ачылан гапының өңүнде ливреялы портье ики эпилди:

— Сизе мыхман гелдилер, ханым!

Портье шол бада-да гөзден гайып болды,

Босагадан ичерик этлемән, Татьянанын гаршысында гүлүмсирәп дуран узын бойлы, гув боюнлы гөзел гара плашлы, гара әдиклили. Онун гөм-гөк гөзлеринде шатлык учганаклары ойнакланы. Ики зенан бири-бирини сөзсүз сынлады.

— Сиз Татьяна Михайловнамы? Өрән шат! Өрән

шат! — Гув боюнлы мыхман чалт-чалт гепледи. — Биз шу гүн гелдик Дашкентден... Хатыңызы окап, бәрин өндим. — Ол гара эллигини ховлукмач чыкарды-да, плащының жүбүсине салды. — Ариадна Викентьевна... Ариадна Викентьевна Томашевская.

— Гирин ахыры ичерик! Нәме дурсуңыз?

— Сағ болуң! О, ля-ля!.. Мен сизи әкитмәге гелдим Татьяна Михайловна!

Беземен графиняның «о, ля-ля»-сини геңрәк гөрен Татьяна билалач йылгырды.

— Нирә?

— Өймүзе, Татьяна Михайловна, өймүзе! Дашарда — Нуралы, өйде-де — капитан Томашевский гарашып отыр...

— Мерси, Ариадна Викентьевна! Мен өрән миннетдар! Йөне бу гүн дәл... Бу гүн бизде сөхбет эделиң. Ине, хәзир мен нахар, кофе буйрарын... Ислесеңиз, графы чагырайың шу ерик!

— О, ля-ля! Биз графсызам өз гүнүмизи гөрерис, эзизим! Графам бизсиз хор боласы ёк. Нахар, кофе буюрмак болса мыхманың иши дәл, өй эесиниң боржы. Хәзир мен...

— Мен мыхман дәл ахыры, графиня. Мен юрт эеси...

— О, ля-ля!

Шадыян графиняның чаласын херекетлери, өзүни әдил көне таныш ялы алып баршы Татьянаның хошуна гелди. Өз янындан оны Аделина-Тенечире меңзетди. Хатда онуң өз мертебесине гатыбир гелишмейән «о, ля-ля»-си биленем Татьяна дура-бара өвренишди. Ариадна Викентьевна Татьянаның өзүнден, болайса, ики я үч яш улуды. Эмма онуң болшы вели бир ерде дек отурмага сабры-карары етмейән гарагол студентканы гөз өнүне гетирйәр. Алчак. Сада... Акжарян мәмелерине ченли ачылып дуран үчбүрч якасы, еңлери алтын реңкли урнат билен бежерилен гара махмал көйнеги-де графиняның йүзүне, теп-текиз даралан меле сачына гелшип дур...

Тәзе танышларың гызыклы сөхбети узага чекди. Вагт ятдан чыкды. Ариадна Викентьевна кофе биленем онмады. «Москвалы барышня» шампан хөдүрлемезлиги өзүне айып билди...

— Нәме үчин сиз — ичим гыся — диййәниз, княгиня? Сиз ябаны чөлүстана гелендирин-ә өйтмән! О, ля-ля! Бизиң офицерлеримиз Ашгабада йөне ерден «Закаспи Парижи» диеноклар! Ынха, өзүңизем гөрерсиңиз. Кафе-шантанлар, ресторанлар, Харбы клуб, Велосипедчилер жемгыетиниң театрлы клубы, мыхманханалар, «Гранд-отель»! — Ариадна Викентьевна тәсин йылгырды-да, петиге назарыны дикди. — Өз номериңизе середәйиң! Гөрүң, нәхили эйжежик купидонлар перизатларың арасында ганат герип, гайышып йөрлер! «Петербург». «Лондон». «Харьков». «Париж номерлери». «Демиргазык номерлери». Барында-да оркестр чаляр... Мен сизе хеммесини гөркезерин. Мен сизиң, Татьяна Михайловна, ыгтыбарлы белеһиңиз, вепалы жораңыз боларын...

— Мерси, графиня!

— Йөне ики шертим бар. — Графиня мекирлеч йылжыраклады, шампан овуртлады. Сөхбетдешиниң ылалашыклы баш атаныны гөрүп, сөзүни довам этди. — Биринжиден-ә, бири-биримизе «сиз» диймәли. «Сиз» адамларың арасыны дашлашдыряр, мәхирли дуйгыны совадяр. Мен сизи халадым... Икинжи шертим, мен — Ариадна, сен — Татьяна! Адымызы башга хили тутмалы. Шу шертлере кайыл болсаңыз, мен сизиң вепалы жораңыз! Разымысыңыз?

— Разы.

— О, ля-ля! Мен сениң вепалы жораң! Мен хич хачан сениң ичиңи гысдырман! Ынха, икимиз пайтунлы Пөвризә, Гарадамага, Багыра, Дашгала, даглара-дерелере гидерис...

«Закаспи Парижиниң» хезилликлери барада Ариадна Викентьевна ене-де биртопар затлар айтды. Татьянаның тәзе танышына — мен нәме бу ерик ресторанларда кейп чекмәге, даглара-дерелере шикара чыкмага гелдимми — диеси гелди. Эмма онам бирхили гөрди.

Шол арада-да шәхериң хезилликлерини тарыплап отуранлыгыны, хамала, ятдан чыкаран ялы, графиня оңа бирден ослагсыз совал берди:

— Сен бу ерик нәдип геләйдиң, Таня?

Татьяна эсли салым дымансоң, ювашжа гүрледи:

— Ыкбалың эмрине дүшүнмек кын, графиня. Хер кимиң такдырында-да шейле дүшнүксиз өврүм болямыка диййән... Догрусы, мен о карара нәдип гелениме билемок. Йөне «дама-дама көл болар» дийлиши

ялы, ол карар калбымда кем-кемден кемала гелендир дийип чак эдйән. Шол карарың көкүни, мегерем, Москвадан дәл-де, шу ерден, түркмен илимден гөзлемелимикә диййән. Эйсем-де болса, Ариадна Викентьевна, йүрегимиң бир бөлеги Руссияда галды. — Татьяна кофә гүйменен болуп, сесини кесди. Графиня бу сапар сабырлы гарашды. — Умуман, графиня, дурмуш кәте шейле бир алҗырадяр-гысяр, хыялларыңа шейле бир чылшырымлы бадак саляр, хий, гояй. Дишиңи гыҗырдадып галмакдан гайры чәрән галмаяр. Шонда эркиңден эҗизләйсең, теркидүнйә болуп өтәгитмели...

Дайзам сизе-де язандыр хатында, эртир Петербурга уграяс диен гүнүмиз, агшам нахарының башында шол карарымы мәлим эдемде, Наталья Владимировна кофели чашкасыны элинден гачырды, эсси айылды. Бичәре Момбелли икимиз оны зордан өзүне гетирдик...

Бирхаюкдан соң хушуна гелен дайзам кем-кемден непесини дүрседи. Ахыры маңа: «Нәме, сени чагырян бамы, гызым?» дийди. Онуң межалсыз сесине небсим Онам тапмадым. «Ма тант, мени ватан топрагы чагырянам ёкды, ызымдан баранам. Мәхрибан аялың гөвнүне дегмеҗек болуп, хошамайрак сөз гөзледим. Онам тапмадым. «Ма, тант, мени ватан топрагы чагыряр» дийдим. О сөзүмем гөдек чыкды өйдйән. Дайзам гамашан йүзүни ашак салды. Сельтер сувуны ичди. Чала сандыраян сесинде хем игенч, хем налыш эшидилди. «Сен өз әтҗек болян әдиминиң манысына бир дүшүнйәмиң, балам? Нирeден нирә баряныңы гөз өңүне гетирйәмиң?» дийди. Мен ене хөчҗетлик билен: «Өз илиме барян, ма тант» дийип гайталадым.

Дайзам эллерини овкалашдырып, ысгынсыз халда еринден гурды. Пенҗирәниң өңүне барды-да, сесини чыкарман, гараңкыран гарлы көчә серетди дурды. Онсоң роялың янына барды. Ялп ясаян гапагыны чала сыпалады. Ахырымам ене өз күрсүсине гелип отурды. Ене сельтер овуртлады. Ахырда-да «ах» чекип, хемишеки сөзүни гайталады. «Ай, боля-да, гызым. Болжага чәре ёк. Хеммеси худай тарапындыр... Ёлуң ак болсун» дийди. Дайзам маңа ене биртопар алкыш, саргыт этди. Ахырда-да бу особнягы сатяндыкларыны, дүйн иң соңкы сапар геплешендиклерини мәлим этди. Бу сыры ачанына өзем бегенмеди өйдйән. Гүррүңи деррев башга яна совды. Хәли-хәзирликче Петербургда өз гызы-

ның тәзе өйүнде яшаҗакдыгыны айтды. Маңа-да — хачан гайдып гелермен болсаңам, биз саңа гарашярыс — дийди... Ядатдым өйдйән сизи, графиня?

— Ёк, ёк, айдяның нәме, Таня?! Мен сен гүррүңлериңе хайран галып отырын... Гаты гызыклы..:

— Гызыклы дәл-де, гайгылы, графиня... Ылайта-да Момбеллә небсим агырды. — Бизи ташлап, нирә гитҗек? — дийди пахыр. Бичәре кемпире мен хич хили жогап берип билмедим. Онуң энелик ховсаласы, әхли айдян сөзи догры ялы болуп дурды... Княгиня Наталья Владимировнаны соңкы пурсатда сизиң гайныңызың янына иберенем Момбелли болды. Гараз, санлы гүнүң ичинде мен ёла дүшдүм.

— Мен сени зор гөрйән, Татьяна! Өрән зор гөрйән!

— О нәме үчин?

— О, ля-ля! Нәдип йүрек эдип билдиң?!

Өзүниң Москвадан бу ерик гелмеги Татьяна үчин шейле бир геңем дәл ялыды. Эмма Ариадна Викентьевна велин яш зенаның бу херекети үчурсыз төвекгелли батырлык болуп гөрүнди.

— Зор гөрйән! Гең галян! Еке өзүң!.. Айбы ёк! Инди сен маңа бил баглап билерсиң!

— Мерси, графиня!

Олар яңадан чай буюрдылар. Татьяна тәзе алчаң танышына гаты тиз өвренишди.

— Москва вакаларындан сизиңем хабарыңыз бармы, графиня?

— Кәте гулагымыза дегйәр... Йөне капитан Томашевский (графиня өз адамсының адыны хемише шейдип тутяр экени) бу ерде-де ягдай Руссиядакыдан эйсиликли дәл диййәр... Гызыларбатда, Чәрҗевде, Марыда демирёлчулар хәли-шинди иш ташлап, патыша гаршы шыгарлар алып чыкярлар. Красноводскиде олара деңизчилерем гошулыпдырлар. Гушгы гарнизонында болса хут солдатларың өзлери, о, ля-ля, офицерлере гаршы яраг гезәпдирлер... Шейле, Таня, шейле! Мен сени горкузҗак болиндыр өйдәймегин! Йөне... капитан Томашевский шумлук үстүне шумлук диййәр. Бу ягдайдан горкуп, областың начальнигини гыссаглы чалшырдылар. Тәзе начальник сенден бир гүн өң гелди, 23-нҗи декабрда. Шонда-да шәхерде улы гох турды... Генерал Уссаковскиниң ерини генерал Кассоговский эеледи. О, ля-ля! Хәзир областың Харбы-халк управ-

лениесинин әхли офицери-чиновниги аяк үстүндемиш.. Офицерлер шу тетелли гүррүңлере башладыклары мен араларындан туруп гидйән, Татьяна. Мен сыясаты халамок. Мен... — Ол Татьянанын узадан чайлы чашкасыны миннетдарлык билдирип алды. — Мен дурмушы халаян. Эркана хем шадыян дурмушы!

Графиня Ариадна Викентьевна өзлеринин ики йыл мундан озал Тифлисден гөчүп гелендиклерини, капитан Томашевскинин область Харбы-халк управлениесинде гуллук эдйәндигини, «Закаспи Парижине» инди өвренишендиклерини гүррүң берди. Шол бир вагтың өзүнде-де ол гөвнүнин шовхунлы, улы шәхерлери күйсейәндигини телим ёла гайталады. Овадан графиняның бу гаршылыклы дуйгуларына Татьяна дүшүнмеди. Ариадна Викентьевнаның хайсы институты гутаранлыгыны сорады Ёк, онуң гутаран институты ёк. Гимназиянын докузынжы класындака дурмуша чыкды. Шондан сон окув диен зат билен вежи болмады. Окасы гелмеди Аслында окув нәмә герек?! Ол эркана хем шадыян дурмушы сөййәр. Ислесе, өйде роман окаяр. Фортепьяно чаляр. Сазчылык билимини ол энче йыллап довам этдирди... Таня кимиң сазыны сөййәр? О, ля-ля! Моцарт онуңам танрысы! Моцарт билен Штраус!

— Билйәмиң нәме, Таня? Тәзе йыл етип гелйәр! Бизде биле гаршыларыс... Мен саңа Моцарты чалып берерин! Штраусы, Берлиозы чалып берерин! Мен сени «Закаспи Парижинин» иң гөзел зенанлары билен танышдырарын...

— Мерси, графиня...

— Геплешдикми?

— Ойланмага маңа-да май берин ахыры! Гыссап алып баряңыз сиз!

Икисем гүлди. Татьянаны хәзир тәзе таншының хормат-чакылыгынданам бетер онуң шол сөзлери айдышының әхени бегендирди. Графиня она, хамала, гадым эййәмден бәри тиркешип гелйән хемсөхбет сырдашы хөкмүнде йүзленйәр.

Эйсем-де болса, Ариадна Викентьевнаның «шумлук үстүне шумлук» барадакы хабарлары Татьянаны үнжүли пикире гидерди. Ол өз илине шумлугың, бозгаклыгын я-да уршуң шаяды болмак үчин геленок ахыры! Стачкадыр иш ташлайышлары, гозгалаңдыр питнелери ол Харьковда-да, Москвада-да нәче дийсең

гөрди. Белки, кәсине гатнашанам болмагы мүмкин.. Ол өз илине аң-билим ышыгыны якмак үчин гелди..

— Бейле пикире гитдиң-ле, Москва гөзели?

— Ай, хич... йөне..: Мен бу ерде хич кеси танамок!

— О, ля-ля! Мен нә сана гечемокмы?

— Пардон, графиня...

— Гойсана! Дегишйән мен... Сен танамасаңам, сени танаян кән... Сениң гелениң шәхерде эййәм билинйәмиш. Управлениеде болса сен барада тәсин ровайатлар айдямышлар. Капитан Томашевский — шәхерде онуң мешхур кыяматлык атасы билен биле гуллук эден яшулуларам бар — дийди.

Татьяна чалажа йылгырды. Графиня она сыясатдан дашда дурмагы жаныгып маслахат берйәр. Шол бир вагтың өзүнде-де онуң бар гүррүңи сыясат барада. Ай, боля-да. Өзи говы дүшүнйәндир-дә...

— Ана, ене вальс башланды. Эшидйәмиң, Татьяна? Штраус!.. Мейлиң бармы?

Гөзлери гүлүмсирейән Татьяна башыны яйкады

— Инди сен нәм ишлесем диййәң?

— Шоны мен сизден соражак болян, графиня.

— Капитан Томашевскиден сорап гөрейин. Йөне эдил шу махал гимназия ерлешмег-ә кын болармыка диййән. Онам диймели дәл. Белки, сени зовалсыз алмакларам мүмкин. Болмаса-да, Таня, хәзирликче газетде ыглан эдерис. Өйде француз я инлис дилини окадарсың. Мекдебе гатнамага ялтанян бай чаглары гытлык эденок... Ничик гөрйәң?

— Билмедим-дә...

— Асла сен нәмә ховлугян? Энтек бирнеме дынч ал. «Закаспи Парижине» өврениш. Рождествоны байрам эдели. Онсоң гөрүберерис. Нәме ховлугян бейле?

— Мениң әхли затдан зерур бир ишим, боржум бар, Ариадна Викентьевна. Мен... Гөкдепә гитмели.

— Гөкдепә?!

— Хөкман гитмели! Соң дүшүндирерин...

— Мен тайын, Татьяна. Ёлдаш болайын.

СЕЛНИҢ ГҮЙЖИ

Декабрь айының аягы болса-да, хованың аязы ёк. Декабрда бейле гүнешли майыл хованы Татьяна өзүни

билели бәри илкинжи гезек гөрйәр. Умуман, ол бейле белент, гөгүмтил асманы-да, этеги байырлы, яланач дагы-да, тозанлы ёлун ики тарапында-да яйылып ятан үчсуз-гыраксыз сәхраны-да, хәли-шинди габат гелйән сары чәге алаңларыны-да илкинжи ёла гөрйәр.

Лоңкулдап барян гыр атлы пайтун ёл ашдыгыча, Татьянанын йүрек толгунмасы артды. Графиняның элинден алан харбы дүрбүсини гөзүнден айранок. Онуң гөвнүне шол гызыл көйнеклиже, аякяланач, гаража гыз хәзир өнүнден ылгап чыкайжак ялы болуп дур.

Өз ой-пикирлерине гүмра болан Ариадна Викентьевна болса шәхерден чыканлары бәри Татьянаның гапдалында айнакысырап отыр. Бу сапар оңа, мегерем, хош якян боларлы. Кәте бир сөз оклаяр. Элиндәки алажа тал чыбыгы билен пайтунчы йигидин чигнине чалажа какяр:

— Нуралы! Нуралы! Сүр ахыры гатырак! Ичинде жанын ёкмы?

Депелиги гөк мавутдан эдилен, чал багана телпекли, келтежик поссунлы яш йигит ызына ганрыляр. Онун окара ялы гара гөзлеринде шейтан гараголлык учганаклаяр. Гара гашлары ганат ялы герилйәр. Зенанларыңкы ялы майдажык, текиз дишлери акжаряр.

— Хатыржем болайын, графиня Викент! Мен сизи гушлуга ченли Гөкдепә элтмесем, атамын оглы дәл! Чүв!

Ол ене аңырсына өврүлйәр-де, шол бир айдымына хиңленмегини довам эдйәр:

> ...Хабарым ёк, өз илимиң ичинде
> Ала гөзли бир перизат бар экен...

Татьяна бирден графиняның йүзүне чиңерилди.

— Нәме хакда айдяр ол?

Нуралының айдымына өзи, хамала, оңат дүшүнйән ялы, Арианда Викентьевна бада-бат жогап берди:

— Сөйги хакда, Таня.

Эсли салым ханымларың хич хайсындан сес чыкмады. Диңе Нуралынын япбылдаң овазы ат аякларынын сазлашыклы табырдысы билен гезеклешди.

Хәли-шинди ики тарапына чатрык ачып, узалып гидип отуран бейикли-песли, гүмаксы, гиң ёлдан олар ене-де эсли салым йөредилер...

— Онсон ол жай диениңи сорадыңмы, графиня?

— Жайы нәтжек шу махал, Татьяна? Яшабер-дә «Гранд-отельде». Ислесең, «Лондона» геч. Саз, танс. О, ля-ля! Нәхили хезиллик дийсең бар...

Татьяна графиняның нурлы йүзүне ене-де шо гижеки ялы чиңерилди.

— Менин мыхманханада яшасым геленок.

— Сорамасын-а сорадым. Тапдым дийсемем, болжак. Левашов көчесинде, эдил Офицерлер багының янында барон Левилионын дачасы бар. Уллакан особнягың хәзир энче тамы бошмышын...

Гүн гушлуга якынлашды. Кәте габат гелйән дүели, эшекли ёлагчылара Татьяна барха артян хөвес билен сын этди. Бирденем улы ёлуң голай илерсиндәки күрен обадан сайланан үч атла гөзи дүшди. Олары графиня-да шобада гөрди.

Атлыларын бири өңден, икиси ыздан ёргалап гелйәрди. Улы ёла етенсоңлар, олар атларыны пайтуна тарап совдулар. Графиня өңдәки атлыны шол бада ганады. Татьяна бир затлар дийжек болды. Эмма оңа-да пурсат болмады. Өңден гелйән гыр атлы ызындакы нөкерлерини тозана гарып, пайтунын деңине етип гелди. Нуралы оңа ховлукмач салам берди-де, ябыларының жылавыны чекди. Ак телпекли, гырмыздонлы, эгинлери погонлы, айнагонч әдикли, били маузерли адам, хамала, Татьяны гөрмедик ялы, атың үстүнде отуран еринден Ариадна йүзленди:

— Гуд афтенун, чамин каунтес![1] Бу не ажап якымлы душушык! Ел болсун! Нирә бейле?

Ак телпекли атлының иңлис хем рус дилинде бейле арасса геплейши Татьяны гең галдырды. Графиня болса гыр атла чала баш атып, сүйнүп-саркып, нәз билен пайтундан дүшди. Атдан товсуп дүшен ак телпекли адам графиня бакан чалт-чалт йөреди. Гелибем, чаң синен айнагонч әдикли аякларыны жүп басып, графиняның өңүнде эдеп билен баш эгди, чала эглип, ханымын өңе узадан ак элликли элини огшады. Татьяна биалач йылгырды-да, йүзүни кесә совды. Тозанлы оба ёлунда өңлеринден чыкан келтежик бойлы, гирдеженеже актелпек паркет поллы балда өз сайлан дамасы-

---

[1] Салам, эйжежик графиня! (иңлисче).

ны кадриле чагырян кавалериң херекетлерини ядa салды. Шол арада-да графиня:

— Таня! Дүш, сенем таныш! — дийди.

Мелемтил плащлы нәзенини ак телпекли адам яны гөрен ялы болды. Гоюн гөзлериниң йителен назары билен нәтаныш гөзели ичгин сынлады. Онянча Татьяна пайтундан дүшди. Гирденеже адам оңа тарап гылавлы этледи.

— Өзүми танатмага ыжаза бериң! Закаспи областының начальнигиниң көмекчиси, хас такыгы, мүсулман бөлүминиң иш доландырыжысы, сизиң садык гулуңыз майор Ораз сердар!

Татьяна кинаялы эда билен элини узатды.

— Татьяна Текинская!

— Ах, шейлеми?! Сиз «Ашгабада геленмиш» дийилйән шол танымал Текинскаяларымы?

Ак телпекли майор нәче ген галан болса-да, Татьяна оңа мүңкүрлик этди. Майорың аңырдан гелшине оны танаманлыгына, нәме үчиндир, ынанмады. Белки, догруданам, шейледир. Ол хөкман таналаймалы адам дәл ахыры!..

— Текинская?!

— Хава, женап майор! Нәме, бейдип алжырап дурсуңыз? Өз илдешиңиз — дийип, энеги чуканаклыжа графиня бир геңси нәз этди. — Гөкдепә барярыс...

Ораз сердар ханымлара тайлы гезек гөз айладыда, йүзүни ашак салды, бөврүни дицледи, чеп элиндәки сапы сечекли гамчысы билен әдигини шырп-шырп чавлады. Хаяллык билен башыны галдырды.

— Сиз маңа хич зат дийжек дәлми? — Татьяна ол түркмен дилинде йүзленди.

— Княгиня өз эне дилини биленок, майор!

— Энтек билемок. — Татьяна языклы йылгырды.

— Ягшы, майор, хәзирликче хош! Гуд бай! Сизи ёлдан эглемәли... Хава, айдан ялы, мен княгиняны Рождество байрамына мыхман чагырян. Мейлиңиз болса, сизе-де чакылык иберейин...

— Өрән миннетдар, йөне...

— О, ля-ля! Гуд бай!

Ханымлар хаял этмән пайтуна мүндүлер. Хенизем гамчысы билен әдигиниң гонжуна чала шырпылдадып дуран Ораз сердар оларың ызларындан середип, көпманылы йылгырып галды,

Пайтун атлылардан мазалы араны ачансоң, Ариадна Викентьевна янашып отуран жорасының чигнини сыпалады.

— Сен, Таня, яңкы майорың донуна серетме. О, ля-ля! Онуң диңе доны билен телпеги түркмениңки. Капитан Томашевский — Ораз сердар барып ятан аристократ — диййәр. Икиси бир ерде гуллук эдйәр... Майор Санкт-Петербургда, онда-да патыша көшгүниң пенасында тербиеленип, өсен адаммышын. Үчүрсыз сыпайы адам

Олар Гөкдепе станциясына етип баряркалар, демир ёлдан хашлап гелйән гара паровоз гөрүнди. Онуң ызындакы узын тиркеве агач бары йүкленипдир. Гайың, нав, зерең... Бирден чөле Руссияның ысы гелен ялы болды. Эмма Татьяна даш-төверегинде Руссияны ятладян пейзажы гөрмеди. Бейикли-песли, алаңлы-ойлы, аңырсына гөз етмейән сары чәгели, ичгысдыргыч, ялазы чөллүк. Не токай габат гелйәр, не көл гөзе илйәр. Татьяна өз янындан шейле чола сәхраларда яшаян адамларың, мегерем, айратын чыдамлы йүреги бардыр дийип ойланды.

Ахыры Гөкдепәниң белли бир тертипде салынмадык тамлары, гырак-бужаклара яйран гара өйлериниң сейрек хатарлары гөрнүп уграды.

— Гөни музеєми?

— Гала ниреде?

— Хал-ха гала. Гайрана серет!

Демирёлуң гайра йүзүнде сеңңер атып, узалып гидйән гала Татьяна шу махал үнс берди. Гөзе гөрүнмейән эл онуң йүрегини аясында бир гысып, бир гойберйән ялы болды Далжыгды.

— Гала, графиня, гала!

Пайтун гала гирди. Әпет гарагажың ашагында ашык ойнап отуран огланлар бада-бат зым-зыят болдулар. Эмма оларың бейле янында чәкменини ере язып, намаз окаян яшулы вели пайтуна үнсем бермеди.

Пайтун чепе совулды. Ёлуң гырасындакы яндак күдели япыда тамдыра чөрек япып дуран аял дикелди. Ол бейле пайтунлары яңы гөрмели дәл боларлы. Елагчылара бипервайлык билен гөз айлады-да, ене-де өз еңлигине япышды Нәме соражагыны ачык билмесе-де, Татьянаның хәзир пайтундан дүшүп, галалы аялдан

бир затлар сорасы гелди. Арман, пайтун оняңча тамдырың дениңден гечди.

Думлы-душа яйраян ёдалы-ёллы, чып яланач баглы, эгрем-буграм яплы гала болса гиңелип-узалып гидип отыр. Олар кә дуруп, кә йөрәп, дегре-дашларына сын эдйәрлер. Зыбрым гара өйлер. Кә хатарда егшерен тамкепбе кибтини гысып отыр. Дине өңи гиң айтымлы метжидиң керпичден өрүлен жайы сайланып гөрүнйәр.

Галада илат яшамаян ялы. Гум-гуклук. Кәте ит үйрйәр. Кәте эшек анныряр. Бир йигдекче гайралыгына ат салып баряр. Бөлек-бөлек эдилип, чил чекилен, ёңсузжа пеллерде агач күнде билен ер сүрүп йөрен я сув тутуп йөрен дайхана кә ерде гөз илйәр.

Гум-гуклук. Имисалалык. Үре реңкли асуда асманам теп-текиз. Шу галада бирмахаллар ганлы гарпышык боландыр дийип, гөвнүңе гетирер ялы дәл. Шу яланач аланлары, япраксыз тутлары, даражык салмалары Татьяна өңем бир ёла гөрен ялы. Йөне дүйшүндеми я хушундамы — ол ончасыны сайгарып биленок. Родионың оны хайсы кәлде, хайсы голда, хайсы нобурың боюнда тапандыгыны гөз өңүне гетирҗек болды. Хайп, хич зат ядына дүшенок.

Аслында вели, бу сырыны хич киме дуйдурмаса-да, Татьяна шу ерик гелип, сорап-идәп, эне-атасындан, ковум-гарындашындан, белки, бир нышан тапарын әйдүп, өз янындан инче тама эдипди. Ынха, индем шол тамасы-умыды барха азалып баряр. Сорара-идәре-де чемелирәк адам габат геленок. Габат геләенде-де, нәме сорасын, кими сорасын?..

Пайтун обадан эсли сайланып, көне өвлүйәниң душундан гечип, галаның демиргазык дервезесиниң янындакы гырмызы йылгынлы япа етенде, графиня Татьянаның гошарындан тутды:

— Гел, шу ерде дынч алалы, Таня! Сакла, Нуралы! Төверегиңе бир серет, Таны! Яшыл майсалык! Асуда асман! О, ля-ля!

— Халха, чопанам бар экени — диен галдав пайтунчы элини анрык салгады. — Бараялын янына! Одыожагы бардыр. Чопан халкы мыхманпараз болярдыр.

Ханымлар пайтунчының теклибини хөвесли голдадылар. Йөне Нуралының чакы чыкмады. Бу желегайларда жуда сейрек габат гелйән пайтун лоңкулдап

барып, эдил өз бәри янында сакланананда-да, чопан оңа пикир бермеди, асла ериңденем бутнамады. Диңе онуң аңырдан, ойдакы гоюн сүрүсиниң янындан хасанаклап гелен ала көпеги нәтанышлара хырсыз хынранды. Итине гөзүниң гытагы билен — бар, ятыбер — диен ышарат эден чопаның өзи болса гара ойлугыны тирсеклэп ятышыны үйтгетмән, ёлагчылары бипервай назар билен сынлады. Шатырдап-жызлап дуран йылгын одуның гапдалындакы гара таңкасыны ичгинрәк сүйшүрди. Онуң ала көпеги эесиниң сөзсүз буйругына долы душүнен ялы, гоюнларың сонарлап йөрен оюна бакан сеңкилдәп гитди.

Эгни сары гачан нах донлы, били кендир гушаклы, башы түйлек чөвүрмели, аягы чарыклы, чал сакгаллы чопан пәлвана меңзеди. Онуң аяза-гүне гайзыган сүйри йүзүнде, ханасы чукур гоюн гөзүнде чөлүң мөхри гөрүнди. Инчеден узын бурны өркүчли. Чеп гулагы чапык.

Гарасай, хер ничигем болса, чытык йүзли чопан пайтунчының таңры саламыны баш атып, сессиз кабул этди. Пайтунчы йигит салымыны бермән, онуң бейле янында ере халы язанда, йүпек яссык окланда болса гарры чопан кинаялы йылгырды. Дикелди. Ойлугыны эгниңе атды.

— Шәхерли ханымлар шу ерде бирселлем дынч алайсак диййәлер, яшулы...

Чеп гулагы чапык чопандан ене-де сес чыкмады. Нуралы өз ичинден — бу нәтепет дүнйе адам экени — дийди-де, хемишеки айдымына хиңленди:

— Хабарым ёк, бу илиң ичинде,
Ала гөзли бир перизат бар экен...

Сыпайы гейимли ханымлар болса чопан одундан гөзлерини айырмадылар. Эллерини чойдулар. Ода ожар окладылар. Гүлүшдилер, дегишдилер. Ахырда-да халының үстүнде ернашдылар.

— Бейле еди сиз Москвааданам, Парижденем тапып билмерсиниз! — дийип, Нуралы дегишди.

Дымма чопаның дилини тапжак болуп, Нуралы онуң дашында пелесан урды. Чайына чеңли демләп берди. Эйсем-де болса, чапык гулаклы чопаның дыммалыгының-да сыры басым ачылды: ол керрев экени.

Нуралы онуң өңүнде ики-үч токга гант гоянсоң-а яшулының сүнклек йүзи хасам ягтылды. Гант токгаларыны ярчак-ярчак аясында эйләк-бейләк айлады-да — таңрыялкасын — дийди. Голтугындан кирлирәк чит яглыгыны чыкарды. Додаклары нәмедир бир затлары пышырдады. Гант токгаларыны ыхлас билен яглыгына долап, дувүнчеги гапдалында ятан хоржунына салды. Ассырынлык билен шәхерли ханымлара гөз айлады.

Нуралы сөхбете ёл арчамага угур гөзледи. Төверекде дүртерип отуран отларың хер хилисинден ёлуп алды-да, чопана гөркезип башлады.

— Бу хайсы от болмалы, яшулы?

Чопан эшитмеди өйдйән. Агзыны чаларак ачып, йигидиң йүзүне чинерилди, онуң элиндәки яшыл ота серетди.

— Бу от хайсы от диййән?

— Хә!.. Муңа, ягшы йигит, гыртыч диерлер. Тагамлы отдур би...

Ханымлар өзара гүррүңлерини тапба кесдилер. Икисем Нуралының элиндәки акжа балдаклыжа ота серетди. Бирсыхлы йылжыраклаян графиня Томашевская пайтунча бирден түркменче йүзленди:

— Нуралы, нәме дийди?

Татьяна аңк-таңк болды.

— Сен нәме түркменче билйәмиң, Ариадна?

— О, ля-ля!

Эйсем-де болса, пайтунчы графиняның хайышына дүшүнди. Арман, гожа чопаның айдянларының үчден биринем оңлы терҗиме эдип билмеди. Чопана гөркезйән отларының хич хайсының русча адынам тапмады.

— Бу хайсы от болмалы?

— Бими? Би — йылак. Би хемише юва билен елмигиң арасында гөгерйәр. Язда бизиң бар мыдарымыз шу отлар. Гарамаягы, гурбаны болдугым, шу чөл эклейәр, ягшы йигит. Чөлүң бидерек чөпи болмаз. «Хожамшүкүр ханымыз, юва-елмик нанымыз» дийип эшитмәнмидиң?

— Би нәме?

— Ысманак диерлер муңа. Өзүнем иенсиң ахыры. Иң суйжи гутапдыр бөрек ысманакдан эдилйәр. Ысманак ганыңы тәзелейәр. Инчеденем саплаяр. Отларың солтаныдыр би... Кын гөрмесең, яшкичилик эт! Шо таңканы ене бир долдур! Хай, берекелла!.. Буларың

бары — яз оты. Йөне хәзир хова майыл болансоң, сәхелче ыгала-да дүртерәйипдирлер. — Яшулы йүзүни ашак салып, чайының соңуны ховлукман овуртлады. Ханымлар пайтуна бакан йөнелди. Бирхова дым-дырслык болды. Голайда торгайлар жүркүлдеди Чапык гулаклы чопан йүзүни галдырман отурышына ювашжа сесленди. — Булар орусмы?

Нуралы баш атды.

— Ким олар? Бу ерде нәме ишләп йөрлер?

— Сейле гелдилер...

Шол пурсатда-да бир эли булгурлы, бир элем бир бөлежик тортлы Татьяна одуң башына гайдып гелди. Булгур билен торты чопана узатды.

— Дадып гөрүң, атам!

— Нәме дийййәр ол, ягшы йигит?

— Дадып гөрүң дийййәр.

— Нәме ол?

— Лимонад Торт. Көке ялы зат...

Өмүрбойы бейле сөзлери эшитмедик чопан чәврүмеси билен йүзүни сылды. мүйнли назар билен башыны яйкады.

— Таңрыялкасын дий, хан огул!

Үсти месге гарылан шоколадлы торт бөлеги билен лимонадлы булгуры пайтунчының өзи алмалы болды. Торты лак-лук атып, лимонады башына чекди.

— Сагжа болуң, Татьяна Михайловна!

— Сен сора, Нуралы, чопаның өзи нирели?

Яшулы өзүниң шу галада дүнйә инендигини, өзүни билели бәрем чопанчылык эдйәнлигини, Гөкдепеден гайры диңе Бамы билен Бендесениң гөрендигини айдып берди. «Гөкдепе говгасыны гөрдүңми?» дийленде, ол чапык гулагыны гөркезип, чала йылгырды Депесинден салнан гылыжың гулагындан дүшендигини айтды.

Татьяна ахыры бир ызың үстүнден барандырын өйдүп толгунды. Арман, гожа чопандан шондан башга хич зат билип билмедилер...

Аңырдан, гушаклыгына етип дуран гандымдыр селинлигиң арасындан голуны булаян графиня Татьяныны өз янына чагырды.

— Бир муңа серетсене! О, ля-ля! Нәхили нашы от! Мимоза меңзейәр. — Ол сарымтыл гүлли пудагы Татьяна узатды.

Хошбой ыслы пудагың майдажа гүллерини гезекли-

-гезегине ысгадылар. Шол ерден эдил элиң аясында ялы болуп, гөрнүп дуран гиң галаның ичине ене бирёла сын этдилер. Хатара дүзүлен гара өйлер, палчыкдан гурналан тамкепбелер, гапдаллары яндакдыр акбаш күдели мал агыллары, япраксыз шахалары гаргалы агачлар бирин-бирин гөзлеринин өнүнден гечди...

Бирден Татьянаның йүреги жиглэп гитди, оны бири гысымлап, рехимсиз мынчгалаян ялы болды. Начар назары, инче умыды бу галадан нэмедир бир затлар гөзледи. Шол махалам обаның депесине дуйдансыз яйылан шапагың бир геңси гызыл золагы байдак ялы болуп гөрүнди. Татьянаның гөречлери йителди. Тэсин золак гит-гиде якынлашды-да, бирден гызыл көйнеге өврүлди. Онуң чагака геен өз гызыл көйнегине. Татьянаның йүреги чалт-чалт урды. Көйнеги багыртлап, багрына басасы гелди. Өне үмзүкди. Арман, гызыл көйнек гит-гиде салгыма дөнүп, гөзден гайып болды. Татьянаның дамагы долды. Гөзяшыны жорасына гөркезмежек болуп, йүзүни кесэ совды. Онун гамлы сеси бирхаюкдан соң эшидилди:

— Шу гала менин меканым, графиня. Янкы гөрен гонамчылыгымызда, белки, мениң энемиң-атамың мазары бардыр. Белки! Йөне оны нэдип тапжак?! — Олар чопан одуна тарап йөрэп уградылар. Татьянаның гуссалы сеси хас-да песелди. — Мен хайранлар галян, графиня!

— Нэмэ?

— Өз халкымын дурмушына! Гоюн. Дүе. Ябы. Экин. Гара өй. Ав. Йайлаг... Дүнъе билен иши ёк. Асла дүнйэнин дердине гатышмалыдырам өйденок. Мениң гарып, соватсыз, сада халкым... Янкы чопана пикир бердинми сен? Лимонад билен тортун нэмедигинем биленок. Элине берлен ганды өзүне рова гөрмэн, яглыгына дүвди. Мегерем, чагаларына сакландыр...

Йүреги сызлап гиден Татьяна бу сөзлери өз янында гайгысыз гүлүмсирэп дуран графиня дэл-де, егшерен мазарлара, түйнүклеринден гөгүмтил түссе созулян гаража орачалара, гырасы гызганлы ёдалара, гужагы гуш кетекли гарры тутлара, асмана, бүтин әлеме айдян ялыды.

Ариадна Викентьевна жорасыны вэшилик билен гужаклап, ёлда айдан сөзүни ене гайталады:

— Сен философ, Татьяна! Гайыным хатында сени

йөне ерден тарыпламан экен... Нуралы, сора чопандан бу нэхили өсүмлик болмалы?

Майдажа гүлли пудагы элине алан чопан ослагсыз мыхманларын херсиниң йүзүне бир середип чыкды.

— Сен булара — чай ичиң — дий, ягшы йигит! Ийселер, говурма-да бар...

Нуралы ханымларын — яңыжа йүрексе эдиндик, индем ёла ховлугяс, танрыялкасын — дийййэндиклерини чопана гыгырыбрак дүшүндирди.

— Ай, боля-да... Бизден хөдүр-керем этмек..: — Чапык гулаклы чопаның сеси өйкели чыкды. Ол майдажа гүлли пудагы ене бир ысгады-да, гапдала оклап гойберди. Татьяна оны деррев эглип алды. — Чөле-де халы гетирэйипдирлер. Пер яссык.—Яңсылы йылгырды.

— Муңа, ягшы йигит, селин диерлер...

Нуралы өрэн хаял геплейэн чопаның селин барада айданларынын ярысынам ханымлара дүшүндирип билмеди: онуң сөз байлыгы ылайта-да ота-чөпе гезек геленде хасаплыды. Эйсем-де болса, шэхерли гелинлер селин барада энчеме зады илкинжи ёла эшитдилер. Селнин галапын чэгеликде өсйэндигини, елин зарбасына гөчүп-гонуп йөрен чэге аланларыны беркитмэге хемаят эдйэндигини, өзүни ел ерден гопармаз ялы, диңе ашак гидйэн көки билен чэкленмэн, думлы-душуна-да көк яйрадяндыгыны, шейдибем селнин ер билен бакы балашяндыгыны билдилер. Барды-гелди, селнин диң ашак гидйэн көки гурайса, я оны харасат гопарайса-да, онун гапдаллара яйраян көклеринден тэзе өсерлер эмеле гелйэндигини, гөгерйэндигини, өсйэндигини билдилер...

— Шейдип, топрак селни, селнем топрагы беркидйэмишин — дийип, Нуралы элинин-аягынын чаласын херекетлеринин көмеги билен хас айдынрак дүшүндирмэге жан этди.

Өз ялаңач топрагы билен шейле берк балашып билйэн тэсин гүлли өсүмлигин пудагыны Татьяна усуллык билен багрына басды, өвран-евран ысгады...

Музей станцияның эдил алкымында экени. Өчүгси яшыл реңкли бу овадан жай Гөкдепеде гөзе илки илйэн екетэк, кашаң ымарат болуп дур. Онуң билен ди-

не демирёл станциясының габатма-габат отуран екегат, керпич жайы белли бир дережеде бәслешйәр.

Музее барян инсизже даш ёлун башланян ериндәки гоша тудун янында Нуралы пайтуны саклады, Татьяна пайтундан душен бадына музейиң жайының өнүнде ёгнасдан келте ниллерини асмана гезәп, деӊ хатара дүзүлен үч саны топы гөрди.

Ханымлар хениз өңе әдим әтмәнкәлер, музейиӊ жайындан ак геймли, гара әдикли ики саны офицер хасанаклашып чыкды. Икими я бирми? Ёк, ики. Себәби хер ерден бир басып гелйән дөрт саны узын әдик гөрүнйәр. Эгер шол әдиклерден хасап гөтерәймесеӊ, хайдашып гелйәнлериӊ саныны такыкламак гаты кын. Олар эдил экиз тайы ялы: инчеден узын бойларам, шиллин гөврә бап гелмейән юмуртга шекилли, йылчыр йүзлерем, саралан арпаганың гылчыклары ялы, сых-сых болуп дуран муртларам бир мензеш. Ким билйәр, белки-де, экиздирлер!.. Татьяна өз ичинден — шейле адамлары гөзләп тапан, бир ерде гоян кишә байрак берәймели — дийип йылгырды.

Оларың бириниң — поручик, бейлекисиниң — хорунжидигем диңе улусы өңе сайланансоң билдирди. Алжыраңцы халда гелип, мертебели ханымлара честь бердилер. Поручик капитан Томашевскиниң адындан жаң эдендиклерини, эгер гаршыламага гижә галан болсалар, хорматлы ханымлардан үзүр өтүнйәндиклерини чалт-чалт самрады.

Графиня биргенси йылжыраклап, элини булап гойберди:

— О, ля-ля, поручик! Йөрәлин!

Поручик музейиң начальниги болуп чыкды. Хорунжий Нуралыны ызына тиркәп, нирәдир бир ерик сүмат болды. Ханымларың гапдалындан йөрәп уграң поручик болса штабс-капитан Томашевскиниң буйругыны ерине етирйәнлигине өзүниң өрән хошалдыгыны, хәзир олары тәзе музейиң, хава, музейиң ачыланына яңы бир йыл болды, генси экспонатлары билен ганышдыржакдыгыны, ынха, шу гөрйән топларының голайда Тифлисиң харбы музейинден гетирилендигини, шу галада болан сөвешлере бу топларынам гатнашандыгыны айдып, өзүниң көп сөзли дүшүндиришине башлады. Шондан соң сөзүне дыңгы бермеди дийсенем болжак.

Гөкдепе галасында 1881-нжи йылың гышында, ягны шундан догры йигрими дөрт йыл озал яйбаңланан газаплы сөвешлери шекиллендирйән улулы-кичили картиналары, сөвешде гурбан боланларың суратларыны, Георгий кавалерлериниң портретлерини ызлы-ызына гөркезйән арпаган муртлы поручигиң сеси кесилмеди. Көп сөзли дүшүндиришиң арасында-да, умуман, шол уршы өзүниң тарыхы ялңышлык, төтәнлик хасаплаяндыгыны, оңат пайхас эдилен болса, шол пажыгалы ваканың болмазлыгының-да мүмкин экенлигини өвран-өвран гайталады. Бу, элбетде, онуң өз субъектив пикири. Поручик өңки айдан сөзлерине пушман эден ялы, ханымларың йүзүне вехимли серетди. Хава, өз субъектив пикири..,

Ине, «Гөкдепә хүжүм» атлы бу ажайып картина болса белли француз баталисти Рубоның эли билен чекилен сурат. Середиң, картинаның хер бир бөлежиги эдил жанлы ялыдыр. Халадыңызмы? Ол өрән шат. Ине, булар шол сөвешлерде пейдаланылан яраглар. Ине, текелериң хырлысы. Ынха, булар мортирден атылан снарядларың бөлеклери...

Татьяна өз ичинден — бейле-де бир геплмесек адам бор огуша — дийди. Яба ябы дийилйәнлигини, дага даг дийилйәнлигини дүшүндирип дурмак нәмә герек? Хер экспонатың өзи өзи хакда айдып дур ахыры!

...Инди бу карталара пикир бериң, графиня! Поручик элиндәки ужы чиш таяжыгыны дивара какылан карталара тарап узатды. Ине, бу чепдәки рус картасы. Середиң, мунда мешхур Динли депе беркитмеси, галаны габан рус гошунлары шекиллендирилйәр. Сагдакы болса инлис картасы. Меркези Азияның территориясы! Дүшүндиңизми? Бу харбы картаны бизиң разведкамыз Тәхранда эле салыпдыр. Женап иңлислериң ишдәсини ничик гөрйәниз? Поручик гөзүни гырпып, эрнини йыршартды. Картаның йүзүндәки сыядыр галам билен эдилен белликлере пикир бериң, Татьяна Михайловна! Гөрйәңизми? Ине, Ине! Ине!.. Шуларың хеммеси генерал Скобелевиң хут өзүниң эден белликлери. Хакыкы серкерде болупдыр ол! Хава, хава, билдиңиз, графиня, шөхратлы генералымыз сөвешде иңлислериң өзлериниң дүзен картасыны пейдаланыпдыр.

Поручик жүбүсинден чыкаран акжа эляглыгы билен маңлай дерини сылды. Ене бир отага гечдилер.

Ак атын үстүнде отуран ак геймли генералың диварың бир бурчуны тутуп дуран дабаралы суратыны гөренден, ханымлар сакга аяк чекдилер. Саг элини өңе узадып, пөкгүрәк гөзлериниң азмлы назарыны йителден серкерде эсгерлери күҗүме чагырярды. Генералың эзем, атам эдил җанлы ялыды. Татьяна сураты, элбетде, бада-бат танады. Кә йитип, кә яңадан пейда болян, гапма-гаршылыклы шол көне дуйгулар хэзир ене калбыны гуршап алды.

Арпаган муртлы поручик болса шэхерли ханымлары ген галдырып биленине монча болды. Гөрдүңизми, шу картина сизе, мегерем, улы тэсир этсе герек диен чакым ялңыш чыкмады. Танадыңыз герек?! Гөкдепе гахрыманы! Шөхратлы Михаил Дмитриевич! Бу картинаны белли художнигимиз Сверчков чекипдир. Харбы министримиз генерал-адьютант Куропаткин музее совгат берди. Гөкдепеде ол Скобелевин ин вепалы серкерделеринин бири болупдыр...

Поручик дынгысыз дүшүндирйэр. Өз янындан ханымлара хезил берйэндирин өйдйэр. Татьянаның болса бу экспонатлары гөрүп, барха гахары гелйэр. Уруш, ган-гапышык, дава-җенҗел сөзлерини онун асла эшидеси геленок. Ол бу ерик өз халкының наласыны эшитмек, гөзгыны гүзеранына гыйылмак үчин геленок ахыры! Ол өз илинин дердине делалат эдерин диен ниет билен эзиз топрагына доланып гелди. Хер эдип, хесип эдип, ол өз халкының чекйэн эҗирини еңлетмэге ёл тапмалы, онуң дердини пайлашмалы...

Инди бу сурата пикир бериң!

...Гонрас парусин шезлонгда абшарлыбрак отуран голтугы семиз, ала пишикли Скобелевин гаршысында келте [illegible]йлы, шемпа телпекли, эгни гырмыздонлы, аягы эдикли, били гылычлы, кенекси түркмен хөкгерип дур. Кейпи чаг генерал шемпа телпеклиниң янында чугутдырып дуран, тыррыжа көйнекли, кешдели тахялы огланҗыгың келлесини саг эли билен мэхирли сыпалаяр.

Ыхласлы поручик дүшүндиришини довам этди. Генералың гаршысында дуран — текелериң мешхур ханы Дыкма сердар. Янындакам онуң кичи оглы. Улы оглы шу ерде, Гөкдепе сөвешинде вепат болупдыр. Шу картина Дыкма сердарың генерал Скобелев билен ярашыга гелен пурсатыны шекиллендирйэр...

Графиня Татьянаның гулагына чавуш чакды:

— Танадыңмы?

— Кими?

— Тахялы огланҗыгы? — Татьяна башыны яйкады. — Хэли гелйэкэк ёлда гөрдүң ахыры! О, ля-ля! Шол шу огланҗык. Дыкма сердарың кичи оглы. Майор Ораз сердар! Шонда ол он яшында экени... Капитан Томашевский — ол атасына меңзэнок — дийййэр. Атасы соватсызам болса, гөзсүз батыр боланмыш. Оглы — аристократ! Хайп, барып ятан везипепараз — дийййэр...

Гапыда «экиз тайының» — Нуралы билен сумат болан хорунжинин йыршарян йүзи гөрүнди. Ол ичерик бойнуны узадып, өвран-өвран ардынды. Поручигиң ышаратына бада-бат дүшүнди-де, ене гөзден йитди. Поручик ханымлара баш эгди.

— Мен сизи мазалы ядадайдым өйдйэн? Инди, эгер гаршы болмасаңыз, ханымлар, мен сизи...

— Банкете чагырян! — диен графиня вэшилик билен поручигиң сөзүни бөлди...

Пайтун гелен ёлы билен ызына гайтды.

— Гаранка галаймасак ягшыдыр, Нуралы.

— Галмарыс, Татьяна Михайловна. Сизи гараңкы дүшмәнкә Ашгабада элтмесем, мен атамың оглы дәл!

— Берекелла!

Бирселлем ат аякларының тапырдысындан гайры сес чыкмады. Үмсүмлиги халамаян графиняның алаҗа тал чыбыгы ене-де пайтунчының чигнинде ойнаклады.

— Нэме айдым айданок, Нуралы?

Ызына гаңрылан пайтунчының ышнаклы гара гөзлеринден жадылы учгунлар сычрады. Бирден суссы басылан ялы, графиня улудан демини алды.

Шол арада-да Татьяна пайтуны сакламагы хайыш этди. Ёлуң якасындакы гырымсы агачларың арасында чөплеме йыгып йөрен узын көйнекли гызы бары бирден гөрди. Пайтуның дураныны гөрен гыз бирден дикелди. Онуң гонрас көйнегем, өзем ер билен ренкдешди.

Татьяна көкели гутусыны элине алып, пайтундан дүшди. Беземен ханым тэ өз янына етйэнчэ, эли чөплемели гыз бутнаман дурды. Татьяна оңа якынлашды-да, элиндэки көкели гутусыны узатды. Гаража гыз башыны яйкады. Татьяна оңа хас якын барды — ал,

уям, көке — дийип, кагыз гутыны ене сомлады. Шонда эли чөплемели гыз хырра ызына өврүлди-де, агачларың арасына синди гидиберди. Эли гутулы Татьяна болса дуран ериңде доңуп галды. Кагыз гутыны усуллык билен эрик агажының шахасында гойды-да, ызына доланды. Ол пайтуна мүненсоң, Нуралы диллендиі:

— Бай-бов! Алмаз ол, Татьяна Михайловна! Ач өлсе-де, алмаз!

— О нәме үчин?

Пайтунча дерек графиня жогап берди:

— Текепбирлик эдйәр! О, ля-ля! Сен өз илдешлериң бейле сададыр өйтме, Таня!

Татьяна бу жогаба бегенжегинем билмеди, гынанжагынам. Гамгын пикире гитди. Жорасының чөкен руxуны гөтермәге чалшан графиня гаршы оңа хенек атды, хатда айдымам айтды. Онуң бу садажа ыхласы Татьянаны толгундырды.

— Билйәмиң нәме, Ариадна, мениң гөвнүме сени кән йыллардан бәри танаян ялы болуп дурун. Худай бар! Бирхили саңа тиз өвренишйәдим...

— Сагжа бол, Таня! Мен учурсыз миннетдар! Йөне бир хайышым бар: Соломон болжак болма! Пелсепәни, мәхрибаным, даналара гоялы! Садарак бол. Дурмушы гелши ялы кабул эт, гелши ялам гечир!

ГУШЛАР ӨЗ ХӨВҮРТГЕЛЕРИНЕ ГАЙДЫП ГЕЛЙӘРЛЕР

Хова бу гүн ирден гызып башлады. Акжа йүпек кофталы, мелемтил креп юбкалы Татьяна Закасни областының Харбы-халк управлениесиниң Гоголь көчесинде ерлешйән канцеляриясына беллешилен вагтындан ир гелди. Өтлем-өтлем кабинетли, габаралы жайың йылманчак даш басганчакларындан чалт-чалт ёкарык чыкып, ол гөни область начальнигиниң кабинетине бакан йөнелди. Кабинетиң кабулханасында паллап отуран поручик гапы ачыландан, ланна ериңден турды. Ики аягыны жүп басып, ичерик гирен ханыма баш эгди. Оларың Алы Хезретлериниң хениз гелмәндиклерини мәлим этди. Татьяна кабулхананың чеп гапындакы кичи зала гирди.

Ичериниележиретмек ислеги билен ол залың пенжирелериниң үчүсинем ачды. Отагың ичи бада-бат тәмиз хова билен гушларың жүркүлдисинден долды. Залың төрүни тутуп дуран айналы шкафың янына барып, четки гапысыны ачды. Дүйн режеләп гоян кагызларыны алды, айна ялы ялпылдап дуран узын столуң бәри четинде гойды. Ене-де пенжирәниң өңүне барды. Багың үстүнден өвүсйән мымык шемал йүзүни сыпалады. Күкреги гиңеди гитди.

Ашгабада Татьяна инди оңат өвренишди. Хәзир чала ыранян шахаларда сайрашян гушларың үзңүксиз жүркүлдиси-де инди оңа таныш ялы. Өвренишмезче-де дәл, геленине ярым йыл болуп баряр. Татьяна мыхманханада узак яшамалы болмады. Ариадна Викентьевна саг болсун, шәхериң эдил меркезинден оңат жай тапышды. Барон Левилионың дачасы графиняның айдышындан арасса хем овадан экени. Багында алма, инжир, хоз, шетдаль режели хатара дүзүлипдир. Хәзир оларың хеммеси биренайы гүлләп отыр. Татьяна өз эелән тамының эйванында дуруп, барк урян гүллериң хумарлы ысындан улы леззет аляр...

Ише ерлешмек барада-да Татьяна азап чекмеди. Гөзүне гөрүнмейән хайсыдыр бир гүйч оңа хемаят эдйән ялы болды дурды. Графиняның айдышы ялы, газете ыгланам бермели болмадылар. Арадан кән гүн гечмәнкә, штабс-капитан Томашевский Татьяна Михайловнаны область начальнигиниң канцеляриясына дилмачлыга ховес билен чагыряндыкларыны хабар берди. Область начальнигиниң канцеляриясында иңлис дилинем, парс дилинем, немец дилинем говы билйәнлериң ёк дәллигини Татьяна ише геленсоң гөрди. Пәне хәзир француз дилини билйән чиновник ёк экени. Татьяна өз янындан — мени, мегерем, шол зерарлы, шу ерик ише чагырандырлар — дийип чак этди. Бей дийсе-де, Тәхрандан, Делиден, Кабулдан я-да Стамбулдан гелйән дүрли кәрли, дүрли мертебели векиллери Татьяна хас шинили гөрйәр. Йөне бу ерде оңа хениз ченли Франциның векили габат геленок. Ол көпленч иңлислер билен иш салышмалы боляр...

Ине, шу гүнем область начальнигиниң өңкин Пөвризеде башланан дипломатик геплешиги сәхелче салымдан шу залда довам эдилмели. Сөхбет Закаспи областының Эйран билен серхетлешйән хайсыдыр бир стратегик волагының ыкбалы барада. Геплешик гаты

гизлин боларлы. Хич ериң ады тутуланок. Догрусы, Татьяна дипломатларың сырлы дилиңе дүшүнжегем болуп дуранок.

Машатдан иберилен иңлис миссиясы, хә диймән, гелмели. Татьяна гошар сагадына серетди. Генерала-да гелерче вагт болды. Адатча, ол ише хемише вагтындан азажык ир гелйәр.

Татьяна гапыны ачды-да кабулхана бойнуны узатды. Поручик тирсегини стола дирәп, ене-де паллап отыр. «Гиже ятмандыр өйдйән бичәре». Поручик силкинип турды-да, сессиз совала өңки жогабыны гайталады.

Татьяна гапыны япды. Хатарланып гойлан юмшак курсулериң бирини стола тарап сүйшүрип, гара жилтли депдерини ачды. Гүнделик язгыларына гүмра болды. Депдериниң кә сахыпасында-да өзүниң өвренен түркмен сөзлерине габат гелди. Чала сесленип окады. Гайталады. Гүлди. Шейдип гидиберсе, эне дилини онуң мугаллымсызам өвренәймеги мүмкин...

Ене-де сагадына серетди. Беллешилен вагт эййәм болуп гечипдир. Бу ерде бейле ягдай болгуч дәлдир-ле?! Нобатчы офицер кабулханада садранч ялы болуп дур. Татьяна дашарык чыкды-да, даш басганчакларың гиң секисинде төверегине гаранжаклады.

Шол махалам аңырдан алңасап гелйән гочак гара телпекли, эгни нах донлы, аягы чокайлы яшулы даш басганчаклардан ёкарык галып уграды. Онуң хәзир халының теңдиги чаң сиңен чытык йүзүнден билдирип дурды. Яшулы гөни Татьяна тарап йөреди.

— Гызым, ай ханым, бир бәриңе бак!

Татьяна алжыраңңы яшулының бир сөзүне-де дүшүнмеди. Эйсем-де болса, оңа якынлашды.

— Хан гызы, хожайын хайсы тамда отуряр? Улы хожайын? Баярларың баяры?

Татьяна мүйнли йылгырды.

— Шу ери диваның жайы дәлми, хан гызы? Маңа... Мен иң улы баяры гөрмели!

Шол пурсатда-да, эдил ерден чыкан ялы болуп, басганчакда мавы гөзли, гөрмегей иңлис майоры пейда болды. Татьяна билен эдепли саламлашды. Ол геплешиге гелен иңлис миссиясының баштутаныды. Майор мавы гөзүни мекирлеч сүзүп, бир Татьяна, бир яшула серетди.

Әркек кишә душаныба бегенен ялы, яшулы угрыбир майора йүзленди. Иңлис улы хожайының хәзир гелмәндигини, аслында-да яшулының генералың дәлде, мегерем, Ораз сердарың янына бармалыдыгыны оңа түркмен дилинде дүшүндирди. Татьяна хайран галды Офицер геймли иңлис дипломаты түркмен дилини нireден билип йөркә? Я башга бир дилде геплейәрмикә? Онянча сыпайы иңлис Татьянаның өзүне йүзленди:

— Генералы сораяр.

Дагыныык ой-пикирлерини шинди бир ерик жемлемәге етишмедик Татьяна сессиз баш атды. Күти додагы тибирдейән гахарлы яшула иңлис түркменчеләп ене-де бир зат дийди. Яшулы кимедир бирине гайыбана хайбат атды. «Нирeде шол? Нирeде? Чеп бөвүрдеми?» дийип, гахарлы хүнүрдәп, жая гирип гитди.

— Сиз түркменче гепледиңизми, женап майор?

Хенизем гөзүни сүзйән иңлис баш атды.

— Мен сизе хайран галдым...

— Биз, Татьяна Михайловна. Гүндогар халкларының сарпасыны сакламага эндик эдипдирис... Мен сиз билеңем түркменче геплешип билердим. Хайп, сиз өз эне дилиңизи билеңзок...

— Мениң эне дилим — рус дили, женап майор.

Дилмач гелниң гахарының гелендигини иңлис дуймазлыга салды.

— Сиз иңлис дилинем менден кем билеңзок, Татьяна Михайловна. Айдан ялы, бу гүн душушык болжак дәл. Генерал нәхошламыш. Ирден бизе жаң этдилер.

— Ягшы онда, сағ болуң!

— Эгер гарши болмасаңыз, мениңем сизе яран боласым гелйәр. Белки, бирхили меселе гүрлешерис. Мениңем дагы үйшүп ятан ишим ёк.

Татьянаның нәме жогап бержегине-де гарашмадык майор онуң ызына дүшди.

— Шейле, Татьяна Михайловна, мен түркменче гепләнимиң ген гөрмәң. Парс дилинем шончарак билйән мен. Бу бизиң гуллук боржумыз. Бу ерде, сизиң айдышыңыз ялы, хайран галарлык зат ёк. Гайтам... Гайтам, мен сизе хайран галян, Татьяна Михайловна...

Олар ортасында Пушкиниң бюсты гойлан дөртгыран бага етдилер. Эгрелен акацияның саясына совулдылар.

Зак. 7728 — 8

— Ынанын, гарачыным... Үч гүн бәри сизе сын эдйән. Сиз гөзеллик билен акылдан дөредилен зенан... Йөне мен башга бир зада дүшүнип билемок. Сиз бу ерик нәме үчин гелдиңиз? Бу ерде нәме гөзлейәңиз?

Егын сигар күкедйән гөрмегей майордан йүзүни сован Татьяна пикире гитди. Ол булар ялы азы яраң дипломатлар билен геплешмәге горкяр, алҗыраяр, өзүни йитирйәр. Эйсем-де болса, өз йүрегиндәкини айдып галасы гелди.

— Женап майор, мен сиз ялы сыпайы адамы халаян. Эгер ыгтыяр этсеңиз, сизден бир зады сорасым гелйәр.. Мерси! Генерал Кассоговский билен ики гүн бәри довам эдйән чекелешикли геплешигиңизи мен терҗиме эдйән... Генералың өзүнинем иңлис дилини менден эрбет билмейәнлиги сизе, элбетде, мәлимдир. Хакына серетсең, бу ики арада дилмаҗың герегем ёк. Ягшы, бу меселе хәкимиетлериң өз иши... Мен башга бир зада хайран галян. — Татьяна башыны галдырды. Онуң айтжак затларыны, хамала, өңүнден билип дуран ялы, иңлис майоры шол йыршарып дуршуны үйтгетмән, гөзлерини тегеледи.

— Ялңышмасам, сизиң геплешигиңиз... Женап майор, нәме үчин Түркменистан билен Эйранын дөвлет серхеди барада Эйран хөкүметиниң өз векили дәл-де, Машатдан гелен иңлис миссиясы, ягны, сиз алада эдйәрсиңиз? Мен муңа дүшүнемок.

— Арачы хемише адалатың гуллугында, Татьяна Михайловна, Биз бу сапар арачы.

— Нәме үчин сиз?!

— Мениңем дүшүнмейән задым кән, княгиня. Яңкы айдышым ялы, сизиң шу ерик нәме үчин гелениңизе-де дүшүнемок...

— Гушлар элмыдама өз хөвүртгелерине гайдып гелйәрлер, майор. Йөне мен сизиң...

— О, Татьяна Михайловна! Мениң гудратлы империямың Гүндогарда бейик миссиясы бар! Бейик Британия — Гүндогарың ыгтыбарлы аркадагы!

— Болуп билер. Эмма Руссиядан соң, майор, соң!

— Сиз, догруданам, рус адамы, Татьяна Михайловна.

— Ёк, бейле дәл, майор. Бейле дәл. Мен асыллы адамкәрчиликли рус тербиесини алып, рус машгаласында, рус җемгыетинде уланан түркмен перзенди! Ынсанда асыллы адамкәрчиликден белент сыпат ёк. Шоны гезек геленде инлисем, русам, түркменем, папуасам дек, майор. Я мен ялңышянмы?.. Өз халкына мең ялы перзенди көмеге гелмесе, ким делалат этсин? Кимиң җаны янсын?

— Ол райт! Ол райт! Ягшы, сиз җуван, нәзик гөвел, өз халкыңыза нәме көмек эдип билҗек?

— Менем шол совала җогап гөзлейән, женап майор. Йөне бир зада гөзүм етди. Гарып халкым үчдантутма соватсыз. Мениң бүтин өмрүми халка билим бермәге багышласым гелйәр. Дагы мен нәме эдип билейин?..

— Бу барада-да, княгиня, бизе бил баглап билерсиңиз...

— Сенк-ю,[1] женап майор!

Сөхбетдешиниң үчурсыз толгуняндыгыны дуян майор хошлашмак билен болды. Өйлән управлениййә гелҗеклигини айдып, «аҗайып дилмаҗа» ак ёл арзув этди...

Татьяна Пушкин багындан өз яшаян Левашов көчесине чыкды. Зенанлар гимназиясының багың габадагындакы овадан ак җайына ол ене-де сын этди. Ол хер гүн ише гиденде-де, ишден гайданда-да шу җайың өңүнден гечип гидйәр. Хер гүнем онуң габадында аых чекип, сын эдип гечйәр. Калбында энчеме ыкга дөрейәр. Хәзирем онуң, сен-мен ёк, гимназияның җайына, ич болмасада, гирип гөреси гелди.

Шол махалам халки яшулы онуң үнсүни өзүне чекди. Яшулының гахары хенизем совашмадык боларлы: хүңүрдеси китүвли чыкды: «Ёк. Бу дүнйәде адалат ёк! Болдун мен башыма дөгүлли бәяр! Пәхей-де велин!.. Хак айдыпдырлар: догруң агам бир, гарасам! Гарыба гол ятжак баяр ёк...» Ол качынын гайба йүзүне гечҗек боланда Татьяна гөзи дүшди. Тәналы Сарыгылы Гочан телпеги билен йүзүни дөрнин сылды. Татьяна бакан бөрайҗек ялы этди-де, бирден — эй, җәхеннеме гитсин-ле — диен маныда элини салгап, гайралыгына бакан хайдап гитди...

Яңкы иңлис майоры Татьянаның ене ялыңа дүшди. Арачы! Нәме, хәзир бу ерде уршуп йөрен бармы ара-

---

[1] Саг болуң! (иңлисче).

лар ялы?! Эйсем-де болса, иңлисиң түркмен дилинде сайрап дуршуна Татьяна яңы өз янындан кемсинди..

Ызлы-ызына дазырдап гечен пайтунларда шемпа телпеклер гөрүнди. Татьяна муна душүнмән галды. Шол арада-да ене ёрунжа йүкли эшеклер гечди. Көчелере сув пайлап йөрен габа челекли араба онуң өнүни кесип, гайрак совулды.

Левашов көчеси хер гүнкүси ялы, бу гүнем улы шагалаңлы. Шәхериң даш дүшелен иң гиң, иң узын хем гатнавлы көчелери — Куропаткин проспекти билен Таманская. Олар гүндогардан гүнбатара узалып гидип, шәхери бойдан-баша кесип гечйәрлер. Демирёл вокзалындан дик илерик узап, Офицерлериң сейил багының гапдалыны сырып, Левашов көчесини кесип гечйән Анненков көчеси-де шолардан гайра дуранок диен ялы. Эйсем-де болса, шол эсасы көчелериң хич хайсам бир бабатда Левашов көчесиче ёк. Ол шәхериң иң көне, иң пешенели, иң шовхунлы хем баглы көчеси. Шәхерде Сөвда көчеси, Базар көчеси диен йөрите көчелер болса-да, сөвда-сатыг ишлериниң эсасы меркеви — Левашов көчеси. «Теке базарам», «Орус базарам», алабедер мәрекели кервенсарайларам, дүрли харытлы дүканларам, энчеме хөкүмет эдарасы-да шу көчеде. Ол шәхериң гүндогар тарапындакы Ашгабат обасындан — көне галадан башланып, Тамбовдан гөчүп гелен Старцев атлы дайханың реңбе-рең гүлли багының янында Көши обасына етип диен ялы гутаряр.

Ахыры барон Левилионың дачасына етди. Кичижик калитканың килдини яздырып, баглы ховла гирди. Багың ортасында агарып отуран габаралы жайдан Татьяның кирейине алан эйванлы өйүниң ики отагы бар. Өйүң гүндогар стилиндәки гоша пенжиреси-де ховлының ич йүзүне бакяр. Татьяна хас яраян задам онуң энчеме квартираны бирлешдирйән умумы гапыдан дәл-де, өзбашдак гапысындан гирип-чыкып билйәнлиги. Гапысам ховлының ич йүзүне чыкяр. Шейлеликде, Татьяна дүйбүнден өзбашдак яшаян ялы болуп дур... Инди мен ахыры өз өйүме гелен ялы болдум — дийип, ол графиня Ариадна Викентьевна телим ёла миннетдарлык билдирди.

Графиня она, догруданам, хәли-шинди көмек эдйәр. Штабс-капитаның өзем, бирнеме лакгырак дийәймесең, яман адам дәл ялы. Габат гелен чагы Татьяна

билен дегишйәр, хенек атышяр. Өзем Ораз сердарың сачаклаш үлпети. Татьянаның вели Ораз сердар билен кәнбир ичгинсирәбереси геленок. Татьяна майор билен диңе сыпайычылыклы ресми арагатнашык саклаяр. Ёгса Санкт-Петербургда кадет корпусыны гутарып гелен, европа медениетли илдеши билен ол деррев умумы дил тапайжак ялы. Догрусыны айтсаң, шу гүне ченли оларың Ораз сердар икисиниң икичәк дүшушан, сөхбетдеш болан пурсаты ёк. «Салам!» «Салам!» Вессалам! Диңе штабс-капитан Томашевскиниң жемише шовхунлы өйүнде кәте бири-бирине габат гелселеринде ики илдеш энче сөз алышяр.

Аслында Татьяна аристократ илдешинден тамакинем болуп дуранок. Оңа көп бабатда графиня көмек эдйәр. Шу йылың гүйзүнде Татьяныны зенанлар гимназиясында мугаллымчылыга ерлешдирмәге-де Ариадна Викентьевна сөз берди. Эгер шол ниети баша барайса, вах, баша барайса, онсон Татьянаның өз этжек ишлери бар!

Татьяна калиткадан гиренде, өй эесиниң салпы гулаклы, түйлек, гоңуржа гүржүси оймудыклап-товсаклап, өңүнден чыкды. Ол муңа-да бегенди. Элиндәки сумкасындан булка бөлежигини чыкарып, ялманян итиң агзына тутдурды.

Ич ишинде сагынды. Баглы ховла дин салды. Үмсүмлик. Өз эйванына бакан йүзленди. Эйваның агач сүтүнине сөелен мердивана гөзи дүшди. Бу нәмәниң аламаты? Мердиван ниреден гелдикә?

Мердиваның экеркы басгаңчагында дуран ишчи балаклы, башы ве эгни билен сарлан адам аяк сесини эшидип, маңа гайрылды, чала йылгырды. Ашот Акопович. Ишини кесип дүшелен дашыкдан етип гелен Татьяна ол мүйилик салам берди. Элиндәки чотгасыны ичи реңкли жама сокды.

— Гелдиңми, Таня гызым? Ай, Ашодам ишсиз отурандан, бир зада гүймевэйин дийдим. Эйваның реңкем пакгарып-гопуп гидипдир. Өйде-де тайын реңк барды...

Татьяна йылгырды.

— Мерси, Ашот дайы!

— Сен гечибер, гызым. Мен ине шужагаз ерини гутарып дүшйән. — Ол хашамлы карнизи реңклемегини довам этди...

Ашот Акопович билен Татьяна шу дача гәчүп ге-

мен гүни танышды. Бу дегишген адам Татьянаның дулдегшир гоңшусы болуп чыкды. Ол етишикли пайтунчы Нурала көмеклешди. Татьянаның оңат ачылып-япылмаян дашкы гапысының гулпуны бежерди. Гапы жыгылдаяр дийип, ниредендир бир ерден яг гетирип, петлелере чалып чыкды. Ичерини йыгнашдырып йөрен Татьяна билен графиня Ариадна Викентьевна мейлетин көмекчә нәме дийжеклерини билмән, диңе онуң шорта сөзлерини диңлемек билен оңайдылар.

— Сиз шинди бала боляңыз. Дүземасум![1] Онсоңам бейле ишлер эркеклериң пайы. Ынха Нуралы билен, Нуралы дийдиң дәлми сен, йигит, адына, хава, Нуралы билен Ашот икисине гара иш гелшер дурар... Зенан өйүң гүлүдир, эркегем — багбаны. Дүземасум! Онсоңам гоңшы гоңшың аркадагыдыр, унутмаң!

Шол гүнден бәри Татьяна билен Ашот Акоповичиң гоңшучылык арагатнашыклары говулашып гелйәр...

Татьяна ичерде ончаклы эгленмән, эйвана чыканда, Ашот Акопович чотгасының ренк ёкундысыны сүпүрип дурды.

— Бу гүнлүкче бес... Сен бу гүн бир ерик гидйәмиң, гызым?

— Ёк.

— Онда Ашот дайың мыхман чагыряр.

— Мерси, Ашот дайы! Мен эййәм сачагы ачдым.

— Ах, сен гарагол гызжагаз! — Ашот Акопович даш гуйының янындакы агачдан асылан умывальниге тарап йөнелди.— Гожа Ашоды өңүртжек болямың?! Сең сачагың эртире галсын, Таня гызым. Ашот бу гүн сени дел хөрек билен хеззетлежек! Хава. Хава. Дүземасум!

Ол келлесинден сыпыран яглыгы билен элини сүпүрип баршына тамың гүндогар тарапына өврүлип гитди. Татьяна онуң ызындан йылгырып галды. Ичерик гирди. Арадан кән салым гечмәнкә-де, таныш хеңини эшитди. Ховлының өйлән үмсүмлигини бозан бу пессайжа хең Татьяна хош якды. Ол эйвана чыканда даш гуйының бәрсиндәки айтымжыкда хысырдап йөрен гоңшусыны гөрди.

Ашот Акопович эмгенмән гөтерип гелен узын аяклы, демир маңкалыны айтымжыкда ыкжам гурнады. Ичини ожар бөлеклеринден долдурды. Одуны отлады.

[1] Догрымы айдян! (эрменичe).

Диңе шондан соң Татьяна тарап башыны галдырды. Якын янында ялманып ятан салпы гулаклы гүржак ятды.

Татьяна оды туташан маңкала тарап йөреди.

— Ашот дайың ялы ёксулам, Таня гызым, кәте худайың ядына дүшйәр. Дүземасум! Гызыларбатдан достум гелип гитди. Совгат гетирипдир. Гызыларбадың вагон бежерилйән уссаханасында бир махаллар биле ишләпдик. «Ашот жан, ханларың ийййән хөрегинден сенем дадып гөр» дийди. Хәзирем ол шол уссаханада. Слесарь... — Ол оды өлчерди. — Бирӗла зындана дүшемде-де ызымдан гатнан шол достум болды. Оразгаган...

— Сиз зындана-да дүшдүңизми, Ашот дайы?

— Вах-хей! — Ашот Акопович туташан оды ене-де өлчерип, чалажа гүлди. — Ашот, Таня гызым, ягшы билен ягшы, башарса, яман биленем ягшы болжак боляр. Арман, ыкбал муңа-да кайыл дәл. Энче гезек зындана салып-чыкарды...

Узын аяклы маңкалың яшыл ялынлы оды туташынча, гоңшуларың сөхбети гызышды. Ашот Акопович Татьяна үчин йөрите чыкаран табуреткасыны яйбаң шахалы хоз агажының астында гойды.

Ахыры ол жамдакы дограмчалары чише дүзүп уграды.

— Менем көмек берейин!

— Гел, гызым, өвренерсиң.

— Сиз шашлык биширмәге өкдеми, Ашот дайы?

— Вах-хей! Азербайжан гардашларымыз — башыңа душсе, башмакчы болерсиң — дийәлер. Ашодың башына душмедик иш ёк, Таня гызым...

Догрусынам, дәлевәр гоңшусының өзи барада айдян затлары Татьянаны хер сапар ойландыряр. Ашот Акоповичиң аслы Эриваның Нахчыван уездиниң Аштарак обасындан екен. Какасы демирчи болупдыр. Дөрт доганың иң улусы болансоң, Ашот он алты яшына етменкә, екленч ваддасыны эдип, Бакува гидипдир. Демир ёлунда хаммал, небит гуйыларында гара ишчи болуп ишлипдир. Аз-овлак пул топлап, үч йылдан соң өйлерине доланып гелсе, вейран болан обасыны гөрүпдир. Эжеси-какасы женде парчаланыпдыр. Уяларының үчүсинем есир экидипдирлер... Какасының доганы Ашода эне-атасының мазарыны гөркезипдир... Шондан

бәри Ашот хер йыл диен ялы Аштарага гидип, шол мукаддес мазара гүл гоюп гайдяр экен... Юрды тозан Ашот ене ёл сөкүп башлапдыр. Ахыры Баку чапханаларының бирине ише гирипдир. Хөкүмете гаршы гизлин жарнама йыгып берени себәпли, оны зындана дыкыпдырлар. Шол ерден гачып, Челекен адасына ашыпдыр. Ене небит промыселине барыпдыр... Шондан соң онуң түркмен топрагында ишлемедик кәри, күл дөкмедик ери ёк диен ялы... Красноводскиден демирёл чекип угранларында ол челекенли досты Оразтаган билен патыша гошунының демирёлчы Сатальоныңа галабан дуруптыр... Оразтагана иш хакыны долы бермедик кеззап прапорщиге сөгени себәпли, Ашоды Жебелде ене туссаг эдипдирлер. Суд эдилмегине гарашып отырка, Оразтаган оны бендиликден халас эдипдир. Олар Гарагумуң ичи билен Гызыларбада гачып атыпдырлар. Сонам шол ерде ачылан уссаханада орнашыпдырлар... Алты йылдан бәрем Ашот Ашгабадың чапханасында ишлейәр...

Бирёла Татьяна ондан: «Сизиң машгалаңыз ёкмы, Ашот Акопович?» диййип сорады. Яшулы сачы дүшен йылчыр келлесини сыпалап, мекирлеч йыршарды: «Вах-хей! Гапысы ёга гаравул нәмә герек, Таня гызым? Элли яша ченл-ә Ашодың өйленмәге эли дегмеди. Индем Ашот эллиден гечди. Инди гич, гызым. Онсоңам... ким авара Ашода гелсин: бойы — бир гарыш, сакгалы — ики гарыш, бурны аңңал ялы...»

Ашот Акопович жызырдап башлан чиши элине алды-да, ондан бир дограмчаны согурды. Татьяна узатды.

— Дадып гөр, гызым, бишипми?

Салпы гулаклы гүржи яшулы билен янашып дуран Татьянаның эдил алкымына гелди. Онуң монжук ялы гөзлери ялдырады, ялманды. Татьяна элиндәки эти этин агзына тутдурды.

Эли чишли Ашот Акопович яш гоңшусына седасыз совал билен дыкгатлы серетди.

— Өз-ә бишең ялы... Реңкинден билдирйәр... Эйсем онда, Таня жан, мугаллым боласың гелйәр-дә?

— Иң улы арзувым шол!

— Ашот көмек эдер. Хатыржем болай!

Татьяна тас пыңкырыпды.

— Гаты кын диййәлер...

— Кыны ансат этмеги башарянам бар.

— Ким ол, Ашот дайы?

— Князь Бакрадзе!

— Ким ол?

— Көп билсең, тиз гаррарсың, гызым... Гимназияда мугаллым... Бишипдир. Биркемсиз бишипдир...

ЕДА ЕЛА ЭЛТЕР

Соңкы үч гүнүң довамында Татьяна халыс ядады. Догрусы, хем ядады, хем кежикди. Түркүстан үлкесиниң училищелериниң баш инспекторының энчеме кабинетли, ичгысдыргыч эдарасында ол хер гүнүң ичинде телим отага гирип-чыкды. Анкет барыны долдурды. Совал барына жогап берди. Эмма өзүниң Ашгабатдан Дашкенде нәме үчин бейле гыссаглы чагырыландыгына хенизем оңлы дүшүнип биленок. Институты гутаранлыгына гүвә гечйән аттестатында я-да баша бир документинде хич хили нәдүрслигиң ёкдугыны ол билйәр. Анкет долдурдянларам, совал көкүни берйәнлерем бу барада оңа еке сөзем айданоклар. Шол бир вагтың өзүнде-де Ашгабадың зенанлар гимназиясының француз дили мугаллымасы Татьяна Михайловна Текинскаяны, хамала, улы этмиши бар ялы чекелейәрлер.

Татьяна ахыры йүрек арзувына етди. Элбетде, графиня Томашевскаянынам делалаты етсе етендир. Штабс-капитан пыланкесе айдыпдыр, пыланкесем гөрүпдир диййип, ол Татьяна телим ёла хабар берди. Эйсем-де болса, зенанлар гимназиясына өзүниң мугаллыма болуп ерлешмегинде эсасы ролы Ашот Акоповичиң ойнандыгыны Татьяна билйәр. Хава, ол арзывм ишине улы хыжув билен япышды. Өтен йылың гүйзүнден бәри эллинаме ишләп йөрди. Бирденем оны гыссаглы чагырдылар...

1907-нжи йылың февраль айының үмүрли гүни, ине, ол ене-де мыхманханадан чыкып, шовхунлы Дашкендиң узын дерекли көчелеринден телим ёла чепе, сага өврүлип, ахыры Түркүстан үлкесиниң училищелериниң баш инспекторының эдарасының жайына гирди.

Теммәки ыслы, дымжык ховалы, дар кабинетде оны йылчыр келлели, эрни бир ере бармаян, попуш йүзли, габыкман гөзли, гарынлак адам гаршы алды. Отурара ер гөркезди. Онуң сейрек кирпикли, буланык гөзлериниң күтек назары хич зады аңлатмады.

Татьяна гең галды. Дүйн-ә оны гиң кабинетде сүйри йүзли, түңңи маңлайлы, тегелек гәр сакгаллы, мәш реңкли гөзлериниң сырлы назары ичинден гечип барян, аррык женап гаршы алды. Бу гүн болса...

Түңңи маңлайлы, мәш реңкли гөречли чиновник дүйн «мерхеметли ханыма-да» кофе гетиртди. Сыпайычылык билен хөдүр этди «Мерхеметли ханымы» ол эсли эгледи. Тә онуң янындан чыкып гайдянча, Татьяна сыпайы чиновнигиң дегишмеси билен чыныныӊ пархыны оңлы аңшырып билмеди.

«Дашкенди халадыңызмы?» «Халадым». «Сиз нәме гимназияда клас беемчиси болубам ишлейәңизми?» «Яңыракдан бәри». «Шейле. Шейле...» Бирденем ол ене-де башга затдан сөз ачды. «Шейхантаурың метжитлерини гөрдүңизми?» «Гөрдүм». «Бинятчылыгың найбашы эсерлери!» Ене-де кофе гетиртди. «Татьяна Михайловна, сизиң түркмен гызыны окува салҗак боляныңыз чынмы?» «Чын, сизиң алы хезретиңиз». «Шейле. Шейле. Өзем арабакешиң гызы!.. Дүшнүксиз, Татьяна Михайловна, дүшнүксиз!» Лыкыр-лыкыр гүлди. «Империяның бәхбитлерине пайхаслы хызмат этмеги башармагы өвретмек үчин, ерли илатларың векиллерине сöват өвредйәнлигимиз сизе мәлим ахыры, княгиня! Гел-гел, инди арабакешиң гызы...» Мәш реңкли гөречли чиновник эсли вагтлап йүзүни кагыздан галдырмады. «Сиз область канцеляриясында хенизем дилмачлык эдйәңизми?» «Кәте. Чагырсалар». «Шейле. Шейле...» Онсон ол мугаллым диен ады гөтерйәниң, ылайта-да зенанлара тербие берйән мугаллымың ахлак тайдан иннән арасса хем белент болмалыдыгы барада такал окап башлады, ахырда-да Татьянадан: «Харьковда ишлән дөвүрүңизде сизиң шахсы дурмушыңызда нәсазлык я нәдүрслүк болан-а дәлдир?» дийип сорады. «Гынансамам, болды, женап инспектор». Түңңи маңлайының назары йителди. «Шейле. Шейле. Нәхили нәсазлык? Сиз мени багышлаң, Татьяна Михайловна, шахсы дурмушыңыза гатышмак ислейәндир өйтмәң! Йөне... хәки... мениң гуллук боржум...» Онуң «гуллук боржунын» өзүниң шахсы дурмушына нәхили дахылының бардыгыны идили сайгарып билмедик Татьяна женап чиновниге гылавлы жогап берди: «Мен сизи о ватлардан хабарлы ялы гөрйән, женап инспектор! Өзүңизе мәлим залы менден сорамагың нәме хажатының бардыгына дүшүнмок». Чиновнигиң дылымсыраян йүзи үйтгеди. Өңүндәки папканы япды. «Сорамак мениң гуллук боржум, княгиня». «Харьковда мениң ахлак кешбиме сәхелче-де шикес етирйән нәсазлыгың я әдимиң болманлыгына мен сизи ынандырып билерин, женап инспектор. О барада хатыржем болайың!..» Түңңи маңлайлы женап осмакладып-яңзыдып, соң ене-де бир топар совал берди. Ене-де бир чашка гызгынҗа кофе ичмеги теклип этди. Татьяна оңа миннетдарлык билдирип, гураксы хошлашды.

Бу гүн болса оны теммәки ыслы, дымжык ховалы, дар кабинетде йылчыр келлели, гарынлак чиновник йыршарып гаршы алды. Онуң габакман, гөк гөзүниң буланык назарындан хич зат аңлап болмады. Ол алжыраңңы херекет билен мыхмана сигар теклип этди.

Чеп дулдакы гырмызы күрсүде инчемик йүзүни өңкүленем хортаң гөркезйән гочак әйнекли, кирпиң тикени кимин сых-сых болуп дуран гытык сачлы, сырдам бойлы женап гара шляпасыны дызында гоюп отырды. Онуң эгнинде харбы френч, аягында-да гара гетра барды. Татьяна шунча серетсе-де, онуң гөзүниң реңкини оңлы сайгарып билмеди. Чүнки ол йүзүни ерден галдырман диен ялы отырды. Эйсем-де болса, онуң мылайымлан ачык назары Татьяна якымлы тәсир этди. Татьяна гапыдан гиренден, ол еринден еңиллик билен турды-да, зенана тагзым этди. Татьяна-да эда билен баш атды...

— Хорматлы Татьяна Михайловна, сизи бивагт бимаза эденимиз үчин, баш инспекторың алы хезретлери сизден ёзүр өтүнмеги хайыш этди — дийип, йылчыр келлели, помуи йүзли чиновник мүйнли йыршарды, онуңдан кагыз петлелерини ысгынсыз чүгдамлап, шол ишине эринижеранла, үтлек чигинлери сарсып гитди. — Оларың алы хезретлери сизиң документлериңизи гөзден гечирдилер, макуллапдырлар... Умуман, Татьяна Михайловна, хемме зат дүрс. Йөне... Сиз Москвадан гелип, мугаллымчылык этмәге үлкәниң генерал-губернаторының алы хезретлеринден ресми суратда ыгтыяр алмагы унудан экениңиз...

— Ах, шейлеми?! Бар гүнәм шолмы? Мени шондан өтри Дашкенде шейле гыссаглы чагырдыңызмы?

Йылчыр келлесини өвран-өвран сыпалан чиновнигиң йүзи чытылды.

— Мен озалам энче йыллап гимназияда мугаллым

болуп ишледим ахыры! Мегерем, ол сизе оңат мәлимдир диен тамам бар...

Мугаллыманың нәгиле игенҗине, хамала, дүшүнмедик ялы, женап чиновник оңа эл ялы кагыз узатды.

— Мерхемет эдиң, Татьяна Михайловна, алың! Ине, баш инспекторың алы хезретлеринин хут өзүниң гол чекен ресми ыгтыяры. Ишиңиз ровач болсун! Менден айып-сын этмәң, мадам. Мен бир кичижик адам, юмуш адамсы — дийди-де, ол, нәме үчиндир, гырмызы күрсүде седасыз отуран женаба тарап мүйнли гөз айлады, күти додагыны ялады.

— Мерси! — Татьяна элине тутдурылан ресми кагыза бада-бат гөз гездирсе-де, онда нәме языландыгына ончаклы үнс бермән, кагызы ики эпләп, гара сумкасына салды. — Мен сизе өрән миннетдар. — Гүррүңи созуп, көпелдип отурмагын хәзир өзүне бәхбитсиздигине гөзи етен Татьяна турмак билен болды. — Сағ болуң!

— Дердиңизе яраныма менем өрән шат! — Чиновник күрсүде отуран женаба ене гөз айлап, ягжымак додагыны аясы билен сыпалады.

Татьяна йүзүни галдырман, еринден турды. Дымжык ховалы, дар кабинетден чыкды.

Дашарда ягыш жыбарлаярды. Татьяна тротуарда гоңрас шляпасы билен реңкдеш саяваныны ачып, гоша чынарын душундан өтди, өз дүшлән мыхманханасына тарап йөнелди. Бирденем ызында кимдир бириниң онуң адыны тутуп чагыряндыгыны эшитди. Эсерденлик билен ызына өврүлди.

— Татьяна Михайловна, багышлаң, бир дем аяк чекиң!

Татьянанын ызындан етен сырдам бойлы адам якки йылчыр келлели чиновнигиң кабинетиндәки гырмызы күрсүде седасыз отуран гара гетралы женапды. Онун гочак әйнегиң анырсында йылпылдаян гөзлериниң занды реңкй хәзирем онлы сайгартмады. Эмма мылайымдан ачык назары, хошаматлы пессай сеси, мисилсиз йылгырышы Татьянаны биалач өзүне чекйән ялы болды.

— Татьяна Михайловна, багышлаң! Мен сизи Дашкенде гелмезиңизден озал сәвликде гайыбана танадым. Индем, ыгтыяр этсеңиз, йүзбе-йүз таншасым гелйәр... Йөрәлиң, йөрәлиң, ёгса бизи ягыш эзер. — Олар хәй-

сыдыр бир ымаратын хатара агач сүтүнли, гиң эйванынын астына етдилер. — Ерли миллетлерден, онда-да зенанлардан шейле магарыфчыларың етишйәнлиги мени үчүрсыз бегендирйәр... Ислесеңиз, пайтун тутаялың? Гөзел гөвнүңиз! Мен сизе хәзир гызгынжа кофеде хөдүр эдип билжек...

Татьяна мылакатлы нәтанша нәме дийжегини билмеди-де, ене өңе әтледи.

— Багышлаң, сиз ким боларсыңыз?

— Мен сизиң өз кәрдешиңиз. Ким билйәр, яш тапавудымыза гарамаздан, пикирдешиңиз болуп чыкаймагымам мүмкин... Түркүстан мугаллымчылык семинариясынын мугаллымы Меркулович Николай Алексеевич — дийип, ол чеп эли билен шляпасыны чыкарып, сағ элини гапдалындан барян гоңрас пальтолы зенана узатды. — Таныш болалың!

Татьяна-да эл берди.

— Янкы йылчыр келлели женап мениң бажам. Хүйлүрәк дийәймесең, эрбет адамам дәл. Арман, ичеген. Элбетде, онун янраян болмагам әхтимал. Серхош махалы ялана-чына парх гоюп дуранок. Эмма... Хогүн өйлерине бардым велин, өз меслекдешине сиз хакда гүррүң берип отуран экени. Менем гызыкландым... Эгер онуң айдянлары чын болса-ха, сиз аман сыпдыңыз!.. Шол ерде менем шейле пикирдеш магарыфчы зенан билен хөкман таншайын диен карара гелдим. Өзүне-де — женап Меркулович якымлы йылгырды. — Сиз билен гөзек геплешмесе, кейпини көклемәге сөз бердим... Сиз онун сөзүне ынандыңызмы?

— Хайсы сөзүне?

Ягыш гүйчленди. Олар әлимлерини чалтландырдылар. Чагыл дүшелен көчеден гүпүрдешип гечен атлы [illegible] сычрадан ягыш сувунын ламжалары бүрәп-де етди. Шол аралар бурчдан дабырдап чыкан [illegible] пайтунын эңин гелйән аты бүдрәп, түвдүрилип гитди. Зер [illegible], энеӣ офицер пөтләп ере гонды, [illegible] серрелли. Татьяна «ах» чекип, гөзүни юмды.

Женап Меркулович болса бу хадысаны гөрмейән ялы. Татьяна усуллык билен голтгы берди-де, сага тарап йөрүлди. Олар яйбан гарагажын ашагында аяк чекдилер.

— Меслигине чыдап билмедик өзүнден гөрсүн...

Геп сизин Түркүстаның генерал-губернаторындан ресми ыгтыяр алман, ише башламагыңызда дәл, Татьяна Михайловна. Ёк! Сизи Ашгабатдан Дашкенде гыссаглы чагыран хатың башга беласы бар...

— О нәхили бела, Николай Алексеевич?

— Мен шу гүн чиновник бажамың янына йөнелип гитмеги хем бармадым. Өңки агшам ол өз өйүнде сиз хакда кән янрады. Сизиң, Татьяна Михайловна, «ынамдан гачан, питнечи» лакамыңыз бар... Гараз, олара Ашгабатдан гелип етишен шугулда сизе йөңкелйән язык азлык эдених, окувчыларына французларың революцион айдымларыны өвредйәр дийибем язанмышлар...

Татьянаның ини жүмшүлдәп гитди. Догруданам, Дашкенде гелен илкинжи гүни училищелериң эдарасында ондан: «Сиз француз айдымларыны билйәнизми?» дийип сорадылар. Гөр, ол совал нireден гелип чыкды! Татьяна өз окувчыларына бирёла дәл, бирнәче гезек, онда-да эркинлик хакындакы хыжувлы француз айдымларыны өвретди. Шол сапакларының гимназияда халанмандыгыны онуң өзем дуйды. Эмма шол сапакларың хер хайсының бада-бат хасаба алыняндыгындан, ёк, диңе бир хасаба алмагам дәл, ассырынлык билен жанларм управлениесине етирилйәнлигинден Татьяна, элбетде, бихабарды Инди, женап Меркуловичиң янкы сөзүнден соң, бирден гөзи ачылан ялы болды Ол диңе:

— Шейлеми?!. — дийди-де хырчыны дишледи.

— Йөне мен, Татьяна Михайловна, сизиң яныңыза башга бир ниет билен йөрите гелдим... Бизде сизиң илдешлериңиз окаярлар. Хас такыкласак, гелжекки кәрдешлериңиз. Олар сиз билен танышмак ислейәрлер.

— Ким олар, Николай Алексеевич?

— Мениң сөйгүли окувчыларым. Зехинли яш йигитлер

Олар мыхманхана якынлашдылар. Татьяна женап Меркулович ене-де бир затлар айдар, яңкы жогабыны такыклар өйтди. Эмма тамасы чыкмады.

— Ашгабада хачан гайдяңыз?

— Биригүн.

— Эртир бизе мыхман гелиң, Татьяна Михайловна! Ёк, өзүм гелип алып гидерин. Сиз йөне вагтыны айтсаныз боля... Түрк кофесини ичерис Ондан-мундан сөхбет ачарыс... Олар артыкмач йигитлер. — Пикире гиден зенаның гаршылык гөркезмегинден горкан ялы, Меркулович сесини хас-да юмшатды. — Маңа ынанаың, Татьяна Михайловна, пушман этмерсиңиз...

Николай Алексеевич нәхак ховатырланды. Татьяна сәхелче-де икиржиңленмеди. Шолар ялы ганышлык, шолар ялы душушыклар онуң гөзлеги. Онуң өз топрагына тизрәк көк урасы, гол-пудак яйрадасы гелйәр. Гөкдепели чопаның селиниң гүйжи барадакы тәсин хекаяты онуң ядындан чыканок. Шол бир вагтың өзүнде-де өзүниң хер бир тәзе душушыгының, тәзе танышлыгының ызарлаян назардан сыпмаянлыгына инди онуң гөзи етйәр. Хәзирки чакылык зерарлы пикире гиденлигиниңем себәби шонда. Эйсем-де болса, матлабындан эл чекмек онуң хәсиетине бап гелмейәр.

Ашгабатлы кәрдешиниң разылыгыны алан Меркулович мыхманхананың секисинде онуң билен гадырлы хошлашды...

Йөне оларың вадалашан душушыгы баша бармады. Меркулович хошлашып гиденсоң, Татьяна мыхманхананың сазлы ресторанында нахар эдинди-де, өз отагына гелип, дынч алмакчы болды. Шувлап гелен ызгытсыз шемал пенжирәни япдырды. Татьяна дарыгып, ол отагдан ол отага гечди. Ахыры инсизже диванда отурып, ирден алан газетлерине гөз гездирип башлады. Шол махал гапыны тыркылдатдылар.

— Татьяна Михайловна, сиз өйдеми?

Таныш сес ялы, эмма оны сайгарып билмеди. Онсоң шол совал икинжи ёла гайталанды. Татьяна ачылы усул билен товлады.

— Хаак, айле Гириберин! Антре, сильвуплэ![1]

— Пардон, мон шер, Татьяна Михайловна![2] Ине, гөрдүңизми, дурмушда әдемлер гарашылмадык вакалар болар! — дийип, ичерик гирен Меркулович гиң этекли шляпасыны чыкарып, ики элини ики тарапа герип, шадыман хасса баш эгди. — Агшамыңыз хайырлы болсун! Хулайын заказ үчин, багышлаң, мен сизи бимаза этмәге межбур болдум. Яшлар мениң әхли планымы боздулар... Гирмек мүмкинми?

Татьянаның гүлкүси тутды, шәхди бирден ачылды.

— Гиренизсоң, «мүмкинми» диймәниз нәме, Нико-

[1] Баш үстүне, гириң! (французча).
[2] Багышлаң, периншдәм...

лай Алексеевич? Элбетде, мүмкин. Ханы чыкарың пальтоңызы! Орнашыберин!

— Ёк, ёк! Мен еке дәл ахыры! — Меркулович ызына гаңрылды, хенизем ачык дуран гапа бакан гөз айлады. — Гириң ахыры сизем, дызмач җенаплар! Нәме дурсуңыз инди? — Ене Татьяна йүзленди. — Гүнүме гоймадылар. — Эртириниз болмаз, Алексеевич, хөкман хәвир гиделиң, танышдырың бизи — дийшип, ынанайың, әзенегимден чекип, алып гайтдылар. Нәтҗек-дә, халыпанам шәгирде боюн эгмели чагы боляр...

Шол махалам узын бойлы, ат йүзли, гочак гара гөзли семинариячы иримчик дишлерини акҗардып, ичерик әтледи.

— Агшамыңыз хайырлы болсун!

— Салам! — Татьяна гөрмегей йигиди хөвес билен сынлады-да, элини узатды. — Таныш болалың! Татьяна Текинская.

Кирпикмен гөзлери гүлүмсирейән яш йигидем эдеп билен эл берди:

— Өрән шат! Атабаев Икинжи!

— О нәме үчин Икинжи?

— Биринжем бар-да...

Меркулович гапа тарап бойнуны узатды.

— Ханы яңкы?

— Арвах билсин, Николай Алексеевич! Сиз ичерик әтлән бадыңыза: «Хәзир!» дийди-де, ашак дүвденекләп гитди.

— Ери, муңа нәме диерсин?!

— Отурың, җенаплар, орнашың! Ынха диван. Ынха-да күрси. Халан ериңизде отурың. Сиз мени беген-дирдиниз... Мен хәзир кофе буйрайын... Белки, агшамлык эдинерис, Николай Алексеевич?

— Өрән миннетдар. Биз янрак нахар ийдик. — Меркулович окувчысына отур дийип ышарат этди. — Йөне кофе хөдүрлесениз, мүрәхетден йүз дөндермерис...

Семинариячы диванда, мугаллымы болса күрсүде орнашды. Шол арада-да ене гапы какылды.

— Ана гелди! — дийип, илки еринден туран Меркулович болды.

Эли ак чәйнекли Татьяна-да бир бурчы сарымтыл чыралы стола етмән, аяк чекди.

— Гирибериң, гапы ачык!

Гапы батлы ачылды. Ичерик күрсәп гирен эли чеменли, инчесагт йигит ич ишикде сакга аяк чекди. Олам семинариячының гейиминдеди. Йигит салам бермеги-де унудып, эли ак чәйнекли, эгни гүлгүн көйнекли гөзелден назарыны айрып билмән, донды дурды. Онуң бу болуп дуршуна сын эдйән Николай Алексеевич билен Гайгысыз чала гүлүмсиреди. Оңайсыз ягдая учран ялы, Татьяның өзем гызарды. Яш йигит бир ёкаркы, бир ашакы додагыны дишләп, тер чемени ол элинден ол элине гечирди.

— Багышлаң! — дийди-де, Татьяна тагзым этди.

— Илки саламлаш ахыры! — Меркулович алҗыран шәгирдине көмеге етишди.

— Хә... Хава... Багышлаң, ханым! Салам! — Йигит элиндәки чемени өзүни аңк эден зенана узатды.

Татьяна йылгырды. Чәйнеги столуң четинде гоюп, она тарап әтледи. Сарымтыл өвүсйән аксовулт гаргалилинден боглан тер чемени миннетдарлык билдирип алды.

— Хош гелдиниз! Таныш болалың!

— Бизем шол арзув билен гелдик. Өз илдешиңиз... Атабаев Биринжи.

— Сиз нә доганмы?

— Догандан ам якын! — диен Гайгысызың буйсанҗы йүзүне чыкды.

— Эйсем онда араңыздан гыл геченок-да? — дийип, Татьяна дегишди.

— Гыл диййәнизми? Кәте арамыздан гайлы-газаплы гомларам гечйәр. Ики гоч чакнышяр. Асман гамашяр. Йөне ене бирден ялпылдап Гүн чыкяр! Чыным. Өйкеле гечәр ярашяр. Дүнйә ләлезара дөнйәр! — Мухамметгулы сөзүне бат берди. — Гыл гечйәр, гылыч геченок! Хич хачанам гечмез!

Гөвни гөтерилен Гайгысыз еринден еңиллик билен турды-да, курсдашының чигнине какды:

— Мунуң сөз танабыны гөрйәнизми, Татьяна Михайловна?! Ёгса менден бары-ёгы ики яш улы. Эмма мунуң менден артык эри бар.

Мухамметгулы досты билен янашып дурды:

— Бириңжиден, гардашым, боюм сенден бир гарыш келте.

— Икинжиденем, оңа дерек дили узын. Мухамметгулы — шахыр. Хава. Хава. Гүймагурсак шахыр. Седериң ахыры! Шу ики арада эййәм гүл нireден ядына

душди дийсене! Сен мен ёк, маңа-да айтман, эдил гапынын агзындан ашак дүвденекләйди...

— Дине бир гүлем дәл, гардашым! Бах-али, мен мен бу тарыхы душушыгы дабаралы беллемек үчин... — Нәтаныш ханымың гөзеллигинден ховы басылып, бирбада эрбет алжыран Мухамметгулы инди өзүни дүрседи. — Эгер Татьяна Михайловна гаршы болмаса, шампанам гетирдим. Чыным. — Ол пальтосының жүбүсинден чыкаран чүйшесини Гайгысыза узатды.

— Ине гөрдүңизми, ене-де мени утды! Йөне ерден муңа Биринжи диеноклар!

Татьянаның дүнйәси гиңеди гитди. Хатда хәзир хайсы шәхердедигинем унутды. Нәхили гөрмегей, дилевар, шадыян йигитлер! Гөр, түркменде нәхили яшлар бар экени!

— Гизлин болмаса, сиз нәче яшыныздa, Гайгысыз?

— Йигримиң ичинде.

— Онда Мухамметгулы йигрими икиде боля-да?.. Мен нәче яшындадыр өйдйәңиз, женаплар?

Мухамметгулы бада-бат:

— Он еди я он секиз — дийди.

Татьяна биренайы гүлүмсиреди, шол бада-да йүзүне думан инди.

— Сиз асыл якымлы сөз айтмага-да үссат экениңиз! Мен, женаплар, японлар айтмышлайын, эййәм гаррадым...

— Биз японларың дүшүнжеси билен яшамзок, Татьяна Михайловна. Биз...

Татьянаның йүзи ене ягтылды.

— Инлислерин, Мухамметгулы, факт дийилйән зат кечжал боляндыр диен сөзем бар. Мен, женаплар, инди йигрими секиз яшадым...

— Сиз нә, хорматлы илдеш, гаршы чет юрда салгыланясыңыз?! — Атабаев Икинжиниң сабры сабады. — Бизиң өз дурмушымыз бар ахыры!

— Онда сиз менем гожа хасаплаяныз-да, Татьяна Михайловна? — Меркулович чокгажа сакгалыны сыпалады. — Мен-ә шу огланлар билен өз деӊ-душларым ялы тиркешип йөрүн...

Татьяна нәме дийжегинем билмеди, улудан демини алып, чала сесленди:

— Чәрьек асырдан соң өз үлкәме доланып гелдим...

— Хак эдипсиңиз! — Меркулович ашгабатлы кәрдешиниң бу әдимини гутламак ислән ялы, булгурлары шампандан долдурды.

— Салют! — Эли булгурлы Мухамметгулы гөчгүнли халда еринден турды. — Мен, женаплар, умуман, зенан машгаланың хергиз яшыны дәл-де, доглан гүнүни ятда сакламагы халаян. Чыным!

— Хак эдйән! Дипломат! Шахыр!

Гүлүшдилер.

— Танышлык үчин!

— Достлук үчин!

Булгурларың жыңңырдысы довамлы янланды.

Сөхбет гызышды. Тәзе танышлар бири-бирлерине барха өвренишдилер.

— Эгер гизлин болмаса, сизи Дашкенде нәме үчин чагырдылар?

— Гизлин дәл, Гайгысыз.

Татьяна еринден турды, ички отага гечди, дерревем доланып гелип, гоша келлели бүргүт гербли кагызы Гайгысыза узатды. Түркүстан үлкесиниң училищелериниң баш инспекторының голы чекилен шол ресми документде Татьяна Михайловна Текинская Ашгабадың зенанлар гимназиясында мугаллымчылык этмәге ыгтыяр берлендиги тассыкланылярды. Бу ыгтыярың нәме үчин герекдигине оңлы дүшүнмеселерем, Татьянаны шовлы нетиже билен гутладылар.

1905-нжи йылын довамында бүтин Руссияны энчеме ёла аяга галдыран, хәкимиетлери довла дүшүрен улы сыясы вакалардан, яраглы гозгаланлардан соң магариф ишинде-де, элбетде, биртопар тәзелигиң гиризилендигини, гозгалаңчыларың хас беркидилендигини ятлап, Меркулович яшлара билиме эе болмагы маслахат берди. Мына Мухамметгулы, Гайгысыз дагам семинарияны гутарарлар. Өз үлкелерине барып, кән сынаглардан, кән бейиклерден гечмели боларлар. Халкы гафлат укусындан оярмак, оңа ан билим бермек кын, гаты кын иш, достлар... Догры, хәзирликче сиз барыйогы үч-дөрт адам. Окуң чакы чак болса, Тифлис семинариясында-да хәзир, мегерем, шондан кән түркмен окаян дәлдир. Эйсем-де болса, ёлуң ёдадан, дагың дашдан, багың бир дарагтдан башланяндыгыны сиз говы билйәрсиңиз. Ёла ахыры ёла элтер...

Семинариячылар Татьяна совал барыны ягдырдылар: «Ашгабатда нәме тәзелик бар?» «Дашкентде ни-

рәни гөрдүңиз?» «Шейхантауры гөрдүңизми?» «Бәшагаҗы гөрдүңизми?» «Түркмен базарына бардыңызмы?» Татьянаның хениз хич ерини гөрмәндигини аныклан йигитлер оны секиз дервезели көне шәхер биленем, көчелерине даш дүшелен тәзе Дашкент биленем оңат танышдырмага сөз бердилер.

Гүррүң семинарияның дурмушы хакдакы сөхбете язды. Бирденем Татьяна:

— Мухамметгулы, сиз догруданам, шахырмы? — дийди.

— Вах, сизем! Гөренин Гайгысызлыр-да! Оңа оюв герек...

— Шахырлыгын-а билҗек дәл вели, макалан-а Мухамметгулы эрбет язанок — диен Меркулович сөйгүли окувчысыны ене-де тарыплады.

Ене-де биртопар гүррүңиң башыны агыртдылар. Ахырда-да сөхбет Татьянаның хәлиден бәри эйменип отуран темасына сырыкды.

Диванда Гайгысыз билен янашып отуран Мухамметгулы ериңден туруп, айнасы бугҗаран пенҗирәниң өңүне барды. Кә ерде ышык гөрүнйән гаранкылыга сын эдип, назарыны ене ашгабатлы мыхмана өврди.

— Татьяна Михайловна, гаты гөрмесеңиз, сизден бир зат соражак болян...

— Баш үстүне!

— Нәдип йигрими бәш йылдан соң ата ватан сизиң ядыныза дүшди? Нәдип гайдып гелип билдиңиз?

Үмсүмлик болды.

— Бу совала бир сөз билен жогап бермек кын, Мухамметгулы... Йөне... Йөне мен бир зады билйәч. Гүнлериң бир гүни менде өз эне дилими екеҗе ёла эшитсем, ёк, ёк, екеҗе ёла өз эне дилимде гепләп гөрсем диен арзув дөреди...

ИКИ АТАБАЕВ

Пушкин көчесиниң бурчундакы почта бөлүмине Мухамметгулы вадалашан вагтынданам эп-эсли өң гелди. Дүйн онуң өзүне айтмаса-да, өз янындан ол бу гүн бирнеме вагт утуп, «москвалы мелеги» өз яшаян жайларына мыхманчылыга алып гидерин дийип чак эдйәр. Гайгысызы ир билен базара иберди. Достуның биширйән палавыны тарыпламаяның ёкдугына Мухамметгулы белет.

Ол киоскдан газет алды. Дуран еринде онуң сахыпаларына йүзлей гөз гездирип чыкды. Гырасы бишен керпич билен жәхекленен салмалы гротуарда ики яна гезмеледи. Почтаның жайының маңлайындан асылан тегелек сагадың узын дилине ене бир ёла гөз айлады. Сагат эййәм он икиден ишлейәр. Татьяна, нәме учиндир, хеңизем гара беренок. Я ене-де бир ерик чагырылдымыкалар?

Мухамметгулы бу чакы барада ойланмага етишмәнкә, аңырдан алңасап гелйән Татьяналы гөрди. Төверек, көче бирден җанланды, өвшүн атды.

Догруданам, дүйн асманың йүзи бурҗулап, гар гатышыклы ягыш ягып дурды, җана якымсыз чыглы шемал өвүсйәрди. Бу гүн вели яз гүни ялы. Дуры асманда пушда-пушда чыразлы гүн парлап дур. Дүйнки яган гарданам нам-нышан ёк. Диңе гоҗаман чынардыр гарагачларың дүйбүндәки гырымсы отларың үстүнде гар галындылары акҗаряр. Руссияның шатлама аязлы, аңзак шемаллы гышына эндик эден Татьяна гышда шейле тиз өзгерйән мылайым хованың болянлыгына индииди өвренишйәр. Бу гүн оңа Мухамметгулы шәхери гөркезмекчи. Хова-да Татьянаның бу хөвесине дүйгүдашлык эдйәр...

Татьяна якынлашдыгыча, Мухамметгулының йүрегиниң гүрсүлдиси гүйчленди. Өзи оңа тарап йөрәп уграды.

— Бу гүн бизе асманам яран — дийип, Татьяна йигиде эл берди...

Олар трамвайда-да, вайтунда-да мүнмедилер. Пыядадан көп ери гездилер. Көп зат гөрдүлер. Татьянаны аяйда-да Шейхантаурың метжитлери гең галдырды. Мухамметгулының палав чекилишиндәки сыпайычылык билен буз дөндерди. Ахыры Мухамметгулы бир ерде дем-дынч алмагы теклип этди. Оларың багтына чола чайхана габат гелди.

Ичгин гүррүңе тымышан тәзе танышлар өңлеринде гойлан ласманам ятдан чыкардылар. Мухамметгулы Татьянаны хемме затдан бир бада хабардар этмәге ховлугян ялы, үзлем-сиплам гепледи.

— Бах-али, Меркулович бейле дәл. Ол башга хили адам. Николай Алексеевич билен мен халыс өв-

ренишдим. Догрусы, онуң мугаллымымдыгынам кәте ятдан чыкарян. Чыным. Өйлерине-де барян... Полиция оны гөз астына аланмышын...

Оймулдап гелен, эгни ак десмаллы, сакаврак чайханачы Мухамметгулының сөзүни бөлди:

— Ичиң, ортаклар! Маза кылың! Бухара чайы..

— Кетта рахмат! — Мухамметгулы Татьяна чай гуйды. — Херне семинариямызың директоры говы адам. Николай Петрович Остроумов. Алым. Ол Меркуловичи телим ёла кын ягдайдан алып чыкды... Менем голдаяр. — Мухамметгулы гапдалында гоян газетлериниң арасындан согруп алан журналыны сөхбетдешине узатды. — Ине, шуңа-да шол көмек этди...

Татьяна Руссияның Халк магарыф министрлигиниң галың журналының 1906-нжы йылың февраль айында чыкан номерини элине алып, усул билен агдарып башлады. Мухамметгулы оңа гөркезжек болян задының Татьянаның өзи үстүнден барянча, сесини чыкармазлыгы йүрегине дүвди. Николай Остроумовың Түркүстан үлкесинде халк магарыфының, мусулман мекдеплериниң хем-де рус-ерли илат мекдеплериниң ягдайы барадакы макаласына гөзи дүшен Татьяна Мухамметгула назар айлады. Семинариячы — агтарыбериң, ахыры үстүнден барарсыңыз — диен ялы буйсанчлы ышарат этди. Догруданам, шонуң ыз янында Татьяна Мухамметгулы Атабаевиң «Закаспи областының түркменлериниң мекдеплери» атлы макаласыны гөрди. Макала хөвес билен гөз гездирип уграды.

«...Әхли мекдеплерде бирмензеш көне усулда, гадымы мусурманчылык дәбинде дерс берилйәр...»

«...Талып молланың хузурында ики дызына чөкүп, ят беклән келамларыны хетжиклэп башлаяр...»

«...Чагаларыны илкинжи ёла мекдебе гетирйән ата-энелер молла: «Сүңки мениңки, эти сеңки, тагсыр» диййәрлер. Махласы, чагалары иследигинизче енжибериң, ахырында сүңни-сынасы сынмаса, боланы шол... диййәрлер».

Татьяна ахыры башыны галдырды. Онуң макуллайжы назары яш йигиди хас-да рухландырды. Семинариячының буйсанжы йүзүне чыкды. Экезленди.

— Ене бир макала ибердим. Мениң айтжак боляным эсасы пикирим, Татьяна Михайловна, дини мекдеплери эзалдып, дүнъеви мекдеплери, ылайта-да рус-түркмен мекдеплерини көпелтмек зерурлыгы.

— О ягдайлардан мен шинди бихабар диен ялы, Мухамметгулы. Ашгабатдан гайры гөрен ерим ёк. Йөне менем шол зерурлыгы дуйян.

— Журналы сиз алайың. Менде ене бар...

— Мерси!

Семинариячы ене-де аладачыл мугаллымы Меркуловичиң адамкәрчилигини тарыплап башлады. Татьяна онуң өзи барада-да гүррүң бермегини хайыш этди. Мухамметгулының тегелек чайханада башлан сөхбети көчеде-де, музейде-де, дуканларда-да, ахыры мыхманханада-да довам этди...

— Вах, Татьяна Михайловна, шиндизе ченли Нохуры гөрмедик болсаңыз, сиз түркмен илини гөрмәнсиңиз. Чыным. Нохур мениң меканым. Өзем шахырдыр сазандаларың месгени. Менми? Вах, сиз Гайгысызың дегишмесине ынанмаң. Йөне мен поэзияны халаян. Мен нохурлы! — Татьяна сыратлы яш йигидиң габакман гоюн гөзлеринде учганаклан буйсанжы гөрди. — Нохур болса, Татьяна Михайловна, йүзүгиң гөвхер гашы! Дагларына чыксаң, дүнйә гөрүнйәр! Вах, сиз бир бизиң дагларымызың булакларының сазыны диңлесеңиз! Бөвүрслен чешмесиниң сувы буздан совук. Депесине гөз етмейән сөвүтлер! Дүнйә билен яшытдаш Пейдаханбаба чынарларының сапалы саясы!.. Бахали, Татьяна Михайловна, сиз мугаллымчылыгы халаяңызмы? Менем. Обадашларыма хат-сават өвредип билсем, гайры арманым ёк!.. Какам оба арчыны. Дуруң приставлыгында. Гурплы адам. Малы, багы бар. Арман, [illegible] ёк. Тутуш обамыз диен ялы со[illegible]. Чыным. Шол себәпли какам маңа — саңа [illegible] — дийди. — [illegible] — дийди.. Дуруңың приставы какамың [illegible] достуды. Штабс-капитан хан Ёмутский. Хәзирем [illegible] арасы [illegible]. Айман, инди аралары даш. Ол инди Санкт-Петербургда... Николай Николаевич хан Ёмутский. Сиз нә оны танаңызокмы? Адыны эшиден болсаңыз, какамың гөвер досты шол. Бәхерденде Гасан Моисеевич Эфендиев диен үйтгешик бир адам бар. Өзем мугаллым. Ёк, башдан айдайын...

Гүнлериң бир гүни какам маңа: «Атың сыртына мүн!» дийди. Янында-да пристав досты хан Ёмутский

меле атының жылавыны чекип, гүлүмсирәп дур. Ол узын бойлы, ак йүзли, гөк гөзли адам. Мен ябын сыртына мүндүм. Ики атлы ир билен Нохурдан Бәхерделе уграды. Өйләнлер биз Бәхерденде төвереги үзүмли, эрикли тамың ишигинде атдан дүшдүк. Бизи узын бойлы, гара әдикли, башы чал папаклы, муртлак адам хошаматлы гаршы алды. Екән-екән гөршүп чыкды. Пристав оңа: «Ине, Гасан Моисеевич, саңа ене бир окувчы гетирдим» дийди... Шейдип мен Бәхерденин рус-ерли илат мекдебинин окувчысы болдум. Шол мекдепде-де яшадым. Шолар ялы мекдеби көпелтмели, Татьяна Михайловна. Хәзирки гүн үлкәмизде шоларың саны ики элиң бармагындан кән дәл... Мен мекдебе барамда русча екеже сөзем билемокдым. Чыным. Багтым чүвди. Эсен эпенди ялы — әхли түркмен онуң адыны шей дийип тутяр — ыхласлы мугаллым душды. Өзи Гүржүстанда мугаллымчылык семинариясыны гутарып гелипдир. Бәхерденде-де демирёлчы инженерин гызына өйленипдир. Аялы Софья Сергеевна-да өзи ялы алчак. Биз билен түркменче геплешйәрди... Бах-ал, Татьяна Михайловна, мен шоларың өйүнде өмрүмде илкинжи гезек котлет дийилйән зады ийип гөрдүм. Чыным... Эсен эпенди билен Софья Сергеевна оба огланларына эне-ата болды. Диңе бир окувчыларам дәл, әхли илат Эфендиеви говы гөрйәрди, сылаярды. Хәзирем шейле...

Арман, семинариячы ялңышярды. Догры, оба-оба айланып, гарыпларың чагаларынам окува ырян жанып-кеш Эсен молланы, Мухамметгулы айтмышлайын, окувчылар мисилсиз говы гөрйәрдилер. Илат ичинде-де онуң сылагы барды. Эмма революцион мейилли ишчилере дуйгудашлык эдйән инженерин гызына өйленен демократ күйли мугаллымы хәкимиет векиллериниң, магарыф хадымларының хәли-шинди янаяндыкларындан, ызарлаяндыкларындан Мухамметгулының, элбетде, хабары ёкды. Мухамметгулының хәзирки сөйгүли мугаллымы Николай Алексеевич Меркуловичи «иннән чеп угурлы адам» хөкмүнде гөз астына алан патыша охранкасы бәхерденли мугаллым Гасан Эфендиев барада хас эржел дарашярды. Барха герими гинейән мекдебин дервайыс хажатлары үчин сәхелче серишде сораса-да, Эфендиевин палтасы хер сапар даша дегйәрди.

Бирёла онуң мекдебине Дуруның тәзе приставы фон Бурмейстер барлага геленде, окувчылар гедемси баяра салам бермәндирлер. Үстесине-де приставың мекдепде түркмен чагаларының көпелйәндиги барадакы игенжине Гасан Эфендиев: «Товакга эдйән, женап пристав, мекдебиң ички ишлери билен сизиң ишиңиз болмасын» дийип, мердемси жогап берипдир. Кемсинен фон Бурмейстер шондан соң: «Эфендиеви ыгтыбарсыз хасапламага эсасым бар...» дийип, областың училищелериниң инспекторына ене-де бир шикаят гөнлерйәр. Барлага баран башга бир баяр Эфендиеви мекдепде бейик шазадаларың портретлериниң ёклугы үчин язгарыпдыр. Пристав фон Бурмейстер область начальнигине тәзе шугул ёллаяр: «Ынамлы доклад эдйән: мугаллым Эфендиев ерли миллетиң гөзүниң өңүнде рус хәкимиетиниң абрайыны гөз-гөртеле гачыряр».

Штабс-капитан хан Ёмутский Дурундан гиденсоң, шо ерде приставлык эден женаплар Гасан Эфендиеви шейле ызарламагы барха гүйчлендирйәрлер. Ахыры бу хабар Санкт-Петербургда гуллук эдйән хан Ёмутскә етйәр. Ол 1901-нжи йылың сентябрында пайтагтдан Ашгабада — область училищелериниң баш инспекторына гахарлы хат иберйәр:

«Ыгытсыз начальник тарапындан гөвнүне дегилжек болуның бир адама көмек бермек нието билен сизе шу хаты язын. Эфендиевиң өзүнден дәл, оңа дүйбүнден нәмәлим болан маглуматлардан мен Дуруң приставы женап Гонфен-Гаузениң бәхерденли мугаллым Гасан Эфендиевиң ёгуна янмагың күйүне дүшенлигини билйән. Бар себәбем: Эфендиевиң мени, мениңем — оны халаныдыгым, икимиз хер дайым хат алышямызлык. Шейлелик билен, мениң женап Гонфен-Гаузениң писиңдиме огурманыңдыгымдан өтри ве онуң мениң халамаянлыгы зерарлы, сап йүрекли зәхметкешин ызарланмагы бер, ишден коварман болуп, оңа хайбат атярлар... Ар алмак хөвес затдыр (умуман, ар диен дуйгы медениетли дийилйән адамың алына гелишмейәр).

...Мен женап Гонфен-Гаузенден өзүнден кичә, өзүнден әжиз адам-да, маңа, гүйч бабатда өзи билен денечер адама эржешмегини товакга эдйәрин...»

Бу затлардан Мухамметгулы, элбетде, бихабарды. Ол диңе оңа элипбий өвреден Эсен эпендини әхли окувчың говы гөрйәндигини, шу гүнлерем онуң Бәхерденде

шол мекдепде ишләп йөрендигини, кәте өзи биленем, хәзир харбы-юридики академияда окап йөрен хан Ёмутский биленем мәхирли хат алышяндыгыны билйәрди. Ене бир зат Мухамметгулының ядындан чыканок. Она илкинжи рус сөзлерини өвреден Эсен эпенди болды...

Олар ене бир дукандан чыкдылар. Татьяна бирсыплем дынч алмагы теклип этди. Яшыл арчалы багың бәри четиндәки тегелек далбара соврулдылар. Мыхманхана-да инди шу ерден даш дәл. Ери онсоң, айдыбер ызыны, Мухамметгулы!

— Бәхерденин икийыллык мекдебини гутарамсоң, какам мени Тежене гетирди. О ерде-де багтым чүвди, Татьяна Михайловна. Ынсаплы адамлара душдум. Чыным. Бири — түркмен дили мугаллымы... Алышбег Сүлейманович Алыев, бейлекисем... кимдир өйдйәңиз? Ёк, башдан айдайын... Какам — сен шу ерден бутнама — дийип, мекдебиң жайына гирип гитди. Шол махал мекдебиң ховлусындакы еке түда аркасыны берип дуран аягы чепекли, башы шырдаклы оглана гөзүм дүшди. Мен онуң янына бардым. Ол мениң гырмызы донумы, гара әдигими халамадымы я-да башга бир затдан нәгиле болдумы, ончасыны билжек дәл, маңа оны соңам айтмады, йөне шонда мени ызгытсыз назар билен өлчеди, хамала, менде ары көен ялы, мәле гөзлерини петретди. Менинем дилим гижеди. Нәме бейдип, ярмадан өйкелән өкүз ялы, сортдурып дурсуң дийдим. Чыным. Онуң гөзлери ойнаклады. — Ярмадан өйкелемек үчин, илки оны гөрмек герек — дийди. Адыны сорадым. Адым — Гайгысыз — дийди. — Мухамметгулы «Гайгысыз» сөзүниң русча манысыны Татьяна душүндирди. — Болуп дуршун-а түйс гайгысыз-а мең вейәр — дийип, мен яңсыль. йылгырдым. Шейдип дүйнки Атабаев Икинжи билен танышдык. Шонда онуң фамилиясы Атабаевем дәлди. Ол мәнели Тәч сердарың оглы... Асман гараляр, Татьяна Михайловна. Бах-али, гүнүң өңүни булут габады. Ягша галаймалын!

Олар далбардан чыкып, мыхманхана тарап йөнелдилер...

— Гайгысызы—гарып—дийип, Тежен мекдебине алмажак болян экенлер. Шонда ене Николай Николаевич Ёмутский дадымыза етишди.

— Ол арасса түркменми, Мухамметгулы?

— Элбетде.

— Онда нәдип ол Николай Николаевич боляр?

Мухамметгулы неден — сиз нәдип Татьяна Михайловна боляңыз — дийип сорапды. Эмма сөхбетдеши гаты гөрер өйтди.

— Оны, Татьяна Михайловна, эрте таншаңызда, онуң өзүнден сорап гөрәйиң... Хава, Николай Николаевичиң көмеги билен биз Тежениң рус-түркмен мекдебине окува гирдик. Шо ерде-де багрымыз бадашды. Шодур-да-шодур, арамыздан гыл геченок! Томус каникулларынам Гайгысыз галапын Нохурда гечирйәр. Хер сапар, бах-али, какам бизи Арчман станциясында улаглы гаршы аляр. Гайгысыз — етим. Энебашга агасы бар. Онуң биленем арасы ёк... Ёк, ёк, ол гайгысыз дәл. Әлемиң аладасы өз эгнинде ялы. Хачан гөрсең, ойланып йөр. Чыным. Шол зерарлам, мен Нохура экидип, гөвнүни ачжак болян...

Вах, Татьяна Михайловна, сиз бир Нохуры гөрседиңиз! Дагларын гершине чыксаң, дүнйә гөрүнйәр! Дүрли бир женнет! Нохурың хер чынары бир юрда дегер! Ылайта-да Гайгысыз икимизиң сөйгүли ак чынарымыз! Дурнагөзли чайың гүзеринде тегеленип отыр. Какам оба яшулуларының маслахатларыны Пейдаланбаба чынарының астында гечирйәр. Шол чынарың астында Гайгысыз икимиз кыяматлык доган окашдык. Какам мама-да, ака-да тәзеже гырмыздон, ак телпек, [illegible]. Шонда Гайгысыз — адымызам бир болсун — дийип, [illegible] — Атабаев — дийип яздырды... [illegible], Татьяна Михайловна! Га[illegible] Тежен мекдебини гутарыбам, 1903-нжи [illegible] Дашкенде биле гайтдык. [illegible] Акмәммет [illegible] семинарияны [illegible].

— [illegible] Мухамметгулы! Маңа сиз ялы [illegible] герек.

— [illegible], Татьяна Михайловна! Бах-али, Татьяна Михайловна, мен инди Меркуловичи өнкүде[illegible]. Чыным. Нәме үчин? Сиз билен га[illegible] үчин...

Олар мыхманхананың керт-керт басганчаклы даш секисиниң янына етдилер.

Татьяна сумкасындан эпленги кагыз чыкарды. Мухамметгула гөркезди-де, төверегине гаранжаклады.

— Сиз шу адреси тапармысыңыз?

— Билйән, билйән, чапханан голайында бу көче.

— Онда шу адамы тапышын маңа.

— Гөзүм үстүне, йөрүң!

— Ёк. Хәзир гарбаналын! Дынч алалын. Онсоң.

— Бизе гиделиң! Гардашым гаргынып отурандыр.— Сагадына середен Татьяна башыны яйкады. Мухамметгулы бирден онун йүзүне дыкгатлы чиңерилди.—Татьяна Михайловна, сизин нәме... ишчилер билен араңыз бармы?

— Мухамметгулы! — Айдара дагы сөз тапмаян ялы, Татьяна сөзүне дынгы берди. — Дөвлет бәхбитлерине зеперли херекет этмезлиге, чагалары ата ватана вепадарлык, садыклык рухунда тербиелемәге, провославь динини хемише сыламага дүйн мен баш инспектора касам этдим...

Чала чиснейән ягышлы сәхер чагында тәзе достлары Татьяныны Дашкент вокзалына пайтунлы гетирдилер. Татьяна Николай Алексеевич Меркуловичи Ашгабада мыхман чагырды. Николай Алексеевич — шу йигитлер экитсе, хыялым-а бар — дийип, окувчыларына гөз гыпып гойберди.

Отлы, хә диймән, уграмалы. Буларын сөхбети болса яңы гызышяр. Вах, дурмушда хемише шейле болярда! Башлан ишини битирмек үчин адама хемише сәхелче вагт етенок!..

— Ханы, шахыр, өтен агшамкы гошгыны Татьяна Михайловна окап берсене! — дийип, Гайгысыз ашгабатлы мугаллымадан гөзүни айырмаян достунын чигнине элини гойды.

Мухамметгулынын яй ялы гашлары чытылды.

— Перронда гошгы окалмаяр, гардашым!

Икинжи жаң какылды. Буругсаян гара түссеси үмүр билен гарышан паровозын зогы яңланды. Гыссанмач хошлашдылар. Татьяна вагона мүненде отлы ыргылдап уграды.

— Хош галың, достлар!

— Аман барың, Татьяна Михайловна!

— Хат язып дуруң!

— Затларыңыза хәзир болуң, Татьяна! — Голуны галгадян Мухамметгулы вагоның гапдалы билен ылгады. — Гошларыңыза гөз болуң!

— Ядымда. Хош! Адью!

Перрон гугарып галды. Вокзал сусланды.

— Бах-али, өз-ә овадаң машгала экени!

Гайгысыз отлының ызындан середип галан достуның йүзүне чиңерилди.

БАЛ-МАСКАРАД

Дашкентден гелели бәри Татьянаның дүнйәси гинән ялы болды. Аслында оңлулыга чагырылмадыгам болса, инди ол шол гыссаглы чакылыга бирхили бегенди: бәхбит болды. Бир тарапдан-а, дурмушдан ене бир сапак алды, өзүниң хер бир әдиминиң үнсли ызарланяндыгына, хер бир сөзи айданында өрән әгә болмалыдыгына долы гөз етирди, икинжи бир тарапданам (иң эсасы задам шол), тәсин адамлар билен танышлык ачды. Бу бегенжини Татьяна Ашот Акоповиче эййәм энче гезек айтды. Түркменлерден прогрессив пикирли, зехинли яшларың етишип гелйәндиклерини, шолар онлеи умумы дил тапса, өзүниңем биртопар иш битирип билжекдигини гуванчлы гайталады.

Мухамметгулы Атабаевиң Петербургың журналында чыкан макаласы Татьянаның гөвнүнден турды. Ылайта-да онуң [illegible] билим бермейән дини мекдеплери азалдып, [illegible] мекдеплери, рус-ерли илат мекдеплерини көпелтмек барадакы пикири Татьяна ярады. Шу меселе билен генералың янына йөрите бармагы йүрегине дүвди. Семинарияның шахырың оңа багышлап язан касыдасыны ол [illegible] отагында оканда вели, Татьяна башыны [illegible] атып, гөзлерини юмуп, айнаның өңүнде чалажа йылгырды. Яш йигидиң гөчгүнли тарыны онуң [illegible] [illegible]. Ажайып рус поэзиясына өвренишен Татьяна түркмен йигидиниң рус дилинде язан гошгусының жуда йөнтемлигини-де хәзир унутды. Ол хер сетирден Мухамметгулының якымлы сесини эшитди. Гөзлерини ачды. Вәши гараголлык билен өзи-өзүне гөз гыпды-да, айнаның өңүнден айрылды. Касыданы ене хашамлы гапыржагында йыгнады.

Гиҗәниң бир вагтына ченли кагызларыны дөкүш-

дирди, Мухамметгулы дагының гүррүң берен вакаларыны өз хушунда гайталады. Хан Ёмутский, Гасан Эфендиев дагы билен таншасы гелди. Диймек, Санкт-Петербургда патыша көшгүниң пенасында улалып, кадет корпусыны, харбы училищәни гутаранлыгына магтанян майор Ораз сердарданам башга билимли түркмен ёк дәл экени. Йөне шолар билен тапышмакда, бирлешип херекет этмекде иш бар. Шу пикир маңзына батан Татьяна тәзе-тәзе хыяллар йүвүртди. Шол бир вагтың өзүнде-де ене-де бир сәвлик билен чолашыга дүшәймекден этияч этди.

Баяк бир агшам шу отагда, чайың башында Ашот Акопович Матевосян билен эден сөхбети ядына дүшди. «Сен, Таня гызым, гожа Ашодың ногсанларындан сапак ал. Ашот ялы, көп зада баш гошма. Бир угурдан берк япыш. Дүземасум!» «Вах, Ашот дайы, мениң улы өзгеришликлер эдесим гелйәр». Ашот Акопович чалажа йылгырды-да, элиндәки газети столуң үстүне оклап гойберди, әйнегини гөзүнден айырды. «Меселем?» Татьяна жогап тапмады. Онуң калбы хыжувдан долы. Ол бүтин бады билен кенардакы гая урунян деңиз толкунына меңзейәр. Эмма... «Кән зат, Таня гызым, аз затдан, улы зат кичи затдан башланяр».

Олар эсли салым дымдылар. Ашот Акопович туржак ялы этди-де, ене эгленди. «Сен, Таня гызым, Ираклий Бакрадзәни шу гүн гөрдүңми?», «Ёк. Нәме?» «Князь сениң билен чынлакай гүрлешжек боляр». Хемише ере середип, чалт-чалт йөрәп барян, голтугы портфелли, гара цилиндрли, узын бойлы женабы гөз өңүне гетирен Татьяна гоңшусының сөзүниң ызына гарашды. Князь! Ашот Акопович бирхаюкдан соң сесленди: «Сен, Таня гызым, Бакрадзәни сыпдырмасаң, ялңышмазмыкаң дийип, Ашот чак эдйәр. — Яшулы йылгырды. — Ол Ашот ялы, гарамаяк дәл, Князь! Эгер... улы өзгеришликлер эдесиң гелйәни чының болса, шоңа гулак сал. Дүземасум! Ашот акыл сатжак боляр дийәйме, гызым Акыл өвредйәни Ашот халанок. Өвретмек аңсат, өвренмек кын. Йөне элден эле гечени билен алтын көнелмейәр. Акыл-пайхасам шейле. Дүземасум! Сен Ашодың хаталарындан сапак ал».

Шол агшамкы сөхбетден соң Татьяна эркеклер гимназиясының тарых мугаллымы женап Бакрадзе билен хас якынрак танышмагың чемесини гөзледи. Арман, ол

хыялы хенизе ченли баша баранок. Ёгса женап Бакрадзе кәте зенанлар гимназиясына-да гелип гидйәр: бу ерде-де азаҗык окадяр. Өзем сапагы гутардыгы, хич киме дуйдурман, гүрүм-жүрүм болайяр.

Бирёла Татьяна ол барада Ариадна Викентьевнадан сорады. Графиня князы халамаянлыгыны гизлемеди. «Гедемси хем гарасөймез адам» дийди. Штабс-капитан Томашевскиниң айтмагына гөрә, князын булагай башыбозуклар билен арасы бармышын, 1905-нжи йылда ол гимназияның математика мугаллымы, питнечи Людвиг Стабровский дагы билен тутулыпдыр, эмма хайсыдыр бир эмел билен суддан сыпыпдыр-дийди. Махласы, графиня Бакрадзеден дашракда дурмагы маслахат берди.

Гиҗәниң бир махалы ятжак болуп, ерине геченде-де Татьяна шейле гарым-гатым ойлардан сайланып билмеди. Ким билйәр, белки, ол дүйшүнде-де шол пикирлерини довам этдирендир...

Графиня Томашевская Татьянаны Масленица байрамыны биле гечирмәге мыхман чагырды. Гышы сагламын совдук, мәхирлим Татьяна, бахары биле гаршылалы-дийди. Татьяна өз үлкесине гелели бәри оңлы гыш гөрмесе-де, бу чакылыгы хөвес билен кабул этди.

Гыш билен хошлашылып, етип гелен яз гаршыланылян бу байрамын шувелени шәхериң әхли еринде диен ялы дуйулярды. Гейнүвли мещанлар, инче биллери корсетли, сүйнүп-сарпан барышнялар, жилединиң гурсак жубүсинден сагадың күмүш зынжыры салланып дуран дөкмене сөвдагәрлер, худайжан гаррылар, шовхунлы оглан-ушаклар топар тутушып я-да икибир-үчбир болуп, бутханалара, ыбадатханалара, өйлүйлере бакан барярдылар. Ке ондан, ке мундан гармон, айдым сеслери, сәхер-сәхер мейдес болан серхошларың гыкувлары эшидилйәрди. Аматлы мүшдери тапман, галапын ирикдиришип отуран пайтунчыларын-да гүни гелди. Гара лакы ял ясаян экипажлар думлы-душа даз ясаяр.

Арабалы, эшекли, ябылы, дүели базара барян түркменлер болса эллери ак дүйүнчекли, башлы-барат шәхерлилериң нәме шатланяндыкларына дүшүнмән, дурун-дуруп серетйәрлер.

Багларда бегүллер ачылыпдыр. Эрикдир алмалар төсин гүлләпдир. Татьянаның өз яшаян Левашов көчесиндәки яш тутларың пынтыклары ярылып пуграпдыр.

Хова дийсең, майыл. Бу махаллар Руссияда шатлавук аяз говшап, хова бирнеме майлап башласа-да, ериң гарының доңы чөзүлмейәр...

Графиня Томашевскаяның гапысына үйшен яш, месиргән ханымлар бири-бириниң байрамчылык туалетини тарыплашып, шады-хоррамлык билен пайтунларда орнашдылар. Оларың көпүси офицерлериң аяллары. Барам деӊ-душ. Хәзир бу ерде үч саны пайтунчыдан гайры эркек ҫөбекли ёк. Цыган аялының геймине гирен, ёкаркы додагы ясама халлы, гарагол назарлы яш гелин элиндәки гитараның тарына бат билен какды. Бу зенанларың аглабасының гейими Петербургда я-да Тифлисде тикилен. Шол шәхерлере эли етмейәнлериң болса барыны диен ялы додагы ясама халлы шу гелин гейиндирйәр. Шол зерарлам, оңа яранып билселер, бу зенанларың арманы ёк. Графиня Томашевская болса оны өзүниң якын сырдашы сайяр. Хәзирем оңа — чал— диен шол...

Татьянанам өз янына алып, графиня Нуралының пайтунына мүнди

Пайтуна мүненлериң көпүси билен Татьяна өнем танышды. Эмма шонда-да ол өзүне айратын пикир берилйәндигини дуйды. Догруданам, гудурашян, бәлчирешйән ханымлар графиня Томашевскаяның Москвадан гелен жорасыны ассырынлык билен сынлаярдылар. Гүнде-гүнаша диен ялы область начальнигиниң эдарасына чагырылып дуран, генералың хут өзүниң артыкмач хорматына мынасып болан бу овадан зенан барада олар «мыш» барыны эшидйәрдилер. Өзлерине меңземейән бу ханымы оларың ичгинрәк танасы гелйәрди. Йөне оны ачыграк геплетмегин-де эбетейини тапмаярдылар. Шу гүнки ялы шагаланлы гүнде-де «москвалы княгиня» өзүне өрән жүрди...

Офицерлер көчесинден Анненков көчесине чыкан пайтунлар сага совулдылар-да, дик илерлигине, Көпетдага тарап тутдурдылар. Сәхелче салымданам Ашгабат ябының даш көпрүсинден гечдилер. Саг тарапда Азым ишаның мешхур сарайы гөрүнди. Машат ёлуның якасында отуран бу гиң сарая Татьяна эййәм белет болупды. Бу сарай Хиндистандан, Эйрандан, Сириядан, Ыракдан, Мүсүрден гелйән сөвдагәрлериң илкинжи дүшелгесиди. Бу ерде парсам, күрдем, хиндем, малаганам, арабам, гараз, хайсы миллет дийсең барды. Сыпайыларың, хаммалларың өңүне дүшүп барян иңлис дипломатлырына-да, чайхананың гөрүнде яссык гирсеклэп, меймирәп ятан мүсүр сөвдагәрине-де, хилегәр серрапларада габат гелинйәрди. Хемише улы мәрекели бу сарая Татьяна дилмач хөкмүнде энче гезек гелип гитди. Гитаралы гелниң овазлы сеси янланды:

— Масленица байрамыны беллейәс,
Масленица байрамыны беллейәс,
Беллейәс-ә, беллейәс-ә, беллейәс,
Яза етдик, яза етдик, гүллейәс!..

Шадыян гелниң гөчгүнли айдымыны бейлеки пайтундакылары алып гөтердилер. Шейдип олар сәхел салымдан бейикли-песли байырлыга етдилер. Байырлар гөк өвүсйәр.

Гөзел тебигатың гужагында кейплери барха көкелйән ханымларың үзлем-саплам айдымлары торгайларың овазына гошулды. Бири-бириндeн илгезик пайтунчылар болса эййәм гөк майсаның йүзүне галың сачаклар язып башладылар. Семавар отлан, мангал якан чаласын пайтунчылара, пейвагтына отлашып йөрен ябыларa сын эден ханымлар гүлшүп-дегшип, чигиллемдир гүллерек йыгмага дагадылар. Кесесинден сын этсең, буларың дүнйәде иймек-ичмекден, геймекден, гезмекден, тибатдан гайры аладасы ёк ялыды. Догрусы, көпүсиниң ахвалаты шейледи. Көпүси, белки, хеммесем «ябаны Азиа» гуллуга иберилен офицер әрлериниң межбуры мөхлетиниң гутарарына сабырсызлык билен гарашярды. Татьяна болса тәзеден тапан ата ватанының арчалы, кервалы, умгалы, архарлы дагларына, өркүчли байырлары безәп, үйпүлешип отуран гысгажык өмүрли нәзик гүллерине, ашырсына гөз етмейән яланач сәхраларына, тешне чөллерине середип доюп биленок. Өз гарып, сонатсыз, эжиз ватанының агыр дерди онуң яш йүрегинде гатбар-гатбар кесмек багланяр. Онуң калбында тәзе хыяллар, тәзе аладалар дөрейәр...

Гин этекли ак шляпалы, гин этекли ак көйнекли Ариадна Иннокентьевна гөк көлден йүзүп гелйән ак гув ялы болуп, Татьяна якынлашды. Ак гувуң бойны ялы узын әлини пикире гиден жорасының чигнине юваашлык билен салдып, нәз-керешмели сүлмүреди:

— Биз дүнйәниң хайсы дүвүнлерини чөзмегиң аладасыны эдйәс, Таня жан?

Зак. 7728 — 9

— Ах, графиня, сен дүнйә диййәң, бизиң өз үлкәмизде, гөр, нәче чөзүлмели дүвүн бар! Оларың хайсы бирини, нәдип чөзжек?!

— Хак айдяң, жора жан! — Томашевскаяның мылайымдан якымлы сеси бивеч әхенде яңланды. — Дүнйә проблемаларының аладалары икимизе галмандыр. Дүнйәни дөреденлеринде-де икимизден сорамандырлар, юмранларында-да бизе сала салмазлар, Ганя жан... Зенанларың өз эшретли дүнйәси бар...

Әпет халының үстүнде хиңленип ятан гитаралы тикинчи дикелди:

— Эй, месиргән ханымлар! Челпек гелйәр, челпек! Мурапбалы челпек!

Мангалың башында-да Нуралы бәлчиреди:

— Блинчики! Блинчики с вареньем! — диййип, ол элиндәки челпекли табагы кәрдешлерине гүженледи.

Сүйри межимелерде гетирилен гапдалы мурапбалы гызгын челпекдир ак сачага ызлы-ызына дүзүлди. Сачагың дашына үйшен шовхунлы ханымлар жүррүлдешйән серчелере меңзедилер.

Чай гелди.

— Ах, хәзир Руссияда болсак, саня сүрердик...

— Гара тогаланардык...

Сәхел салым гечмәнкә-де, ханымларың ичи гысды.

— Гиделиң, жоралар!

— Нирә, графиня?

— Гарнизон ыбадатханасына. Хор диңләлиң! Офицерлер бизе гарашяндырлар...

Гайдышын графиняның ончаклы кейпи болмады. Хатда Нуралы билен дегишмесинем кесди.

— Сесиң чыканок-ла, Ариадна?

— Ах, мәхирлим, Таня жан! Бир хепдеден Масленица гутарар. Онсоң ене-де ичгысдыргыч гүнлер башланар. Тә Пасха ченли энче хепделәп ораза тутмалы...

Графиня Томашевскаяның өз өйүнде ичини гысдырып отурмага кәнбир канагат этмейәнлигине белет болан Татьяна жорасының сөзүнден нәме маны чыкаржагыны билмеди-де, гөвүнлик берен болды:

— Гам чекме, графиня! Оңа дерек Пасханы өрән үйтгешик гечирерис.

Калбыны хейжанлы хыяллар гуршан Татьяна өз көчесинден кайдан гелйәр Элиндәки портфели чала саллан атяр. Хова бу гүн махмал ялы Пасха байрамына санлыжа гүн галды. Дүкандарлар гапыларының пенжирелериниң гәрим шекилли демир гөзенеклерини ачышдырып йөрлер Нирседендир бир ерден бутхана ңаңының яңы эшидилйәр. Сувлы челекли арабалар думлы-душа гечип барярлар.

Татьянаның вадалашан гызы Пушкиниң ядыгәрлигиниң янында гарашып дуран экени.

Гөк совсаны көйнекли, аягы азия галошлы, инчеми гызы ызына гиркәп, Татьяна гин кабинетиң гапысындан гиренде, гара көйнекли, долмуш гөврели, чал сачлы, салпырак гоша алкымлы директриса кагыздан башыны галдырды. Татьяна билен саламлашды-да, ичишикде йыгрылып дуран галошлы гыза гөз айлады. Директриса отурмагы теклип этмесе-де, Татьяна стулда гонды Гызынам элинден чекди. Эмма гыз ериндеи бутнамады.

Гоша алкымлы директриса мәзлек гөзлериниң сорaглы назары билен Татьяныны. додагыны дишләп, дик дуран, жотдажа сачлы гызы тайлы гезек сынлады. Бу назарда Татьяна: «Мунуң нәме?!» диен совалы окады.

— Бу мениң сүйтчимиң гызы. Бизе окува гиреси гелйәр..

Директрисаның гөзлери ханасындан чыкайжак болды дуйнукди. Айдара сөз тапмады Хенизе ченли ол гимназияда бейле ягдая габат гелмәнди. Бирхаюкдан соң:

— Эй, худай! — дийди.

Татьяна болса өз болшунда хич хили ген ягдайың [illegible] гөзи етик илы мүйнсүз жедирдеди:

— [illegible] окле Зехинли. Мен оңа элипбий өвретдим... Рус дилини өвренесим гелйә — диййәр. Хер гүн гимназияның гапысындан гечемде гызлара гөзүм гидйә диййәр...

— Эй, худай! Сизиң айдыныңыз нәме, Татьяна Михайловна! Гимназия кимиң элинияндыгыны сиз менден өз билйәнсиңиз өйдемок! Түркменлериң — көр хасасыны бир гезек алдырар — диен накылы бар. Ялңышмасам, сиз өтен йылам...

— Догры, өтен йылам бир гезек сынаншык этдим. Өңки директрисадан кайыныжем алдым. Йөне...

— Йөне, товакга эдйән, бу хайышыңызы гайдып гайталаман!.. Онсузам, Татьяна Михайловна, бизиң гимназиямыз полициянын йителен гөзи астында... Менем бу ерде тәзе адам...

— Болмаса, мен ёкары инстанция йүз тутаййын?

— Эй, худай! Хыялам этмән! Сиз нәхили адам! — Директриса юмшаграк сөз гөзледи. — Өңки дүвүнлери аз гөрйәнизми?

Өзи зерарлы, Татьяна дайзасына нәхили-де болса, якымсыз бир сөзүң айдыляндыгыны аңан гыз кабинетден усуллык билен чыкды. Онданам дашарык ылгадыда, көчәнин бейле йүзүндәки гарагажың астында мугаллыманың чакарына гарашды.

Директриса билен жеделлешмегин пейдасызлыгына дүшүнен мугаллыма болса онуң өвүт-несихатының арасыны бөлмән диңледи...

— Мен сизиң говы ниетден угур алянлыгыңыза ынанян, Татьяна Михайловна. Йөне... мен сизе ене-де геп гелмегиниң тарапдары дәл. Өзүңиз гөрйәниз, инструкциядан чыкып, мыдырт этсең, алпетинден алжак болуп дурлар. Онсоңам окув йылы гутарып барярка...

Директрисаның йөне хәки бир сыпайычылык үчин айдаң соңкы сөзүнден Татьяна деррев япышды:

— Мен тәзе окув йылындан дийййән. Оны өзүм тайярлажак... Биз башласак, гөрелде гөркезсек, белки...

— Эй, худай, нәхили йөнтемлик! Онсузам — «москвалы французженка» зол бир хокга чыкаряр — дийип, кәбир кәрдешин гулагымы газап йөр... — «Бу сөхбети бес эдели» диен ялы, директриса столуң үстүнде дуран вер сахаплы Инжили элинин угруна сагдан сола гечирди. Чалымтык мермерден ясалан пресс-папьени элине алды-да, бир петде кагызын үстүнде гоюп, бүтин аграмы билен ашак басды. — Пасха гайярланяныңызмы, Татьяна Михайловна?

— Тайярланяс. — Татьяна ювашлык билен ериндеп туранда, директрисаның дик депесинде дивардан асылан узын портрете гөзи дүшди Императорың аялының кинаялы назары оңа: «Сен, гызжагаз, нәмелер этжек болуп йөрсүң?» диен ялы болды...

Татьяна шовхунлы көчеден ювашлык билен әдимләп баряр. Шу гүнүң довамында башындан гечен вакалар гөз өңүнде янадан жанланяр Ылайта-да бир пикир онуң лапыны кеч эдйәр. Диңе ашакы гатлакдан, сайры миллетден боланлыгы зерарлы, хөвесиң, зехиниң өңүне бөвет басылмагыны Татьяна өз яныңдан гөдек ялңыш хасаплаяр. Шарпык оңа агыр дегди. Ол диңе бир сүйтчиниң гызы дәл, өзем, өз миллетем кемсидилени үчин, намыс этди. Мегерем — мен зерарлы Татьяна дайзама бир зелел етәймесин-диен горкы билен гачып гиден сүйтчи гызың өңүнде-де өзүни языклы сайды Эйсем-де болса, халк училищелеринин инспекторының янына барыбам, гепини гөгердип билмеди. Оңа диңе — эгер оба гызы, догруданам, шейле зехинли болса, оны рус-ерли илат мекдебине кабул этдирмек барада пикир алышмага—сөз бердилер. Шонуң ызыныңданам мадам Текинскаяның довам эдйән дүзгүне гаршы ене бир әдим әденлиги бабатдакы рапорт халк училищелеринин уезд инспекциясында Татьянаның «шахсь ишине» чатылды.

Пасха байрамының шаңына зенанлар гимназиясында гечирилен бал-маскарад көп адамлы, шагалаңлы болды Мугаллымларың хеммеси диен ялы гатнашды. Эркеклер гимназиясынданам биртопар окувчы бири-биринден генси маскарад костюмларына безенишип, мыхмана гелди.

Гимназиянын безелен залында оркестриң сазы үзүксиз чалынды. Хали-шинди: «Христос дирилипдир!» диен гечгүнли бушлуклар эшидилди. Хамала, бу бушлуга [illegible], чем гелен билен гужаклашдылар, огшашдылар. Шу гечгүнли халда-да зала гирдилер.

Айдымчыларың, тансчыларың конкурсындан соң маскарад костюмларының конкурсына гечдилер. Йүзлери дүрли никаплы болса-да, гызлар өз жораларының аглабасыны бада-бат танадылар. Сөйгүли эдеби эсерлерининиң таныш комики персонажларының гейимлерини гайталаян костюмлар томашачыларда ылайта-да улы шовхун дөретди.

Ахыры секизинжи класың беемчиси Татьяна Михайловна гөчгүнлирәк рөвүшде өңе чыкды.

— Леди, жентельменлер! Ханымлар, женаплар! Инди болса бизиң класымызың дөреден маскарад костюмына сын эдиң! — дийип, ол гапдалында дуран окув-

чысы Сиянушын гулагына нәмедир бир затлары пышырдады. Сиянуш ылгап гитди.

Томашачылар эл чарпдылар. Туш яңланды. Шол пурсатда-да хич кимиңкә меңземейән, этеги ере етип дуран ген костюмлы гөвре асса-юваш йөрәп, орта чыкды. Онун кимдигини танамаг-а бейледе дурсун, гыздыгыны я огландыгынам аныклап билмедилер.

Тәзе костюма гөзи дүшен томашачыларын сеслери тапба кесилди. Улы залда диңе гымылдаян додакларын вехимли пышырдысы эшидилди. Хеммәни хайран эден ген костюмлы гөвре болса залда хаялжа йөрәп уграды.

Ген костюмлы гөвренин башындакы картон картузын йүзүне «1905-нжи йылың октябрь манифести» дийлип язылыпдыр. Сарымтыл матадан гикилен узын көйнегин болса әхли ери карикатурадан долы. Карикатуранын херси ак патышанын халка пешгеш берен октябрь манифестинин бир маддасына багышланыпдыр. Агзы улы гулплы ишчинин суратынын ашагына «Сөз азатлыгы», башга бир ишчини томмаклы таяк билен енжип дуран гөхерт полицейиң суратынын ашагына: «Шахсыет азатлыгы» дийлен сөзлер гызыл реңк билен язылып, үстүнден гара реңк билен атанак чекилипдир. Маскарад костюмының гоңур матадан тикилен чакданаша инли кемеринин йүзүнде Пуришкевич башлыклайын Дөвлет думасынын членлеринин гүлкүнч портретлери чекилипдир...

Бирден яңланан батлы гүлки ара дүшен агыр үмсүмлиги бозды. Кимдир бири чалажа эл чарпды. Оны икинжи, үчүнжи, дөрдүнжи... томашачы алып гөтерди. Шатлыклы шовхун турды.

Апатлы костюм янына етенде, директрисанын йүзи ак тама дөнди. Үстүне ажал ховпы абанып гелйән ялы, ол отуран күрсүсинден лаңңа галды. Нәмедир бир затлар дийди. Эмма онун сөзүни хич ким эшитмеди.

Кимдир бири:

— Биринжи байрак бермели! Гран при! Биринжи байрак! — дийип, голуны далдалап гыгырды.

Туш чалынды. Турды бир топалаң. Масканы танажак болуп, хер ким онун алкымына дыкылды. Эмма гара никап онуң йүзүни хич кесе гөркезмеди. Үстесине-де онун бир гапдалындан Татьяна Михайловна, бейлеки гапдалынданам Сиянуш йөрәп гелйәрди. Зала

бирден-бире улы алжыраңкылык салан костюма олар адама эл дегиртмедилер.

Оркестрин янындан бири эймендирижи сес билен гыгырды:

— Масгарачылык!

— Биринжи байрак! Биринжи байрак! — диен сес ене гайталанды.

Сүңңүни тутуп билмән, бүтин гөвреси билен саңңылдаян директриса эмеле гелен хәзирки ягдайдан баш чыкарып билмән Текинскаянын алпетинден алдыя:

— Хачан сиз хокга чыкармаңызы гойжак?! Шуми сизиң Пасханың хатырасына гуран бал-маскарадыңыз? Гүм эдиң! Жәхеннем болуң! Гөрүнмәң гөзүме! — Гансыз додаклары тибирдәп, эрни көпүржиклән директрисанын эсси айылан ялы болды. Ур-тут голтугына гирен гызлар оны залдан алып чыкдылар.

Шол пурсатда-да залда йүзлери гара никаплы, гара геймли, гара цилиндрли ики саны узын женап пейда болды. Оларың бири аңырдан гелшине элиндәки чакланжа себетден пола гызыл, яшыл, гөк, сары юмуртга тогалап уграды. Ген костюмлы гөвре ятдан чыкды. Томашачылар юмуртга топулдылар. Болды бир гарма-гүрмелик...

— Танадыңызмы?

— Кими?

— Гапшаны алып гачан женабы?

— Ол, Сиянуш.

— Кимиң!

— Кимиң? Ким кимиң?

— Байрадзе

— Болуп билмез!

— Христосдан ант ичйән!

Татьяна долы алжырады. Хайсы угра ылгажагыны билмеди. Эсси айылан директрисаны көшешдирсинми я-да огурланан окувчысынын ызындан ылгасынмы?..

Бу шовхунлы алжыраңкылыга бипервай ялы, оркестр фокстрот чалып башлады. Эмма шол бада-да онун сеси тапба кесилди. Залда зомпа гөгерен үч саны дызмач полицей хеммелерин үнсүни өзлерине чекди.

— Түкет! Сем болуң! — Билиндәки гылыжынын учуны пола етип дуран, голча бойлы полицей жотдажа голуны галдырып, сазандалара жабжынды. — Ханы, масгара костюм?

Дуйдансыз гелен гара геймимли, гара никаплы женапларын-да, башындакы картузына «1905-нжи йылың октябрь манифести» дийлип язылан сырлы гөврәниңде эдил жадыгөйлер ялы, зым-зыят боландыкларыны залдакылар яңы билип галдылар. Эллери юмуртгалы окувчылар анк болдулар. Татьянанын өзем хич зада дүшүнмеди. Сиянушын элинден усул билен чекип, окувчыларын гүрмегине синди.

— Жогап бериң, женаплар! Императорын Алы Хезреглерини масгаралаян маска ханы?

Хич кимден сес чыкмады. Сиянуш полицейллерден гөзүни айырмаян мугаллымасынын элини сыпдырмады. Татьяна гызын элиниң чалажа сандыраянлыгыны дуйды. Бирденем Сиянушын аркасында, нәтаныш гызларын ортасында гызаран йүзүни ашак салып дуран... Глаша, хава, Глафира Онуфурьева гөзи дүшди. Татьяна тасдан гыгырыпды. Бу нәме болдугы? Муңа нәхили дүшүнмели? Ханы Глашанын маскарад костюмы? Эййәм шу ики арада ол оны нирә, нәдип ёк эдип билер?! Эгер гарма-гүрмеликде ягдан гыл согран ялы эдип, Глашаны алып гачан, Сиянушын айдышы ялы, князь Бакрадзе болса... Ёк, Татьяна хич зада дүшүнмейәр. Төверегиндәки томашачылар занды дуркуны, кешбини йитирип, яйрап, эрәп, даргап, булут ялы агымтыл судурлара өврүлйәрлер. Гулагы болса полицейлерин барха батлы чыкян жыр сеслерини эшидйәр:

— Дарган! Хәзириң өзүнде жәхеннем болуң, белләкетлер!

— Питнечилер!

— Пәли азан булагайлар! Дарган!..

Элхенч сеслериң: «Аң!.. аң!.. аң!..» диен яңы улы залда үзңүксиз гайталаняр.

Гой, мениң шу ерделигими гөрсүнлер диен ялы, Глаша бирден языксыз йылжыраклап, өңе чыкды. Татьяна онун бу херекетине-де дүшүнмеди. Хенизем өзүни раслап, непесини дурлап билмейән гызын элинден япышды-да, гарма-гүрмеликде гимназиянын жайындан зымдырылып чыкды. Залда соңра нәме боланлыгындан Татьянанын хабары ёк. Хатарлы бал-маскарадын шол бада даргадыландыгыны соң эшитди. Хөкүметин сыясатыны масгаралаян костюмы хем-де оны гейип чыкан адамы тапжак болуп, полицейлерин от-әлек боландыкларыны, гимназиянын класларыны, кабинетлери акан-дөкән эдендиклерини, эсси айылан директрисаны болса пайтуна мүндүрип, өйүне әкиденликлерини Татьяна шол гүнүн эртеси айтдылар

Шол агшам вели Глафира, Сиянуш үчүси гимназиянын гайрасындакы Овражная көчесинин гараңкы горпундан гечип, дашы габалан апатлы жайдан деррев дашлашды. Татьяна горкан окувчыларыны өз өйүне әкитмәге хыялланды. Дерревем ол пикириниң ялңышдыгына дүшүнди.

— Инди нәдерис?

— Татьяна Михайловна, хайыш эдйән, мени өз өйүмизе гойбериң!

— Өйүнизе полиция барайса нәтжек?

— Глашаны танан болмады ахыры, Татьяна Михайловна! — дийип, Сиянуш гараңкыда жорасыны гужаклады.

— Өз класымызын гызларына нәме дийжек?

— Олар айтмазлар...

Куропаткин проспектинин бурчунда олар еке атлы пайтуна мүндүлер Татьяна пайтунча ёл салгы берди:

— Доброжанскаянын циркине!

Циркин башланян хем гутарян вагтына белет пайтунчы өңде отуран еринден гызлара ганрылып серетди: бу махала ченли, хий, цирк галармы? Эгер оюн бар болайса-да, бирчак башланандыр. Эйсем-де болса, ол сесини чыкарман, пайтуны ызына айлады.

Пайтун локкулдап угрындан Татьяна Глафираны берк гужаклады, сачыны, янакларыны сыпалашдырды.

— Мен хич зада дүшүнмедим. Нәм болды, Глаша, айт маңа?! Шол ики арада сени залдан алып гачан ким? Ниро жетди? Нәдип гайдып гелдиң? Ханы костюмың, картузың?

Окувчысынын жогап гайтарарына май бермән, Татьяна совал үстүне совал ягдырды Ол Глафиранын өзүнденем бетер толгунды. Окувчысыны шейле хатарлы гызма шәрик эденлигине пушман этди. Бу затларын соңунын нәме билен гутаржагы шинди мәлим дәл. Эмма Глафира Онуфурьеванын сыры ачылайса, онун окувдан сыпаланмажагы белли. Шол жезанын гүнәси-де Татьянанын өз выжданына агыр йүк болжак. Шейле ой-пикирлер онун келлесинде түвелей ялы пырланды

— Менем хич зада дүшүнмедим. Татьяна Михай-

ловна. Шол гара гейимли, гара никаплы женап мени жайдан чыкарып. гараңкы бурча элтди-де, гөз ачыпюмасы салымда картузымы келләмден какып алды — диййп, Глафира пышырдады — Маскарад костюмымы сыпырды. — Сачыңы тимарла-да, хәзирин өзүнде жораларын янына ылга, гызжагаз — дийди. Шол бада-да зым-зыят болды.

— Адыны айтмадымы?

— Айтмады

— Танамадыңмы?

— Танамадым...

Зегельманын дерманханасынын душундан гечен батларына Глафира ынжалыксыз гобсунып уградь. Шол дерманхананың бурчундан совлан ериңдәки улы ховлуда онун какасының эелик эдйән бутханасы барды. Глафираларың өз өйлерем шол ховлудады.

— Гелдик. Мен дүшейин.

— О нәхили гелдик? Цирк индики чатрыкда ахыры...

Ставрополь көчесинин Куропаткин проспектини кесип гечйән чатрыгында, Доброжанскаянын түркмен өйүне меңзеш циркинин өңүнде олар пайтундан дүшдүлер Глафира гараңка синди...

Сиянушы өйлерине элтип гайдансоңам, Татьяна гиҗәнин бир махалына ченли ынжалып-уклап билмеди. Хәли-шинди бири гапыны какайжак ялы болды дурды.

Шол гүнүн эртеси гимназия геленде вели, өзүниң чак эдиши ялы, бал-маскарадың соңунын ула сапжакдыгына Татьяна гөз етирди. Гимназияда бал-маскараддан башга гүррүн ёкды. Ики гүнүң довамында Татьянань хем өз яшаян көчесиндәки полиция управлениесине, хем Невтонов көчесиндәки жандарм управлениесине чагырдылар. Бал-маскарадың гечиши барада икисинде-де дүшүндириш хатыны яздырдылар.

Агшам күкүрт дилемек баханасы билен гоңшусы Ашот Акопович онун янына гелди Ол сөзүнин арасында зенанлар гимназиясында болан вежера бал-маскарад хакда эртирки газетде макала чыкжакдыгыны хабар берди. Гитжек боланда-да эгер Татьяналы айыплажак болайсалар, хич зады боюн алмазлыгы габшырды. Татьяна ондан: «Дүйнде-шу гүнде женап Бакрадзәни гөрен-ә дәлсиң, Ашот дайы?» дийип соражак болды. Арман, етишмеди. Адатча, гүмүр-ямыр этмеги халаян гоңшусы бу сапар эгленмән чыкып гитди.

Ине, бу гүнем ол ене-де шәхерин жандарм управлениесинде сары гуршавлы пенснели, чакыр сесли майорың кабул эдерине гарашып отыр. Кабул эдилмели вагт биреййәм гечди. Эмма оңа женап майорың янында ресми векилиң бардыгыны, мадам мугаллыманың энтежик гарашмалы болжакдыгыны айтдылар. Татьяна кән гарашды. Ахыры гара жүпбели, жоззук йүзли, күйкүрәк кешиш кимедир бирине гаргыныпп, хасырдап ичерден чыкды. Татьяна Глафираның какасыны бадабат танады. Оңа бир затлар дийжек болуп чемленди. Хайп, шугундыр дек гызаран кешиш еринден туран гөк көйнекли мадама пикирем бермеди-де, торсарып чыкып гитди. Бу ослагсыз душушык Татьянада өрән якымсыз дуйгы галдырды.

Шол арада-да мадам Текинскаяны женап майорың янына чагырдылар. Чакыр сесли майор ене-де дүйнки совалларыны гайталады. Ашот Акоповичин маслахатына эерип, Татьяна әхли зады инкәр этмәге, өзүниң хич затдан хабарсыздыгыны делиллендирмәге чалышды. Арман, ыхласы рейган болды. Майор оңа майдажык почерк билен язылан кагызы узатды

— Өзүңизи нәхак гынамаң, мадам Текинская! Ине, шу кагызда хеммесини ачык боюн алдылар. Сизиң өз окувчыларыңызың язан дүшүндириши...

Ховсала душен халыны тежрибели гөзден гизләп билмедик Татьяна дүшүндириши ховлукмач окап чыкды. Хатын ашагына чекилен голларың хеммеси оңа таныш. Татьяна хыречини дишледи. Өз класының окувчы гызларының өз арталашларына гөрнетин бивепалык эденликлери барадакы әйменч пикир оны ысгындан гачырды.

Майор оңа ойланмага мәй бермеди.

— Диймек, ёкары хөкүметлерин тәзе демократик эдимлерине гөс-гөни гаршы гурлан бал-маскарадда императорың Алы Хезретлеринин бейик мертебесине шыртак атян вежера костюмы гейип чыкан сизиң класыңызың окувчысы Глафира Онуфурьева болмалы...

— Ёк. Ол дәл.

— Эйсем ким?

— Билмедим.

— Пайхаслырак болжак болуң, мадам! — Майор Татьяна ене бир кагыз узатды. — Зәхмет чекип, шуны окап гөрүң!

Бу хат Глафира Онуфурьеванын хут өз эли билен язан дүшүндиришиди. Глафира маскараддакы «масгара» костюмлы гызың өзүдигини, шол костюмын социал манысына онуң асла әхмиет бермәндигини, оны залдан алып гачан женабы танамаяндыгыны, бу ваканы эшиден какасының оны эрбет енжендигини языпдыр. Мугаллымасы хакда Глафира дүшүндиришинде екеже сөзем агзамандыр.

Татьяна чыгжаран маңлайыны эляглыгы билен сылды-да, хаты ызына узатды. Майорың мама дишән йүзи ягтылды.

— Диймек, Татьяна Михайловна, бу меселе айдың. Гызың ыкбалыны, мегерем, гимназиянын дирекциясы, мерхеметли руханының такдырынам өз уламалары чөзерлер.. Карикатуралары ким чекди?

Татьянадан сес чыкмады.

— Ядыңыза салжак болуң.

— Бирлешип чекдилер өйдйән.

— Кимлер?

— Окувчы гызлар болаймаса...

— Меселем?

— Бары биле чекен болаймаса...

— Хм! Сиз яман хөтжет экениңиз... Москвада, мертебели машгалада тербиеленен... — дийди-де, майор айтжак сөзүни соңламан гойды. — Ягшы, хәзир шол карикатуралар ниреде?

— Билмедим, женап майор.

— Олары алып гачан ким?

— Оны хич ким биленок, женап майор. Белки, полицейлер йыгнандырлар.

Майорың гөзлери сүзүлди.

— Есер сапалак атяңыз! — Совал-жогап оны ядадан боларлы, ол аграслык билен ериңден турды. — Биз сизден улы көмеге гарашыпдык, Татьяна Михайловна. Хер ничигем болса, сиз... дворян машгаласындан. Сиз... — Майор ене-де сөзүни гутарман гойды-да, узур өтүнйән диен ялы ышарат эдип, кабинетден чыкып гитди. Кән салым гечмәнкә-де, йылжыраклап гайдып гелди. Хамала, ол икисиниң арасында яңкы даргынлы сөхбет болмадык ялы, хайсыдыр бир кагыза гол чекмеги ханым Текинскаядан сыпайычылык билен хайыш этди. Татьяна жандармерияның шефиниң бирден-бире бейле өзгермеги, юмшамагы, мегерем, онуң нобаткы пиримидир, албайлы сыясатыдыр дийип чак этди. Бу аламатың себәбине дүшүнмеди, ёргудыны тапмады.

— Сизи, Татьяна Михайловна, генерал өрән сылаяр экени. Оларың алы хезретлери сизиң бозгакчылыга баш гошмажакдыгыңыза ынанярлар... Эсаслы делил ёклугы зерарлы, сизиң... — Шеф «женаят» сөзүни бу сапар айтман гечди. — «Ишиңизи» япмага ыгтыяр бердилер. Генералың сизе эден шу улы хорматындан догры маны чыкарарсыңыз дийип умыт эдйән...

— Элбетде, женап майор!

Жандармерияның шефи: «Эсаслы делил ёклугы зерарлы, сизиң ишиңиз япылды» дийип, Татьянаны хош сөз билен уградса-да, шол гүнүң өзүнде Ашгабадың жандарм управлениесинден Харькова мугаллыма Татьяна Михайловна Текинская барада жикме-жик маглумат соралып, хат гөндерилди. Онуң дилде япылан, тәзе номерли досьеси болса хас беркрәк гулплы сейфиң дүйбүне душди.

ЭНТЕК ГӨРЖЕГИҢ ӨҢДЕДИР

1908-нжи йылың соңкы гүнлери. Кә гамашян, кә ачылян асманлы гүнлер ончаклы совук дәл. Шу гүн велин тикенли шемалың авусы артды. Йөне Мухамметгулы оны дуйнок. Ол гадымы Марының даражык көчесинден өз-өзи билен геплешип, йылгырып гелйәр. Хәзир ол хич кеси гөренок. Кейпи дийсең көк. Вокзалдан өз өйүне гайдып гелйәр. Инде ол кесмек кимин йылчыр шоры акжарян гиң ойлан гечип, Мургап деръясының райшына гайды. Пыяда көпрүден гайрак — шәхериң икинжи бөлегине гечди. Өкжеси еңил гопяр. Деряның кенарыны жәхекләп отуран гожаман тораңңылдыр талларың сейрекләп пудаклары бирчак саралыпдыр. Эмма хәзир шоларам Мухамметгула гөм-гөк болуп гөрүнйәр...

Отлы, мегерем, эййәм Байрамала етип барандыр. Мухамметгула болса Самойлович хәзирем перронда йылгырып дуран ялы. Ёк, өзи билен биле йөрәп гелйән ялы, петербурглы мыхманы Мәммет дилмач икиси [illegible] Дашкенде угратды. Саг болсун Мәммет дилмач, оны шейле сарпалы мыхман билен душурды.

Александр Николаевич билен Мухамметгулы шу йылын башында Дашкентде таншыпды. Гарлы гыш гижеси ики Атабаеви семинарияның директоры женап Остроумов өз өйүне чагырды. Шол ерде-де олар петербурглы алымы илкинжи ёла гөрдүлер. Александр Николаевич шонда Түркменистана семинариячыларың өзлериинденем белет ялы болуп гөрүнди. Гел-гел, инден ол Мухамметгулы билен Марыда душушды! Самойловичиң түркмен илинде танши кән экени. Мухамметгулының илкинжи мугаллымы Гасан Эфендиевем танаяр. Дурунлы молла Хожалы биленем арасы саз экени. Мәммет дилмач билен-ә ол бир адам ялы. Самойлович билен оба айланан гүнлери Мухамметгула ятдан чыкмажак сапак болды.

Вах, Александр Николаевич билен томус Санкт-Петербургда душушып билмәнлигине Мухамметгулы инди әкүнйәр...

Окувы гутаржак болуп йөркәлер семинарияның директоры Атабаев Биринжини өз янына чагырды. Өрән оңат бахалар билен оканлыгыны хем-де гөреллели тертибини назарда тутуп, мугаллымлар советиниң оны Петербургың мугаллымчылык институтының янындакы гол зәхмети курсуна ибермеги карар эденлигини халыпасы шәгирдине буйсанч билен бушлады. Мухамметгулы шу йыл арлы томсуны Санкт-Петербургда гечирди. Гөрмедик дүнйәсини гөрди. Петергофда, Эрмитажда, Неваның кенарында тәсин гөзелликлери сынлады.

Сентябрдан бәрем Мухамметгулы Мары шәхериниң Утамыш рус-ерли илат мекдебиниң мугаллымы-эсеваңчысы болуп ишлейәр. Акмәммет Мырадов Тогтамыш мекдебинде. Гайгысыз болса Бәхердене. Мухамметгулының бирмахал өз гутаран мекдебине душди...

Мухамметгулы турувбашдан мекдебиң интернадының жайыны гинелтмегиң аладасыны эдип уграды. Кән гапыны какды. Болмажагыны билип, ахыры оба илатына йүзленди. Илатдан йыгналан пула хәзир тәзе там салнып йөр. Ерли администрацияның гулагыны газап, мекдебе меллек алды. Онсон мекдебе электрик ышыгыны чекдирмегиң угруна чыкды. Азап барыны чекип, ахыры яңы-якында гепини гөгертди. Индем мекдепде уссахана ачмак ниети билен энчеме гурал сатын алды. Какасының — бир йыллык оңшук эдерсини — дийип, иберен пулуның хеммесини Мухамметгулы шу затлара харч этди. Агшамларына болса ол көте гаты нан билен чай ичип, гаты душекде ятяр. Йөне бейле-бейле көсселер яш мугаллымда өз ыкбалындан сәхелче-де нәгилелик дуйгусыны дөреденок, чүнки рус-ерли илат мекдебиниң абрайының ил ичинде артып барянлыгыны ол өз гөзи билен гөрүп дур. Арман, өз янындан бир зада кемсинди: энче гүнүң довамында ол петербурглы алымы бир гезегем өйүне мыхман чагырып билмеди.

Эйсем-де болса, хәзир онуң өкжеси ере дегенок. Оглы, мегерем, эййәм Байрамала етендир. Байрамалыдан гечөнем болса, әхтимал. Ювашжа сесли Самойлович вели хәзир онуң билен биле йөрәп гелйәр. «Улы иш эдйәниз, Мухамметгулы, иннән улы иш. Эрте несиллер сизе алкыш эдерлер». Диймек, Мухамметгулының жаныны нәхак яканок. Диймек... шу гүн агшам ол Татьяна-да, Гайгысыза-да хат язмалы. Хөкман язмалы!..

Ол Мургабың кенарындан ончаклы узакда болмадык, ак хаятлы, гызыл дервезели ховла гирди. Өз өйүне — чепе совулмады-да, гөни интернадың тәзе салынян тамына тарап йөнелди. Жайың бойы эсли галыпдыр. Берекелла, уссалар! Ене бирнәче чаганы окува чекмек болжак. Бирденем саг эли алты бармаклы инспекторың йүзүни далан сеси гулагына гелди: «Әхли [illegible]-саклар ялы, хөкүметиң өлчегсиз гор [illegible] ёк, женап Атабаев. Мекдебе өзүни онарян [illegible] машгалаларың чагаларыны алың!» Мухамметгулы [illegible] [illegible], [illegible]ынып гайтды. Ене-де пул [illegible], [illegible] йүзленмегем өзүне услып билмеди. Индибир өз гүнүни [illegible] гөрсүн-дә! Ничезар атана эл серип йөржек?!. Херне халк бир говы зат. Бу сапарам көмеге етишди...

Мухамметгулы ховлының гайра бурчундакы чолажа тамына гелип, үсти китапдыр дептерден долы столуның башына гечди. Калбыны толгундырян ой-пикирлерини сырдашларына тизрәк етирҗек болды, башыны галдырман, хат язып башлады.

Ирден ол ак көйнек, чал костюм, чал шляпа гейип, мекдебе илкинжи болуп гелди. Портфелини столуның үстүне оклап, нахархана барды. Бу гүн окувчылара

шуле биширилйәр! Муна-да бегенди. Ене бир демкеш герек. Ягшы, онам тапар.

Дашарда мис эмжекли асма умывальникден эмелсиз ювнуп дуран огланлара гөзи дүшди. «Говрак ювуның, көшеклер! Сабынлы ювуның!» дийип, зарплы гыгырды. Ховла гөз айлады. Ичи көвлен гутдан гайры екеже дарагтам ёк. Чып-яланач. Вах, шу ховлуда Нохурың ак чынарлары болса! Юмак ялы ала пишиги ковалап барян гара көпеге гөзи дүшди. Биалач йылгырды. Дүнйәде хер кесиң өзүне етик аладасы бар!..

Окувыны гутарып, мекдебиң җайындан чыкып барярка, онун ызындан гыгырдылар:

— Җенап Атабаев, сизе хат гелди!

Хат Татьянадан экени. Хамала, ят гөзден чекинйән ялы, Мухамметгулы оны Мургабың гораңңылы кенарына барып окады. Мәхирли досты гысгажык намасында Мухамметгулының мекдепде амала ашырян тәзеликлерине йүрекден бегенйәндигини, умуман, милли магарыф меселелери боюнча оларың үйшүп, пикир алышмалыдыкларыны языпдыр. Гасан Моисеевич Эфендиевиң оны теженли кәрдеши Алышбег Алыев билен танышдыранлыгыны хабар берипдир... Чөзүлмели меселе кән. Йөне сен чөзмесең, мен чөзмесем, ким чөзсүн олары?! Өз нежадымыза өзүмиз гарамалы. Кеседен гелип, бизиң ишимизи эдип бержек ёк...

Татьяна достуна пәсгелчиликлерден зейренмезлиги, гайтам, өнкүденем ыкжам тиженмеги маслахат берйәр. «...Мәхрибан достум Мухамметгулы! Мен өз яшларымыза, оларың өсүп, бүтин халкымызы рухы гайдан ёкары гөтержекдиклерине хем-де азатлыга етиржекдиклерине пугта ынанярын, мегерем, шоны бизиң гөрмезлигимиз-де мүмкин, эмма бизиң чагаларымыз ве агтыкларымыз шол дөвүрде яшарлар.

Татьяна
1-нжи декабрь
1908»

Хатда, хамала, ене-де бир затлар айдылман галан, ятдан чыкарылан ялы, Мухамметгулы кагызы бир әйлесине, бир бейлесине дөндерди. Ёк, «саглыкда гөршели»-ден гайры хич зат ёк. Ол даш-төверегине гамлы

гаранжаклады-да, өз өзүне: «Бе, хат ёлда кән эглениипдир-ов» дийди...

Тәзе йылың эдил өң янында Мухамметгулыны уезд училищелериниң инспекциясына чагырдылар. Бу ерде оны гадырлы гаршыладылар, тарыпладылар, ахырда-да укыплы яш мугаллымы Байрамалыдакы училищә мүдир эдип гечирмеги макул билендиклерини мәлим этдилер. Мухамметгулы бу теклипден бирбада баш чыкарып билмеди, икиржиңленди, бөврүни диңледи. Ахыры — мен, нәме, хәзирки ишими башарамокмы?— дийип сорады. Җенаплар онуң ишинден разыдыкларыны ене-де гайталадылар, эмма Байрамалыдакы училишәни аяга галдырмагың зерурлыгыны ныгтадылар, ол ерде Атабаевиң айлыгыңыңам көпелжекдигини айтдылар. Мухамметгулы өвренишен мекдебинден айырмазлыкларыны баш инспектордан өзеленип хайыш этди. Меселәни гүмүртикли гоян баш инспектор җенап Атабаевиң шу гүн полиция управлениесине-де дегип гечмелидигини айдып, сыпайычылыклы хошлашды.

Ене-де бир тәзелик! Полицияның онлук нәме иши барка? Калбында якымсыз дуйгы дөреди. Догруданам, бу ерде оны хопукдырыжы совуклык билен гаршыладылар.

Онун чагырылан кабинетинде отуран офицерлериң үчүсем башыны бирден галдырды. Йүзлеринден гар ягяр, херсиниң өңүнде ачык папка. Үчүсем әйнекли. Әйнекли алты гөзүң мәгытсыз назары Мухамметгула гаралды.

Галпалы сары телефонлы столуң башында отуран жайты муртлы полицейй (мегерем, шол улулары боларлы) папагыны чыкарып, бош дуран курсә оклап гойберди. Йүзи йылгырды.

— Хөтжет йигит экениңиз, җенап Атабаев! Сиз яшевүр адам ахыры! Бәхбитли теклипден боюн гачырыпсыныз. Мүдир! Артыкмач айлык!..

Мухамметгулы хайран галды. Булар оны эййәм нireден билйәркәлер? Ол хәзирки мекдебини халаяндыгыны, бу ерде эййәм кәбир тәзеликлер гиризип башландыгыны айтды.

— Ана, ана, эдил үстүнден бардыңыз, җенап мугаллым. Бизем сизи шол тәзеликлер барада гүрлешмек үчин чагырдык. — Полицей өңүнде ачык ятан папка гөзүни дикди.

Мекдепде амала ашырян тәзеликлерини санабержек болан Мухамметгулының бадыны алдылар. Женап мугаллымдан диңе сораглара жогап бермегини хайыш этдилер...

Обалара айланып, мекдебе эсасан гарыпларың чагаларыны окува алмага чалышяныңыз чынмы? Ёк, ол гарып-бай диенок-да, зехинли огланлары тапмага чалышяр.

Окувчылара түркмен дилини эвретмәге айратын үнс берйәнлигиңиз догрумы? Ёк, ол ики дили-де, ылайта-да рус дилини оңат өвретмәге жан эдйәр. Шол бир вагтың өзүнде-де эне дилини оңат билмедик окувчының русча-да бисоват болжакдыгына ол шүбхеленмейәр.

Дини мекдеплери, медреселери япмалы диениңиз чынмы? Ол дини мекдеплериң талыплара оңлы билим бермейәндигини билйәр. Рус-түркмен мекдеплерини көпелтмегиң тарапдары.

Окувчылара цензура тарапындан гадаган эдилен гошгулары окап берйәниңиз догрумы? Ол Магтымгулының, Пушкиниң, Некрасовың, Зелилиниң, Кеминәниң... гошгуларыны өвредйәр. Шоларың хич хайсам цензура тарапындан гадаган эдилендир өйдеңок...

Ончасыны энтек аныклап гөрерлер...

Жайты муртлы полицей япырылып отуран кәрдешлерине — язып етишйәңизми — диен ялы маңыда гөз айлады. Язгарылян мугаллыма ене энче совал берди. Шу ерде болан гүррүңиң шу ерде-де галмалыдыгыны женап мугаллыма ене бир ёла ятладып. протокола гол чекдирди...

Мухамметгулының полиция билен илкинжи душушыгы шейле гечди. Дашарык чыкансоң, ол — хернә, аждарханың агзындан саг-аман сыпдым-ов — дийип, әдимини чалтландырды. Арман, ялнышярды, гаты ялнышярды.

Шол гүн ол өмрүнде илкинжи гезек чилим чекди. Ондан бәри энче гүн гечди. Йыл чалышды. Шол якымсыз душушык вели Мухамметгулының ядындан чыканок. Йөне бирбада хопукдырса-да, полицияның хайбаты онуң бадына бөвет болмады Ине, шу гүнем ол интернадың тәзе жайына алан демир кроватларына бегенип, бир ерде отурмады.

Агшамаралар өз тамына гелип, керпичден өрен пежини якжак болуп дурка, гапы какылды. Ол элиндәки сазагы пеже оклады-да, гапа бакан этледи. Онянча гапы ачылды.

— Өйдемиң, Бирինжи?

— Гөврәм өйде, гөвнүм гөкде, гардашым!

Ики Атабаев гарса гужаклашды.

— Сен ниреден чыкайдың бейле? Чыкар пальтоны! Хат язмаңам гойдуң соңкы махалларда...

— Шей дий, шей дий, шахыр. Эсен молла айтмышлайын, гара мени басынча, мен гараны басайын эт!..

Пежиң оды туташды. Эсли вагтдан бәри гөрүшмедик достларың-да сөхбет ожагының ялыны чабырап уграды. Китапдыр депдерлери текжә айрып, столы орта сүйшүрдилер. Сәхел салымдан чәйнегем шыглап башлады.

— Бах-али, нәме хабар этмедиң?

— Гоюн соярмыдың?

— Саңа дүе-де соярдым. Чыным. Иң болманда, өңүнден-ә чыкардым.

— Икимизе о сыпайычылыклар зерур дәл. Гидели, Акмәммедем алып гелели! Көнәни ятлалың!

— Акмәммедиң янындан мен яңыжа гелдим.—Мухамметгулының сеси песелди. — Халы теӊ нерессәниң. Ене азархана душди... Бал билен шүгүндыр элтдим...

Гайгысызам сусланды.

— Инче дийсең, инче экени! Онуң якасындан эл чекмели. Ирден гиделн онда янына... Мен Дашкенде гечип барян. Сени гөрмән, гечип билмедим.

— Сагжа бол, гардашым! Дашкент дийдиң, ядыма салдың. Бах-али, шол гарлы гиже Остроумовың өз өйүнде акшамын тенийдиран петербурглы алымы ядыңа душйәрми?

— Самойловичми?

— Биллиң Яңы-якында шол Мара гелип гитди. Бәхердене-де барындыр ахыры Гөрмедиңми сен? Бах-али, ол бәхерденли Хожалы молланың хемсөхбет досты экени... Алым билен энче оба биле айландык. Чыным. Тапан-тупан задыны язып аляр. «Гечмиши өвренйән адам, шу гүне говы дүшүнер» дийди. Ашгабатда ишлейән досты Иван Александрович Беляевиң адресини берди. «Мүндережели геңешчи. Шоң билен хөкман таныш» дийди. Бах-али, түркмениң өрән гадымы, бай чепер эдебияты, фольклоры бар, шоны Европа етирмели дийип, дызап ятыр. Чыным.

— Биртопар ял ягысы, парахор чиновниклериң дерегине үлкәмизе шолар ялы алымлары көпрәк чагырмалы. Бизе ахырда шолардан пейда гелер, Мухам жан... — Гайгысыз еринден турды. — Өзүни нәме үчин Байрамала гечиржек боланларына дүшүнйәмиң сен?

— Гатыбир дүшүнип барамок. Йөне, бах-али, мен саңа бир зат айдайын. Хайбатдан халыс безикдим. Гахарым гелди. Башымы алып, Нохура, даг дерелерине гидейин дийдим...

— Олара-да гереги шо-да!

— Дүйдансыз бир вака чөкен гөвнүме теселли берәйди. Утамышың кетхудалары шол хабары эшидип, уезд начальнигиниң диванына барыпдырлар. Чыным. Айлыгыны өзүмиз берели вели, мугаллым Атабаеви бизиң мекдебимизден айырман дийипдирлер. Эгер Гүлжемал ханың хузурына бармалы болса-да, баралы дийипдирлер... Ничик гөрйәң, ә?

— Оңа мен ынанян. Илатың окасы гелйәр. Арман... Бизе бир ерде көк урдурмажак болялар. Дүшүнйәмиң? Сен мекдеби ташлап, Нохура гидәен болсаң, женап чиновниклер хешелле какардылар.

Эсли салым дымдылар. Гайгысыз гекжеде хатарланан китапларa гүйменди. Мухамметгулы ене чай демледи.

— Биз бир үйшмели, Мухам жан. Мен Дашкентден гелейин...

— Татьяна-да шей дийип языпдыр... Бах-али, сен нәхили гөрйәң: ач-ачан бир ере үйшсек, горкулы дәлми?

— Полициядан горканың чын-ов! Энтеклер нәме гөрйәң! Гөржегиң энтек өңдедир, Мухам жан. Сен полиция билен яңы танышлык ачяң. — Гайгысыз эмай билен достунын чигнине элини гойды. — Татьянадан хенизем хат алямың?

— Шампан ичжекми?

— Гөренокмы, чай ичйән ахыры!

— Гардашым...

— Айдыбер! Нәме дымдың?

— Ай, ене бир гүн.

— Галанише гар ягар.

— Гардашым, бах-али, сенден гизлин сырым ёк. Женнет жүйжеси шекилли, шол пайхаслы, нәзли гөзелин эркими өзүне бенди эденлигини гүн-гүнден айдың дуйян. Ләкин нәтжегимем билемок...

— Өзүне айтдыңмы?

— Гайратым чатанок...

Достлар сөхбете гызышып, гиҗәни ярпыдан агдырдылар.

ДОВЗАХДАН ДЫНАН НАЧАР

Штабс-капитан Томашевскини аялы билен демирёлуң якасында яшаян ашнасыныңка мыхманчылыга элтип, ызына гайдып гелйән Нуралының пайтуны адаҗа лоңкулдаяр. Болса-да, графиня Викент гарагол зенан — Нуралы пайтуна мүнжек боланда-да огрынча онуң элини гысып галды.

Гүнбатарда ховурсыз гыш Гүнүниң гызаран галканы гырасыны дагын гершине етирип баряр. Нуралы юмшак дүшекчели, еңилжек пайтуныны чагыл дүшелен көчелерден сүрүп, эзберлән айдымына хиңленип гелйәр:

> — Хабарым ёк, өз илимиң ичинде.
> Ала гөзли бир перизат бар экен.
> Күмүш гупба, гара готаз сачында...

Йөвлерың даша дегйән наллы тойнакларының сазлашыкла тапырдысы йигидиң пессайжа айдымының сазыны етирйәр. Гоголь көчесине совулды. Шол махал башындакы ала-мула келлепошыны ораяны чит яглык билен дакан, били гара гушаклы гирденеже өзбеге гөзи дүшди. Өзбек чиклашжа агач мердиваны саг гердесине алып, чеп элинде небит кирвенкеси билен ужы летдели кесевисини халланлалып, ыгыжа әдимләп, егшерилип баряр. Нуралы оны гүнде-гүнаша диен ялы гөрйәр. Онуң сакгалам ёк, муртам. Йүз кешбинденем яшыны кесгитләр ялы дәл. Адынам билйән ёк. Танышлары оңа Чырачы дийип йүзленйәрлер. Чырачының ирдәнкиси жансереклигине Нуралы гең галяр. Ол хер гүн агшамаралар көче барыны айланып, тротуарлардакы пүрслериң ужундакы пануcларың говзан небитиниң үстүни долдурып, өзлеринем якып чыкяр...

Чырачы мердиваны, ана, ене-де бир агач пүрсе сөеди. Небитли кирвенкеси билен ужы летдели кесевисини элине алып, пишик усуллылыгы билен мердивана дырмашды. Пануса небит гуйды. Яксаммыкам я энтек

ирмикә диен назар билен гүнбатара гөз айлады. Гүн галканы яңы дага энек басыпдыр. Чырачы панусы якман, эмай билен ашак дүшди. Нуралы онун билен саламлашҗак болды. Чырачы вели ызына-да гаңрылман, мердиваныны ене эгнине алып, бурчдан гайрак совлуп гитди.

Гөр, адам пахыр экленч угрунда нәгадар сурнүгяр! Белки, бичәрәниң гол долы чагаларам бардыр... Нуралының вели экленч ядына дүшенок. Нуралы мес! «Арпа тапмаз атына, чопан тутар итине» диййип, атасы оны нәхак яңсылаяр. Нуралының кем зады ёк. Графиня Викент яшасын!..

Атасына нас алмак ниети билен Нуралы пайтуныны Теке базарына тарап гөнүледи...

Графиня Викент (Нуралы ханымының адыны башга хили тутанок) оңа сәвликде саташды. Графиня Викент онуң үчин (белки, өзи үчин) пайтун сатын алды. Графиня Викент оңа өз өйүнде русча язмагы-бозмагы өвретди. Графиня Викент... Өмрүнде илкинҗи гезек аялысыны алан Нуралам ягшылыга ягшылык этмәге чалышяр. Графиня Гарадамагың гүр сөвүтлигине сейле гиделн дийсе-де, Пөвризе чынарларының саясына гиделн дийсе-де, «лепбей»! Графиня гара гөзли, бугдай реңкли, нурана йүзли, сыратлы пайтунчының гейиминиң-де гөвнеҗай болмагы угрунда, элбетде, ассырынлык билен алада эдйәр. Нуралының, шүкүр, кем зады ёк.

Нуралының өзи билмесе-де, онуң бирхили бивеч йигитдигини, дурмуш-яшайыш барада ончаклы ойланып дурмаяндыгыны Ариадна Викентьевна таншан гүнүнден дуйды. Онуң өз хәсиети-де шейлерәк. Белки, шол дуйгусы аркалам графиняның яш йигидиң эркини эле алан, өзүниң нәзли мейиллерине, хатарлы сейиллерине онуң шейле гөвүнжең сесленмегини газанан болмагы мүмкин. Арман, бу барада ойланмага Нуралының вагты ёк.

— Хабарым ёк, өз илимиң ичинде
Ала гөзли бир перизат бар экен...

Нуралы Теке мейданының илери четине якынлашанда гапысы гулплы дүканың гапдалында яйданып дуран каматлы гыза гөзи дүшди. Яшыл өймесиниң ужы шемала чала галгаяр. Бир элиндәки торбада гочак палавкәдч, бейлеки элиндәки себетде-де кәширдир гөк отлар гөрүнйәр. Эгниндәки мавут ектайың җәхеклери тәсин кешдели. Кимедир бирине гарашян боларлы. Ассырынлык билен төверегине гаранҗаклаяр.

Бирден ол бәрсине бакды. Нуралы донды. Балкылдаян гара гөзлер эркини җадылады. Өзүне геленсоң, юнашҗа сорады:

— Пайтун гөзлейәмиң?

Мавут ектайлы гөзел башыны яйкады. Гидермен болуп, гошларына япышды. Нуралы бир бөкенде гызың янына етди. Себетдир горбаны элинден гарбап алып, башыны галдыранда, гара гөзлер оны икинҗи ёла дондурды. Гыз йүзүни ашак салды.

— Улаг гөзлейәмиң?

— Хава. Ёк...

— Дашмы гитҗек ериң?

— Гаты даш. Ёк...

— Онда нәме дурсуң? Мүн! Мүн диййән! Горкма, сенден пул алман...

Олар Теке мейданындан сайланан батларына седасыз гыз дил ачды:

— Дур!

— Ә?

— Дур, оглан! Гелдик.

— Сен нә шу ерде болямын?

Гыз сесини чыкармады. Пайтундан дүшди. Нуралы она нәме диййжегинем билмеди: нәме үчин ол шу ики ара улаглы гелди? Гызын гошларыны алды-да, өзем пайтундан дүшди.

Олар «Женнелик» дервезесинин өнүнде дурлар. Нуралы бу сарая шинди гирип гөрмесе-де, тарыпыны эшидипди.

— Сен нә шу ерде болямын?

— Таңрыялкасын! — Гыз дервезә бакан гидиберҗек болды.

— Дур! Адын нәме?

— Адым бирчак ядымдан чыкды...

— Агшам гелсем, сени нәдип тапайын?

— Гапҗыгын галың болса, деррев тапарлар.

Нуралының йүреги гыйлып гитди.

— Бесдир, оглан, гитдим. Маңа эгленмек хебес.

— Адын нәме?

— Дилшат...

Дурмушда себәбини дүшүндирип болмаян вакалар, хадысалар, өврүмлер кән боляр. Нуралыныңам нәдип,

нәме үчин, хайсы пайхасдан угур алып, «Женнете» гелендигини дүшүндирмек кын. Эмма ол гелди. Өмрүнде илкинжи гезек желепхана гелди...

Ол шинди ичи телим өйжүкли, улы сарайын ховлусына гирмәнкә, гыжакдыр роялың гүңлеч сазынын яңы эшидилди. Кавказ бичүвли ширазы телпекли, гара әдикли, гара пальтолы, гарынлак гожа пайтундан дүшди. Мегерем, сөвдагәр я тәжир болса герек. Ол йыданып дуран Нуралының душундан өтүп, бирбада сарая гирип гитди.

Йүрегини ахыры бире баглан пайтунчы депесинде гызыл реңкли панус яныл дуран дервезәниң босагасындан әтледи. Оңа пете-пет габат гелен меймес женап ики яна чайканып, эгни билен какып гечди. Нуралы сесини чыкармады.

Агач басганчаклардан эйвана мүнди. Эдил шо ерде-де онуң өңүнден оймулдап чыкан бокур боюнлы аял — ичерик гирибериң — диен ышарат этди. Өзем угрыбир ичерик гирип гитди. Нуралының йүреги өңкүденем бетер гүрсүлдеди. Сазын яңы гүйчленди. Онянча янкыданам семиз, гөвүслек, гашлары сүрмели, яңагы ясама халлы орал аял алтын дишлерини ялпылдадып, ичерден чыкды. Нуралы өз янындан, мегерем, хожайын шу болса герек дийип ойланды. Салам берди.

— Хош гелипсиңиз, ягшы йигит! Нәме йыданып дурсуңыз? Гечибериң! — Алтын дишли аял Нуралыны бойдан-баша сынлады. — Женнетиң гапысы ачык!

— Маңа... Мен... Дилшады гөрәйжекдим.

— Хайсы Дилшады? — Хожайын аялын сүрмели гашлары чытылды. — Дилшадам, Гүлшадам, Нуршадам тапылар. Бу ери шатлык өйи!..

Нуралы онун ызына дүшүп, гиң салона гиренде, башга дүнйә дүшен ялы болды. Белент петигинден әпет люстра салланып дуран салонда теммәкиниң, тирьегиң, хайсыдыр бир гүлүңми-отуңмы ысы гарышып, Нуралының бокурдагыны гижитди. Харемхананың диварлары үчүшып-гайышып я-да танс эдишип йөрен яланач, ярым яланач гөзеллериң, армыт, инжир шахаларына, бәгүллере гонан билбиллериң, тотуларың реңбе-рең шекиллери билен бойдан-баша безелипдир. Пенжирелер сары йүпек тутулы.

Салонын бир бурчунда рояль ялпылдаяр. Чаларак күйкерип отуран чал телпекли гыжакчының аркасындакы пианиночы гөрненок. Гыжакчының гапдалында орнашан эли депрекли, посалак йүзли, токгажа, гарынлак адамың сачы дүшүпдир — депеси ялпылдап дур. Сазандаларың өңүндәки пессежик столда чәйнек, кәсе, күлдан, гантдан, бирнәче булгур, ачылан чүйше гөрүнйәр. Ич ишигин ики тарапында-да йүзүне гызыл махмал чекилен юмшак диван бар. Палас дүшелен гиң отагда башга хич зат ёк.

Өз кәрханасына илкинжи ёла гадам гоян яш йигиде бу серенжамын шексиз тәсир эденлигини хожайын аял деррев дуйды. Ол сазандалара гарап, этлек элини галдырды.

Саз яңланды. Шол пурсатда-да диварлардакы ярымяланач гөзеллер жанланып, ере дүшен ялы болды. Нуралының агзы ачылды. Нәз-керешмели, гашлары сүрмели, бармаклары хыналы гөзеллер ал-яшыл гүле меңзәп, отагда пырландылар...

— Хайсысыны халаяң?

Нуралының гулагына чавуш чакан хожайын аялың байгушынкы ялы гөзлери ойнаклады, иримчик алтын дишлери ялпылдады. Өз янындан болса ол: «Бу сыратлы йигидиң горы бир бармыка?» дийип шүбхеленди. Гейимини яңадан сынлансоң: «Бу бир бегзаданың оглы болса герек» диен карара гелди, ыңжалды.

— Сайлабер! Гөвнүң сөйләни сеңки! Чекинме! Перишделер [illegible] пәкизедирлер.

— Ханы Дилшат?

Хожайын аялың йүзи ене гамашды. Бирден бу йигит онуң гарындашы болаймасын? Ызарлап гелен болаймасын?..

— Сен оны ниреден танаян, ягшы йигит?

— Шу гүн базарда таныщдым.

Хожайын аялың йүзи ягтылды.

— Мен оны танса чыкарамок. Йөне... Сен бир гоны йигит экениң. Йөр!.. Сен хәзир гитжекми я ятымлык гелдиңми?

Нурала шарпык чалнан ялы болды. Гызарды. Сесини чыкарман, хожайын аялың ызына дүшди. Өтлем-өтлем отаглардан гечдилер. Ахыры хожайын аял бир гапыны ачды-да:

— Мерхемет эт, ягшы йигит! — дийди. — Ол хәвир хаммама дүшүп гелер. — Зым-зыят болды.

Эмма Дилшадың дерегине илки оймулдап өңүнден

чыкан бокур боюнлы аял ичерик гирди. Ол матлабыны ики сөзде дүшүндирди. Гапҗыгыны ачанда Нуралының яңаклары гызды, бармаклары сандырады.

— Хэзир гелер... — Муззуны алан чоры ём-ёк болды.

Өчүгси ышыклы даражык отагда еке өзи галан Нуралының башындан сетмүн пикир пырланып гечди. Гапы усуллык билен ачылды. Гүндизки гөрен гөзлери ичерде балкылдады. Бу жадылы гөзлерин назарында Нуралы хем горкы, хем хыжув, хем чакылык гөрди. Оңа тарап бир әдим этди-де, сәгинди. Бейле душушыга гывам гарашмадык боларлы. Алжырады. Гөзлери өңкүденем гиңелди. Гунча додаклары гибирдеди. Бирден онуң герлен голлары гоша ганата өврүлди. Ол яш йигиди бүтин нэзик гүйҗи билен гуҗаклады, маңлайындан, гөзүнден, дөшүнден өпди, кем-кемден ашак сырыгып, ысгынсыз халда дыза чөкди, онун ики аягыны берк гуҗаклап, чала хамсыгды. Ахыры ериндең ювашжа турды-да, өз болшуна эжап эден ялы, йүзүни ашак салды. Додаклары зарын пышырдады:

— Нэдип гелэйдиң?

— Учуп гелдим, маралым... Гелер өйтмедиңми?

— Ёк.

— Айтдым ахыры хэли...

— Айданда нэме...

Эгер башга бир мүшдери болса, Дилшат ондан хич зат сорамазды. Диңе: «Дүшеге гечжекми я илки биз зат ийип-ичжекми?» диерди. Эмма бу йигиде бейле совал бермэге онун дили бармады.

— Сен ким, оглан?

— Пайтунчы.

Дилшат йигиди ене бирёла сынлады. Ойнажак болляндыр өйтди.

— Пайтунчы?!

— Гөрдүн ахыры хэли...

— Сени нэдип мен яныма гойбердилер?

—Мени дэл, гейимими гойбердилер...

Хайсыдыр бир дуйга сыгнып, шу гүн оңа гарашандыгыны Дилшат Нуралыдан гизледи. Эмма хэзир вели ол шол умыды алданан ялы болды. Онун өзи ялы, кеммагал йигит Дилшада нэме көмек эдип билсин?!.

Йылманак, гер бедени Нуралы багрына басды.

Ялынлар туташды. Йигит чөзленен гара сачларың хопукдырыжы толкунына гарк болды...

Олар даңа голай ымызгандылар. Сәхелче салымданам ояндылар. Дилшадын махмал ялы аясы Нуралынын йүзүни мылакатлы сыпалады. Бир гысым били гужаклап Нуралы гызы өзүне тарап чекди. Дилшат йүзүни онун күкрегинде гизледи...

— Сен нэме ызыны айдаңок?

— Нэмэн ызыны?

— Өз дурмушың.

Дилшат ах чекди.

— Мең дурмушымың, эзизим, өнем ёк, ызам. Мен бир тәлейи терс гелен начар...

Дымдылар.

— Нәче яшында сен?

— Он бәш. Сен нәче яшында?

— Атам-а йигрими дөрт дийяр.

Дилшат йылгырды.

— Айт, мениң эшидесим гелйәр.

— Сен маңа гаргыш эдеңокмы?

— Самсык! Айдяның нэме?! — Нуралы тирсегине галды. — Мени нэ хич зада дүшүнмейэн махлукдыр өйдйэмин?..

Дилшадың пессайжа сесинде диңе гайгы-гам яңланды. Онун бу шум сарая дүшенине үч ай болуп баряр. Белки, хулай онун йүрегине шол умыды гуянмыр, белки, хулай тарапындыр, ончасыны өзи оңлы билеңок, йөне Теке мейданында пайтундан дүшен мерданы йигиди гөренде Дилшат оны өз дадына етиҗек Хыдыр атадыр өйтди. Онун билен оңлы танышман, вадалашман, айрылышанына соң пушман этди. Дилшадың чала сандыраян мымык аясы ене-де Нуралынын йүзүни сыпалаяр. Эйсем-де болса, эгер такдырында бар болса, белки, алла оңа рехим эдер, белки, ене шол йигит билен душурар дийип, өз яныңдан инче умыт этди. Алла онун дилегини эшидипдир.

Нуралы гүлди. Дилшадың дөшүнден өпди. «Самсык сен. Алла саңа нэхили рехим этсин? Ол нэ сени асмандан гөрйәми? Нуралам өмрүнде бу ерик гелип гөреңок. Гелмек хыялам ёкды.» Онда нэме? Нэдип гелэйдиң? Билмедим. Гөрдүңми, алла маңа рехим эдипдир! Белки, сен мениң халасгәрим боларсың. Белки...

Дилшадың сеси өңкүденем песелди. Илкинҗи гезек

душушян йигидине шейле сада ынанжаңлык билен йүрек сырыны ачышына онуң өзем хайран галды.

Шу гүнки төтәнлик болмаса, мегерем, алла олары хич хачанам душурмазды. Дилшат гуя гачан даша дөнерди. Бикесиниң өз пулуны ынанян гуламы эрбет нәхошлапдыр. Дилшатдан өзге аяла-да бикеси ынам эденок. Шейдип шу гүн Дилшат базара дүшди... Умуман, ол Дилшады бейлекилерден эй гөрйәр. Оңа гыммат парчалардан көйнек тикдирйәр. Переңистан, Эйран атырларыны оңа гысганмаяр. Оны аяп саклаяр. Оңа бикеси — ин гымматлы гөвхерим — диййәр... Эшигдим. Йөне гөвхер нәме сен янында?! Дилшат толгунды. Сен гайгы этме, эзизим. Бикесинин гөзхакыны Дилшадың өзи төләр. Чага. Хенизем чага. Өтен агшам хасаплашаныны Нуралы гыздан гизледи. Бу ерде яры гижә ченли галсаң, бир түмен, эртире ченли галсаңам, үч түмен төлемели. Ики түмени хожайын аялын өзи аляр. Бир түменем бизиң хакымыз... Даңам атып баряр. Дүнйә ягтыляр...

— Сең өзүң нирели?

— Багырлы.

— Күрт гызымы сен?

— Эжем — күрт, какам — түркмен.

— Мениңем эжем күрт экени... Сен бу ерик нәдип дүшдүң?

— Ах, эзизим, эзизим! — Дилшадың гөзүнин күмүш дамжасы Нуралының ялаңач дөшүне дамды.

Икисем дымды. Нуралы гызың узын сачының ужуны агзына салды. Гөзүни юмды.

— Аялың бармы?

Нуралы яңсылы йылгырды. Ерден еке чыкан етимекде аял ниреден болсун! Дилшатдан өң ол өмрүнде екеже аял гөрди. Онуңам нәхили-нәжүре боланына хенизем дүшүнип билмән йөр. Ёк, бу сыры энтек Дилшада айтмасын. йүреги авар.

— Ёк.

— Ким билен яшаяң?

— Атам билен...

Дилшат билен, хә диймән, айрылышмалыдыгы, оны башга бир кишиниң гужакламагынын-да мүмкиндиги барадакы айылганч пикир Нуралының бокурдагыны гурадып, додагыны кепетди. Ол Дилшатсыз дүнйәни гөз өңүне гетирип билмеди. Ол өзүниң кимдигини, нәмедигини хәзир дүйбүнден унутды. Йыгрылып, сандыран дуран начарың нәзик беденини мынчгалаян гөдепенже гөз өңүне геленде, ол дәлилик хетдине етди. Ёк, ол муңа ёл бермез! Дилшадың багты үчин, ол әхли зада кайыл! Нәдип, ничик угур тапып, оны шу довзахдан дындарып болар?..

Чая дийип, чыкып гиден Дилшат эли чәйнекли гелди...

— Мен сени халас эдерин, Дилшат!

Начар кәселере чай гуйды.

— Нәдип, эзизим?

— Сат дийәйсем, бикән сени сатмазмы?

— Сатмаз, эзизим.

— Онда... гачалы, ичигар!

— Нирә?

— Мара. Машада. Жәхеннемин тейине! Нирә дийсең! Маңа сен янымда болсаң боля! Мен сени бу довзахда гоюп билжек дәл...

— Нәдип гачжак, эзизим?

Нуралы пикире гитди.

— Татьяна көмек эдер.

— Ким? Ким?

— Татьяна Михайловна.

— Орусмы?

— Түркмен...

Дилшат хич зада душүнмеди. Догрусы, Татьянаның бу ишде оңа нәхили көмек эдип билжегини Нуралының өзем хәзир гөз өңүне гетирип биленок. Эмма шонда-да илки ядына дүшен шол болды. Дилшат бирден дызына чөкүп, келлесини Нуралының дызына яплады, зарын налады.

— Хич кесиң көмеги дегмез, эзизим! Гачсак тутарлар. Шәхерден чыкмакак тутарлар... Бикәм маңа... Мени сатын алды ахыры! Хий, ол мени элден сыпдырармы?! Мен бир гараманлай, бетбагт!..

Нуралы оны усул билен еринден галдырды, йүзүнден, гөзүнден өпди.

— Мен агшам гелерин.

— Гарашян, эзизим... Шу довзахдан дындар мени! Ёгса дири чүйрейән...

Апатлы харемханадан Нуралы ок ялы чыкып гитди.

Нуралынын бу гүн бош гүни. Эйсем-де болса, ол инди дурмуш аладасыны яда салман, бивеч шадыянлыкда яшаян өңки Нуралы дәл. Бир назардан дөрән сөйги, эҗиз начарын хасратлы ыкбалынын тәсири оны бир гиҗеде өзгертди. Ол инди хайсы-да болса, бир кара гелмели, ичигар.

Нуралы бирбада Татьянанын янына барайын дийди. Онун бу махал гимназиядадыгы ядына дүшди-де, душларындан өтүп гитди. Белки, графиня Викент көмек эдер? Онуң адамсы улы баяр ахыры! Ёк, ёк, ол эшитсе, ишин гайтам булашмагы мүмкин. Онун Нуралыны аңсат гойбереси гелмез. Гой, ол эшитмесин...

Гөни өз өйлерине — көне гала тарап хайдап баранлыгыны Нуралы хәзир гөрди. Ичинде Ашгабат обасы ерлешйән көне галанын өңүндәки гиң горпдан улы яп акяр. Жарың ики гырасы гүр тутлук-сөвүтлик. Тутларын араларында-да топалакдыр чайыр гышын-язын гөк өвсүп отыр...

«Дилшат хәзир нәме ишлейәркә?»...

Нуралы бу олумдан гирип, ол олумдан чыкды. Сәхелче салымланам өз өйлерине етди. Нуралы ховла гиренде (лагшан дервезеси петледен сыпып, чеп бөвүрде ятыр), атасынын эшеге тезекли халта йүкләп дуранлыгыны гөрди. Атасы агтыгынын саламынам онлы алмады-да, эшегини өңүне салып, ховлудан хүнүрдәп чыкып гитди.

Нуралы гаты гөрмеди. Ол гожанын бейле гыңырлыгына бирчак өвренишен. Атасы оны бихепбе хасаплаяр. «Авара» лакамыны гойды «Онлы адам болсаң, йигит яшында аманат пайтун мүнүп, лоңкулдап йөрмездиң. Өзүн пайтун эдинердиң. Пул газанардың. Өйли-ишикли болардың. Машгала экләрдиң» дийип, агасы оны май тапса игелейәр. Шонда-да Нуралы ондан гаты гөренок. Себәби оны чагалыкдан эклән-саклан, улалдан атасы.

Көне галада Нуралынын атасы Балкан авчыны ганамаян ёк. Ол өмрүни даг дерелеринде авчылыкда гечирди. Аламана гиден йыллары болды. Ызчы болубам гезли. Йөне эсасы кәри хемише авчылык болды. Шол себәплем ол вагты билен эйли-ишикли болуп билмеди. Яшы кырка сер уранда доган-гарындашларының гөвелласыны алып, бир дул гелне өйленди. О начарам йыл гечмәнкә, бир дерт гапып өлди. Балкан авчы икинжи ёла өйленди. Ол аялам өлди. Онсон авчы тоба гелди. Онсон гайдып өйленмеди. Индем лагар дүшди. Икинжи аялы Нуралынын какасыны пешгеш берип өтди. Улалансоң, оглы Мәне-Чәчеде, даг этегинде яшады. Эйрандан алып гачан күрт гызына өйленди. Обада Балкан авчының агтыгына онун өз деңдушлары йөне ерден Нуралы күрт диеноклар... Дагдан ашан күртлер бир гүн Нуралынын эжесини ызына алып гачярлар. Эмйән чага Нуралы салланчакда ләгирип галяр. Аялыны халас этҗек болуп, Нуралынын какасы әз эгиндешлери билен күртлерин ызындан ковяр. Арман, шол сөвешде өзем, аялам вепат боляр... Хакына серетсең, тенха гожа ялңыз агтыгыны депесине тәч эдинәймели ялы вели, бейле дәл. Ол өз хысырдысына гүмра болуп йөр. Пил сапы ясаяр, орак дишейәр. Гарасай, өз гүзераныны гөрйәр.

Ховлудакы гоша тамын биринде — Нуралы, бейлекисинде-де — атасы яшаяр. Хейхат, гоша тамың гошголамыны бир товуга йүкләймели...

Атасынын ызындан середип галан Нуралы ичерик гирди. Догрусы, онуң атасындан маслахат сорамак ниетем ёк дәлди. Арман, хүйли гожа еңсесини түңңердип гитди.

Агач сандыгыны ачып, геймлерини түкелләп гуграды.

«Дилшат хәзир нәме ишлейәркә?»

Ичерде эсли гүймеңди. Ахыры такаты етмеди. Сачакдан алан гаты чөрегини агылың янында ятан гарры көпеге оклады-да, шәхере уграды. Ёлбоям ене шол бир совал келлесинде пырланды: «Дилшат хәзир нәме ишлейәркә?»...

Гижөйләнлер Нуралы белет багына гелди. Татьяна Михайловнаның гапысы гулплы экени. Ол — инди нирә гидеркә — дийип, яйданып дурка, Ашот дайы бир ерден чыкды. «Шу эрменем-ә көпи гөрен адам. Айдайсам, нәдеркә?» Нуралынын келлесине илки гелен пикир шу болды. Ол пикиринден шол бада-да дәнди. Гарк болян бичәре сыпала япышар этмесин...

— Ашот дайы, бокурдагыңызы сарапсыныз-ла?

— Бокурдагы гысмасаң, ишдәси артяр, оглум... Йүзүн яман салык-ла?.. Йөр, Ашот дайың чай берсин! Таня-да гелер хәзир. Почта гитди...

Салпы гулак гүржи гуйругыны булап, оймулдап, калитка тарап ылгады. Калитка ачылды.

— Ана, өзем гелди

— Ашот дайы, өңки дердиңизи аз гөрйәңизми? Гириң өе хәзириң өзүнде! Ине дерманам гетирдим. Гел. Нуралы, геч өе!

— Сен илки мыхманы өе сал, Ганя гызым. Онуң халы тең ялы... — Гожа ызлы-ызына үсгүрди.— Ашот гитди дерман ичмәге. Таңрыялкасын!

Хемише бипервай хиңленип йөрен шадыян пайтунча хайсыдыр бир хесериң етишенлигини Татьяна-да хатасыз аңды. Йигит өңүнде гойлан чая-да эл узатмады. Хамала, ашагында юмак бар ялы, ынжалыклы отурып билмеди.

— Мен сизден маслахат, ёк, көмек сорамага гелдим, Татьяна Михайловна... Сизден башга йүз тутуп билжек ынамдарым ёк...

— Чекинме-де, айдыбер, Нуралы.

— Мен бир бенди гушы капасадан халас этмели. Ёк, мен... Өйленжек болян...

Татьяна йигиде яңадан гөз дикди.

— Киме? Хачан? Ниреде гелинлигиң?

Нуралы дүвнүкди, саргаран мензи гызарды. Дилшадың ниреде яшаянлыгы барадакы пикир хәзир, шу ерде илкинжи гезек онуң келлесине гелди. Хакыкаты айтмагы гаты кын гөрди. Хопукды

— Көмек сорамага гелениң чын болса, менден зат гизлежек болма. Элимден гелен көмеги гайгырман. Сен хайсы гушы капасадан халас этмели? Капаса нириде?

Толгунян йигидиң үзлем-саплам хекаяты узага чекди. Барыны болшы ялы айтды. Бирден-бире дөрән бу сөйгә муңкурлик эдер ялы дәлди.

— Эйсем инди нәтсем диййән?

— Менем сизден шоны сорамага гелдим-дә.

Дымдылар.

— Я алып гачайсаммыкам?

— Нәдип, нирә алып гачжак?

— Гепем шонда-да... — Нуралының ичини ит йыртяр. Гаранкы гатлышып баряр. Узын гүни бидерек гечди. «Дилшат хәзир нәме ишлейәркә?»

— Дилшат догры айдыпдыр. Сизи деррев танарлар... Казының гызы бикесине гайтарып берҗегем икучлы дәл. Ол гызы сатын алыпдыр ахыры.

— Сиз...

— Айдыбер, айдыбер!

— Генералың хут өзүнден хайыш этсеңиз, нәхили боларка?

Татьяна янгынлы йылгырды,

— Оглан болма, Нуралы.

— Эйсем мен нәдейин, ичигар?

Догруданам, эйсем ол нәтсин? Татьяна ики яна гезмеледи. Оксананың ыкбалы ядына дүшди. Ашгабатда-да дурмуш Харьковдака меңзеш. Бейле адалатсызлыгы нәдип ёк этҗек? Ёк эдип болармы бир? Ери, инди ол йигиде нәме маслахат берсин?

— Пайхасы элден бермәли, достум. Ода-көзе дүшмәли...

Улы умыт баглан адамсындан белли бир жогап эшитмедик Нуралы нәгиле болуп, лапыкеч халда чыкып гитди. Диңе соңкы пурсатда Татьяна она:

— Эртир өйлән гелгининь! — дийип, эйвандан гыгырып галды

Эмма Нуралы шол гүнүң эртесем, биригүнем гара бермеди. Бу гүнем шинди гөрненок...

Татьяна Нурала гараңкы дүшүнчә, ынжалыксыз гарашды. Йигит гелмеди. Гапыдан гирен гоңшусының йүзүнде-де Татьяна салык гөрди. Столуң башына чагырды. Гызгынжа сомсалы табагы өңүнде гойды. Чай демледи.

— Нәтдиңиз, Ашот дайы?

Матевосян голтук жүбүсине элини сокды.

— Бакрадзәниң бар еринде битмежек иш ёк. Ине ики паспорт. Йөне инди буларың гереги ёк...

Татьяна өр-гөкден гелди.

— О нәме үчин?

— «Женнет» улы басга дүшүпдир... Йигит гызы дүйн алып гачыпдыр. Хожайын аял думлы-душа элеврә йөрмүш..

— Шейлеми?!

— Догумлы йигит экени! Дүземасум!

Ир билен гапыдан гирен Ариадна Викентьевнаны Татьяна эсли вагтдан бәри гөрмәнди. Жоралар гадыр-

Зак 7728 — 10

лы гужаклашдылар. Графиня Татьяканы гаты гөреси гелендигини, арман, хәзир учурсыз ховлукяндыгыны, аяк үстүнден хошлашмага гелендигини, агшам Дашкенде ограяндыкларыны, тәзе йылы шо ерде гаршылажакдыкларыны айтды.

— Сен билйәмин, Танюша, бизиң пайтунчымыз йитди... Капитан Томашевский көне гала-да барып гелди... Гөрдүм-билдим диййән ёк. Дерек ёк...

— Нуралы гыз алып гачыпдыр...

— О, ля-ля! О нәме дийдигиң?

— Эшитдиң ахыры!

— О нәхили гыз алып гачямышын ол? Кими? Нирeден алып гачыпдыр?

— Сөен гызыны. Довзахдан.

— Болуп билмез! — Графиняның сесем, йүзем бирден үйтгеди.

— Сэ-ля-ви, мон ами![1]

— Нирә гачыпдыр?

— Оны менем билемок, графиня. — Татьяна жорасының гызаран йүзүне, чала сандыраян додагына дыкгат билен серетди. — Өзүм-ә оңа көмек берип билмедим... Йөне йигит бир начары довзахдан дындардымыка диййән...

Графиня алжыраңңы халда хошлашды.

— Ах, жора жан, бу дүнйәде болмажак зат ёк... Бу дүнйә менкем дәл, сеңкем дәл, хич киминкем дәл. О, ля-ля!.. Агшам онда хөкман гелгин! Гарашян! Гуд бай!

Жорасы чыкып гиденсоңам, Татьяна эсли вагтлап бир нокада середип дурды. «Болуп билмез!» Нәме үчин болуп билмез?

ТҮРКМЕНЕ НӘМЕ ГЕРЕК?

— Ол пикириң эрбет дәл, кәрдеш. Түркмен магарыфчыларыны бир ерик үйшүрип, маслахатлашып болса, она етеси нәме бар! Биртопар зада пейдасы дегерди. Йөне... Татьяна Михайловна, бизе үйшмәге ыгтыяр берермикәлер?

— Оңа ыгтыяр нәмә герек? Өзүмиз гөвнесек, боляда,

[1] Муңа дурмуш диерлер, мәхрибаным! (французча).

— Өз ислән задымызы эдип билйән болсак, дүнйә башга хилирәк боларды, кәрдеш.

Татьяна сөхбетдешинин хортаң йүзүне чинерилди. Тифлисин мугаллымчылык семинариясыны гутаран Ата Мырадов билен ол гәзерәк таньшды. Дерревем өвренишди гитди. Олар бу гүнем шәхер китапханасының окалга залында душушдылар. Женап Ата Мырадов шәхерин рус-ерли илат мекдебинде рус дилини окадяр. Узын бойлы, саг чекгеси пешехорда наградалы мугаллымын ышнаклы гөзлери хемише диен ялы гүлүп дур. Галапынам ол чал костюмлы, шляпалы, галстуклы гезйәр. Өзем дегишген, ёмакчы. Хәзирем ол дашарда майдалап ягян гара серетди-де, пенжирәниң айнасыны сыпалады.

— Майдалап ягян гардан, гүлүп бакян хандан горк — диййипдирлер, кәрдеш.

— Онынам, белки, догрудыр. Эмма хер хили ёл биленем болса, бизе бир жемленмег-ә герек... Болмаса, ресми хәкимиетлере йүзленсек нәдеркә?

— Нәме үчин үйшжек боляңыз дийселер, нәме дийжек?

— Пикир алышмак үчин.

— Нәхили пикир?

— Түркмен илинде халк магарыфыны өсдүрмегиң пикири.

— О барада сизсизем пикир эдйәнлер бар диерлер.

— Ягшы, гол говшурып отурып болмаз ахыры! Хәзир демократик мейилли түркмен интеллигенциясы үссат билен — магарыфчылардан ыбарат. Азда-кәнде мүрзе, дилмач, кәтип болуп йөрен бар. Эгер биз өңе душмесек, халкын аң-билими барада башга алада эгжек адам ёк. Ики Атабаев разы. Женап Гасан Эфендиев гелерин дийди...

— Вах, гетирселер, гелжек тапылар, кәрдеш. Ләкин баярлара бир сөз — аз, ики сөз — кән боляр.

— Эйсем нәтмели? Мен биртопар хатам яздым өййәм..

— Менде бир пикир бар... Сен Ораз сердары хаокат танаян?

— Танаян.

— Даналарын пенди бар, кәрдеш: хер юрдун авуны өз тазысы билен авламалы. Ораз сердар бизе бу ишде көмек берип билжек адам. Ол генералын ынам-

дар көмекчиси. «Сен-сен!» дийсең, гезип йөрен махлугам шол болжак болуп, деррев гумшугыны ёкары галдырар, бурнуна ел дүшер, азар: я гапар, я депер. Атам пахыр шей диерди. — Ата Мырадов йүзүни ашак салып, чалаҗа йылгырды. — Ораз сердар-а нәме өз янындан өзүни губернатордан кем саянок... Хер дөврүң өз ойнатгысы, марионеткасы, масгарабазы, жел-лады бар...

— Хер дөврүң дәл, хер хәкимиң.

— Пархы ёк... Майор өзүни хәзир күлли түркмениң ханыдырын өйдйәр. Ол Магтымгулы ханам, Гүлжемал ханам әсгермежек боляр. Шолар ялы гөтеримиң эгнине погон, дөшүне орден елмәп, бизиң ишимизи гөрйәлер. Тутуш миллети чүркейәлер... Солтансанжарың эйямында акылдар хәкимлер пайхаслы-дана кишилери, парасатлы алымлары төверегине көпрәк үйшүржек болар экенлер. Индики хәкимлериң акыллыны өзлеринден дашлашдырып билселер, арманлары ёк...

— Сенем Гайгысызың сөзүни гайталадың.

— Хак сөз ерде ятмаз, кәрдеш... Түркменлерден бири генерала якынлашса-да, Ораз сердар габаняр. Еке өзүм болсам дийййәр. Бизем онуң шу асгынлыгындан пейдаланмалы. «Алар, алар этсең, ала көпегем алар» этмели! Дүшүнйәмиң? Дүшүнсең, Ораз сердар сәхелче элмайыша монча болян адам. Оңа «сен-сен» дийсең бес. Өзүниң ашык ялы ойналянлыгындан хабары ёк. Алдамага оглан ягшы. Өзүне сала салынса, депеси гөге етер.

— Майор жуда бейле сададырам өйтме. Ол гагыныр хем мекир.

— Сөзи гечйән баярларың янында сениң нәхилисылагың барлыгына онуң гөзи етип дур...

— Хай, нәбилейин!.. Ягшы. Сынанышык—жепа дәл...

Өзүни түркменлериң кетхудасы хасаплаян Ораз сердарың кабулханасына Татьяна гушлук чагы барды. Майорың эдил өзи ялы гирденеже адьютанты оңа ички гапыны ачып берди. Ораз сердар гарнизона гитжек болуп дур экени. Эйсем-де болса, ол мертебели ханымы мылакатлы гаршы алды. Чай буюрды.

Ораз сердарың кабинетиниң бойдан-баша халы билен безелендиги Татьянаның бада-бат гөзүне илди. Майорың өзем эгнине сырлашып дуран ыкжам харбы гейимде. Онуң өзүни иңңән сыпайычылыклы, эдеплигөркезжек болуп жан эдйәнлиги хер бир херекетинде дуйлуп дур.

— Шейдиң ахыры! Кәте гелип дуруң, Татьяна Михайловна!

— Вах, гелмели өзүн-ә велин, сизем бир етишиксиз адам, женап майор. Ишиңизиң башыңыздан агдыкдыгыны аңян... Шу гүнем яйдана-яйдана гелдим...

— Алың, чай ичиң бир кәсе!

— Мерси, женап майор!

— Хич хачан яйданмаң. Аркайын гелиберин. Гәрйән велин, түркмен дилине-де деррев өкдележек сиз. Берекелла! Айдыберин, диңлейән!

Татьяна матлабыны майора гысгача беян этди.

— Бизе сизден говы дүшүнжек ёкмука дийййән. Сизиң көмегиңизе бил баглап гелдим.

Ораз сердар бада-бат экезленди.

— Халка хемаят этмели болса, жанымы аямаң, Татьяна Михайловна.

— Саг болуң!

— Душушыгы гуржак болян ким?

— Өзүмиз, женап майор. Магарыфчылар. Эгер сиз голдасаңыз...

Ораз сердар пикире гитди. Столуның үстүнде чарпая галып дуран бүрүнч бедевиң бойнуны сыпалады. Пикир пазарының тыгыз сөхбетдешиниң ичинден гечәейин дийди. Сеси ювашжа чыкды.

— Сиз ол ушмелеңде нәме гүррүң этжек боляңыз, Татьяна Михайловна?

— Яңкы айдышым ялы, үлкәмизде аң билим ишини ёла гоймагың гүррүңини этжек боляс. Халкың медениети — бизиң дердимиз.

Ораз сердар эсли вагтлап сесини чыкармады. Ахыры ериңден турды. Пенжиреден дашарык гөз айлады.

— Гар хенизем ягяр-ов... Боля... Мен сизе көмек этжек болайын... Йөне, кын болмаса, шол душушыга гатнашжак женапларың атларыны маңа язып бериң!.. Миннетдар. — Майор элине берлен кагыза чала гөз гездирди-де, яшыл мавут өртүкли столуң үстүне оклап гойберди — Ене бир хайышым бар, Татьяна Михайловна! Яңыҗа мен янымдан гызыларбатлы тагсыр Оразгылыч молла туруп гитди. Оны, белки, сизем таняансыңыз. Ил ичинде сылаглы кетхуда. Эрудит. Голайда гудратлы Мекгеден гелди. Эгер шол душушыга

гатнашмага разылык берсе, тагсыры хөкман чагырың! Акылың өйжүгидир...

Майор Татьяна нәтаныш ене-де үч-дөрт адамың адыны тутды. Татьяна бейле өврүме гарашмаярды. Майорың теклибини ончаклы унамаяндыгыны сыздыржак болуп:

— Мәрекәни көпелтсек, гүррүң ула сапаймасыч, женап майор? — диййип галды.

— Сапмаз! Сапайса-да, өзүм аркаңызда дурарын. Хатыржем болайың! Меселәни мәхетделини гоййман чөверин. — Хошлашан Татьяна гапыдан чыкып барярка, Ораз сердар йыршарды. — Элим дегсе, өзүмиңем бараймагым әхтимал... Шейдиң, кәте гелип дурун ахыры! Сизе непим дегсе, арманым ёк, княгиня...

Область диванындан вагты хош чыкан Татьяна гөни почта уграды. Белки, бу онуң илкинжи еңшидир диен дуйгы өкжесини енлетди. Бирденем... «Ил ичинде сылаглы кетхуда. Эридит... Акылың өйжүгидир» ядына дүшди.

Оразгылыч молланы Татьяна тананок. Эмма майорың ол барада айдан яңкы сөзлери Мухамметгулының пикири билен дүйбүнден чапраз дүшйәр. Я Ораз сердар тагсыры эсассыз арша чыкаряр я-да Мухамметгулы ялңышяр.

Оразгылыч молла барада Татьяна энче ерде эшитди. Кә ерде — молланың хәзир перишдеси гөтерилди, деви гелди баран еринде сөзи гечйәр диййәлер. Кә ерде ол барыпятан шөхратпараз диййәлер. Кә ерде ол йыланың дилини гапян ялынжаң диййәлер. Кә ерде мусурман ёлуны-этагатыны шондан говы билйән ёк, ол ахунлык дережесине етипдир диййәлер.

Ол Стамбул медресесини гутаранмыш. Мекгә зыярата гидип геленмиш. Шондан бәрем Кәбеден гетирен гара монжуклы тесбисини элинден дүшүренокмыш. Кә адама оны йүзүне сылмага берйәмиш. Иң сылаян адамсына болса шол кераматлы тесбиден монжук багышлаямыш. Шол монжуклы адамың эден иши угруна болямыш. Умуман, Оразгылыч молла өрән сахымыш. «Кәте бир ат мүң адамлык иш битирйәр» диййип, йәрите гылял сүрүсини саклаямыш. Онуң пешгеш берен бедевлери дүнйәниң дүрли күнжеклеринден чыканмыш...

Шу гетелли гүррүңлерин хайсысының хакыкатдыгы, хайсысының ровайатдыгы Татьяна мәлим дәл. Йөне

Оразгылыч молланың адының йөргүнлидигини вели кәли-шинди эшидйәр. Диймек, Ораз сердарам «эрудит» билен арагатнашык саклаян адамларың бири болмалы. Болса, болуп гечсин! Ол өз ишлери. Йөне Оразгылыч молланың магарыфчыларың йыгнагында нәме иши бар? Белки, пейдалы бир зат айдар? Ёк, пейдасам герек дәл, зелелем. Татьянадан тагсыр чакылыга гарашмасын...

Илкинжи түркмен магарыфчыларының улы топары 1909-нжы йылың гойы үмүрли гыш гүни Рус базарының [illegible] алкымында ерлешйән Халк өйүне үйшди. Бу илкинжи үйшмелеңе йыгнагам, гурултаям, конференция я пленумам диййп болжак дәлди. Бу ерде президиум сайланмады, протокол языламады. Әхли болан гүррүң йүрек билен хуша язылды.

Гиң отагың эйвана чыкян гапысы ачык. Ислән адам гелип-гидип дур. Чаласын херекетли йигдекче бирсыхлы чай дашаяр. Чем гелшине гөрә орнашан адамларың арасында Гайгысызың ёклугы Татьянаны гең галдырды. Себәбинем билйән ёк. Оңа дерек Оразгылыч тагсыр магарыфчыларың чакылыгына гарашып отурмандыр. Ол илкинжилериң бири болуп гелди.

— Муңа нәхили дүшүнмели, Мухам?

— Мен нәбилейин, Татьяна! Хаясыз молладыр-да...

— Юваш!

Бахерденли Эсен молла — Гасан Эфендиев, Татьяна, Мухамметгулы, теженли мугаллымлар Гамза Сүлейманов билен Алышбег Алыев дагы бир ковчумда орнашды. Марыдан гелен атдашы Акмәммет Мырадовың янында Ата Мырадов бәлчирәп отыр. Ол, мегерем, кеселбент кәрдешиниң гөвнүни гөтержек боляндоларлы, онуң гулагына гаршы нәмедир бир затлар пышырдаяр. Акмәммет чала аркан гайшып, ысгынсыз гүлйәр

— О гелен ким, Мухамметгулы?

— Омы?! Сейитахмет ишан. Мүрче медресесиниң баш ахуны. Сува гирип, гуры чыкянлардан... Татьяна! Барының гөзи сенде!

Догруданам, бу гиң отагда хәзир ялңыз зенан барды. Үлкәниң рус-түркмен мекдеплериниң мугаллымларының бир ере үйшмегини газанып билен зенан! Евро-

па геймли. Гөвхер сыргалы. Яш. Сулгун сыпатлы. Башга бир ягдай боланда Сейитахмет ишандыр Оразгылыч молла шу тетелли зенан билен хәзирки ялы йүзбе-йүз отурмаг-а бейледе дурсун, мегерем, бир отагда-да душушмаздылар. Муны инди Татьяна-да говы билйәр. Диймек, оны өз илинде танап башлапдырлар...

— Бах-али, ана, гелди! — дийип, зомпа ериндеи туран Мухамметгулы гапа тарап окдурылды.

— Ким ол, Мухам?

— Иң азамат магарыфчы! — Ич ишикде сәгиниП, төверегине ялтаклап дуран меле чәкменли, гоңур гелпекли яшулының янына Мухамметгулы бир демде етди. Ики элини узадып, гелен билен гөрүшди. Шол бада-да оны Эсен молланың янындакы бош стулда отурт-ды. Тамда гүнлеч говур эмеле гелди.

— Таныш бол, Татьяна, Хожалы молла. Какамың досты. Молла Хожалы Мыратберди оглы...

— Хош болгай! Хош болгай! Мерхеметли исмиңизи эшидйән, гызым.

Оба адамсының инче сыпайычылыгы Татьянаны хеле-хүле бегендирмеди. Яшулы билен геплешеси гелди. Арман, оңа май болмады...

— Мен ене-де гайталаян, женаплар! — Ата Мырадов сесине бат берди. — Биз овамы халкымызы гафлат укусындан оярмалы. Биз! Диңе биз! Шондан өтрем, женаплар, дини мекдеплери дәл-де, Атабаевиң айдышы ялы, рус-түркмен мекдеплерини көпелтмели...

— Күпүр геплеме, көшек. Дини мекдеп кемелсе, худай даш этсин, илден ынсап гөтерилер.

Овадан гара сакгаллы, йылманак ат йүзли, ак селлели, гара костюмлы Сейитахмет ишаның аграсдан якымлы сеси ораторы бир-бада алжыратды. Эмма индики демде ол өзүни дүрседи.

— Сизе сапак берере чакым ёк, тагсыр. Сизиң менден хас көп билйәниңизе гөзүм етйәр. Көне мекдепдир медресәниң нәтүйсли билим берйәнлигинем сиз, әлбетде, менден говы билйәрсиңиз... Бизе болса, тагсыр, әхли угурдан баш чыкарян билимдарлар герек, сүрелери ят тутанын я-да «Касасыл энбияның», «Ровнагын» беяныны билениң билен миллетиң гөзүни ачып болмажагы хак... Рус-түркмен мекдеплерини көпелтмеги хәкимиетлерден хайыш этмели...

— Әлхепус! Әлхепус! Эй, това! — диен зарплы сес Ата Мырадовың сөзүни бөлди. Гара монжуклы тесбисини элинде чалт-чалт айлап башлан Оразгылыч молланың яңсылы йылгырян жоззук йүзүне бары бирден серетди. Мерхеметли тагсыр ол назарларың хич хайсына пикир бермеди. — Бейле-де бир оруспараз болар огушя! Орусдан бейле нәме ягшылык гөрдүң, хан огул?

— Хакына серетсең, тагсыр, оны сизден сорамалы! — Мухамметгулы ериндеи сычрап турды, ызлы-ызына үсгүрип, аясыны агзына тутды, демини дүрседи. — Ата, отур! Инди мен геплежек... Мерхеметли Оразгылыч молла, биз-ә биз вели, орусдан сизем ямалык гөрйәнсиңиз өйдемок. Бах-али, йөнекейже бир мысал. Якында азарханадан чыкдыңыз. Орус хекими көричегәңизи кесди, ягны өлүмден халас этди. Оба гебибин-ә ылгаймансыңыз, тагсыр...

Шейдип, гүррүң бирден башга угра совулды. Икибир, үчбир болуп, жеделлешип башладылар. Хер ким бир бабатдан сөз ачды. Жеделлериң барам ене рус-түркмен арагатнашыклары хакындакы ваввалы меселә сырыкды. Татьянаның гахары гелди. Ол ичинден Оразгылыч молла, мегерем, хут шу меселәни гозгамак, отуранлары өжүкдирмек, магарыфчыларың мәхүмлериндеи оларың үнсүни совмак матлабы билен яңкы ичи гүжүкли совалы орта атандыр дийип ойланды.

Өз чакында Татьяна, догруданам, хакыкатдан даш дүшмеди. Гара тесбили тагсыр дийсең чылшырымлы хәсиетли адам. Ол хем сенлик, хем менлик болуп билйәр. Илиң гөзүне ол жаны-тени билен адаты, шеригаты гораян таква, медресәни-мекдеби голдаян молла. Аслында вели, Оразгылыч миллет нәче чөңне-овамы болса, оны алдамагынам шонча еңил дүшйәнлигинден угур алып яшаян адам. Онуң шол хәсиетине гөз етиренлери үчинем бакнадар хәкимиетиң ерли векиллери гызыларбатлы молланы көп ерде голдаярлар. Олар — гарамаяк халкың аң-билим алмагына пәсгел берсе болар, эмма ол аң-билим алайса велин, онуң бадыпа бөвет басып болмаз — диййәрлер. Олар билимли халкы ызына дүшүрмек, оңа геп дүшүндирмек аңсат, эмма оны боюн эгдирмек кын, билимлә иш өвретмегем аңсат, эмма оны дыза чөкермек мүмкин дәл — диен пәхимден угур аляр лар. Диймек, Оразгылыч молла билен хөкүмли баярлар бир хени чаляр. Мегерем, шу

хакыката гөзи етик болансоң, гара гесбили молланың хәзир «оруспаразлары» гыпынчсыз язгарян болмагы мүмкин.

Бу эврүмлерден бихабар Татьяна əз сылаглы сырдашының Оразгылыч молла берен жогабыны кемтер гөрди. Мухамметгула — узур өтүнйән — диен ялы ышарат этди-де, бирден еринден галды

Дым-дырслык болды. Түркменче тапмадык сөзлеринин дерегине рус, француз сөзлеринем гатышдырып геплейән гин манлайлы, гара гөзли гөзелин сөзүни аңкарып диңледилер. Татьяна əхли русы бираякдан сүрмегин габахат ялнышдыгыны дурмушын эййәм гөркезенлигини, түркмен илине көмеге гелен сап йүрекли рус интеллигентлерини сыламазлыгын ягшылыга яманлык болжакдыгыны, Европа хем рус медениетини түркмен халкына орнашдырмагын хәзир ин важып везипелерин биридигини энчеме мысаллар билен жаныгып ныгтап гечди. Түркменлери рус чагалары билен биле окадып, ики халкын арасыны сазламага ярдам эдйәнлигимизи ятдан чыкармалы дәл.

Кимдир бири:

— Барылятан оруспараз! — дийип гыгырды.

— Догры айдяңыз. Рус халкыны мен халаян... Йөне дүрли миллетлерден болан чагалары хемме бабатда ден тутмагы талап этмели. Мен, меселем, гимназияда шейдйән. Менин үчин сайры миллет я пес жынс ёк...

— Молла билен арабакешинем, иг билен гүлүнам тапавуды ёк-да онда?

— Тапавуды ёк, тагсыр! Хеммесем ынсан! — Еринден ланңа туран Мухамметгулынын Татьяна сыныдан чекди. Эмма дызмач йигит эййәм ортада гөгерди. Оразгылыч молла хырсыз назарыны дикди. — Биз, тагсыр...

Аркан гайшып, чай овуртлан Оразгылыч молла йигидин сөзүни эвмезлик билен бөлди:

— Сиз, йигит, шейтан алына гидйәңиз...

— Бейле сөз, тагсыр, диңе өз миллетини, əз илини халамаян адамын дилинден чыкып билер. Түркмен үлкесинин Руссия гошуланына шинди йигрими бәш йылам боланок. Шейле гысга мөхлетде бизин илимизде нәгадар ыкдысады, медени өзгеришликлерин амала ашандыгы əхлинизе әшгәр. Ин бәркиси, агзала түркмен тайпалары русларын көмеги билен өзара гарпышыкларыны бес этдилер. Русларың көмеги билен түркмен или кесеки таланчыларың гыргынлы чапавулчылыгындан дынды...

— Оңа дерек, хан огул, ягышдан гачып, дамжа учрадык — диен шаңңы сес чыкан тарапа бары бирден гөз айлады. Ачык гапының агзында, ерде отуран, көне донлы, аягы чокайлы көсәни яңы гөрүп галдылар. Көсе гоңур телпегини гапдалында гоюп, екедыз отырды. Өңүне язан чит яглыгының үстүнде чәйнек-кәсе билен бир бөлек чөрек бар. Онуң кимлигини, бу үйшмелеңе хачан, нәме үчин геленлигини хич кимем билмеди. Йөне яңкы оклан сөзи велин отуранлары үшертди. — Хава, шейле, хан огул. Орус гелмәнкә, мең ялы галлажа өз байларымыз сүтем эдйәди. Инди гарамаяга хем өз байларымыз, хем орус баярлары зулум эдйәлер...

Көсәниң якын янындакы стулда отуран шапбат йүзли, жайты муртлы, беземен яш йигит оңа азгырылды:

— Сен ким өзүң, яшулы? Бу ерде нәме ишлейәң?

— Ай, хан огул, мең ялы-да адам болмаз, санам... Шу өйде кеммагала арзан нахар берилйә дийселер, гарнымы отармага гелəйдим. Гарыбын бир дояны-баяны. — Көсе элиниң терси билен агзыны сүпүрди. — Сизиң нәме гүррүң эдйәниңиз биленем ишим ёк мең, хан огул. Яңкы сөзем бирден агзымдан сыпайды...

— Гүм бол онда шу ерден!

Оразгылыч молла бирден башыны галдырды, көсә гөз айлап, тарапгөйчүликли дылымсырады.

— Хай-хай, йигит, өзүңден ула хемле урма! Сабыр эденлер гара ... ер эдер, бисабырлар хайыр ишин шер эдер дийипдирлер... О-да, әлбетки, алланың бир бендеси. Гой, отурсын!.. Бу ерде кеммагала нахар арзан дәл, мугт берилйәр, худай ёлуна — дийип, гарыба арка чыкан тагсыр көсә йүзленди. — Нәче ийсеңиз, ийиберин несип эденден! — Ол чай дашап йөрен йигдекчә бир затлар дийди.

— Алла дөвлетини кемелтмесин, ишан ага! — Эйсем-де болса, көсе кесир экени. Ол гелши ялы, хич кесе дуйдурман, туруп гитди...

Говур ене гүйчленди. Мухамметгулынын гылавлы сеси әхли үнси өзүне чекди.

— Бах-али, мен айдян, инди түркмене нәме герек?

Медениетли халкларың ызындан етмек герек! Шондан өтрем, Ата Мырадовың айдышы ялы, рус-түркмен мекдеплерини көпелтмели...

— Болды, дүшүндик, женап Атабаев! «Орус гетиренин агтыгыдыгыны» танадык... — Эпей гөврели Сейитахмет ишан отуран еринден гепледи. — Аферин! Аллатагаланың эмри билен тәзе етишйән арыф дамуллалар бизи хейли хошал эдйәрлер. Худая шүкүр! Инди, меселем-ки, магрыпет энварындан, ягны тәзе мударрислерин дили билен айтсак, магарыф нурундан сөз ачсак, кесеки миллетин дилини билмек, медениетини өзлешдирмек, дүнъеви билимлер билен таныш болмак мусулман ымматына гүнә дәлдир. — Оразгылыч молланың йүзүни туршаданлыгы Сейитахмет ишаның гөзүне илди, эйсем-де болса, улы сыясата инче өврүмлерин зерурлыгындан угур алды. — Орус-түркмен мекдеплери көпрәк ачыланы билен хакың дергәхинде гүнә галмарыс. Бу бабатда хәкимиет хадымларындан товакга этмели дийлен пайхаслы келама бизем этагат эдйәс... Ләкин... — Даш-төверегине назар айлан ишан сөзүниң улы үнс билен диңленилйәнлигине гөз етирди. — Ләкин биз хакың эмини боланымыз зерарлы, таңрының бенделерине мүшгили дуйдурмагы парз хасаплаярыс: шол тәзе мекдеплер иблисиң алыпа гидип, әжит-мәжит меканына өврүлмесин! Мусулман ымматлары ысламдан даш дүшмесинлер... Тагсыр Оразгылыч молла-да окумыш адам, акымың терсине йүзеси ёк. Дагдан энен сили ызына гайтарып болмаз...

Мүрчели ишаның матлабына хеммелерден айдың дүшүнен Гасан Эфендиев болды. Эйсем-де болса, хәзир оңа гаршы чыкмагың маслахаты булашдыржаклыгына гөзи етди. Хер ничигем болса, ишан магарыфчыларың теклибине гөс-гөни гаршы чыкмады, белли бир дережеде, Оразгылыч молла-да гайтавул берди. Узын бойлы, узын муртлы Эсен молла еринден турды.

— Женаплар! Мерхеметли тагсырымыз ишан аганың пәхимине менем гаршы дәл. Гелиң, барымыз бирлешип, область начальнигине хайышнама язалың!

— Биз шоны Татьяна Михайловна икиңизе табшыряс, эпенди! — дийип, Ата Мырадов отуран еринден гыгырды.

— Мениңем бир сөзүм бар, женаплар! — Татьяна юваш̧жа гепледи. — Мухамметгулы Атабаев яңы —

медениетли халкларың ызындан етмек герек — дийди. Илата аң-билим яйратман, шол везипә хөтде гелип боласы ёк. Аң-билим яйратмак үчинем бизе өз дилимизде газет герек...

Хәлиден бәри екеже сөзем айтман отуран Хожалы молла зөвве еринден галды:

— Мениңем дилегим шол, агалар!

Шовхун артды.

— Белки, бизе өзбашдак дөвлетем герек диерсиңиз?..

— Ач товук дүйшүнде дары гөрер...

— Озалы билен окув китабы герек...

— Ач гарына окув болмаз.

— Худайдан диле, худайдан.

— Ким маңа чөрек берсе, шол мениң худайым.

— Хайт, пеләкет!

Шол махалам ызы пессевели Ораз сердар ичерик аяк басды.

Ата Мырадов кәрдешиниң гулагына пышырдады:

— Ана, ики дилли гөтерим гелди.

— Ким ол?

— Сөзи билен иши өмүр бап гелмейән баяр.

Бары гең галды. Кәси еринден турды. Оңа Оразгылыч молланың янындан орун бердилер. Гүлүмсирейән майор — довам эдибериң — диен ялы ышарат эдип, узадылан чайлы кәсәни алды. Отуранлары гөз астындан бирлай сынлап чыкды. Татьяна Михайловна баш атды. Онуң мекирлеч назарында Татьяна — гөрдүңми, мен сөзүмде тапылдым — диен маңыны окады. Йөне майоры Оразгылыч молланың иберен жансызының гыссаглы чагыранлыгы Татьяна мәлим дәлди.

Майор отуранларың хеммеси эшидер ялы сесленди:

— Нәме гүррүң эдйәңиз, тагсыр?

— Дүнъеде гүррүң көп, Мекгеде — арап, сердар.

— Сердар ага, белки, өзүңиз бир келам айдарсыңыз! Дүнйәни гөрен адам сиз...

Майор Ата Мырадовың йүзүни шүбхели назары билен сермеди. Эйсем-де болса, өзүне берлен бахадан хошал болан боларлы: йылгырды.

— Мен сизи диңлемәге гелдим, мерхеметли моллалар...

— Биз эсасан сөхбетимизи соңладык, женап майор! — Татьяна яңадан еринден турды. — Йөне махал

-махал шу гүнки ялы үйшүшмеги, пикир алышмагы хорматлы кәрдешлеримден хайыш этжек болян. Пурсатдан пейдаланып, сизе-де, женап майор, эден көмегиңиз үчин, барымызың адымыздан миннетдарлык билдирйәрис...

— Миннетдарлыгы, Татьяна Михайловна, маңа дәл, оларың алы хезретлери генерала билдириң!

— Әхлиңиз аман болгай! Ахырда түркмениң медениетини гөтермәге ярдам этсеңиз боля.

— Хак сөз, Хожалы молла...

Ачык гапыда пейда болан ак ектайлы, гарынлак күрт Оразгылыч молла соораглы назарыны дикди. Молла чала баш атды.

— Агалар, сизи Оразгылыч молла нахара чагыряр. Нахар тайын.

Бары бирхили болды. Молла ага гуламының сөзүни тассыкламага ховлукды.

— Элбетки! Элбетки! Өзүң билйәң, сердар, худаям шаятдыр, мен хырс дәл, мен — микайыл. Хыдыр атаң назары дүшен хадым. Шондан өтрем. мусулман ымматына ягшылык этмеги өзүме парз билйән... Обамызда үч молла бар. Ләкин шонда-да мусулман бенделери мени күйсейәлер. Нәден өтри? Мен таңрының гулларындан таңрыялкасындан гайры аклык аламок...

— Мерхаба! Мерхаба, молла ага!

Оразгылыч молланың, догруданам, аклыга зар дәлдигини, улы мүлкүниң, энчеме сүри доварының бардыгыны бу ерде билйән азды.

Ата Мырадов атдашының гулагына чавуш чакды:

— Йыланың аягыны, гарынжаның гөзүни, молланың чөрегини гөрен ёкмуш...

Габарасына гелишмесе-де, Оразгылыч молла өз жомартлыгыны магтамагы довам этди.

— Таңры шаятдыр, мен аклык аламок. Негада болаймаса, хүшүр-зекатам аламок. Алайсамам, пукаралара пайлаян. Ондан өтри-ки мен худая хызмат эдйән. Мухаммет ымматыны гараматдан-гүнәден, таңрының газабындан гораян. Бирибара ярамадык пишәни эдижи болмаң — диййән. Аслы-ки, алып гөрсек, халка хызмат эдйән хадым болуп чыкян. Шондан өтрем, аллатагаланың өзи мени зада зар эденок...

— Аферин, Оразгылыч молла! Аферин! — Кәрдешини говы танаян Сейитахмет ишаның берекелласына

дүшүнмек кын болды. Онуң әхенинде янсы эшидилди. Ишан турарман болуп, дивара сөелен хасасына эл узатды. Эмма «орус гетирениң агтыгының» кинаялы сесини эшидип, шемшат хасасыны еринде гойды.

— Молла ага! Тагсыр!.. — Гасан Эфендиев усуллык билен окувчысының сыныңдан чекди. Мухамметгулының гызыларбатлы такваны халамаяндыгына ол белетди. Арман, хәзир шәгирт халыпасының херекетине питива этмеди. — Яңы-якында, бах-али, Марыда мен Молла Төре ахунын китапханасына бардым. Гоңур обасында Белки, сиз пахыры танаянсыңызам...

— Дур, огул, өт гүнәми! — дийип, еринден толгунып туран Хожалы молла геплейән йигидиң чигнине элини гойды. — Сапаркешлик кылып, хатыры шериф Самойлович Искендер хан билен шол китапхана бизем барып гөрдүк. Ве аның китапларына петербурглы арыф хейли хайрана галды... Молла Төре ахун шерифлери Кемине шахыр биленем, Молланепес биленем рафык болупдыр... Айыплашмаң, оглум! — Хожалы молла дагы сөз диймеди.

— Ана, шол ахун мүңлерче китап гоюп гидипдир. «Биз аманадымызы абрай билен аллаха табшыраныныздан соңам илдешлеримизиң шу китаплары окамага гелмеклери әхтимал. Шолардан китап гысганмаверин. Гой, окасынлар. Маңы сачсынлар. Гафлатда галан гөзлери ачылсын» дийип, весъет эдипдир. Весъетнама язылыпдыр... Сиз адыган молла, тагсыр. Инди мен сизден сораян: илден аклык алмаян, эмма илиң билимли болмагына гаршы чыкян мүлкдар молла жомартмы, я-да-ки шонча гадар китабыны иле пешгеш гоюп гиден молла? Шоларын хайсысы халка хызмат эдйәр, тагсыр?

— Шарман, мон ами! — Татьянаның дамагы долды.

Майор Ораз сердарың велин йүзүне бада-бат булут инди. Онуң өзүни хәзир шу ерде отуранларың барындан белент тутяндыгы, элбетде, шүбхесизди.

— Яш мугаллыма яңралык ярашмаз, йигит!—Ораз сердарың сеси гаты гахарлы чыкды. Еринден турды.— Улың улы ери бар... Йөрүң, говусы, йигитлер, Оразгылыч моллан палавыны иелиң! Дуздан улы болмалың!

Жайың ичи говурдан долды. Стуллар шакырдады.

Мухамметгулы халыпасына йүзленди:

— Иерисми?

— Табагынам яларыс! — Эсен молла шәгирдини гайым гужаклап, Алышбегиң ызындан етди.

Ораз сердар Хожалы молла билен чете чекилен Татьяна Михайловна гарашды. Ялңыз зенана өзүниң европа медениетини гөркезмесе, онуң йүреги ынжалмады...

— Пардон, Татьяна Михайловна, сизе кишмишли палав гарашяр...

— Мерси, майор!

— Түвелеме, достуңыз кән экени. Инди сиз түркмене кемсиз гошулыпсыңыз... Менем гызмач, княгиня. Яңкы йигитлери велин өзүмденем гызмач гөрдүм... Нигик? Пикир алышып билдиңизми?

— Саг болуң! Сизиң сөзүңиз гечгел экен! Биз ене...

Ораз сердарың гирденеже пессевеси ылгап диенялы гелди.

— Женап майор, генерал сизи гыссаглы чагыряр.

Майор ханымдан узур өтүнип, алжыраңңы халда хошлашды.

ХӨКҮМСИЗ СҮРГҮН

Ашгабат обасында яшаян Ата Мырадов дартгынлы үйшмелеңден чыкан кәрдешлерине көчеде йылжыраклап йүзленди:

— Сиз нә мени гутлаңызок, гадырданлар?

— Нәме мынасыбетли, атдаш?

— Сиз нәхили мугаллым? Йүрегимдәкини йүзүмден анып билеңзокмы?! Дүйн мен адымы эдедим.

— О нәме дийдигиң болды?

— Өмрүм узалды дийдигим.

— Биз палчы дәл, Ата.

— Онда бушлук бериң! Дүйн мениң оглум болды!

— Яшы узак болсун! — Алкыш ызына алкыш гайталанды

Бегенжини кәрдешлеринден гизләп билмедик Ата ене дегишди:

— Бегенйәниңиз чыныңызмы? Онда нәме дурсуңыз? Йөрүң, йигидиң өзүне айдың, элини гысып гайдың!

— Ай, сенден сөз гутулжак дәл, атдаш!

Гасан Эфендиев, Акмәммет Мырадов, Алышбег Алыев, Мухамметгулы Атабаев дагы «йигидиң элини гысып гайтмага», яш атаның шатлыгыны пайлашмага гөвүнжең гидермен болдулр. Татьяна өгүнч сорады. Ол хәзир окувчыларың кружогына етишмели. Икисиниң хайышнама язмалыдыгыны, шу гүнем оны областың начальнигине элтип бермелидиклерини женап Эфендиеве ятладып, Татьяна гимназия бакан юмлукды.

— Хатыржем болуң, ханым, гижә галман. Хайышнама язылды, жүбүмде. — Эсен молла онуң ызындан йылгырып галды...

Татьяна ёлбойы сагадына середип, гимназияның гапысына етенде, секиде оны сүңклек йүзи гамашан директриса ызгытсыз гаршы алды.

— Ховлукмасаңызам бор, мадам Текинская. Жаң урланына он бәш минут болды.

— Багышлаң! Мен...

— Мен өтүнже мәтәч дәл, мадам. — Мугаллыманың гапа тарап әтләнини гөрүп, директриса хас-да хырсызланды. — Гиржек болуп, азара галмаң. Кружокчы гызлары мен гойбердим. Сизиң гелеңсизлигиңиз зерарлы, гимназияда дүзгүн-нызамың бозулмагына мен ёл берип билмен, мадам. Умуман, инди сиз барада... — Директриса сөзүниң ызыны ювутды-да, ичерик гирип гитди.

Яңаклары лаплап янан Татьяна-да хырра ызына өврүлди. Әхли кейпи бозулды. Тәзе директрисаның этегинден аслышяндыгыны, хәли-шинди ырсараяндыгыны Татьяна дуйяр. Эйсем-де болса, хәзир ол ене-де өзүни язгарды. Чүнки гижә галмак гылыгы Татьянаның иң халамаян затларының бириди...

Женап Эфендиев вадасында тапылды. Мухамметгулам онуң билен биле гелди. Догруданам, хайышнама-да язылан экени.

— Хачан бейле етишдиңиз, Гасан Моисеевич?

— Оны, Таня жан, Мухамметгулыдан сораң. Өтен агшам өзем ятмады, менем ятырмады.

Ин говы ерем хайышнамада Татьянаның эдил өз дийжек затлары агзалыпдыр. Татьяна гаты разы болды. Иван Александрович Беляев билен «Асхабад» газетиниң редакциясында душушмага вадалашандыкларыны хабар берип, Мухамметгулы ёлда совулды...

Гасан Эфендиев билен Текинская область начальнигиниң кабулханасына гирди. Княгиняны танаян капитан оңа отурара курси гөркезди. Ики бөлек чал сакгаллы Эфендиев хем диванда орнашып, шляпасыны дызына гейдирди. Кабинете гирип-чыкансоң, капитан генералың энтежик гарашмакларыны олардан хайыш эденлигини айтды. Өзем гайдып олара үнс бермән, хат язмагыны довам этди.

Ики мугаллым кән гарашды. Ахыры генералың янында хич кимиң ёклугыны билен Татьяна ене-де бир гезек ятлатмагы капитандан хайыш этди. Капитан мертебели мадамың сөзүни ере салып билмеди. Ичерде ол эсли эгленди. Ахыры гөк гөзлерини гырпылдадып, бимаңы йыршарып чыкды-да, оларың алы хезретлериниң ишиниң учурсыз кәндигини, ханым Текинскаядан хем-де женап Эфендиевден өтүнч сораяндыгыны, бу гүн олары кабул этмәге мүмкинчилигиниң ёкдугыны айтмагы буйрандыгыны мәлим этди.

— Эгер айтжак-диййжек задыңыз шейле гыссаглы болса, маңа дуйдурып гитмегиңизи табшырды.

— Мерси, женап капитан!

Татьянаның тутук сеси чала эшидилди. Кемсинди. Бәхерденли байры мугаллыма мүйнли назар билен гарады. Муңа нәхили дүшүнмели? Область начальнигиниң шиндизе ченли Татьяныны гапыдан гайтаран сапары ёкды ахыры! Хәзир онуң янында хич кимиң ёклугына икисининем гөзи етди. Диймек, генерал булары кабул этмек ислэнок. Диймек, генерал Татьяныны эсгеренок...

Яш кәрдешиниң хәзирки халыны анан ялы, шляпасыны элине алан женап Эфендиев аягының астындакы халының көз ялы гөллеринден гөзүни айырмады.

Ери, инди нәтмели? Эфендиев эртир гелип билжек дәл. Ене үч сагатдан соң отлусы гидйәр. Ол эртире галаянда-да, генералың кабул этжеги гүмана. Генерал вада беренок. Инди нәтмели?

Капитан болса кабулхана геленлери бүс-бүтин унудан ялы, өз столунуң башына гечип, хат язмага отурды.

Гасан эпенди карара гелди: дагы алач ёк. хайышнаманы капитана гоюп гитмели. Ол капитана тарап әтледи. Хамала, бу әдиме гарашып отуран ялы, бадыбат ериңден туран капитан хаты хәзириң өзүнде оларың алы хезретлерине элин говшуржакдыгына мадам Текинская билен женап Эфендиеви ынандырды...

«Гранд-отель» мыхманханасының янында Гасан Моисеевич яш кәрдеши билен хошлашды.

— Мениңем ягдайым сизиңкиден говудыр өйтмәң, Татьяна Михайловна. Машалла, гөз дегмесин, сиз ене догумлы! Эмма әгә болуң! Мухамметгула-да айдың, гызмачлык этмесин. Ядындан чыкармасын: ики адамың бири ичалыдыр.

Гасан Моисеевич билен хошлашансоң, Татьяна ханҗак гитжегинем билмән, орта ёлда яйданып дурды. Бир гөвни, окув гутаранам болса, гимназия ене бир барып гайдайын дийди. Эмма директрисаның ызгытсыз йүзи, китүвли сеси ядына дүшүп, ол хыялындан эл чекди. Гой, ол билсин, Татьяна-да өзүниң кемсидилмегине кайыл болянлардан дәл! Гөк-сөк алмалыдыгы ядына дүшүп, рус базарына тарап йөнелди.

Ол шебит, ажытере, кебер, рейхан, тархун диен ялы дүрли-дүмен гөк отлар сатылян хатара етен еринде, кимдир бири ювашжадан тирсегинден чекди. Татьяна гапдала өврүлди. Гаршысында дуран сөммек телпекли, нах донлы, аягы чокайлы, тимарланан гара сакгаллы, гөрмегей йигиди гөзүнден танады. Бегенжинден тасдан гыгырыпды.

— Мен хәлиден бәри сизиң ызыңыза дүшүп йөрүн. Яныңыза гелмегиң хич чемесини тапмадым, ичигар...

— Йөр, хәзир өе гиделиң!

— Саг болуң! — Сакгал гойберип, гейимини бүтинлей үйтгеденем болса, яш йигидиң дуры сеси өңкүси ялы овазлыды. — Маңа кервен гарашяр. Худая шүкүр, ягдайым говы. Дилшат көп-көп догай салам иберди. Нохурда яшаяс...

— Нохурда?!

— Хава, дагда...

— Ашот Акопович сизе башбилет алды.

— Таңрыялкасын! Бир гүн гелип, барыны сизе айдып берерин. Мен гитдим. Сүтүне сөенип дуран чишик полицей бизден гөзүни айранок. Хош галың! Ашот дая-да догай салам айдың. Мен шәхере чүй гөзләп гелдим.

Татьяна оңа бир зат диймәге етишмәнкә, Нуралы шагалаңлы базар мәрекесине сиңип, зым-зыят болды.

Бу ослагсыз душушык Татьянаның гөвнүни гөтер-

ди. Өкжеси еңледи. Ол Мухамметгулының хәли-шинди тарыплаян Нохурыны, Нуралы билен Дилшадың гачып атан даг дересини гөз өңүне гетирҗек болуп чалышды. Ёлбойы төверегине гаранҗаклады...

Хашамлы калиткасының гөк гапысыны эмай билен итекледи. Хемишекиси ялы, асудалык, үмсүмлик. Гуйының алкымындакы чукурҗыга дөкүлен сувуң башында гечигушы бөкҗеклэп, сув чокуп йөр. Сагадына серетди. Мухамметгулының гелерине энтек вагт бар.

Татьяна тогалак пежини якды-да, эйваның агач сүтүнине какылан почта ящигини (Ашот дайының совгады) ачды. Ящикде жандарм управлениесинден гелен ресми чакылыкдан гайры хич зат ёк экени. Чакылыгы дуран еринде өвран-өвран окан Татьянаның ене кейпи бозулды. Бу нәхили гүн болды бу гүн?! Шовсузлык үстүне шовсузлык. Директриса онуң кружогыны даргадып гойберипдир. Генерал илки сөз берсе-де, соң кабул этмән, гапысындан гайтарды. Индем жандарм управлениесинден чакылык! Эртир сагат она чагырярлар. Сагат онда онуң сапагы бар ахыры! Я ене-де директриса билен чакнышсынмы? Асла бу чакылык нәмениң аламатыка? Я шу гүнки йыгнак барада бир зат соражакмыкалар? Татьяна гайга гитди. Ол ичерик гирип, чакылыгы ики эпледи-де, гаража гайыш сумкасында гизледи. Бу барада Мухамметгула хич зат айтмалы дәл диен карара гелди...

Татьяна өзүниң эй гөрйән агшам нахарыны — жаяланан соганлы биточки биширди. Янан ягың ажымтык ысы ичерик яйрады.

Пенжирәни ачып, эйвана чыкды. Дашарда шыбырдап ягыш ягярды. Шол пурсатда Татьяна өзи-өзүне кәйинди. Нәме үчин ол Ашот дайыдан хабар тутанок? Нәме үчин Нуралыңы гөренини, онуң аман-саг яшап йөренини бушланок? Мегерем, ол ишден гелендир. Дулдегшир гоңшусының өйүне бакан дүнк ясады. Эмма Ашот Акоповичиң гапысы гулплы экени...

Ол чырасыны якды. Язув столунын башына гечип, окувчыларына дүйнки яздыран диктантыны барлап башлады.

Нуралының гара сакгаллы кешби ене-де гөз өңүне гелди Йылгырды. Галамы дурды. Гөкдепә гидип баряркалар, гатыр билен эшеги сайгарып билмедик «москвалы ханыма» Нуралының айдан сөзи ядына дүшди. «Гатырам ченсиз чыдамлы жанавардыр, Татьяна Михайловна. Даг ёлуна диңе гатыр чыдаяндыр. Эмма эшегем, ери геленде, гатырдан гайра дуранок. Түркменлер мен ялы талабаны казың эшегине меңзедйәрлер. «Казың эшеги ялы» диййәрлер. Нәме үчин? Биринжиден-ә, казың эшеги хемише ёлда. Икинжиденем, хемише йүкли жанавар. Түркмениң, Татьяна Михайловна, иң говы гөрйән чагасына Күрре адыны дакмагам йөне ерден дәлдир. Себәби чалажан дайхан хожалыгының әхли диреги — эшек...» Татьяна улудан демини алды. «Соватсыз философ» дийип, пайтунда графиня айдан сөзүни хәзир ене өзи-өзүне гайталады. Ах, түркмен топрагында, гөр, нәче соватсыз философ бар?! Шолара билим берип болсады, гөр, нәче Сократлар, Платонлар дөрәрди?!

Галамы ене йөрәп уграды. Гөк депдерлерин сахыпаларыны агдардыгыча, йүреги көшешйән ялы болды. Диктант кынды. Ялңыш азды. Бу ягдай гөвнүне теселли берди. Шу сапаркы диктантдан хас хошал боландыгыны эртир ол гызлара айдар. Дур! Эртир оны жандарм управлениесине чагырярлар ахыры. Чагырыберсинлер. Гарашарлар. Жандармларың чакылыгы зерарлы, Татьяна сапагыны сыпдырып билмез. Онсузам шу гүн директриса онуң кружогыны даргадып гойберипдир. Индем сапагына бармаса... Ёк. Ёк. Окувчылары нәме диер?..

Эйванда аяк сеси эшидилди. Дерревем гапының жаңы жыңңырдады.

Татьяна гапыны ховлукмач ачды.

Ягша эзилен Мухамметгулы гужагы биртопар затлы гелди.

— Булаң нәме?

— Ай, ожук-бужук. Телли-пелли. Чыным... Агшамың хайырлы болсун! Гижә галайдым өйдйән? — Гужагындакы «ожук-бужугыны» стола оклашдырды, шляпасыны чыкарды. — Эсен эпендими угратдым. Онсонам дүкана совулдым. — Ызлы-ызына үсгүрип, языклы йылгырды.

— Эзилипсиң! Өзүңем үсгүрйәң, Мухам. Үшән болайма? Чыкар пальтоны!

Балкылдаян гара гөзлере диканлап середен йигит:

— Сен нәме бирхили гамлы гөрүнйән? — дийди.— Бу гүн биз улы иш битирдик ахыры!

— «Битирдик» дәл-де, башладык, Мухам.

— Иң кыны башламакда!

Мухамметгулы күрсүде орнашансоң, Татьяна эгнине яглык атып, дашарык чыкды. Йигит пурсатдан пейдаланып, трюмоның өңүне барды. Айнадан оңа буйра сачлы, окара гөзли, гаража муртлы җахыл өзүнден гөвни хош халда серетди. Мухамметгулы чала гышаран галстугыны дүзетди. Сачыны сыпалады. Аяк сесини эшидип, ур-тут ерине гечди.

Татьяна Ашот дайының хенизем гелмәндигини хабар берди. Гынанды. Мухамметгулы болса терсине, шоңа бегенди. Таня билен ики-чәк гүрлешеси гелйәр.

Шампан ачдылар. Мухамметгулы тагамлы биточкинин огланка Эсен молланың өйүнде иен илкинжи котлетини ядына саландыгыны айтды.

— Бах-али, генерал нәме үчин сизи кабул этмеди?

— Иши кәнмишин.

— Бәхбит бол-а! Хайышнаманы алды герек? Боланы шол... Вах, хан Ёмутскиниң герек ери-дә! Генералың деррев дилини тапарды. Чыным!

Татьяна пикире гитди.

— Мени, Мухамметгулы, — дилмач болуп бер — дийип, область начальнигиниң диванына соңкы махаллара ченли йыгы-йыгыдан чагырядылар. Нәмүчиндир, инди кәнбир ятлап дураноклар. Догрусы, өзүмнем шо тайык аягым чекип дуранок. Хер барамда гөрйән: о ерде адалат-адыллык ёк.

— Эйсем сең пикириңче, хәкимиети агдармалы-да?

— Ёк, оны дийип билжек дәл, Мухам. Мениң пикиримче, ишлери хас пайхаслы доландырмагы ёла гоймалы. Дөвлет эдараларыны кәмиллешдирмели...

— Нәдип?

— Адалатлы хем акыллы, соватлы хем медениетли эмелдарлары башда гоймалы.

— Ким гойсун олары? Ким оңа ыгтыяр эдер?

Гөнүмел совала Татьяна җогап тапып билмеди.

— Бах-али, Таня, менем зорлугың дәл, адыллыгың тарапдары. Ләкин адалат, адыллык барада хер кимиң өз нукдай назары бар. Хер кимиң өз адалаты бар... Хәзирки ягдайда, сениң айдышың ялы, адалатлы хем акыллы, соватлы хем медениетли адамы башда гоя-

ның билен дурмушы дүзедип болжагына ынамым ёк! Валла! Менем, Гайгысызам шу пикирде. Ынха, мең какама-да обада «адалатлы» арчын диййәрлер. Өзем, соватсызам болса, соватлыдан аз биленок. Чыным. Йөне, хий, өзгердип билйән дүзгүни бармы? Ёк! Болмазам!

— О нәме үчин?

— Эгер ол хәзирки йөрелгәниң бирже харпыны бозайса, шо гүнүң өзүнде ёгуна янарлар. Бий-ә бир. Онсоңам пычак өз гыныны кесмез. Акыллы, соватлы боланлары биленем барлы җенаплар гарамаягың гамыны иймезлер. Өз меслекдешлериниң аладасыны эдерлер.

— Эйсем нәтмели?

— Гайгысыз — большевиклериң ёлы хак—диййәр.

— Нәме?! Ган дөкмелими?

— Гүйже даянмалы!

Татьяна тисгинип гитди. Бир вагтлар Родионың айдып берен айылганч уруш вакалары, Гөкдепе галасындакы гонамчылыклар, Гөкдепе музейинде гөрен экспонатлары гөз өңүнде бирден яңадан җанланды. Вейран болан галаның ичинде ләгирип йөрен гызыл көйнеклиже гыз гөз өңүнден гечди.

— Ёк! Мен ган дөкүшикли агдарылышыгың тарапдары дәл. Мен зорлугы йигренйән, Мухам.

Нахара гүйменен болуп, икисем дымды. Юка йүрекли йигидиң өзем «гүйже даянмагы» халап бараноклы. Эмма оңа соңкы махалларда җылавыны чейнейән Гайгысызың тәсири етйән боларлы.

— Гасан Моисеевич маңа берк табшырып гитди: Мухамметгула айт — әгә болсун, гызмачлык этмесин — дийди.

Мухамметгулы йылгырды.

— Маңа-да шол сөзлери — Татьяна айт — дийип саргыт этди.

— Мерси, мон ами!

— Менден көп гөренем болсаң, менден көп билйәнем болсаң, сен бир зада дүшүнеңок, Таня, я-да дүшүнмежек боляң. Чыным. Сен Түркүстаны Руссия билен деңеме Бах-али, бизиң соватлылык угрунда гөрешдигимиз самодержавийәниң бакначылык сыясатына гаршы гөрешдигимиз болар. Биз зулум зынжырыны гырмалы!

Биз зулум зынжырыны билим билен гырмалы.

Мухам... Сениң огланлары кино гөркезмәге, кәрханалара экскурсия әкидип башланыңы эшидип, гаты бегендим.

Мухамметгулының гөвни гөтерилди.

— Татьяна! Сен бизиң («мениң» диймәге дили бармады) соңкы тәзелигимизи эшиденок. Бах-али, биз мекдепде окувчылар үчин китапхана ачдык. Чыным. Бүтин Утамыш илинде ялңыз китапхана!

— Мухам, нәме үчин саңа ишан ага — «орус гетирениң агтыгы» адыңы өдедиң — диййип яңсылады? О нәме дийдиги?

— Ай, ол чынмы я бөхтанмы, ончасыны өзүмем билемок... Бабам пахыр дагда азашан илкинжи рус отрядына белет болуп, ёл тапып беренмиш, Нохура гетиренмиш. Шондан бәри обамызда шол ровaят бар.

Мухамметгулы элини агзына тутуп, ызлы-ызына үсгүрди, дашарда чилим чекип гелмәге Татьянадан ругсат сорады.

— Өйде чекәй! Ажы түссәниң ысына мен Харьковда өвренишдим. Онсоңам сен үсгүрйәң. Ягыш гүйжеди...

Ики сырдаш ене-де кән меселәниң башыны агыртды. Татьяна шу гүнки үйшмелеңде Мухамметгулы билен Ата Мырадовың ылайта-да говы гепләндигини гарыплады. Мухамметгулы теҗенли мугаллым Алышбег Алыевиң түркмен мекдеплери үчин харплык язандыгыны бушлады, Самойлович билен Марыда обалара айланышыны гүррүң берди, Александр Николаевичиң адыны хәли Хожалы молланың «Исгендер хан» диййип тутушыны ятлап гүлди, шу гүн женап Беляев билен душушып билмәнлигине гынанды.

Бирденем, хамала, хемме гүррүңлери сабан ялы, икисем дымды. Мухамметгулы язув столуның янындакы күрсүде, Татьяна-да сөйгүли диванында орнашды. Мыхман элине алан китабының сахыпаларыны гөвүнли-гөвүнсиз агдарып башлады.

— Татьяна, бах-али, сен нәме ишлейән?

Татьянаның ышнaклы гөзлери тәсин гүлүмсиреди. Йигидиң сусты басылды.

— Ёк, мен өйде диййән, өйде?

— Өйде өзүме көйнек тикинйән, сөзлүк дүзйән, французчадан терҗиме эдйән, пианино чалян.

— Таня, сен Петербургда балет гөрдүңми?

— Гөрдүм... Оны нәме үчин сорадың?

...ы гожа ...ин гысанокмы?

...кәте гысяр.

...кан я...мдылар. Мухамметгулы бир затдан нәгиле бо...лы, сортдурып отурды. Еринден ювашҗа турды-да, Татьяна якын гелди.

— Яз чыкдыгы, Нохура гидйәс, Таня!

— Ким билен?

— Мен сени әкидйән, сенем — мени. Чыным. Мен саңа, бах-али, гөркезмели ахыры...

— Нәмәни? Кими?

— Нохуры. Какам дагыны. Бес инди...

— Мухам жан, эзизим... — Татьянаның сеси сандырап гитди.

— Мен саңа дүшүнмән гечдим, Таня. Гөр, сен нәче адама нәгадар ягшылыклар эдйәң, угур тапяң, хош сөз тапяң. Маңа гезек гелсе вели... дагың дашына дөнйәң... Эйсем сен мениң йүрек дуйгыма ынанaнокмы? Мен саңа хайсы дилде дүшүндирейин?

— Мухамметгулы, гадырдан, геплешдик ахыры... Көнәни агтарма.

— Сөйги көнелмейәр.

Татьяна өзи үчин гаты кын гүррүңи оюнлыга салып, дегишмә сапжак болды. Бәлчиреди.

— Мен саңа айтдым ахыры, Мухамметгулы. Озалы билен-ә, мен сенден улы...

— Сөйги яш хасапланок, гара гөз!

Йүзүни ерден галдырмадык Татьяна соңкы тутарыгыны галкан эдинжек болды:

— Мен өң дурмуша чыкдым, Мухамметгулы.

— Мен сенден оны сорамок, Таня.

Олар ене бирнәче сөз алышдылар. Ара душен тов хас дартгынлашды. Татьяна досты билен арасының бозуларындан әтияч этди.

— Мен, Мухамметгулы, саңа йүрегими айдайын. Мен бирёла сүйтде агзымы биширип гөрдүм. Инди сувы үфләп ичйән. Асла өз ыкбалым ядыма-да дүшенок. Ким билйәр, белки, сөйги дамарым гырыландыр... Ёк, ол маңа бивепалык этмеди. Йөне... бизиң херимиз айры бир дүнйәниң адамсы болуп чыкдык. Мениң ондан гарашан тамам чыкмады. Белки, олам мен барада шейле пикирдедир. Мен оңа ислән багтыны берип билмедим. Өзүмем илкинҗи дуйгымда алдандым. Дур-

мушдан авулы шарпык ийдим. Гарасай, мениң гөвнүм гечди...

Отагың ховасы гуршун ялы агралды.

— Татьяна!..

— Шу гүнлүкче бес эдели, Мухам. Хайыш эдйән!.. Онсоңам икимизем узын гүн ядадык. Мен саңа кофе демләйин. Сенем маңа гошгы окап бер...

— Мен, говусы, гайдайын.

— Нирә гитжек ягышлы гижәниң ичинде?

— Ата Мыратлара.

— Ёк, гойбермен! Өзүңем үсгүрйәң. Ички отагда ериң тайын. Мен шу диваны халаян. Ёк, ёк, сесиңем чыкарма! Эшитмегем исләмок...

Татьяна ир билен оянды. Догрусы, ол узак гижеде оңлы уклап билмеди. Ятламалар толкунлары оны мензиллерден мензиллере әкитди.

Пишик басышы билен ериндеи турды Айнасы бугаран гөгүмтил пенжирәниң өңүне барып, ховла серетди. Хамала, эли ачык ханымын турарына йөрите гарашян ялы, эдил эйванын эрңегинде өврендекли гүржи монжуга меңзейән гөзлерини пенжирә дикип, жоңкарып, ялманып отыр.

Татьяна ховул-халат гейинди-де, окувчыларын диктантлы депдерлерини китаплы портфелине салып, столуң башында элине галам алды. «Мухамметгулы, эзизим, мен гыссанян. Кофе ичмән гитмегин. Өйлән хошлашмага гелгиниң. Ачары даш ишикдәки килимин ашагында гой. Ене-де бир зады берк табшырян: халкың аң-билими барада маңа айдан затларыңы хич ерде агзаймагын. Таня». Хаты столуң үстүнде гөзе илер ялы эдип гойды-да, гара шляпасыны, гара пальтосыны гейип, ювашлык билен өйден чыкды.

Жаң урларына энтек эсли вагт барды. Гимназия онуң яшаян өйүнден сәхелче салымлык ёл. Шол себәплем ол өзге мугаллымлардан хас ир гелди. Эмма директриса ондан ам ир гелен экени. Ол Татьянаны мугаллымлар кабинетинде дик дуруп гаршылады,

— Эртириңиз хайырлы болсун, мадам!

— Салам, ханым Текинская!

— Дүйнки гижә галанымың әвезине бу гүн ялкынжи болуп гелейин дийдим...

ы гожа Ләхак зәхмет чекипсиңиз, ханым.

кан ятьяна алжырады. Йүзи үйтгәп гитди. Тегеленен

Татьинде горкы учганаклады.

ы! Гынансам-да, нәхак! Сизиң сапагыңызы ятырдым... Пальтоңызы чыкаржак болуп азара-да галмаң!

— О нәме үчин?

— Нәме, сизе ресми чакылык бармадымы? Биз-э дуйдурдылар.

Татьяна дуран еринде гапының ич йүзүндәки стула чөкди. Бүтин бедени гагшады. Бир енини чыкаран пальтосы эгнинден ере салланды. Портфели элинден ере гачды. Йүреги айылганч шумлугы бирден сызды. Бирхаюкдан соң башыны галдырды. Директриса хенизем шол бир дуршуны үйтгетмән, гиң пенжирәниң өңүнде гарантга ялы болуп дурды.

— Мениң сапагымы хайсы сагада гечирдиңиз?

— Хәзир белли дәл, ханым.

— Мен бу гүн өз класымың гызларыны Дашлы Баргада ачылан халы сергисине әкитмелидим. Сөз берипдим...

— Ончасыны гөрүбеперис.

— Инди мен нәме иш этмели?

— Иделен эдараңыза бармалы. Хәкимиетлериң буйругыны берҗай этмезлиге бизиң хакымыз ёк, мадам.

Татьяна нәме дийҗегини билмеди-де, хәзириң өзүнде, шинди мугаллымдыр гимназиячылар гелмәнкә, хич кесиң гөзүне гөрүнмән, үмдүзине чыкып гидейин диен карара гелди.

— Онда сизден бир хайышым бар. Окувчылара — мугаллымыңыз нәхошлапдыр — дийип айдың.

— Мен ялан сөзләп билмен.

Татьяна бирсалым бутнаман отурып, юваш-ювашдан өзүни дүрседи. Бирден онуң адаты кесирлиги тутды. Хенизем аңырда сөмелип дуран директриса үнсем бермән, усул билен ериндеи турды. Шляпасыны, пальтосыны чыкарып, бурчдакы асавачдан асды. Пола гачан портфелини алды-да, узын столуң башына гечди.

— Мадам! Мени сапага гойбермезлиге хакыңыз ёк. Хава, хукугыңыз ёк. Мен сапагымы хөкман окадаймалы. Һадаралык этсеңизем, мен гөни областың баш инспекторына шикаят эдерин. Тассыкланан расписаниени өз мейлиңиз билен бозаныңыз үчин, сизиңем йүзүңизден сыпамазлар.

Мертебесине деглен директриса ики яна з[illegible] кәрхар уграды. гаты

— Мен бейле анархия ёл бермен! Мен...

— Сесиңизи песелтмегиңизи хайыш эдйән! Э[illegible] өз абрайыңыза шикес етер өйдүп горксаңыз — оны гөрмедим — дийип айдың... Мен сапагымы окадарын. Өз класымы халы сергисине элтип гелерин. Онсоң нирә бармалы болса, өзүм бараpын. Жандармың гачып гиджек ери ёк, мадам директриса. Ядыңыздан чыкармаң, әгер провокация эдәйсеңиз, менем сизи сыламан. Мениңем аркамда дурджак женаплар ёк дәлдир!

Алҗыран директриса дарс-дарс әдимләп, гапа егди. Гапыны җаркылдадып ачды-да, мугаллымларың отагындан бадына чыкып гитди.

Йүреги гүрсүлдейән Татьяна столуң үстүндәки сельтер сувлы графине эл етирди.

Жандарм управлениесине бармага Татьяна гүнүң икинҗи ярымында, иш вагтының гутарарына ики сагат чемеси галанда етишди. Скобелев мейданының илерсинден дага тарап узалып гидйән Невтонов көчесиниң бәри башында ерлешйән сүтүнли җайың инчеден узын, алагараңкы дәлизинде оны о гапыдан о гапа гөндердилер. Бейле әсгерилмезлиге кемсинен Татьяна неден ызына гайдыпды.

Бирден эдил габат гаршысындакы гапы ачылды. Ичерден чал шляпалы, чал пальтолы, чал элликли, гөрмегей аял чыкды. Татьяна икисиниң назары чакнышды. Ичерден чыкан аял гара никабыны бада-бат йүзүне чекди, йүзүни кесә совды. Эйсем-де болса, ол Татьяна таныш гөрүнди, бир серетди, ене-де бир серетди. Бирденем: «Додагы халлы гөзелден әгә болгуның, Таня гызым!» диен сес гулагына гелди. Эдил өзи! Цыган аялына меңзеш шол тыңкыжа тикинчи! Ашот дайының — ондан дашрак дур — диййән аялы! Йөне хәзир оның додагында ясама хал ёк. Татьяна оның шляпа я эллик геениңем хенизе ченли гөрмәнди. Гараз... Татьяна ялынжан ичалының якасындан эбшитләп тутагадан, йүзүне түйкүрсем дийди. Арман, дашкы кешбини шейле үйтгедип билен ичалы шол минутда гөзден гайып болды..

Ахырда мадам Текинскаяны жандарм управлениеины гожа г[illegible]финиң кузурына элтдилер. Аксовулт инчекап ят[illegible]ваш сесли, эполети зер сечекли шеф Татьяна-Татья[illegible]сми чакылыга өз вагтында гелмәнлиги барада хи[illegible]ың[illegible]т агзамады. Ол сөзүни: «Сизи биынҗалык этмәге [illegible]межбур боланым үчин, өтүнч сораян, Татьяна Михайловна!» дийип башлады. Столуң үстүндәки сары папканың янында, эдил шефиң өңүнде ятан кагыз Татьянаның гөзүне илди. Мухамметгулының почеркини деррев танады. «Гөрйән вели, бу хат сизе таныш ялы, Татьяна Михайловна? — диен шеф чала гүлүмсирәп, кагызы элине алды. — Бу сизиң дүйн генерала гоюп гиден хайышнамаңыз». Муңа-да Татьяна хайран галды. Мугаллымларың магарыф ишлерини говуландырмак барадакы теклиплериниң жандарм управлениесинде нәме иши барка?..

Татьяна женап Эфендиев билен гиҗөйләнлер область начальнигиниң кабулханасына баранда етишикли жансызың айылганч шугулыны генерал эййәм окапды. Эмма хич кимиң, хатда область Харбы-халк управлениесиниң мусурман бөлүминиң иш доландырыҗысы, ягны генералың ынамдар көмекчиси Ораз сердарың-да ондан хабары ёкды. Жандарм управлениеде-де Текинскаяның көне досьесиниң үстүне урна болан шол шугулы эййәм телим ёла чигитләп, ондан ур-тут нетиже чыкармагың аладасыны эдипдилер. Эфендиев, Атабаев дагы барада Бәхердене-де, Мара-да гыссаглы буйрук гидипди.

Управлениеде Татьяны гаты кән сакладылар, гараңкы дүшди гитди. Язык барыны йүкледилер. Өлиң сорагыны бердилер. Яздылар. Гол чекдирдилер. Яздылар. Гол чекдирдилер. Хозанаклап йөрен токгажа әрмени телим ёла суратыны алды. «Мадмуазель, айыплашмаң, бу мениң борҗум. Хәкибир йөнекей зат. Хава, хава, йөнекей зат.» Дашкентде башындан гечен вакалары ятлан Татьяна дишини гысып, хеммесине чыдады. Ахырда-да ондан узур өтүнип, өйлерине гайтмага ыгтыяр этдилер.

Гараңкы гатлышаныңа гарамаздан, Татьяна шондан гөни женап Томашевскиниң өйүне гитмәге хыялланды. Графиняның адамсы инди майорды, өзем уездиң полицмейстри дережесине етди. Арман, Татьянаның о тарапа аягы чекмеди. Нуралы шәхерден гайып болан соң өзүниң графиня билен болан гүррүни

графиня билен пайтунчынын пынхан эраз... кәрханагаты ... чык жорасындан соватды. Олар соңкы махалла ... ирек гөрүшйәрлер. Шол себәплем кәзир майов... нашевскиден көмек сорап бармагы-да Татьяна өзүне кичилик билди...

— Ене бир кәсежик гызгынжа чай ичәйин, Ашот дайы!

— Энтежикден, Таня гызым. Хәзир Ашода оңат дер гелди. Дем алмасы еңләп ялы болды. Сен отур, отур. Азара галма.

Татьяна нәхөшуң яссыгыны дүзедип, онуң голтугындакы термометри усул билен алды-да, келлесини яйкады.

— 39,1. Гызгыныңыз кемеленок, Ашот дайы. Ене-де бир таблеткажык атайың!

— Энтежикден, Таня гызым, энтежикден. — Демир кровадында аркан ятан Матевосянын гөзлери янар, додаклары кепейәр, яңаклары ичине чөкен йүзүни сакгал-мурт басыпдыр. — Сагат нәче, Таня?

— Он бир болуп баряр.

— Бар, сен онда ят, гызым, ядадың... Ёк, говусы, энтек гитме... Сен нәме үчин бейле гич гелдиң? Хәли сени бир гимназиячы гыз идәп гелди. Өз-ә эрмени гызы. — Дүканчы Левоның гызы — дийди. Гарашып-гарашып гитди. Сен нә бу гүн гимназияда болмадыңмы? Гүнортанам-а гелмедиң?! — Ашот Акопович бирден тирсегине галды. Алабедер йүң одеялыны хас ёкарык, бойнуна ченли чекди. Локгажа демир пежин голайындакы табуреткада отуран гоңшусыны гөзүни сүзүп, ичгин сынлады. — Сен нирә гитдиң бу гүн? — Татьянадан жогап болмады. — Саңа бир зад-а боля, Таня гызым! Дүземасум! Ашот дуймаяндыр-а өйтмегин. Ашот хеммесини гөрүп дур...

Татьяна дивардан асылгы узын сагадың ики яна бирсыдыргын ыраң атян, ужы тегелек галканлы, бүрүнч маятнигине середип, сесини чыкарман отыр. Ашот Акоповичиң аманат отагында хәзир шол сагадың бирсыхлы жыкгылдысындан гайры сес эшидиленок.

Ысгыны гачан Матевосян чал башыны ене-де яссыгы гожа г... Седасыз отуран гыза гөзүниң гытагыны айкап ятыки совалыны гайталады:

Татьяна, сен нәме үчин бейле гич гелдиң бу гүн?

...ын орнуны тутуп йөрен гоңшусына Татьянаның хәзир ...хли сырыны айдасы гелди. Ашот Акоповичиң сап йүрекли адамдыгына ол инди шүбхеленмейәр. Родион ялы, Ашот даям ак гөвүнли, ынанжаң, сада адам. Ёк, ол жуда бейле-де дәл. Ашот дайы Родиондан хас мекир. Эйсем-де болса, Татьянаның «хокга чыкармак» эндиги бу сапарам өз ислегинден өкде чыкды.

— Ашот дайы, сизиң өзүңиз нирә йитдиңиз? Энче гүн бәри гүнде гапыңыз япык...

— Дүземасум! — Нәхош яшулы межалсыз йылгырды. Ене-де тирсегине галды. Бир оврт чай диледи ...ызына гаңрылып, сагада серетди. Совала совал би... жогап берен гыздан ол разы болан боларлы. — Өзүң-ә есер сең, Таня гызым...

Яшулы соваң чайы овуртлаянча, Татьяна сабырлы гарашды.

— Ашот дайың неден дүнъеден дыныпды, гызым. Ене-де бир өлүмиң элинден сыпды. Гызыларбатда эле дүшдүк. Еди ёлдашдан үчимиз сүвлы ерземинден дири сыпды. Шинди таналманкак сыпдык... Шундан ики йыл озал кейик этинден кебап иенимиз ядыңа дүшйәми? Дүшйән болса, кейик гетирен шол вепалы достум Оразтаган дадымыза етди. — Ол эсли салым сесини чыкарман, петиге середип ятды. — Гызыларбада биз Ашгабат гурамасының юмшы билен гитдик. Демирёл уссаханасындан өз гизлин чапханамыз үчин кәбир шайлар гетирмелидик.. Гетирмелидик. Арман, башармадык Пашмады.. Әхли иш шовуна дүшүп, бәрик уграмакчы боланымызда гиже дрезиниң үстүнде бизи гапыллыкда гапжадылар. Арамызда ичалы бар экени.— Матевосян ене чай диледи. Ики гезек овуртлады. Кәсәни ызына узатды. — Сагжа бол, гызым! Ашот инди лезгинка тансына-да тайяр!

— Ашот дайы, сизиң чапханаңыз ниреде?

— Вагты гелер, билерсиң, гызым... Сениң Дашкентден гетирен гуршун харпларың хенизем бизе хызмат эдйәр. Огланлар саңа алкыш айдып йөрлер. Асла сениң арада өз терҗиме эдип берен жарнамаңам шол шрифтлер билен йыгдык.

— Шейлеми?! Мана нәме шонда, а кәрхана[illegible]
оны? Я...

— Хер миве өз вагтында бишйәр, гызым[illegible] гаты [illegible]

— Шол шрифтлери тапышан йигит дүйн А[illegible]ала гелип гитди. — Өз гетирен ужыпсызжа йүкүнине [illegible]әхи-ли ховплы затдыгына Татьяна хәзир дүшүнип [illegible]галаняллы болды. — Жарнаманы нәтдиңиз?

— Хак эелерине говшурдык. Ылайта-да Мара, Тежене...

— Ашот дайы, сизде ярагам бармы?

Нәхош биргенси йылгырып, Татьянаны йити назары билен сынлады.

— Өзүн-ә есер сен, Таня гызым. Дүземасум! Вагты гелсе, ярагам тапарыс. Ярагсыз ава гидилмез.

Хәлиден бәри бөврүни быжыкладян совалы Татьяна ахыры усуллык билен орта атды.

— Ашот Акопович... нәме... князь Ираклий Бакрадзе-де сиз биленмиди?

Бир ятышыны үйтгетмедик Матевосян бу сапарам жогап бермәге ховлукмады. Эйсем-де болса, Татьяна эржеллик этди:

— Олам-а гүрүм-жүрүм болды. Соңкы махалларда гимназияда-да гөрненок...—Татьяна жандарм управлениесиниң шефиниң князь хакда ондан хетжиклэп соранлыгыны айтжак болды. Онянча Матевосян дилленди:

— Инди ол гөрүнмезем, Таня... Князь бизиң иң гереркли адамларымызың бири. Ол хәзир ене бир тәзе ат билен Бакуда яшап йөр. Ким билйәр, белки-де, башга бир ердедир. Гараз, гачгак... — Ашот Акопович сөзүни соңламан гойды-да, тирсегине галып, сесини гаталтды. — Таня, сен полициялын жансызы болайма? Ашода совал барыны берйән-де, өзүң она хич зат айданок-ла? Мекирже гыз сен, мекирже! Нәме үчин бейле гич гелдиң бу гүн?

— Түйс «мекиржәни» мен шу гүн жандарм управлениесинде гөрдүм. «Додагы халлы гөзел» ядыңыздамы?

— Ахыры өзүң гөз етирдиң герек?

— Мен оны бирбада танамадымам...

— Жандармларың арасында сен нәме ишләп йөрсүң?

Татьяна соңкы ики гүнде башындан гечен вакала-

ры гожа гоңшусына синңитли беян этди. Яшулы шол аркан ятышыны үйтгетмән диңледи..

Татьяна хекаятыны тамамлады. Отагда ене-де асма сагадың бирсыхлы жыкгылдысындан гайры сес эшидилмеди. Яшулы большевик билен яш мугаллыманың херси өз пикирине гүмра болды. Бирденем ызлы-ызына үсгүрен Матевосяның гүңлеч сеси Татьянаның үнсүни чекди.

— Руслары язгарянлар яман ялңышярлар, гызым. Ёк, сен пикир этме, Ашот муны өз халкы христиан динини кабул эденлиги үчин айданок. Элбетде, өз айдышың ялы, рус бар, рус бар. Мен сана Ашодың өз башындан гечирен күлпетлеринден екеже бир мысал гетирейин.

Ашот Гарагумда демирёл гурмага гатнашды. Тайярзада, Таня гызым, хемише бипервай гараляр, шейле-де болмалыдыр өйдүлйәр. Сизиң сува шейле гарып халкыңыз: «Гапыңдан акян ябың гадыры ёк» диен тәсин накыл дөредипдир. Демирёла-да ынха инди түркменлер шейле назар билен гараярлар. Хезил эдиниипп, отла мүнүп йөрлер. Эҗир бары чекилип, кервен билен энче айда гечилен ёлы инди санлы гүнде арка атярлар. Түркмен илинде гөрлүп-эшидилмедик сенагат харытларыны, оба хожалык гуралларыны Кавказдан, Руссияның жуммушлеринден шол ёл билен ансатжа гетирип билйәрлер. Шол ёлы гурмак угрунда рус халкының, рус ишчи-дайханының, солдатының нәче жепа чекенлиги велин, хич кимиң ядына-да дүшенок! Ылайта-да Смоленск губерниясындан адам кәнди.

Ашот шол хупбатлары өз гөзи билен гөрди. Учсуз-гыраксыз Гарагум чөли. Улгам-улгам чәге алаңлары. Кә ялазы аяз, кә жокрама жөвза. Каспиниң сүзүлип ичилйән шор сувы. Гыздырма. Ичгечме кесели.

Гөзүң алнында өлйән гурлушыкчы шол ерде-де деррев ховул-халат чәгә гөмүлйәр. Дине Газанжыга, Гывыларбада етип, сүйжи сува дүш гелдик. Хер катрасы гызылдан гыммат агыз сувы. Хер дамжасыны санап ичдик.

Демирёл гурлушыгы, Таня, Каспи деңзиниң эдил кенарындан башланды. Өзүне-де зехинли генерал Анненков командирлик этди. Мавы гөзли, пешенели мургаллы, гөрмегей генералды. Бизиң гүндогарымыздакы хәвирки көче шонуң адына. 1880-нжи йылың ноябрының

Зак. 7728 — 11

аягында гурлуп башланан ёл 1881-нжи йылын сентябрь айынын аягында Гызыларбада гелди. Шейле гөзгыны шертлерде он айын ичинде 217 верст демирёл гурулды! Ненен онсон рус халкыны язгармага дилиң баржак?!

1885-нжи йылын 30-нжы ноябрында болса Ашгабада илкинжи отлы гелипдир. Арман, оны гөрмек Ашот дайына несип этмеди. Себәбини сен өң эшитдиң. Челекенли достум Оразтаганың үстүнде... Хәки айдышымыз ялы, рус бар, рус бар. Оразтаган демирёлдан гитжек болуп, хак-хасабыны соранда, надан прапорщик түпеңин гундагы билен онуң еңсечукурына дондурды. Ызынам өзүн билйән...

Нәхош Татьянадан чилим диледи. Гыз ене-де өз сөзүнде дурды:

— Икиже гүн чыдажак болуң! Ине нарпызлы кемпут.

Матевосянын лапы кеч болды.

— Элбетде, ак патышанын демирёлы Романовларын өйүнин бәхбиди үчин чекдирен болмагам әхтимал. Өрән әхтимал. Эмма аталарын айдышы ялы, шалар гечйәр, халк галяр. Түркмен халкы бу демирёлы хемише уланар, пейдаланар. Галыберсе-де, гызым, бу ёла эдилен харжың екеже тинем ак патышан жүбүсинден чыканок. Хеммеси зәхметкеш халкын дабан дериниң азабы. Дүземасум!..

— Инди мен, Ашот дайы, эртир гимназия нәдип баржагымы, окувчыларымын гөзүне нәдип гөрүнжегими билемок...

— Озалы билен-ә, яңкы затлары хич кесе айтма. Атабаев, Ата Мырадов ялы барып-гелишйән, пикир алышян сырдашларына-да айтмага ховлукма... Онсонам... инди, Таня гызым, бетеринден бетерине гарашыбер... Йөне Ашодын бир зада акылы чатанок. Нәме үчин, нәме үчин сенден дулдегшир гоншын барада, онда-да жандарм управлениесинде «тарыплы» досьеси бар гоншын барада хич зат сорамадылар? Ашот дайын шона хайран... Ашот ядады. Сенем ядадың. Инди гит-де, ят. Эмма пугта ядында сакла: Ашот дайың бу гүн-эрте гөзден гайып болар. Дагы алажы ёк. Эзрайыл онуң сөбүгине дүшүп гелйәр... Сен вели, гызым, ядыңдан чыкарма. Түркмениң говы накылы бар: «Екәниң чаны чыкмаз». Сенде шинди яшлык хыжувы агдыклык эдйәр. Сен еке өзүм дүнйәни өзгердәерин өйдйәң. Хамхыялдан эл чек, гызым. Атыңы еке чапма! Большевиклере гошул!

— Ниреде олар?

— Агтаран — тапар.

Ашот дайысының айдышы ялы болды: Татьяна бетеринден бетерине саташды. Шол агшамдан бир хепде гечөнсоң, зенанлар гимназиясынын француз дили мугаллымасы хем-де клас беемчиси Татьяна Текинскаянын область начальнигинин хут өзүнин хузурына «мөхүм иш үчин» чагырыляндыгы ирден ыглан эдилди.

Китүвли директрисанын гедемси текепбирлик билен мугаллымларын арасында говшуран бу ресми чакылыгынын манысына Татьяна, элбетде, дүшүнди, онда-да говы дүшүнди. Эмма өзүни йитирмеди...

Генералын хузурына бармага Татьянанын энтек эсли вагты барды. Ювунайын-ардынайын дийип, ол өз яшаян жайына гелди. Хемише өңүнден ялманып чыкян ыхласлы гүржүсинин бу сапар өзүни гаршыламанлыгыны Татьяна ене бир шумлуга ёрды.

Ол эйванда, гапысынын агзына дүшелен көне килими галдырып, ачарыны алжак боланда, бир бөлежик гөк кагыза гөзи илди. Бада-бат кагызын эплимини ачды. «Мәхрибан гызым! Ашот дайын гайып болды. Дүземасум! Өлмесе, ене бир ерден дөмүп чыкар. Белки, бизе гөрүшмек несип эдер! Өзүнден эгэ бол!»

Татьянанын йүреги ярылара гелди. Дуран ериндеи ызына окдурылды. Тамын гүндогар тарапына — Ашот Акоповичин гапысына етенде-де, ах чекип, агзыны ачып, доңуп галды.

Матевосянын гапысам, пенжиресем ачык дурды. Ичерсинин гош-голамы, паты-путусы аканда-дөкән эдилипдир. Ортада биргопар йыртылан китап, гара гайыш папак ятыр. Пежин согрулан турбасынын гарагурумы пола дөкүлипдир. Дүшеги дула ташланан кровадың үстүнде ятан сагадын бүрүнч галканлы маятниги ере гачыпдыр.

Татьяна ягдая деррев дүшүнди. Ыза чекилди. Диймек, Ашот Акопович бу сапарам полициянын пенжесинден аман сыпан боларлы. Эдил жадысы бар ялы! Белки, большевиклерин айратын бир эмели-тилсими бардыр?!

Татьянада бирден тәвекгелли хыял дөреди: генера-

лың чакылыгына бармалы дәл, хәзириң өзүнде вокзала әнип, чем гелен отлы билен Мара, Мухамметгулының янына етмели! Соң олам, белки, Нуралыдыр Бакрадзе ялы, гачгак болуп яшар... А гимназия? Онуң таслап йөрен гөвүн хыяллары?! Ёк, гачмак бигайратлык боляр. Ол хич затдан горкмаяр. Гөрешден гачып яшандан...

Областың начальниги генерал-лейтенант Евреинов мадам Текинскаяны өрән совук гаршылады. Хәкимиетлер дайханлара кәрендесине берйән ерлериниң муздуны артдырдылар. Илата салынян салгытларың саны хем мукдары көпелди. Шу ягдайлар соңкы махалларда дайханларың арасында надыллыгың хас-да артмагына, хатда кә обаларда ач-ачан питнәниң дөремегине гетирди. Шу тетелли хадысалар барадакы якымсыз хабарлар область начальнигине үлкәниң дүрли күнжеклеринден гүнде-гүнаша диен ялы гелди дурды. Онуң үстесине-де областа Санкт-Петербургдан Дөвлет думасының депутатларындан ыбарат дерңевчилер гелжекмиш диен «мыш» барха чыныргап баряр. Инди болса сенатчы граф Паленин хут өзи гелип, әхли уезде айланжакмыш дийибем башладылар.

Бири-бирине урна болян шу гүмүртикли вакаларың генералы барха гыжындырянлыгындан, ынжалыкдан гачырянлыгындан, лапыны кеч эдйәнлигинден Татьянаның, әлбетде, хабары ёкды. Буларың үстесине-де мадам Текинская башлыклайын магарыфчысумакларың гох турзуп йөрмеги генералы чыгрындан чыкарды. Шол себәплем илкинжи түркмен магарыфчыларының Халк өйүнде болан илкинжи үйшмелеңи барадакы хабарың гиже «Асхабад» газетиниң сахыпасындан айрылмагында-да онуң хут өз эли ёк дәлди...

Генералың хәзир өзүни алып барышы Татьяныны гөйә илкинжи ёла гөрйәне меңзеди. Хамала, сөхбетдешинде ары көен ялы, ол кә отурып, кә туруп, кәте гезмеләп я-да яш зенана енсесини өврүп, китүвли геплешди. Татьяна өз эркине зор салып, бу гөдекси әсгермезчилиге чыдады...

— Гимназияның дирекциясы сизден әрән нәгиле, Татьяна Михайловна. Өз әсасы ишинизи унудып, болгусыз авантюралара ковалашярмышыңыз, шүбхели шахсыетлер билен арагатнашык саклаярмышыңыз. Вежера бал-маскарадда хәкимиети масгаралаян маска геен гыз сизиң гүнәңиз зерарлы гимназиядан ковлупдыр, мерхеметли руханының абрайына зепер етипдир... Хәзир «дөвлет женаятчысы хөкмүнде» гөзленилйән гоңшыңыз Матевосян билен сиз, онуң большевикдигини биле-биле, узак вагтың довамында ичгин арагатнашык саклапсыңыз..

Татьяна элиндәки гара сумкасыны дызына берк гысаныны дуйман галды. Ашот дайының хошлашык хатжагазының сумкасындадыгы шу махал ядына дүшди.

Генерал болса ызлы-ызына суңшурды. Татьяна өзүне йүкленилйән агыр гүнәлерин хайсы бирини ятда саклажагынам билмеди.

Ахыры генерал столуң үстүнде ятан папкаларың бирини элине алды, ачды...

— «Рус-ерли илат мекдеплеринде түркмен окувчыларының саныны көпелтмели, окувчылар контингентиниң хайсы гатлакдандыгына парх гоймалы дәл, дини мекдеплери япмалы»—дийип, теклип гиризипсиңиз. Муның Империяның адыл сыясатына гаршы чакылыкдыгыны сиз говы билйәсиңиз. Муның өзи дөвлете гаршы женаят акты, мадам.

Милли газет талап эдипсиңиз. Гызыларбатлы Оразгылыч молланың кераматлы дузуна каст эдипсиңиз. «Бизиң халкымызың руслардан гөрен ягшылыгы ёк, патыша хөкүмети халка сүтем эдйәр, түркмене өзбашдак милли дөвлет герек!» — диен ялы хаясыз чакылыга ченли барып етипсиңиз. Махласы, мадам, сизиң сырдашларыңыз самодержавийәниң сарсмаз бинасының көкүне палта урмага сынанышык эдипдирлер...

Генерал ене-де ериндең турды, узын пенжирә бакан әдимләп, әллерини аркасында говшурып, көчә сын этди. Хайлавык билен бәрсине өврүлди.

— Диймек, сиз Империяның милли сыясатындан нәгиле-дә, Татьяна Михайловна? Түркмене нәхили дурмушың герекдиги барадакы меселәни чөзмек үчиң меркезе үйшүпсиңиз-дә? Ери онсоң, нәхили карара гелдиңиз?

Татьянаның маңлайы чыгжарды.

— Я-да сизем большевиклер ялы, самодержавийәни агдармалы этдиңизми?

Татьянаның сабыр кәсеси дашды.

— Мен зорлугы йигренйән, Сизиң Алы Хезретиңиз... Онсоңам... Онсоңам, Сизиң Алы Хезретиңиз, магарыф ишлерине сизиң белләп женап инспекторларыңызың

өзлери серетселер, хас гөвнежай болмазмыды? Пардонэ муа дё ву деранжэ![1]

— Сизиң херекетлериңиз, гынансак-да, мадам, магарыф меселелериниң чәгинден чыкяр. Биз сизиң анархиялы үйшмелецңизе дөвлете гаршы гурлан сыясы акция хөкмүнде гараярыс...

Татьяна неден: «Шол үйшмелене сизиң өз көмекчиңиз майор Ораз сердар ыгтыяр алып берди ахыры!» дийип гыгырыпды Хернә ягшылык эден адама геп гетирәймәйин диен вехим билен дилини дишледи.

Ара душен дымышыклык узага чекди. Генерал йүзүне махмал чекилен күрсүсине гечип, сортдурып отурды. Телефон энче ёла жыңңырдады. Эмма ол аппарата элини узатмады. Күмүш күлданда чала түтәп дуран гоңур иңлис сигарыны ене-де эрнине етирди. Бирденем... дүйбүнден башга бир женаба өврүлди. Татьяна гөзи билен гөрйән ягдайына ынанжагынам-ынанмажагынам билмеди. Генералың вели гарачыны ялыды. Ол илик шекилли кнопканы басды. Санлыжа минутдан күмүш межимеде кофе гетирдилер. Гапдалы гөгүмтил гүлли чын чашкасы ханымың өңүне сүйшүрилди. Гызгын кофәниң ажымтык какяң тагамлы ысы Татьяна хәзир айратынам хош якды. Шонда-да бугарян кофә эл узатмады.

— Татьяна Михайловна! Сизден бир зат сорасам, догрыңызы айдармысыңыз?

— Догрымы айтжагыма, диңе догрымы айтжагыма худайдан ве Инжилден ант ичйән! — Чалт-чалт геплән мугаллыма саг эли билен ховлукмач чокунды.

— Мениң гарачыным, Татьяна Михайловна.

— Мениңем гарачыным, Владимир Алексеевич.

— Гөниңизден гелиң: сизиң большевиклер билен араңыз бармы?

Татьяна сөз билен жогап бермеди-де, ене ховлукмач чокунды

Генерал кофесинден хаяллык билен овуртлады.

— Сизиң, элбетде, о затлар ядыңызда ёкдур... Инди мен айдайын. Сиз ол вагт үч яшлыжа чагадыңыз. — Генерал илкинжи гезек йылгырды. — Мен сизиң кыяматлык энеңиз графиня Елизавета Дмитриевна билен Сергей Шаховскойың тоюнда болдум. Мен ол вагт капитандым Тойда Дмитрий Алексеевич мени өз столуның

[1] Узур өтүнйән сизден! (французча),

башында, шөхратлы серкердәмиз Скобелевиң янында отуртды. Фельдмаршал билен мен хәзирем кәте хат алышян. Худай ёл берсе, томус Симеизе йөрите гидип, саглыгыны сорап гайтжак... Княгиня Елизавета Дмитриевна биленем достлук арагатнашыгымыз көп йыл довам этди... — Генералың йүзи ене гамашды Сары папка середип, пикире гитди.

— Эйсем инди мен нәме иш этмели, Владимир Алексеевич?

— Озалы билен, кофәңизи ичмели! Хәзирликче хич затдан горкмаң! — Генералың аграс сеси әшгәре юмшады. — Сизиң улы адыңыза хормат гоюп, мен көп затлара гөзүми юммага межбур болян, Татьяна Михайловна! Депәңизден инжек болуп дуран дамокл гылыжындан сизи халас этмеги өз боржум хасаплаян. Мен сизи ховпдан горажак боларын. Гой, гожа фельдмаршалам өмрүниң ахырында ынжалыкдан гачмасын...

Дылымсыраян генерал сөзүни создугыча, Татьянаның ичи быжыклаяр, онуң өврүмли пелсепесиниң нокадына тизрәк етеси гелйәр. Генералың гара гайгысының Гара дeңиз якасында, Симеиз мүлкүнде яшап йөрен «гожа фельдмаршалың ынжалыкдан гачмагы» дәл-де, өз абаданчылыгының дердилигинден ол бихабар. Алы шейле мешхур шахсыетлер билен дахыллы болан сада мугаллыма дөзүмли дарашыберсе, өзүне зелел етәймегиниң мүмкиндигини генерал говы билйәр. Диңе шол зерарлам, ол өврүп-чөврүп, сапалак атып, сөзлемәге башлады.

Татьяна сесини чыкарман, сакавын сөзүниң соңуна гарашды.

— Айдаң ялы, сиз халк училищелери боюнча мениң тәзе инспекторым женап Беляеви танаяныңызмы? Редакциядан гечирдик...

— Иван Александровичими?

—Ниреден танаяныз?

— Ол мениң достумың досты. Хас такыгы, халыпасы.

— Иван Александрович мениңем ыкрарлы достум. Хем сырдаш сөхбетдешим. Ол сизи сылаяр. Сизиң шол йыгнагыңыза гатнашып билмәнлигине-де ахмыр эдйәр...

— Мен миннетдар, генерал!

Генерал Евреинов еринден турды.

— Хәзирликче сизи мен, Татьяна Михайловна, Этек приставлыгына дилмач эдип ибермеги йүрегиме дүвдүм. Өзүңиз билйәңиз, Какада, Душакда, Артыкда улы ге-

лим-гидимли гүмрүкханалар бар. Сизем энче дил билйәниз... Онсоңам...

«Мөхүм иш үчин» область начальнигинин хузурына чагырылан Татьяна өзүнин меркезден четлешдирилжек болуняндыгына, хас догрусы, хөкүмсиз сүргүн эдилйәндигине дүшүнди. Эмеле гелен хәзирки ягдайда хөтжетлик этмегиң-де манлайын билен даш дивары сүсен ялы болжакдыгына аңы етди. Шол себәплем өз ичинден: «Белки, бәхбит бол-а!» диен карара гелди.

— Мерси, генерал!

АМАЗОНКА

Авулы өйке Татьянаның йүрегине тикен болуп санжылды. Меркезден узага, чола чөлүстана иберилйәр... Энсем-де болса, хәзирки ягдайында оңа хич кесин көмек берип билмежекдигине гөзи етди. Ораз сердар өз яныңдан генералдан сон өзүни үлкеде биринжи баяр хасап эдип йөренем болса, магарыфчыларын хайышнамасы барадакы меселәни оңа дуйдурмандырларам. Генералын сөзлеринин бош хайбат дәлдигини Татьяна билйәр. Онуң, элбетде, гимназиядан айрылышасы геленок. Иң болманда, окув йылының гутарарына-да гарашмадылар. Арман, инди-бәхбит бол-а — дийәймекден гайры чәреси ёк. Мухамметгулынын «середип бер» дийип, гоюп гиден макаласыны гөзден гечирмеги-де сона гоюп, Татьяна хайдан-хай ёл шайыны гутмага гиришди.

Мундан бейләк шәхерде кирейиңе жай сакламагын хажаты ёк ялыды, үстесине-де Татьянанын серишде ягдаям инди шейле бир өверликли дәл. Горы говзады. Шейле-де болса, онун өвренишен эйүнден ымыклы айрылышасы гелмеди. Энтек нәмәниң нәхили болжаклыгам шейле бир айдың дәл. Хәзирликче бир йыллык кирейини өңүнден төледи...

Этек приставлыгының меркези . Какадады Бу ерик гелип, Татьяна генералын буйругынын үйтгәнлигини, өзүнин узак серхетдәки Сарагт приставлыгына гитмелидигини билди. Шейдип ол Сарагт гүмрүкханасында дилмач болуп ишләп башлады. Ерли яглая яны уйгунлашып утранда-да оны, нәме үчиндир, Артык станциясындакы гүмрүкхана гечирдилер.

Дагың этегинде отуран Артык обасыны демирёл

икә бөлүп гечйәр. Станция ёлуң гайра йүзүнде. Гүмрүкхана болса ёлуң илери йүзүнде байырлыгы этекләп отыр. Гүмрүкхананын ики гапдалында серхетчилериң казармасы, харбы лазарет бар. Артыгын иң габаралы ымараты-гүмрүкхананын сарайы.

Демирёлчуларың станциянын төверегини галлан, санлыжа көчели посёлогы оба билен сеплешип отыр. Посёлокда станция начальнигинин керпичден салнан ак тамы сайланып гөрүнйәр. Ол мөммер шекилли водокачканын габат гаршысындакы баглы ховлуда.

Гүмрүкхана билен станциянын аралыгындакы гоша бассырмалы базарда диңе анна гүнлери мәреке көпелйәр.

Артык чола оба. Узын гүнләп обада эшек аңңыряр, ат кишнейәр, сыгыр моляяр, ит үйрйәр, дүе бозлаяр. Кәте атлы казаклар табырдашып гечйәрлер. Думлы-душа яйрап, гиң сәхралыга синип гидйән гумаксы ёлларын тозаны-чаны аңсат сырылып өтәгиденок. Гүнүңгүнүне гайталанып дуран шу өврендекли режәнин үйтгевсиз акымыны диңе ере сарсгын салып, демирёлдан гечип гидйән отлуларын шовхуны үйтгедйәр.

Бу акыма инди Татьяна-да өвренишип баряр. Гүмрүкхананын хемише башы хумарлы начальниги биленем барха ысньшяр. Ёк, оңа хемише серхошам дийип болжак дәл. Йөне элмыдама кейпли. Онун гөхерт гөвресини гөрен («Ябы жанавар оны нәдип гөтерйәркә?») шу адам айдым айдяндыр өйтжек гүманы ёк. Аслында вели, ол хачан гөрсең, ювашжа хиңленип йөр. Татьяна чым-гызыл йүзли майорың кәте сыкылык атянынам гөрди. Өзем өлермен авчы..

Татьяна өз ишинден бу гүнем нәгиле болуп гайтды. Асла ол бу гүн дилмачлыгам этмели болмады Биртопар хат гечүртдилер. Эйрандан гелен инлис кервенининң эелерини болса бу гүн гүмрүкханада, нәме үчиндир, кабул этмедилер

Бу гүн гүйзүн илкинжи гүни! Бу гүн тәзе окув йылы башланяр! Гап-гара асман гүберчекләп дур. Ягыш чала чиснейәр. Дагдан өвүсйән шемал гөрнетин совады. Ер өл-мыжжык. Татьяна эдигине елмешйән гоңур палчыгы хәли-шинди чөп билен сүпүрйәр. Хова бу йыл хас ир соваи башлады. Татьянаның өз шахсы дурмушы-да шоңа

меңзеш, барха ичини гысдыряр. Бүтин барлыкдан өрки үзүлен ялы. Бу чола разъезде онуң барара-ери, дердинишере-ёлдашы ёк. Сүргүн дийсең, сүргүн! Онуң бу сергезданчылыкларындан кәрдеш достларының бихабәр болмакларам мүмкин...

Татьяна кирейине алан өйүне голай геленде, ики атлы пайтун ызындан етди. Пайтундан дүшен гарынлак әрмени ширазы телпегини чыкарып, тагзым этди.

— Мүнүң, хорматлы ханым!

— Мерси! Өйүмизе ики әдим галды.

— Бир әдим галса-да, мүнүң! Хайыш эдйән!

Татьяна яшулының сөзүни ере салмады. Бу сөвдагәр билен ол яны-якында гүмрүкханада танышды. «Ашгабатлы Левоны танаяңызмы? Сиянушың какасы Левоны? Шол икимизиң әжемиз доган, ягны, түркменче айданда Левон икимиз чыкан». Соңра ол ханым дилмаҗы өйүне мыхман чагырды. Шондан бәри ол гүмрүкханада гөрненокды...

Пессежик хаятлы ховла етип, пайтундан дүшдүлер.

— Гирелиң!

— Саг болуң, ханым. Мен гаты гыссанян... Мен... Өнки майор билен хемшеридик. Умумы дил тапядык... Тәзе гелен начальник бирхили терса адам... Пач үстүнде ене сөзүмиз азашды. Ики гүнден бәри кервеними саклап дур... Сиз, ханым, бир келеме сөз айдып берсеңиз... Ызыны әзүм оңарын... Неме...

Сөвдагәриң майор билен давасының манысына оңчаклы дүшүнмедик Татьяна—башарсам, көмек берҗек боларын — диенсоң, әрмени миннетдарлык билдирип, пайтуна мүнди.

— Мәтәч задыныз болса, маңа дуйдурайың, ханым...

Татьяна ховла гирди. Палчыкдан хаятлы бу дөртбурч, даражык ховлыны оңа гәзе гоңшусы, демирёлчы ишчи Фомкин тапып берди (Татьяна инди олардан сүйт аляр). Леонтий Фирсович ховлының эесиниң Руссия гөчүп гидендигини, чемине дүшсе, бу жайы сатып бермеги ондан хайыш эдендигини айтды. Татьяна ховлыны сатын алмакдан энтежик сакланжакдыгыны мәлим этди. Ховлуда онуң эелән ики отаглы, эйванлы тамындан башга-да гапысы, пенжиреси лагшап, сувагы гопуп, депеси дешилип гиден бир там бар. Ол бәри-бәрде ичинде яшалан жая меңзәнок. Мегерем, жайын эелери онда патыпуты, одун-содун саклан боларлы.

Ичерик гиренсоң, Татьянаның хасам йүреги гысды. Оны сөйгүли кәриндең махрум этдилер. Достларындан дашлашдырдылар. Махласы, герлип барян ганатыны гырдылар. Онуң болса өз халкына билим береси гелйәә! Инди ол нәтмели? Өз үлкесине ол сөвдагәрлере дилмачлык этмек үчин геленок ахыры!

Бу гүнем гүйзүң илкинжи гүни! Бу гүн тәзе окув йылы башланяр! Ирден жан какыландыр. Артыкда болса мекдеп-де ёк, зат-да...

Татьяна гараңкы гатлышянча ховлуда гүймениди. Агзы юмрулан гуя сын этди. Гуйының башында бой алан зерең хасратлы ятламаларыны оярды, хыялыны ене Москваның этеклерине учурды.

Ахыры ичерик гирип, онлук чырасыны якды. Бир бурчы гутуп дуран китаплы гекжесиниң янына барды. Йүреги барха дарыгяр. Иң болманда, Ашгабатдан пианиноны гетирмели. Тютчевиң гомлугына эл етирди. Бирденем ятдан чыкып гиден якымлы сес гулагына гелди: «Хатыржем болайың. Таняны нирә иберселерем, өз башыны чарар». «Гамгын гөзли Светаның» мәхрибан сеси! Барып нух эйямында Москвада, эзиз особнякда айдылан сөз! Нириде, нириде сиз инди, Денис, Бодиско, догумлы достлар?..

Эли китаплы Татьяна хемишеки эндигине эерип, дивара какылан тегелек айнаның өңүне барды. Өзи-өзүне дилини чыкарды. Ёк, Татьяна хич хачан мүззермез! Мундан хас пажыгалырак ягдайлара сезевар боланда-да, ол рухдан дүшмеди, өзүни йитирмеди. Света пахырҗык хак айдяр: Таня өз башыны чарар!

Ирден ише уграп Татьяна шаёла етенде, ене-де баякы сырдам бойлы, инчесагт йигиди гөрди. Бу гүнем ол ёлуң чатрыгында дур. Гара пенжекли. Чал папаклы. Әликли. Гочак гара гөзлериниң йити назары Татьяныны ийәйжек боляр. Калды-каматы эдил гырдалан ялы.

Татьяна онуң душундан гечибержек ялы этди-де, бирден сәгинди.

— Сен нә, йигит, хачан гөрсең, ёлуң чатырыгында дурсуң? Салам! Киме гарашян?

— Сиз догруданам, түркменми?

— А сен рус дилини нириден билйән?—Татьяның түркменче геплейшине йигит йылгырды.

— Мен демирёлчы. Ёла эсеванчы. Ишдешлеримиң бары орус. — Йигит Татьянаның гапдалы билен гүмрүкхана бакан йөрәберди. — Сизиң гоңшыңыз Фомкин агада биз билен ишлейәр... Орусың дилини билйән-ле. Окап-язып билемок...

Татьяна ене-де дурды.

— Сен маңа көмек берермиң?

— Нәхили көмек?

— Мекдеп ачмага!

Йигит дүшүнмеди.

— Окасың геленокмы?

— Геленде нәме?

— Онда көмек бер!

— Мен нәхили көмек берейин? Ниреде ачджак мекдеби?

— Өз ховлымда... Эртир бизе гелип билермиң?

— Хек эдерин.

— Хош онда!

— Нә вагт барайын?

— Ислән чагың.

Йыршаран йигит ызына гарaман, хасанаклап гитди. Араны эсли ачансоңам, элини булайлап, кейпихон хошлашды...

Бу гүн ишден Татьяна адатдакысынданам гич гайтды. Йөне жаны аргынлык дуянок. Ёлда дукана совулды. Өе гелибем, Оксанадан өвренен борщыны атарды. Гоңшуларына ылгады. Леонтий Фирсовичиң яңыжа ишден гелип дуршы экени. Хош гелдиң, Танюша! Нахар үстүне гелдиң. Отур. Фрол, стул әбер дайзаңа! Саг бол, Леонтий Фирсович! Отурара онуң вагты ёк. Өзем яңыжа нахар атарды. Йөне аракы гүррүни аныклайын дийип гелди. Хайсы гүррүн ол? Ховлы сатмак гүррүни.

Сөвда битди. Гөз ачып-юмасы салымда ховлы Татьяна гечди. Ол өйүне дүңк ясады.

Дервезәниң босагасындан әтлән бадына-да, Татьяна ховлыныц ортарасында дуран ики адамы гөрди. Оларың бири ирден ёлда таныш огланды.

— Биз-ә геләйдик...

— Сен адың ким, оглан?

— Мен оглан дәл.

— Эйсем ким?

— Адам. Эркек киши.

— Эркек кишем болсаң, өзүң-ә шинди гөгеле... Адың нәме?

Каматлы йигидиң гашы чытылды. Эйсем-де болса, бу овадан ханым билен геплешмек оңа улы леззет берйән боларлы, хөвес билен дил ачды.

— Занды эркек болса, яшында сөз ёк, ханым. Мең агам Давутгулы менден ики яш улы. Ики оглы бар... Би чокга сакгал — Жубан газак. Мениң достум. Өз адым Оразгелди. Оразгелди Чекич оглы. Какам зергәр...

Чокга сакгал чыдамады:

— Бесдир хов, янраның!

— Вай, борщым чогандыр. — Татьяна ылгавына ичерик гирип гитди.

Достлар шунча дызасаларам, Татьяна украин борщындан датмасалар, олары гойбермежекдигини айтды. Мыхманлар палас язылан полда отуржак болдулар. Өй эеси оңа-да разы болмады. Нахар башында тәзе танышларың гүррүни гызышды...

— Татьяна Михайловна, сиз мекдеби нireден гуржак боляңыз?

Ташланан жай пенжиреден гөрнүп дурды.

— Ана, хол харабаны гөрйәңизми? Бир-ә шоны бежермели, яныңданам ене бир там салмалы...

— Бай-бов, гөр, оңа нәче керпич, агач герек!

— Тапарыс... Сиз көмеклешсеңиз бор!

— Кими окатжак сиз онда?

— Ким ислесе, шоны.

Достлар бири-бириниң йүзүне середишдилер.

— Пуллумы я мугт?

— Оны дурмуш гөркезер. Геп мекдеби ачмакда.

— Бизем окува алармысыңыз?

— Аларын, Оразгелди.

— Маң-а окув герек дәл.

— О нәме үчин, Жубан?

— Гечим бар. Дүйәм бар. Нечельнигем кәте айлык берйәр. Окувы нәдейин.

— Акмак! Өзүң окамасаң, оглуң-гызың окар. Мениң-ә отлы сүрмеги өвренесим гелйәр... Татьяна Михайловна, мунуң биртопар чагасы бар... Бей диенне

бакмаң! Мекдеп ачжак болянызы айтдым велин, йөр, шу гүнүн өзүнде гидели дийди. Бай-бов, Артыкда мекдеп ачылайса, әлеме аян болар!

— Сиз онча керпижи, агажы нирeдeн тапжак, ханым? Оңа дүнйән пулы герек...

— Тапарыс, Жубан... Онда сиз элиңиз деген чагы юваш-ювашдан көне тамың үстүни сөкүп башлаң. Мен усса-да гөзләрин...

— Керпижи өзүмизем гуюп билерис, Жубан жан. Нәмемишин керпич гуймак дагы...

Гүмрүкханада ишлейән дилмач гызын ховлы сатын аланлыгы, шол ховлуда мекдеп ачжак болянлыгы барадакы «мыш» шол агшамың өзүнде демирёлчүлериң посёлогына-да, бүтин обада йылдырым чалтлыгында яйрады. Казармалара-да барып етди. Ынананам болды, ынанмадыгам. Йөне эшиден адам ген галды.

«О нәхили гызка ол? Нәдип мекдеп ачжакка?»

«Алдап, пул йыгнажак болян болаймасын?»

«Киммишин онуң өзи? Нирeдeн геленмиш?»

«Мекдеп ачмак инди аяла галыпмы? Эркеклер гырлыпмы?»

«Ай, ёк, мунун бир эммасы бардыр.»

«Ай, «мыш»-дыр-лай! Артыкда ышгол ачылжак гуманы бармы! Теженде зордан ачдылар.»

«А-хов, ол аял түчжар баймыш. Янаралың гызымыш. Өз пулуна ачямыш...»

Шол гүнүң эртеси Оразгелди билен Жубан Татьянаның чак эдишинденем ир гелди. Деррев көне тамың депесине дырмашдылар .

Татьяна өмрүнде илкинжи ёла дашарда, ожакда газан атарды. Бегенжинден яңа учайжак болды. Шол арада-да бирден ишчи гейимли Леонтий Фирсович пейда болды.

— Арман, йигитлер! Башладыңызмы? Берекелла! Яшулының ызында-да биртопар чага.

— Фрол! Ханы сизем көмек бериң дайзаңыза! Евар! Даражык ховлының ичи бирден гинеди. Жагылда-жугул болан чагаларам керпич чөпледилер, зибил йыгнадылар. Татьянаның узын кирпиклериниң ужунда акжа хүнжүлер ялдырады.

— Гачың, айрылың, чагалар! Жайың төверегине барман!..

Ховла дуйдансыз гелип гирен дөртгыраң гөврели адамы илки билен Жубан газак гөрди. Ол өз гоңшусының эйгилиге гелмәндигини анса-да, тамың үстүнде дик дуран ериндeн гөчгүнли гыгырды:

— Хош гелдиңиз, женап городовой!

Городовой йүзүни ёкарык галдырман, чакылыга өзүче жогап берди:

— Гапыл, нәлетли газак! — Ожагың башында эли кепгирли дуран өй эесине тарап йөнелди.

— Йүзленмәге ыгтыяр бериң...

— Бейле ресмилик нәмә герек? Биз таныш ахыры... — Татьяна яглы кепгири гараголлык билен ялап гойберди

Городовой алжырады. Эйсем-де болса, аңырдан ятбекләп гелйән сөзлерини зовладып гойберди:

— Бу маскарад нәме, ханым Текинская?

Татьяна бу совалы Ашгабатда-да бирёла эшидипди Бәлчиреди.

— Мекдеп гуржак боляс, женап городовой.

— О нәхили мекдеп? Ким ыгтыяр этди?

— Ховлы өзүмизинки. Харжыны өзүм чекйән.

— Нәме, сиз өзбашдак дөвлетми? Багышлаң, ханым, ресми хәкимиетлериң ыгтыяры болмаса...

Фомкин городовойың сөзүни бөлди:

— Өз жайыны бежермәге-де инди ресми ыгтыяр алмалымы?

— Леонтий Фирсович! Леонтий Фирсович! Мен сиви сылаян. Йөне, хайыш эдйән, сиз гошулмаң!

Онянча Оразгелди тамың үстүнден дүшди.

— Татьяна Михайловна, ак хасаңыз ёкмы? Элиме чүй чүмди...

— Хәзир... — Татьяна ичерик ылгады. Оразгелдем ызы билен: — Сиз оңа неме... Ажы затдан доюрсаңыз, гүм болар гидер. — Шол бада-да ичерден чыкды.

Татьяна городовойың алкымына гелди.

— Ыгтыяры кимден алмалы, женап городовой?

— Этек приставындан. Капитан Грудзинскиден, ханым. Ёгса...

— Ягшы, йөне... сиз мениң өйүме илкинжи гезек

мыхман гелдиңиз, женап городовой. Дуз датман гитсеңиз, гөвнүме дегерсиңиз.

Городовой ичяның гуйругына меңзейән сарыжа муртунын ики ужуны-да буруп гойберди.

— Мүрәхетден гачман, ханым.

— Леонтий Фирсович! Сизем гелин! Сачакдаш болуң!

— Женап городовой гаршы болмаса...

Ярым сагатдан дөртгыраң городовой ичерден чайканып чыкды. Оны тамың үстүнден сынлаян достлар серхошың голтугындан сөйгет берип барян Фомкин агадан учурсыз миннетдар болдулар. Городовой дервезеден чыкып барярка-да:

— Ресми ыгтыяр... Ресми ыгтыяр — диен сөзлери баззык-буззук гайталады...

Леонтий Фирсович меймес городовойы шаёла элтип гайтды. Гелибем Татьяна — ол яканыздан бир япышан болса, аңсат сыпдырмаз, инди өзүңиз алажыны эдиң! — дийип, пугта табшырды. Өз ичинденем: шейле түркмен гызы бар дийселер, худай бар, ынанмаздым — дийди

— Ынха, огланлар, мен сизе галып гетирдим.

Хамала, Татьянаның хөвесине шәрик болян ялы, тәсин гүнешли гүйз гүнлери ызлы-ызына тиркешди. Оразгелди билен Жубан газак көне жайың үстүни яңадан басырды, сувады. Сагболсун Леонтий Фирсович, Дригайло писинтли ишчи, станцияның начальнигинден биртопар көне шпал алып берди. Достлар ассырынлык билен керпич гуюп башладылар. Эйсем-де болса, дөртгыраң городовоем бу ховлудан гөзүниң гытагыны айырмады. Догруданам, приставсыз ишиң угра бармажагына Татьянаның гөзи етди...

Гүнешли гүйз гүни хенизе-шу гүне ченли Артыкда гөрлүп-эшидилмедик бир вака болды.

Гыр аты билен реңкдеш махмал япынжалы, махмал шляпалы яш зенан сагат онларын төверегинде гүмрүкхананың сарайындан чыкып, шаёла тарап йөнелди. Атлы амазонка әхли адамы аңк этди. Габаралы сарайың агзына үйшен алабедер мәреке-де, казарманың бәрсиндәки текиз айтымда верзиш гечирип йөрен, эллери яланач гылычлы казакларам, терслин-оңлын гечип барян ёлагчыларам дуран-дуран ерлеринде донуп галдылар.

Дөрт аягының топугам ак тегмилтли гыр ат болса башыны дик тутуп, ёргалап гелйәр. Бедеве атланан амазонка ганатлы перишдә меңзейәр. Гөйә гадымы түркмен дессанларының эли яйлы гахрыман зенанларының бири сәвлик билен шу гүн Артыга гайып дүшен ялы.

Амазонканың атда отурышы гүмрүкхананың дервесиниң өңүнде дуран айдымчы майоры-да хайран галдырды. Ол:

— Бела ялы, шейтан гызы! — дийип, папагыны чыкаранына дуйман галды, сыкылык атды.

Гыр атлы амазонка ханым Текинскаяның ховлусына гелип гирди. Шондан бир сагат гечип-гечмәнкә-де, оны шаёлда гөрдүлер. Ол атыны гүндогара, Кака тарап ёргалатды.

Амазонка базарың душундан геченде-де, дүззүм өйнап отуран бир ковчум аксакгал өр турды.

— А-хов, азайымхон болаймасын шол зенан?!

— Ышгол ачжакмыш диййәлер.

— Аял ата чыкан болса... эйгилигиң аламат-а дәлдир.

— Ай, хов, биз-ә о түкә нәме дийжегимизи билемвок. Өз-ә үйтгешик машгала...

Артыкдан сайланансоң, Татьяна атыны йүзин гойберди. Сөйгүли «Миражы» ядына дүшди. Йөне хәзир эңип барян ери Москва этегиниң токайлары дәлди-де, түркмен сәхрасыды. Сагы өркүч-өркүч, гөм-гөк даглык, чепи — гиден сары сәхра. Ат ганат ачды. Татьяныны ятламалар толкуны гөтерди...

Кака етип барярка жылавы чекди. Ат ене ёргалап уграды

Татьяна Этек приставлыгының ишигинде атдан дүшенде, дашы хүмер болды. Капитан Грудзинскиниң өзем бада-бат дашарык чыкды. Амазонканы пристав гөренден танады. Өзүниң оңа гең галандыгыны билдирмежек болуп, гапыда гайшарды.

— Хә, гелдиңизми, ханым Текинская? — Хамала, оңа гарашян ялы...

Пристав Грудзинский билен Татьянаның гүррүңи гаты тиз гутарды. Капитаның оны бейле ызгытсыз ка-

бул эдйәнлигинин себәбине Татьяна дүшүнмеди. Иң соңунда ол сесини гаталтды.

— Ёк дийдим, ёк, мадам Текинская! Болмажак задын гүррүнини этмәң... Сизе ыгтыяр бермәге мениң асла хукугым ёк. Уезд начальнигиниң янына гидин!

Дашарык чыканда-да Татьянанын гахары көшешмеди. Аты бирбаша Тежене сүрейин дийди. Онам гөвнүне жай билмеди-де, ене ызына, Артыга доланды...

Агшам яш гоншусы билен чайлашан Леонтий Фирсович уезд начальнигинденем гөвнүнин сув ичмейәнлигини айтды. «Олара бизин чагаларымызын билимли боланы герек дәл, гызым. Фрол болса эййәм дириң-дириң товсуп йөр». Татьяна—хер ничигем болса, багтымы сынап гөрейин — дийди.

Тежене ол шондан ики гүн соң отлы билен гитди...

Уезд начальниги — какадылан кефала мензеш, мүжимел гөврели гожа Татьяныны хормат хем алжыраңңы хысырды билен гаршы алды. Гаршы теммәки ысгады, акжа эляглыгы билен мәзлешен гөзүнин чылпыгыны, инчемик бурнуны сүпүрди. Начальник Чеховың хайсыдыр бир гахрыманыны ятлатды. Эмма тайык хайсыдыгыны Татьяна хакыдасына гетирип билмеди...

— Мен, хезрети хәким...

— Эшитдим, эшитдим, гумрым. Барыны эшитдим, Хавва-с... Мен сизиң кыяматлык атаңызы танаядым, княгиня. Ол кераматлы патыша машгаласының эй гөрйән адамсыды ахыры! Ятан ери ягты болсун!.. Маңа ынаныланың уездиң чәгинде, княгиня, менден битжек хайышыңыз болса... Хавва-с. Княгиня, айып гөрмән, сиз бу чөле нәдип дүшдүңиз?

Татьяна йылгырды. Ажайып гожа! Чага ялы гожа! «Мен хич-ле... Сиз Тежене нәдип дүшдүңиз?» диеси гелди. Эмма Леонтий Фирсовичин «халк үчин жаны янян приставдыр» диен сөзи ядына дүшүп, гүррүңи башга яна совды.

— Хезрети хәким, ынжамасаңыз, оны мен сизе соң айдайын...

— Боля, боля, княгиня!.. Йөне бир ягдайы сизе ятлатмак мениң боржум. Хавва-с! Уездиң бюжети, өзүңиз билйәниз, гумрым, учурсыз чәкли.

Татьяна өзүнин өлчегли алапасыны иң соңкы тиңиңе ченли ачжак мекдебине сарп этмеги йүрегине дүвди. Гөвүн ислегине етсе боляр! Йөне хәзир ол хошаматлы пристава бу матлабыны дүйдурмак ислемеди-де:

— Маңа айлык герек дәл, хезрети хәким. Мен мугт окатжак — дийди. — Белки, илатам көмек эдер. Утамышда...

— Сиз нәме, ерли илатың чагалары окар өйдйәңизми?

— Элбетде, хезрети хәким, элбетде, окар.

— М-да... М-да... Хавва-с... Оңа ынамым ёк, княгиня. Шүбхеленйән... Сизиң хатыраңыз үчин, сынанып гөрейин. Хавва-с. Өң-соңам эртир Ашгабада гидйән. Башарсам, княгиня, генералың хут өзүне йүзленейин. Хут өзүне! Хавва-с! Ах! Ах! Ах! Гаррылык гурсун! Хуш галмандыр менде. Сизе чаям хөдүрлемәндирин, Я кофе ичйәңизми?

— Мерси, хезрети хәким! Азара галман!

— Өзүм-ә чай ичйән. — Гожа өңүндәки вазадан гүлгүн реңкли гүллери солуп гиден яндак пүрүни алып, Татьяна узатды. — Эсасанам яхна чай Хавва-с. Ысгап гөрүң! Ашгазаның кеселинден жебир чекйән, инди энче йыл бәри яндак гүлүне демленен чай билен мыдар эдйән. Хавва-с. Кәте нарпызам гошян. Бир ерик гитмели болсамам, княгиня, халтажыга салып яным билен экидйән. Чөлүн бол оты, мүн дердиң дерманы! Билип гояйың, гумрым. Гышда-да оврадын, өйде гойян... Дадып гөрмек мейлиниз бармы?

Татьяна гүлүмсирәп, башыны яйкады.

— Сиз, хезрети хәким...

— Хатыржем болуң!.. Бирёла мен сизиң шөхратлы аталыгыңыз билен бир чадырда нахарам ийдим! Хавва-с!.. Ишиниз чыкса, гөни өз яныма геләйиң! Чекинмәң-де, гөни өз яныма!.. Ах, ах, хуш галмандыр менде, гумрым. Ене бир зат айтжакдым сизе. Мениң сылаян адамым Иван Александрович Беляеви якында халк училищелериниң Баш инспекторы эдип белләпдирлер. Хавва-с. Мен, княгиня, онам гөржек боларын...

Татьяна Артыга ганатлы гайдып гелди.

Ол өз ховлусының босагасындан этләнде, хениз гүн яшманды. Оразгелди керпич гуюп йөр. Жубан ожагың башында. Дервезәниң ачыланыны эшидип, оларың икисем дикелди. Балдырлары палчыклы, аякяланач Ораз-

гелди элиндәки галыпы ере ташлады-да, ханыма тарап әтледи.

— Бушлук, Татьяна Михайловна! Жубан газагың ене бир оглы болды!

— Яшы узын болсун, Жубан!

— Бәшбармак биширйәр. Йөрите сиз үчин...

— Ягшам-а ягяр, Оразгелди.

— Ягыберсин! Палчык эйлешер. Ягыш — берекет...

«Бәшбармагы» Татьяна өмрүнде илкинжи гезек ийәр. Угурсыз тагамлы нахар!

— Ери, онсоң, сапарыңыз ненеңси болды, Татьяна Михайловна?

— Хош сөз-ә бердилер.

— Гуры сөзден палав болмаз, кәшири, эти болмаса!

— Городовой менден шу гүнем сорады. Сен хенизем шо ховла барямың — дийди. Барян кәте — дийдим. Нәме ишлейәңиз — дийди. Сиңек тутяс — дийдим. Айдан ялы, сиз, ханым, аты нireден алдыңыз?

Гыр аты эле салмак үчин Левоның чыканына гөвхер гашлы йүзүклерини сатанлыгыны Татьянаның айдасы гелмеди.

— Аты худай берди, Жубан.

Гүлүшдилер. Оразгелди бирден:

— Ягшы йигидиң яшы соралмаяр, говы атың дишине середилмейәр — дийип, ериндең турды. Татьяна йигидиң йүзүне чиңерилди. Йигит мүйнли гызарды. Бу нәме дийдиги? Я Татьянаның бирёла оңа «оглан» дийип, йүзлененине хенизем кемсинип йөрмүкә? Ол, догруданам, отуранларың иң яшы ахыры! Йигрими яшында. — Инди нәме иш этмели, Татьяна Михайловна?

— Индими? Инди... керпич гуймалы, Оразгелди. Уезд начальнигиниң Ашгабатдан гайдып гелерине гарашмалы. Шейле дәлми, Жубан?

Чокга сакгалыны овушлан газак макуллайжы баш атды...

Олар умыт билен гарашдылар. Арман, умытлары пуч болды. Чай өвезине яндак гүлүни атып, кәте-де нарпыз гошуп, яхна чай ичйән, какадылан кефала меңзеш начальник Ашгабатдан гелен гижеси тарпа-тайын өлүпдир. Артыкда мекдеп ачмага онун область начальнигинден ыгтыяр аланлыгыны я алманлыгыны билйән ёк. Әхли сырыны пахыр өз яны билен о дүнйә экидипдир.

Инди нәтмели? Тәзе тамың эййәм дүйбүни тутдулар ахыры!...

Татьяна Ашгабатда кән ере алакжамалы болды. Херңә өзүниң аманат түнегининң барлыгам бир говы зат. Областың халк училищелерининң тәзе Баш инспекторына ол ики гүн гарашды Эмма Баш инспектор ише чыкмады. Татьяна Ата Мырадовы тапды. Инди нәтмели? Артыга инди ол нә йүзи билен гайдып барсын? Масгара эдерлер... «Өйүне барай болмаса, кәрдеш». Шейдип Татьяна нәхош Беляевиң өйүне барды. Мүңдережели геңешчи көне таншынь язгармады. Йөне онуң хайышыны эшиденсоң, эсли салым бөврүни диңләп отурды. Ахыры башыны галдырды. Ювашжа гепледи.

— Сиз нә тәзе мекдеп ачмак шейле аңсатдыр өйдйәңизми? Бир мекдеп ачмакдан өтри Дашкенде, Петербурга йүзлерче хайыш язылар, йүзлерче! Сет-мүң инстанция гечилйәр... Хәзир бүтин үлкеде бары-ёгы он саны рус-түркмен мекдеби бар, оларың әхли окувчысының саны үч йүзден сәхелче гечйәр. Сиз болса... Барды-гелди, сөзүмизи гөгердип билә́йсегем, дине тәзе окув йылы хакда гүррүң этмек болар. Бюжетлер барып хачан гассыкланылды..

— Мен, Иван Александрович...

— Эшитдим. Йөне геп дине сизиң айлыгыңызда дәл. Ховлы алып, говы эдипсиңиз. Белки, маңа шол япышалга, салдамлы делил болар. Йөне...

Гүррүң узага чекди. Ахырда Баш инспектор меселәниң гүмүртикли чөзгүдини теклип этди.

— Жайыңызы гутарыбериң, Татьяна Михайловна. Йөне мекдеп салян — дийип, иле жар чекип йөрмәң. Гутарманкаңыз юмурмаклары мүмкин. Белки, худай... Элимден гелен көмеги этжек боларын...

— Мерси, Иван Александрович...

— Ене бир шертим бар: хәзирликче мен сизи, сизем мени гөрензок. Тәзе мекдеп барада гүррүңем эдемзок. Дүшүнйәңизми?..

Татьяна Баш инспекторың сөзүне гаты говы дүшүнди. Эмма Артыга гелип, ене-де өзүче этди.

Ондан бәри ики ай гечди. Бу гүн гүйзүң иң соңкы

гүни. Хова бирден совады. Даглара думан инди. Эйсем-де болса, гоша тамың гурлушыгы ахыры тамамланды.

Соңкы махалларда гыр атлы амазонканы узак обаларда-да гөрдүлер. Йөне оба ол хемише түркмен гейимли гитди. Ичи ожук-бужук дерманлы, накысжа сапаңчалы сумкасыны-да янындан айырмады. Гыр аты — оңа, олам — гыр ата оңат өвренишди.

Обаларда ондан гөз-гөртеле гачан, гизлененем болды, ата чыкмага милт эден зенана сын этмәге якынлашанам тапылды. Чай-чөрек хөдүрләнден гыя гаран кән болды. Онуң түркменче геплешине-де ассырынлык билен йылгырдылар. Галапынам Татьяна эркеклер билен сөхбетдеш боляр. Гыз-гелинлер билен геплешжек болса, — сен бизе айдыбер, ханым, зенанлара өзүмиз етирерис — дийшип, деррев эркеклер өңе дүшйәрлер. Бир зады велин Татьяна ач-ачан дуйяр: онуң жадылы сумкасына середйән гөзлер көпелйәр. Хырыдар назарлар! Пыланының гөз агырысы гутулайыпдыр, пыланының чакызасы галайыпдыр, пыланының гызгыны ём-ёк болайыпдыр... дилден-диле гечйәр. Барына эм эдйәнем атлы гызың мугт берйән дерманлары...

Дүйнем Күренгалада Ёвшан молла атлы сарыягыз, гөрмегей адам Татьянаның янына гелди. Өзем рус дилинде геплешди! Аялы үчин чола ерде аспирин диледи... Юмшак сесли, мылайым адам. Мениң аслым Буянгаладан. Бу оба гөчүп гелдим—дийди. Вах, сиз, кейгим, буяның нәмедигинем билйән дәлсиңиз. Түркмен оны чай орнуна ичйәр. Татьяна биалач йылгырды. Яндак гүлүни ичйән теженли начальник ядына дүшди... Дерман үчин Ёвшан молла өвран-өвран таңрыялкасын дийди. Гурханда-ягшылык этсеңем, яманлык этсеңем, — өзүң үчин эдйәнсиң — диен пайхас бар. Шоны унутмаң, кейгим...

Молла меңземейән молла...

— Гышык какяң, Ораш, гышык! — Оразгелди бирден ызына гаңрылды. Татьяна илкинжи гезек оңа «Ораш» дийди. — Нәме маңа середйән? Как ахыры! Чеп бурчуны галдыр! Болды. Болды. Чүйле инди!

— Эесиз шемал йыкып баряр.

— Горкма, ерде мен бар.

Татьяна мердиваны саклап дур. Оразгелди дервезәниң маңлайына дөртбурч тагта какяр. Тагтаның йүзүне улы харплар билен «ШКОЛА» дийлип язылыпдыр. Бу мекдеп хениз үлкәниң хич бир документинде, хич бир

хасабында ёк. Шинди мунуң окувчысам ёк. Эмма Татьянаның йүреги шу мекдеби күйсейәр. Гой, Иван Александровичем кәесе-кәйәйсин!

Олар дервезеден гайра чекилип, язга яңадан сын этдилер.

— «ШКОЛА»!

Икисем йылгырды. Энтек бу язгыны икисинден өзге адам гөренок.

— Диймек, инди Артыкда мекдеп бар-да?

— Ончасыны хәзир аныкларыс, Ораш. Йөр өе, чай ичели!..

Шинди ёк мекдепде, хамала, эдил эртир окув башлайжак ялы, чай башында ики дост зерур эсбап-энжамлары түкелләп уграды.

— Чыра бамы?

— Гиже-де окатжакмы сиз?

— Ышыксыз мекдеп болмаз, йигит.

— Панус бар.

— Пархы ёк. Гулп бармы?

— Хер гапа бирини алдык... Гаравул бармы?

— Бар, Ораш.

— Ким?

— Икимиз.

Оразгелдиниң эрни гулагына етди.

— Пежимиз бармы, Татьяна?

— Ёк.

— Одунымыз бармы?

— Ёк.

— Дагы нәмәмиз бар?!

— Өзүмиз бар, Ораш жан!

Оразгелди ериндэн турашыны дуйман галды. Бу гүн нәхили говы гүн! «Ораш» билен «жан» эшитди! Өңүнде дуран чайы унудып, графинден сув ичди. Татьяна дуймадык болды

— Сен эртир бошмы, Ораш?

— Сизиң үчин мен хемише бош.

— Онда Ашгабада гидип гел! Эсасы зат ятдан чыкыпдыр

— Нәме ол?

— Клас тагтасы.

— Ва-хей, Жубан газак деррев ясар оны.

— Гара тагта герек.

— Демирёлда гара реңкден бол зат ёк, Татьяна.

— Олам-а догры. Отургыч, парта бармы?

— Дөрт отургыч, дөрт парта тапдык.

— Етерми?

Оразгелди ене тәсин йылгырды. Татьянаның гаралы гөзлериниң гөни ичине серетди. Татьяна йыгрылды.

— Нәче окувчыңыз бар сизиң?

— Бир-ә сен, Ораш. Бири-Фрол. Бирем...

Гапы жарка ачылды, башы гулакжынлы, эгни кендир плашлы Жубан босагадан ичерик әтледи.

— Бирем-Жубан газак — дийип, Оразгелди достуна әл берди.

— Окув билен мениң арам ёк. Окув нәмәме герек? Өз гечилерими онсузам санап билйән. Еке бир санамагам дәл, херсиниң гылыгына-да белет...

— Онда улы гызыңы окат!

— Улы гызым гечи бакяр, Ораш.— Кендирик кимиң шогурдаян галың плащының жүбүсине элини сокды. — Ине гетирдим. Теженден тапдым. — Гаты кагыз гутыны Татьяна узатды. — Көмеклеш дийсеңиз, башга меселе...

— Ядымдан чыкарман, Жубан! Нәче бермели?

— Бәш дүе, бәш гечи, Татьяна Михайловна.

— Таңрыялкасын, Жубан!

— О нәме!

— Хек, Ораш жан, хек!

— Гөрдүңми? — диен Оразгелди достуның йүзүне көпманылы назар салды.

— Гөрдүм. Өзүмем шо ерден гелйән...

— Нереден шо ерден?

— Водокачканы отлапдырлар. Бар адам шо ерде. Начальнигем. Городовоем...

— Вах, жаным-а якдың! Йөр! Йөр, гөркезейин саңа гудраты!—Оразгелди Жубаның элинден батлы чекди. Олар дашарык юмлукдылар...

— Серет! Серет ахыры! — Оразгелди деревезәниң өңүнде сырдашының чигнинден басып, ёкарык элини салгады.

Деревезәниң депесиндәки «ШКОЛА» диен язгыны гөрен Жубан газак онуң нәмедигини билмесе-де, достуны голгундыряны тәзе безеге йыршарды.

— Инди Артыкда бизиң өз мекдебимиз бар, Жубан!

Оразгелди эллерини келеменледип бу тәзелигиң әхмиетини достуна дүшүндирип уграды. Шол пурсатда-да ховлудан Татьяна чыкды. Гайра тарапдан гелен Аксинья Алексеевна-да яш гоңшусының гапдалында аяк чекди. Гөчгүнли достларын болуп дурушларына зенанлар кеседен сын этдилер...

Ахыры ики дост зенанлар билен хошлашып, өзара хүмүрдешип, үмүш-тамышлыга сиңип гитди. Татьяна Аксинья Алексеевнаны чая чагырды.

— Сагжа болуң, Татьяна Михайловна! Хә диймән, адамым гелмели. Агшам шамыны тайярлайың менем...

Эйсем-де болса, гадырлы гоңшы ур-тут өйүне йөнелибермеди. Онуң бир затлар диймәге чемелешйәндигини Татьяна чинерилйән назарындан анды.

— Неме диййән, Татьяна Михайловна... Яңкы йигитлер диййән сизе оңат көмек эдйәрлер диййән...

— Вах, сиз айтмаң, Аксинья Алексеевна, олары маңа худай етирди. — Татьянаның сеси үйтгән ялы болды. — Ылайта-да Оразгелди...

— Догумлы йигит. Гөрмегей... Мен сын эдйән, Татьяна Михайловна, онуң шу ерден гидеси геленок. — Фомкина «Сениң яныңдан айрыласы геленок» дийип, гөнүләп билмеди. — Ыхласлы...

— Оңа менем барха өвренишип барян...

— Өвренишмезче йигит дәл ол, Татьяна Михайловна... Онсоңам яш зенана хөврем герек... Бу ябаны чөлүстанда еке яшамак...

Гоңшусы Татьянаның дердиниң үстүнден баран боларлы. Ол улудан демини алды.

— Догрымы айтсам, бар мыдарым шол. Бирем—сиз, Аксинья Алексеевна... Бу ерде мениң башга хич кимим ёк... Ол йигит билен сөзүмиз алышя... Гөвнүми бөлмәнем дурамок. Йөне...

— Йөнеси болмаз, Татьяна Михайловна. Биз зенанлар кәте адам даннагыч боляс... Багта төвекгеллик этсең, галамасыны аллаң өзи оңарар...

Татьяна гоңшусыны эмай билен седасыз гужаклады.

АРТЫГЫҢ ГҮЛИ

Язам паявлап баряр. Аңырсы үч айдан тәзе окув йылы башланмалы. Мекдеп ачмага велиң хәкимиетлер хенизем ресми ыгтыяр береноклар. Умуман, Татьянаның бу ишиң башыны туталы бәри тутуш бир окув йылы диен ялы гечди. Область халк училищелериниң Баш

инспекторы женап Беляевиң янына барып гелениие-де эййәм ярым йыл болды.

Ярым йыл!

Асман халысында петрешйән йылчыр йылдызлара Татьяна ене бирёла гөз айлады. Гөр, олар нәхили узакда! Руссияда хич хачан ол бейле белент асман, бейле белент йылдызлар гөрмәнди. Арман, парлак йылдызларың арасы узак, шөхлеси совук. Олар Татьяна хич хачан далда берип, йылыдып билмез. Ёк, йылыдып билмез! Бу апатлы, чола чөлүстанда оңа далда берйән, оны мәхрине чойян диңе бир адам. Хәзир онуң билен гапдаллашып йөрәп гелйән мәхрибан адам. Эгер шу йигит болмадык болса, ичян муртлы городовой дервезәнин депесиндәки «ШКОЛА» диен язгының, мегерем, күлүни бирчак еле соврарды. Эгер шу йигит болмадык болса...

— Нәме бейле пикире гитдиң, сәхра гөзели? — Оразгелдиниң гатаңсы аясы онуң гижеденем гара сачыны мәхирли сыпалады.

Татьяна онуң гиң дөшүне башыны яплады. Хәзир онуң гөзүне дүнйә гөрүнмеди. Әлеми унутды. Бүтин барлык гөзүне Оразгелди болуп гөрүнди. Бердашлы гөврә хас ынамлы гысмылжырады.

— Йылдызлар нәхили овадан, Ораш!..

Гүмрүкхананың гаралып отуран габаралы сарайындан араны эсли ачансоңлар, олар Артыкчайың керт гаядан ашак инйән еринде аяк чекдилер. Бири-биринин элинден тутуп дурушларына седасыз асмана, жәхексиз чөлүстана, дүнйә диң салдылар. Даг чайының ысгынсыз шыггылдысындан гайры сес-үйн ёк. Ики жуван бири-бириниң йүрегинин гүрсүлдисини эшитди.

Олар майсалы кенарда орнашып, кәте бир сөз алышдылар. Оразгелдиниң дызыны яссананыны Татьянаның өзем дуйман галды. Йигит болса онуң махмал зүлпүниң жадылы халкаларыны бармакларына орады.

— Мен саңа мынасыпдырын өйдемок, эзизим. Сен учмахдан гайып дүшен перизат. Онсонам... Сен неме... Мен болса... Шондан өтрем шол чекинип, яйданжырап йөрүн... — Ол сөзүни бөлүп-бөлүп, юваш гепледи. — Йөне шу гүн йүрегими бире багладым. Өлдүрсе-де, атса-да, йүрегимдәкини айдайын дийип, өзүме сөз бердим...

Нәзли гөзел ювашжа гүлүп, Оразгелдиниң гырчув сакгалыны сыпалады.

— Самсык! — Йигиди берк гужаклады.

Олар Аргыкчайың кенарыны сырып, байырлыкдан ашак инип гелйәркәлерем, мекдеп ишлери барадакы үнжүли ой-пикирлер Татьянаның якасындан эл чекмеди.

Инди ярым йылдан бәри Татьянаның дервезесиниң депесинде «ШКОЛА» диен буйсанчлы язгы дур. Догры, Этек приставы капитан Грудзинский билен ичян муртлы городовойың бир эли ханым Текинскаяның якасында. Олар шол язгыны энче ёла гопартдылар. Татьяна-да эржеллик этди. Язгыны хер сапар янадан асды. Ичян муртлы городовой хер гезек габарылып геленде, өй эеси оны меймес эдип гойберсе-де, шол гүнүң эртеси «ханым Текинскаяның хәкимиетлерден ресми ыгтыярсыз, биканун мекдеп ачандыгы» барада нобатдакы рапортыны язмагы городовой ятдан чыкармады.

Олам шейле велин, Татьяналы башга-да бир ягдай ынжалыкдан гачыряр. Аслында мекдеп диер ялы мекдеп ёк шинди. Ёгса Леонтий Фирсовичиң ыхласлы көмеги билен онуң гоша тамыны бир энайы агартдыларам. Теҗен уездиниң какадылан кефала меңзеш начальниги «Ерли илатың чагалары окар өйдйәңизми?» дийип, нәхак дуйдурмадык ялы болуп дур. Инди энче вагтдан бәри Татьяна бу ерде диңе ики адама сапак берйәр: йигрими яшлы Оразгелди билен машинист Фомкиниң он ики яшлы оглы Фрола. Оларың икисем инди депмехалал язып-окап билйәр. Татьяна олары диңе эли деген чагы окадяр. Себәби бир аягы — гүмрүкханада, бир аягам — обаларда. Боланы шол.

Ене-де аңырсы үч айданам тәзе окув йылы башланмалы. Арман, өзгерйән зат ёк. Бир тарапдан-а, Татьяна хенизем ресми ыгтыяр алып биленок, икинжи тарапданам, окажак дийип гелйән ёк. Узак обалар-а бейледе дурсун, Артыгың өзүнденем хөвесек тапыланок. Ёгса ол мугт окатжак боляр ахыры! Мугт! Окув сесини эшиденден, меклебе сувсан сүри ялы энерлер, отургыч-парта етмез өйлүп Татьяна әтияч эдйәрди...

Ёк, мундан бейләк бу ягдая ол чыдап билжек дәл. Онуң бу иши башланындан теженли, марылы, ашгабатлы кәрдешлериниңем хабары бар ахыры! Олар нәме диер?! Гедемже гыз башармажак ишине баш гошды диймезлерми?! Ёк! Ёк! Икиден бири. Татьяна я ымыклы башлар, я бүтинлей ташлар!

Ол гүмрүкхананың теблеханасындан бедевини алмага угражак болуп дурка, дервезеден Фрол ылгап гирди.

— Таня дайза! Таня дайза! Толигем окажак дийди.
— Ким ол Толик?
— Толик Еремеев. Машинистиң оглы. Какасы какам билен ишлейәр. Чишигем гележек дийди.
— Чишик ким?
— Неме-дә... Ол жандармың оглы. Дуська-да...
— Фрол жан, отур-да яз хеммесиниң адыны!
Татьяна гөзяшыны чагадан гизледи.

Энче оба айланан Татьяна ядады. Өзем, гыр атам дерледи. Гүн ховрундан гизленере сая гөзледи. Обаларда олам тапдырып дуранок. Еллар-а хасабам дәл, чыпыланач...

Татьяна өз янындан: эгер обадан гатнамагы кын гөрселер, хәли-хәзирликче ики класың биринде яшадырын диен карара гелди. Белки, соңабака Мухамметгулыныңкы ялы интернат ачмагам башардар. Арман, бу гүнем сапары шовуна дүшмеди. Догры, оны инди биртопар ерде танаярлар. Хөдүр-керемем эдйән ёк дәл. Эйсем-де болса, атлы аялың обада пейда болмагыны шумлугын аламаты хасаплаян эне-аталарын аз дәлдигини Татьянаның йүреги сызяр. Хатда кәбир өйде онун хабарынам алмадылар. Хич кими окува ырып билмеди.
Татьяна бир ганаты гума сиңип гидйән Күренгала обасының ашак четинден гиренде гүн өйле болды. Ол атыны хатардан хас сайланып, чөкетде отуран гара өе тарап совды...

Гапдалы гоша таллы гуйының башына үйшен гелин-гызлар якасы кешдели гызыл көйнекли, башы ак йүпек яглыклы атлы зенаны узакдан гөрдүлер.
— А, гыз, ана ол ене гелйәр.
— Ким ол?
— Аракы-да. Артыкгүл диййәнлери.
— О нәхили Артыкгүл болямыш? Орус мәтишгеси ахыры ол.
— Гойсана, гыз, орта бармак ялы түркмен ол. Йөне орусын ичинде улаланмыш. Чекич күмүшчиң оглы танаяр оны.
— Эй, тоба!
— Артыкда мекдеп ачанмыш ол.
— Өзүми?! Орус окувыдыр-да...

— Ёк, ёк, түркменем окатжакмыш. Гызларам. Тәзе мекдепмиш. Евшан молла айдыпдыр.
— А, гыз, Евшан молла оны нәдип өйүне элтйәркә!
— Вах-эй, ол бир терс окан молла ахыры!
— Бизден бир даш эдеверсин! Арвахмы жынмы...
Татьяна оларың эдил душуна етди.
— Салам, гызлар!
Гуйының башында дуранларың хич хайсындан жогап болмады.
— Гойсана, гыз, арвах-жын болармы?! Обада чем гелениң юмшуны эдип йөр ол. Догай-салам язып берйәр. Евшан молланың аялына ченли дерман берипдир...
— Сиз нәме дийсеңизем, ил-ә о гыза Артыгың гүли диййәр.
Салам алмадык гелин-гызларың деңинден гечип гиден Татьяна соңкы сөзлери эшитди.
Артыгың гүли! Нәхили овазлы ат! Ол өзүне бу ады кимиң, хачан, ниреде даканлыгыны биленок. Йөне оңем энче ёла эшитди. Диймек... Татьяна учурсыз толгунды... Артыкгүл! Ол шу гүнүң өзүнде Мухамметгула хат язар...
Чөкетде отуран еке өйүң янына егенде, Татьяна төверегине гандымдыр сазак өрүлен агылда эшегиниң йүкүни дүшүрип дуран Язберди ёначыны гөрди.
Саламлашдылар. Татьяна атдан дүшмәнкә:
— Нәхили карара гелдиңиз, яшулы? — дийди.
Инчеден узын, аррык ёначы шырдагы билен дерини сүпүрди, мысса йылгырды.
— Энтек бир атдан дүшүң ахыры! Саглык-аманлык сорашалың. Несип эденден чай-чөрек ийиң. Онсоң...
— Хозлугян, Язберди ага. Гүн гижигип баряр... Чалыңыз ёкмы?
— Аксона!.. Эже-сә гөвнәйжек ялы.
— Өзи нәме диййәр?
— Вах, сачы кесилмишиң өзи өлемен-ле... Ханы орача гирелиң!
Татьяна ичерик гирмеди. Олар өйүң кече языланкөлегесине бардылар. Онянча-да эли окаралы гыз көпүкләп дуран чал гетирди. Дел мыхманың гаршысында баш эгди. Өвран-өвран сан бол айдып, Татьяна чалы чайканян окараны онун элинден алды. Дик дуран еринде окара эңегини басды. Хава, бейле-бейле дессурлара Татьяна инди өвренишди. Ики-үч болуп, бир

чанакдан нахар иймәге-де, бир кәседен гезеклешип чай ичмәге-де ол инди эндик этди.

Татьяна окараны ызына берди.

— Окаҗакмы, Аксона?

Аксона ала гөзлериниң гамлырак назарыны какасына өврүрди. Бу назарда Татьяна: «Оны менден нәме сораяң? Менде нәме ыгтыяр бар?» диен ахмырлы совалы окады.

Язберди ёначының болман-болман, яшы кыркдан агансоң, гызы болды. Ёначы яңадан йигделди. Әр-хелей әхли ыхласыны Аксона сиңдирди. Инди гыз он бир яшады. Ёначының өзүнден он яш кичи аялы ене-де ики гат. Хамыладыгыны кесеки гөзден гизлеҗек болян ялы, ол геленден гача дуряр. Аксона эҗесиниң эли-аягы, мыдары. Алла ёл берсе, җигиси болайса-да, оңа Аксона серетмели. Шәхерли ханым болса инди телим сапардан бәри Аксона окасын, Аксона үйтгешик зехинли — дийип, дызап дур. Вах, эҗесиниңем еке перзендиниң гөвнүни йыкасы геленок, гызы окап-язып билсе, кемем гөрҗек дәл. Какасам шейлерәк пикирде. Вели... Велиси бар... Хениз Күренгаладан окува гиден гыз ёк!

Бу сөзлери Татьяна Язберди ёначының өзем, онуң сессиз-үйнсүз аялам айтмады. Бу сөзлери Татьяна оларың гөзлеринден аңды.

— Белли бир карара гелсеңиз, хабарыны етириң, Язберди ага...

Ёначы пышгырмады. Татьяна вели ызындан алкыш гөндерен ала гөзлериң найынҗар назарыны ата мүненде гөрүп галды.

Ол басым обаның ёкары башына чыкды. Ёлда оңа ене-де гең галып, кеседен сын эден аз болмады. Ол ишиги тамкепбели, таныш ак өйүң денесине етенде, атының башыны чекди. Өз гөзүне ынанҗагынам, ынанмаҗагынам билмеди. Тамкепбәниң үстүнде гөзүне телескоп тутуп, асмана середип дуран «юмшак сесли, мылайым адам», «молла меңземейән моллады».

Молла нире, тамын үсти нире, телескоп нире? Муңа нәхили дүшүнмели? Я, догруданам, ол самсыкмыка? Ёк, Татьяна оңа хич хачан ынанмаз. «Молла меңземейән молла» биленем ол ики-үч ёла гүррүңдеш болуп гөрди. Ол Аристотели, Аль-Фарабини билйәр. Ол Бухара медресесини гутаранда, уламалар оңа ахунлык дережесини мынасып билипдирлер. Ол бүтин Гүндогара сыяхат эдипдир. Хорасыны, Дамаски, Ыспыханы, Багдады...

гөрүпдир. Тамкепбеси китапдан долы Ол, өзи айтмышлайын, Абу Насыр Мухаммет ибн Тархан Фарабиниң ишлерини («Ол өзүмизден ахыры, кейгим, Лебапдан») арапчадан түркмен дилине гечирҗек болуп йөр. Җүмлеҗахан йыгнанса-да, онуң самсыклыгыны субут эдип билмез!... Онда нәме шейле салыхатлы молла тамың үстүнде телескоплы дур? Бу сыра дүшүнмедик Татьяна атыны гордурып, тамкепбәниң душундан угрыбир гечип гидиберҗек болды. Болмады. Ёвшан молла атлы зенаны узакдан гөрен экени...

— Кейгим, алланың хакы үчин, бир мүддет аяк чекиң!

Гөз ачып-юмасы салымда Ёвшан молла атлы ёлагчының янына гелди. Саламлашды. Бир кәсе чай ичип гитмеги геклип этди. Татьяна гызарып башлан гүн көкесине гөз айлады

— Мерхемет эдиң, кейгим!..

Олар Ёвшан молланың гәрими ачык ак өйүниң төрүнде, халының үстүнде орнашдылар. Деррев сачак, говурмалы җам, чай гелди.

— Берекелла, ак мазым, берекелла!

Ак мазы дийсең, ак мазы! Молланың ичерде эл-аяк болуп йөрен шетдат ялы гызыны Татьяна өңем бирёла гөрди. Шонда-да Ёвшан молла «ак мазысыны» дилинден дүшүрмеди. Үчурсыз говы гөрйән боларлы...

— Алың, бакалы. бир кәсеҗик чай ичиң!.., Я биссимилла! Ләкин сиз, кейгим, молла дийселер, гачгалаклап йөрмәң. Шонуң билен барабар билип гоюң: хер селле оранандан молла я-ки хер маңлайыны намазлыга етиренден таква болмаз... Аллаха шүкүр, бирибара дайыма ызбәнда сениң ялың. Мен суханговы дәл, ләкин латыфаны хошлаян, кейгим. Ондан өтри магрур билен арам ёк, гөзлеген фазылат. Шерикаты, тарыкаты, марифаты, хакыкаты гечдим. Ләкин айланып-доланып, ахыры ене Аль Фарабиниң мантыгыны гөвнүме жай билдим... Дүшүнйәңизми? Я русча гүрләйинми?..

Татьяна молла аганың русча гүрләнини кем гөрмеди.

— Сиз билен бир хылват ерде келам агыз гүрлешесим гелйә-де, алла-тагала габадына гетиренок.

— Артыга гелйәймели экениниз-дә, тагсыр. Мен мыдама өйде. Даш ер дәл ахыры!

— Геп дашлыкда я якынлыкда дәл...

Ёвшан молла ювдунды, пикире гитди. Гүлкамар гапыдан гирди.

— Нахар тайын, кака. Гетирейинми?

— Нахар дурсун, тагсыр!

— Нохутлы чекдирме, дайза.

— Сагжа бол, Гүлкамар жан!

— Онда гавун гетирәейин?

Ёвшан молла мыхманының йүзүне серетди.

— Ак мазының райыны йыкмалын!

— Гетир, Гүлкамар жан, гетир!.. Яңкы телескоп нәме, молла ага?

— Гүн тутулжакмыш дийип эшитдим... Мен айтдым-а, Артыкгүл, мен бир хүйли адам...

Татьяна молла чиңерилди:

— Сизем эшитдиңизми?

— Нәмәни?

— «Артыкгүли»?

— Хейли ярашыклы ат. Халк сизе ат гоян болса, кабул эдәйиң! Диймек, сизем сүрә гошупдырлар. Хош болгай! — Сөзүне дыңгы берен молла өңкүденем ювааш гепледи. — Инди улы иле гүррүң болар.

— Нәме гүррүң болар?

— Сизиң бизе совланыңыз. Бу әдим сизиң-ә абрайыңызы гөтерер, мениңем мертебәме шикес етирер.

Татьяна дүшүнмеди.

— Арыфлар — эгер-ки оны молла өйүне чагырян болса, Артыкгүл бикемал машгала дәлдир — диерлер. Илиң сизе ынамы артар. Ракыплар болса — динден дөнен билен чайлашян болса, Ёвшан молланың өзем ёлуны йитирип йөрендир, онуңам өвзайы бозук — диерлер...

— Нәме, пушман эдйәңизми, тагсыр?

— Вадарыга! Алла даш этсин, кейгим... Сиз билен хемсөхбет болсам, зерре арманым ёк... Чаям-а ичмедиңиз. Гавун ийәелиң? Ак мазым!

— Болса-да, сизе дүшүнмек кын, тагсыр.

— Мен оны билйән... Мен вели болжак боляя, Артыкгүл. «Өзүни билен — вели» диен келамы эшитдиңизми? Мен өзүмиң занды тебигатыма дүшүнжек болуп, эндишә галян... Мен аллатагаланың мени, өз әжиз бендесини нәме үчин паны дүнйә индеренлигине дүшүнжек болян...

Гүлкамар мәхетдел этмеди. Вахарманың хоштап ысы ичерә яйрады.

— Берекелла, ак мазым!.. Сиз маңа кеседен дү-

шүнжек боляңыз, Артыкгүл. Мен өзүм өзүме дүшүнип билемок...

Молланың бу пелсепеси Татьянаның бүтин сүңңүне синди. Ол юмшак сесли сөхбетдешиниң маңлайы чытылан сарыягыз мензине дыкгатлы сын этди. Пикире гитди. Дурмушда өз орны, өз матлабы барада Татьяна да хемише ойланып йөр. Эмма ол өз өңүнде энтеге ченли шейле чуң, шейле кесгитли меселе гоянок. Онсоңам... онуң гаршысында отуран адам молла ахыры! Муңа нәхили дүшүнмели?

— Шоңа нәжүре дүшүнмели, Артыкгүл?

— Нәмә, тагсыр?

— Алланың бендеси бу яланчы жахана нәме үчин гелйәр? Бәш гүнлүк өмрүнде ол нәме пише этмели?

— Хер ким өз башаран ишини этмели, тагсыр. Ягшылык этмели.

— Ягшылык нәме?

Татьяна йылгырды.

— Ягшылык — ягшылык бор-да.

— Сиз Оразгылыч молла дийип эшитдиңизми?

— Гөрдүмем. Геплешдимем.

— Йүзүне сын этдиңизми? Реңк-пет ёкдур. Ювха писиндир. Йүреги эрбет адамың ниети йүзүне чыкар...

Татьяна ене бирхили болды. Мүйнли дүйрүкди. Молла молланы пислейәр! Я икиси бәсдешмикә?

— Ана, шол тагсырың ягшылыгы бабатда роваят хем бар... Арчын билен уршуп, зындана дүшен дайханы Оразгылыч молла уммасыз жериме төләп, казының газабындан халас эдипдир диййәлер. Ненен халас этмесин?! Онуң бүтин мүлкүни экип, оруп йөрен шол дайханың неберелери ахыры! Я-ки ене бир тымсал. Оразгылыч молла жомарт, диләне карз берйә, өзем бергидарың та өзи гелйәнчә, алгысыны диләнок диййәлер. Хейхат! Бирёла тагсырың өзи боюн алыпдыр. Маңа метежин тайрыялкасыны дәл-де, садыклыгы ләзим дийипдир. Егсе — дийипдир — гарны доян гүни мен оңа герек болмаң, ширеси сорулып, балдагы мала зыңылан шекерпалажа дөнерин — дийипдир. Мен нәмеден өтри пул карз берйән? Ондан өтри-ки, бергидар мениң хузурымда дайыма мүйнли болсун — дийипдир... Ине сизе ягшылык, Артыкгүл. Ягшылык бар, ягшылык бар...

Молла ене гавун кәселеди.

Зак. 7728 — 12

— Мен сизе бир роваят беян эдейин. Огланкам эшитдим. Үч саны жахыл багт гөзлегине чыкып, алыс иллере сапара гидипдир. Таңрының эмри билен бири акыллы-бакемал хатын, бейлекиси бир голча алтын, үчүнжисем бир гысым гавун чигидини гетирипдир. Багт гечип, овадан хатын дишсиз кемпире дөнүпдир, алтын сабапдыр, ләкин шол гысым чигитден өнен гавуны велин, ынха, Артыкгүл, бу гүн икимизем хезил эдинип, ийип отырыс. Тохум яйрадан йигит еке өз аладасыны этмәндир. Шейле, кейгим. Сувда ыз галмаз. Ягшылык бар, ягшылык бар... Пайхаслы педерлеримиз весъет эдипдирлер: өйүнден узакда агач экениң, ёлуң чатрыгында гуйы газаның, хош сөз билен дертлиниң дердине эм эдениң ягшылыгы — бакыдыр. Ләкин...

Евшан молла түйнүкли яглыгы билен агзыны сүпүрди. Омын этди. Пикире гитди. Татьяна седасыз гарашды.

— Ләкин ягшылыга хер халатда өз мүндережесине лайык баха бермели... Мен бир азашып йөрен бедиван. Түмлүкден түмлүге урян. Ләкин алладан даш дүшмейән болсам, биз кимин, сиз кимин арыфларың оввалы парз боржы ынсанлара оларың ынсандыкларыны дайыма ятладып дурмакмыка диййән.

— О нәмә герек, тагсыр?

— Белки, диййән, шонда доң йүреклер йылашар, таңрының бенделеринде бирек-биреге мәхремлик дуйгусы артар. Галан ягшылыкларың бары жаханда шондан гелип чыкяр, кейгим... Янкы юмрук ялы чагамада, Артыкгүл, мен шиндиден ягшы билен яманы, хайыр билен шери селжермеги өвретжек болян...

— Нәче яшында?

— Секиз...

Гүн икинди болды. Татьяна сагадына серетди. Молла мыхмандан өң турды. Даш чыкдылар. Шол арада Гүлкамар товсаклап гелип, какасына гысмылжырады, пыяла гөзлериниң нурлы назары бедевиниң бойнуны сыпалаян Татьяна дикилди. Какасы гызының башыны мәхирли сыпалады.

— Арап элипбийсини өйде өвренди би. Мен обада мекдеп ачмак хыялымдан эл гөтердим, Артыкгүл...

— Нәме үчин, молла ага?

Тагсыр жогап бермеди.

— Сизиң ачян мекдебиңиз...

— Вах, тагсыр...

— Хабарым бар. Билйән. Ләкин сиз алып чыкарсыңыз дийип, чак эдйән... Язберди ёначы нәме дийди?

— Ойланып гөрейин дийди.

Татьяна атланжак боланда, тагсыр хас-да ичгинкиреди.

— Горкаңокмы, Артыкгүл?

— Горкана гоша гөрнер... Хош галың, тагсыр! Чув!

— Аферин!

Гараңкы дүшди. Уммасыз чөл гум-гуклук. Ниреде-дир бир ерде гүрлеңңичдир бызов жүрлейәр. Татьяналың гыр атының тойнакларының тавушы болса: «Артыкгүл! Артыкгүл! Артыкгүл!» дийип, гайталаян ялы болуп дур. Татьяна ганат ачяр, асманда петрешйән [illegible] йылдызлара тарап учяр.

«ГҮЛГҮН ПЕРЛИ ФЛАМИНГО»

1911-нжи йылың август айының петиш ховалы гүни Мухамметгулы чакланжа столуны тамың көлегесине чыкарды. Үстүни гөк мата билен өртди. Сүйри межиме гетирди. Янцы шыглап башлан локгажа семавары-да шол межимәниң үстүнде гойды. Өзүнден өзүниң гөвни хош болды: гадырлы мыхманының шейле безелен столы халаҗагыны ол билйәр. Үзүм. Алма. Шетдалы...

Халыпа билен шәгирт столуң башына гечди.

— Машалла! Гөз дегмесин, машалла! Мыхман гаршыламагам өвренипсиң, Мухамметгулы.

— Халыпам сағ болсун!

Гасан Эфендиев пешенели муртуны товлап гойберди. Шәгирди кәселере чай гуйды.

— Сөвүк чалымам бар, эпендим. Чыным.

— Ек. Чай. Чай... Мекдебем кабул эдип гутардым шу гүн. Инди шәгирди — Утамыш, халыпасы — Тогтамыш мүдири! Икимизем дең жеңап инди. Ким билйәр, белки, сен менден оздурарсыңам. Гөз дегмесин! Машалла! — Гасан Моисеевиче шагга дер гелди. — Оф! Мары Бахерденденем ыссы экени...

— Бах-ели, эпендим, онда нәме шол баглы ховлыңызы ташлап гайдыберипсиңиз?

Мугаллымың халыпасы гөзүни сүзүп, чай ичди.

— Маңа гөч дийдилер, бала. Икиже гүн пурыжа

бердилер... Айдан ялы, Гайгысыз көп салам айтды. Онуңам салы сув үстүнде. Чакым, ерини үйтгетжек болялар...

«Бизе бир ерде көк урдурмажак болялар. Дүшүнйәмиң?» диен гахарлы сес Мухамметгулының бирден гулагына гелди. Гайгысызың нәгиле назарам гөз өңүнде жанланды.

— Үзүм ийиң, эпендим! Шордепе монтусы... Эйсем онда Бәхерденден өз эркиңизе гайтмансыңыз-да?

— Өз эркине маймын ойнаярмы, бала?! Ягшы онда, мен гитдим. Эртир отла гижә галайма! Хан харбы адам. Такыклыгы халаяр...

Эртеси ирден шәгирт билен халыпаның икисем отла гижә галды. Отлы вагтындан ярым сагат өң гелип, Марыда дурман гечипдир. Гасан Моисеевич хенизе ченли шейле ваканың боланыны эшиденок. Адатдан дашары ягдай.

Инди нәтмели?

— Бах-али, бизе гиделиң, эпендим! Галаныңам дурмуш гөркезер.

Олар нәгиле хүңүрдешип, пайтуна мүндүлер. Мекдебин ховлусына гелселер...

Папагы билен янжыгыны яшажык талың шахасындан асан подполковник дашардакы столуң башында өз-өзи билен күшт ойнап отыр! Көне достлар: «Ба»-да, «Ба!» болшуп, гарса гужаклашдылар.

— Машалла! Түвелеме! Гөз дегмесин! Биз-ә хич вада дүшүнмедик. Отлы вагтындан ир гелип, дурман гечди дийдилер...

— Сени азажык алдапдырлар, Эсен молла! Сени алдамак хейвере аңсат-да. Сен бир ынанжан адам. — Ак геймли подполковник чалажа гүлди. — Отлың ир гелени хак. Йөне, нәме үчиндир, отузың дерегине бәш минут дуруп гечди... Менем нәме Мара нәбелет дәл.

— Оны билйән, подполковник, оны билйән.

— Улалтма, улалтма, Эсен молла! Подполковник адыны отставка чыкамсоң, сылап бердилер... Ёлда бир майор билен күшт ойнадык. Утлушман галдык. — Ол күшдүң дүзүлен аклы-гаралы чөплерине элини салган, мүйнли йылгырды.

Николай Николаевич хан Ёмутский я-да, онуң өз адамыны ялы. Ёмут хан Караш хан оглы, Мара, догрудан-да, нәбелет дәлди. Онуң бу ерде достам, душманам өзүне етерликди. Шундан догры он алты йыл озал Ашгабатдакы биринжи атыжылык батальонын командири поручик хан Ёмутскини Мары уездиниң Тогтамыш илатының хәкими эдип белледилер. Шол везипеде ол мушакгат барыны башдан гечирди. Хаясыз таланян гарамаяк халка делалат эдени үчин, ол ачгөз баярлар тарапындан кән көтек ийди... Шол йыл Мары илаты элхенч бела учрады — Мургапдан алдажы сил гелди. Сил мүңлерче танап экини басды, энче обаны гарк этди. Халк боланлара харай этмәге алңасан поручиги уездиң әелери неден ит алан санажа дөндерипдилер. Хернә область начальниги генерал Куропаткин өз офицериниң дадына етди...

Хава, подполковник Ёмутский Мара нәбелет дәлди...

— Эйсем онда, Эсен молла, Бәхерденин баярлары әмры сени алып ятыпдырлар-ов?

— Шейлерәк ялы, хан.

— Айбы ёк, Эсен молла. Инди мен харбы гуллукдан ымыклы эл чекдим. Мен — юрист, үстесине-де — дворянин. Маңа бил баглап билерсиңиз.

— Машалла! Машалла!

Николай Николаевич седасыз доңуп дуран Мухамметгулыны гужаклады.

— Ине, мениң умыдым, Эсен молла! Шуны сениң медресәңе әлтишимиз ядыңа дүшйәми?

Гасан Моисеевич хошаллык билен ардынжырады.

— Самоварың сесини эшидеңизокмы, агалар? Ханым, отурың ахыры!

— Ханым сен, женап Атабаев Биринжи, яш түркмен интеллигенти, озалы билен агаңа өз ичериңи гөркез! Чайың гачып гитжек ери ёк. Чай ниредә барсаң бар... — Николай Николаевич ене Мухамметгулының чигнинден гужаклады.

Олар ичерик гирдилер.

Алагараңкы дәлийә патты-путудан долы. Ички отаг дәлизден игты экени. Кровать. Ашагындан көне чемеданың бурчы гөрүнйәр. Керпичден өрүлен печ. Үсти китаплы стол. Бойдан-баша китаплы текче... Гөзи беземенли өйлере өвренишен подполковник сесини чыкармады. Бирденем... дивардан асылан картина гөзи

душди. Оңа якынлашды. Дубдан ясалан гоңрас гуршавасыны сыпалады. Гайра чекилди. Толгунды.

— Би сана ниреден дүшди?

— Танадыңызмы? Меркулович ядыгәрлик берди. Дашкентли мугаллымым...

— Шу сураты чекенде мен Назарың янындадым... Мыхман башга еке сөзем диймеди-де, дашарык йөнелди...

Көне достлар чай башында ондан-мундан эсли гүррүң этдилер. Марылы мугаллымларын Петербургдан тәзерәк гелен улы чиновникден пайтагтың, көшгүң гүррүңлерини диңләслери гелди. Арман, подполковник оларың гөвнүнден турмады. Гайтам, Мухамметгулывын гөвнүне болмаса, казы дийди, шикаят дийди, бихуда затлары агзады...

— Ашгабатда нәме тәзелик бар, хан?

— Газет окаңызокмы, Эсен молла?.. Шу гүнлер-ә көшили дайханлар билен шәхер хәкимиетлериниң давасы мөвч аляр. Шәхерли баярлар өрүсини гинелтҗек болялар, мүлкдарларам ер бермеги кын гөрйәлер. Менем арачы этҗек болялар... Айдан ялы, сизиң, җенап мугаллымлар, көнелен тәзеликден хабарыңыз бармы? — Подполковник еринден туруп, талын шахасындан асылгы янҗыгыны элине алды, ачды, ичинден чыкаран газетини Мухамметгула узатды. — Окадыңызмы?.. Бу барада газет инди хер номеринде диен ялы язяр — дийип, ол танышдырҗак болян хабарына бармагыны дүртди. — Асмана учмак барада.

Мухамметгулы «Асхабад» газетиниң шу йылың 17-нҗи февралында чыкан номериндәки ыгланы бадабат ичинден, соңам дашындан окады:

— «Дыкгат, дыкгат, дыкгат бериң! Ат чапылян айлав. Белентлик хем-де учушын довамлылыгы боюнча Елизаветополь — Тифлис аралыгындакы маршрутда рекорд газанан авиациячы Александр Васильевиң февралын 18-нде, анна гүни «Блерио» атлы кәмиллешдирилен аэропланда илкинҗи учушы болҗак. Дыкгат! Танымал рус авиациячысынын учушы!» — Мухамметгулы газетден башыны галдырды. — Вах, мен бихабар болупдырын! Түйс мен арзувым!

— Газет гетиренлеринде мен әйде Оразгылыч молла билен чай ичип отырдым — дийип, подполковник газети янҗыгына салды. — Мен айтдым — гидели тагдыр. гөрели, ген тәзелик — дийдим. Молла мана гүлди. «Учмак гуша ярашар, ынсаның иши дәл» дийди.

— Ери, инди шоңа-да молла дийҗекми?! — Мухамметгулы Николай Николаевиче гыҗалат берйән ялы гөрледи. — Вах, мен оңа белет-ле...

— Молла ага гүлсе-де, өзүм-ә гитдим. Хейвере [illegible] томаша болды. Шондан бәри шу газетем саклап йөрүн... Өкдеден өвренмек герек, җенаплар. Русларда өвренере зат кән.

Хан Емутскиниң бу маслахаты тәзелик дәлди. Николай Николаевич бу сөзүни хемише гайталаяр. Хәзирки сөхбетдешлери үчин-ә ол маслахатың асла гереги ёк. Оларың өзлери өңдебарыҗы рус медениетиниң [illegible] вагыз-несихатчылары. Руслардан өвренмәге чагыран хан Емутскиден дашлашян түркмен байларының, беглериниң көпелйәнлигини-де олар оңат билйәрлер...

Кыят ханың бейлеки огуллары ялы, Караш хан [illegible] иң кичи оглы, Николай Николаевичиң өз какасы Аннамухаммедем Руссияда ёкары билим алыпдыр, өмрүниң көпүсини харбы гуллукда гечирипдир. 1877 — 1878-нҗи йылларда болан рус-түрк уршуна гатнашан офицер Аннамухаммет Караш хан Ёмутский сөвешде гөркезен гайдувсыз батырлыгы үчин улы сылага мынасып болупдыр. Каменец-Подольск губерниясындакы Белгород атлы полкуның командири дережесине етен Аннамухаммет Емутский 1885-нҗи йылда ахыры өз [illegible] — Челекене гайдып гелипдир. Бир йыл гечип-[illegible]-де, Красноводскиде тарпа-тайын [illegible]. Шол йыл Николай Николаевич Полтаваның кадет корпусында [illegible] класа гечипди. Ядына дүшйәр, шол йылың [illegible] какасы янындан барыпды. Д[illegible] Николай харбы пенсионың ховлусында [illegible] гөзүниң алнында голларыны гериp, [illegible]. Какасы оны гарса гуҗаклар, багрына басар өйтди. Арман, полковник Аннамухаммет Емутский оглунының башыны алды. «Дур, кадет! Солдат командире шейле салам бермелими?» Кадет дуран еринде донды. Ики аягыны җүп басып, полковниге харбы устава лайыклыкда салам берди. Гөзүне яш айланан полковник шондан соң баласыны багрына басды.

Умуман, Емутскилер, Оразгылыч молла айтмышлайын, «оруслашан түркмендилер». Эйсем-де болса, гы-

ылларбатлы тагсырын өзүниң «динден чыкан» подпол-ковникден дашлашасы геленокды. Онуңам себәбини Николай Николаевичиң өзи хемме кишиден говы билйәр. Меселем, эгер шо сапар өзи эрҗел дызан болса, Оразгылыч молланың худайың газабындан горкман, «асмана учян орусы» гөрмәге гитмекденем боюн гачырмаҗакдыгынам билйәр...

Дөредиленине энчеме йыллар гечесон. яны бирден Марыда, Мухамметгулының тамында гөрен сураты Николай Николаевичиң хыялыны узак гечмише экитди. Халы суслашды...

— Нәме гепләңок, хан? Өкдеден өвренмәге бизем гаршы дәл. Говы адам говы дилег этсе, бизиңем говы боласымыз гелйәр. Айдып отур! Машалла!

— «Гүлгүн перли фламингоны» чекенде мен Назарың янындадым, Мухамметгулы. Эсенгулыда чекди. Каспин кенарында энче гүн биле отурдык. Хас догрусы, мен сын эдип отурдым, ол ишледи. Гел-гел, индем оны мен сен өйүңде гөрдүм. Айыплашмаң, достлар, бу душушык мени хейвере толгундырды.

Достлары онуң сөзүне гарашдылар. Николай Николаевич кәтебир чай овуртлап, ятламалар әлемине ёл салды. Хәли-шинди сөзүне дынгы берип, ювашҗа гепледи. Гечмиш гөзүниң өңүнде янадан җанланды.

— Биз бәш доган. Назар. Иван. Мен. Мария. Анна. Ин улымыз Назар пахырды. Ин зехинлимизем шолды. Яшап йөрен болса, шу йыл элли бирини долдурып, элли икә гитмели. Хава, ол 1860-нҗы йылың 2-нҗи апрелинде доглан. Менден секиз яш улуды пахыр. Ир өтди пахыр — отуз еди яшында, 1897-нҗи йылың 16-нҗы майында. Петербургда. Хәзир ики гызы — Люда билен Валя — Петербургда эҗелери билен яшаяр... Мухамметгулы, Назар барада мен Эсен молла өнем үзлем-саплам беян эдипдим. Сен илкинҗи ёла эшидйән. Ханы, гуй ене бир кәсе чай!.. Сен өзүңе совгат берлен суратын авторыны оңат танамалы, ёгса айып бор. Назар илкинҗи түркмен художниклериниң бири...

Биз чагалыкдан диен ялы бири-биримизден айра яшадык. Догрусы, инди өз чагаларымам шейле. Белки, такдырымыза шейле язылaндыр-да. Чагаларымың бир өе үйшйән вагтыны өзүм-ә сейрек гөрйән... Хава, бизем шейледик... Назар — Киеве, Иван — Полоцка, менем — Пскова дүшдүм. Үчимизем харбы пансионда,

Мария — Киевден, Анна — Санкт-Петербургдан чыкды. Икисем, бизиң Татьяна Текинскаямыз ялы, асылзада гызларың институтында окадылар... Айдан ялы, Татьяна Михайловна сизе көп салам айтды. Ашгабатда гөрдүм. Крымдан гелен экени. — Мухамметгулының йүзи үйтгеди гитди. Долы кәсесинин үстүне ене чай гуйды. Чай дашып, стола дөкүлди. Николай Николаевич Эсен молланың йүзүне сораглы назар билен серетди. Гасан Моисеевич ики бөлек сакгалыны овушдырып, габагыны ашак гойберди. — Элинде гуржак ялы гызы бар. Бир яшады дийди...

— Ене чай демләйинми?

— Чай бар ахыры, бала. Машалла, говы чай!

Николай Николаевич ассырынлык билен өңки гүррүнине доланды.

— Хава, бири-биримизи негада бир гөрйәдик. Мен Псковың кадет корпусының шатысына чыдаман, какама ялбарып, Полтава корпусына гечдим. Оны гутарамсоңам, зехинли унтер офицер хасаплап, Павлов харбы училищесине гөндердилер. Онам тапавутлы диплом билен гутардым. Шейдип — Николай Николаевич мылайым йылгырды, үзүмли ваза эл узатды. — Йигрими бир яшлы поручик Ёмут хан Караш хан оглы Ашгабада биринҗи атыҗылык батальонының командири болуп дүшди!

— Машалла! Машалла!

— Шондан бир йыл гечесоңам, Эсен молла, сизиң [illegible] гулуңыз, өзүңизе мәлим болшы ялы, Крымың, белки-де, бүтин әлемиң иң овадан гөзели Азиза ханыма өйлендим...

— Ол-а [illegible], хан! Гелинимиз — ай парчасы. Учур[illegible]. Машалла! Гөз дегмесин!

— Маңа серет ахыры, Эсен молла! Назар хакда гүррүң бержекдиңиз сизе! Келләм гызып, өзүми, аялымы өвүп башлапдырын. Аялымы өвенем...

— Акыллы адамдыр, Ёмут хан!

Гүлүшдилер. Четине гүн дүшен столы көлегә сүйшүрдилер.

— Доганларымдан мениң ыснышыклы арагатнашык саклаяным Назарды. Какам арадан чыкансоң-а Назарың маңа доганлык мәхри ылайта-да артды. Йыгы-йыгыдан хат алышдык. Томус ругсадымы-да галапын шонуң янында гечирдим. Я икимиз Эсенгулыда, Челе-

кенде балык тутдук. Назар ылайта-да Гүн яшып барярка еке өзи киржиме мүнүп, деңиз гужагында шапага сын этмеги халаярды... Агам чагалыкдан башлап сурат чекйәди. Мениңем шекилими хейвере кән чекди... Белки, шонданам болса, әхтимал, какамың ондан эден тамасы чыкмады. Назар он докуз яшындака Киевиң харбы училищеси билен хошлашды. Ол маңа гөндерен бир намасында — хер гүнде сурат чекмесем, гиже ятып билемок — дийип язды. Гараз, ол ахырымырадына етди. Петербургың Чеперчилик академиясына мейлетин диңлейжи болуп, окува гирди. Академияда оңа Чистяков, Суриков, Репин, Серов, Врубель ялы мешхур рус художниклери билен танышмак, олардан сапак алмак миессер этди... Назар бегенжинден дүнйә сыгмады. Бир дефе ол мени Неваның кенарында, академияның гапысында өз халыпасы Репин билен танышдырды.

Мухамметгулы дуруп билмеди, подполковнигиң сөзүни гөчгүнли бөлди:

— Менем шол кенарда гездим! Чыным. Шейле овадан деря. Гырасам гранит жәхекли... Бах-али, Николай Николаевич, нәме үчин бүтин шәхери кесип гечйән Мургабың кенарына гранит жәхек чекип боланок? Ә?

— Бала боляң хенизем, достум! Иншалласа, вагты гелер, Мургаба-да гезек етер!

— Машалла!

— Женап Репин шонда Назар Ёмутскә улы умыт баглаяндыгыны айтды. Менде онуң Стасов, Репин, Чистяков дагы билен биле алдыран суратам бар. Репиниң шол сөзүни соң маңа накгашларың барының баштутаны гожа Стасовам гайталады... Арман, бизиң Назарымыз гызмачды. Сәхелче кашлык гөрсе, бетеджыны атланяды. Онуң академияның белент жайының секисини яссанышып ятан сфинкслериң янында нәмедендир нәгиле болуп, Неваның толкунларына гамлысын эдип дуран чагыны мен энче дефе гөрдүм. Шейле пурсатларда агамың мең биленем сөзлешеси геленокды... Ики йылдан соң Назар академия гатнамасыны кесди. Эмма халыпаларындан эл чекмеди. Ол гөчме сергилер гурян шерекетиң агзасы болды. Өз халыпаларының, дең-душларының ишевүр топарына гошулып, кән ерлерде сергә гатнашды...

Шейле эдип, түркмен художнигини даха артык танап башладылар. Назарың чекйән суратларының хыдарлары көпелди. Онуң Малороссияда чекен «Днеприн кенарында», «Сува душйәнлер», «Почта гатнав ёлы», «Гиже», «Малороссия сахналары» ялы суратларының реалистик гүйжи барада дурли метбугатларда сесленйәлер. Хакыдама гелйәр, Назарың түркмен сюжетлери [illegible] юртларын-да энчемесинде сергә гатнашды «Түркмен җигитлери» атлы иши Берлинде огурланыпдыр. Шондан соң кеселбент Назар эсли вагтлап өзүне гелип билмеди. «Закаспи демирёлы», «Көпетдаг жүлгелери» диен суратлары-да кән или гезди... Эгер саг[illegible] болсалар, шолар хәзир Петербургда, өз машгаласында болмалы. Менде диңе ики-үч саны пейзажы галды. Бирем гелнежемиң портрети бар...

— Вах, шол суратлары йыгнап, галерея ачайсаң! Петербургда Эрмитажа барып, дүнйәм гиңелди...

— Ирте бизде-де болар, инижик! Айдан ялы, сең өзүңем-ә мекдепде сурат галереясыны ачыпсың дийип эшитдим. Беляев айтды, Иван Александрович.

— Илки голдан өзи-дә!

— Мен гөрдүм, хан. Машалла, гөз дегмесин! Бала Ол ягшы ише башлапдыр...

— Онсоң нәжүре болды, Николай Николаевич, сонрок?

— Соңы ахмырлы, иним. Түркмен накгашы адыкдыгыча, достам, элбетде, душманам көпелипдир.

— Бә, бах-али, гөрипчилик шо махалам бар экен-ов!

— Хемише-де болар, Мухаммет! Зехин бар еринде гөрипчилигем бардыр! — Николай Николаевич еринден турлы-да, ики яна гезмеледи. — Гелнежем гүррүң берйәр. Назары бирден ызлы-ызына редакциялар, нешириятлар чагырып уградылар диййәр. Анна Симоновнаның айтмагына гөрә, соңкы йыллар Назар сәхерден агшама чепли галман ишләпдир. «Нива», «Север», «Всемирная иллюстрация» журналлары зехинли графиги бири-биринден габанышдырлар. Некрасовың «Русьда довран сүрйән ким?» поэмасына Назарың чекен суратларыны шу гүнлерем пейдаланып йөрлер...

— Махласы, хан, Назар түркмени Орусъетде танадан накгаш дий-де, гутар! Машалла!

— Николай Николаевич, түркменден ене шейле накгашлар дөрәрмикә?

Подполковник арзувчыл инисиниң чигнине элини гойды.

— Ол Эсен молла икиңизиң ыхласыңыза баглы, Мухаммет!

— Ай, нәбилейин, хан, хәли-хәзир-ә бизиң түркменимиз өз дүнйәсинден өзге дурмуш бардыр өйденок...

— Умытдан дүшмәң, достлар! Русларың — Москваны бир гүнде гурмандырлар — диен говы сөзи бар... Индем мени багышлаң! Топбы бай дагының пагта заводының хожайынлары билен чолашык дүвүнли давалары бар. Мени йөрите чагырыпдырлар... Йөне шертимиз-шерт, достлар! Мен сизе Ашгабатда гарашян...

— Оны агшам бизде геплешерис, хан. Машалла!

Окув йылының башланмагына ики хепде галанда, Николай Николаевичиң машгаласы эзиз мыхманлары гаршы алмага әхли тайярлыгы гөрүп гутарды. Чагаларам чагалар велин, подполковнигиң өзи билен Азиза ханымың-да өкжелери ере дегмеди. Пайтунчы Ашыр жана (гызыларбатлы бу етим чаганы олар өз өйлеринде эклэп-саклап, кемала гетирдилер) хәли-шинди тәзе буйрук бердилер. Дворян өйи дворянларча безенди...

Ашгабадың вокзал мейданында эпей гөврели, ики белек чал сакгаллы, пешенели муртлы, гара әдикли, ширазы газакы телпекли женап яш пайтунчының чигнине какды:

— Невтоновский, 21.

— Озалы билен-ә, салавмалейким, Эсен молла! — Пайтунчы лаңңа галды, яшула ики элини узатды. — Онсонам, агасы, билип гоюң, хан Ёмутскилере гелйән мыхманың хич хачан номер билен, сан билен иши болмаз! Ёмутскилере дийсең, Ашгабатда танамаян пайтунчы ёкдур...

Эсен молланы гөк дервезәниң өңүнде Азиза ханым билен Николай Николаевичиң хут өзлери гаршы алдылар Гасан Моисеевич яш пайтунча саг бол айдып, пул узатды.

— Айыплашмаң, агам,
Ашыр әлжек чагам,
Чай пулуна зар болмаз,
Мыхмандан кирей алмаз!

Айдап, ол пайтуныны аңрык сүрүп гитди.

— Машалла! Машалла!

Төверекде дуранлар гүлүшдилер. Иңрик гараланда-да мыхманың ызы кесилмеди. Икибир-үчбир болуп, багың ховлуда гезмеледилер, сөхбет этдилер, сырдам бойлы арчалары, керкавлары, реңбе-рең бәгүлли алмаларың режесини тарыпладылар, тегелек фонтаның төверегиндәки себет күрсүлерде дынч алдылар.

Ахыры Николай Николаевич эйвана чыкды:

— Мәхирли ханымлар! Хорматлы женаплар! Мен сизи машгала парадына чагырян! Буйруң! Оразгылыч молла, ишулулык эдиң-де, сиз кервениң өңүни дартың!

Эйвана үйшен мыхманларың говры кипарлады. Олар өй эесиниң ызына дүшүп, жая гирдилер. Николай Николаевич саг тарапдакы ак гапыны ачды. Топлумы билен ичерик гирен мыхманлар аңк болдулар. Гүмүшсил петигинден үч саны отузлык чыра асылан узын залың төрүнде хан Ёмутскиниң машгаласы хатара дурды. Хатардакыларың бары бирден тагзым эдип, мыхманлара салам бердилер.

Машгала башы олара якынлашды, аялының янында [illegible].

— Мәхирли ханымлар! Хорматлы женаплар! Шу гүнки дабарамызың себәбини билжек болуп, достларымызың кәбири гулагымы газады. Маңа ынанайың, хич хили үйтгешик себәп ёк. Йөне — ол хатара дуран балаларыма ене гөз айлаң. — Шу гүнки кимин хадыса бизиң өйүмизде жуда сейрек боляр. Ёмут хан Карыш хан оглуның машгаласының барча жожугы шу гүн бир ожагың башына үйшди. Худая шүкүр! Мен айтдым: Азиза ханым — дийдим — шу шатлыгымыза мынасыбетли машгала парадыны гуралы — дийдим. Шатлыгымызы достлар билен пайлашалы — дийдим.

Мыхманлар гөчгүнли эл чарпышдылар.

— Машалла! Гөз дегмесин!

— Берекелла, хан! Акыл эдипсиңиз!

— Шейле шатлык хемме кишә несип этсин!

Подполковник чагаларыны еке-екеден танышдырып башлады:

— Батыр — поручик! Хыдыр — юнкер! Дессегүл —

гимназиячы! Аннагүл — халычы! Сердар — гимназиячы! Чингиз — ат чапып билйәр! Секиз яшады. Аннабиби — эжесиниӊ саг эли! — Ол хатарыӊ соӊунда дуран акжа көйнекли, сарыягыз огланы гужагына гөтерди. — Караш! Эжесиниӊ ләлиги! Дөрт яшында. Какамыӊ адыны гөтерйән йигит!

Мыхманлар ене эл чарпышдылар.

Азиза ханым гөзяшыны гизләп билмеди. Гүлер йүзли чагалар мыхманлар билен екән-екән гөрүшдилер. Гарым-гатым болдулар. Поручик Батыр Ёмутский фортепианоныӊ башына гечип, дабаралы саз чалды...

Мыхманлары стол башына чагырдылар.

Николай Николаевичиӊ өзи Азиза ханым билен Артыкгүл Текинскаяныӊ ортасында отурды. Балалары төверегини галладылар. Гасан Моисеевич. Мухаммегулы, халк училищелериниӊ Баш инспекторы женап Беляев билен онуӊ алчак аялы бир еррәкде орнашды. Оразгылыч молла билен Тагы тәжир болса, ерде, халыныӊ үстүнде отурмагы аматлы хасаплады.

— Эстагпрылла, Тагы бай! Биз-ә яланчы дүнйәде шунча яшап, шейдип мыхман чагырыляныны гөрүп-эшиден дәлдирис — диен тагсыр төверегине ялтаклап, ектайыныӊ голтугындан тесбисини чыкарды.

— Алла өмүр берсе, энтек кән зат гөрерис, молла ага!

Оразгылыч молла артыклы мугаллыма нәмедир бир ватлар айдян өй эесиниӊ үнсүни өзүне чекжек болуп, отуран еринден батлы сесленди. Чемче-чаршаклары шакырдысы азалды.

— Ёмут хан Караш хан оглы, аллаха шүкүр, сизиӊ өйүӊиз микайыл перишдәниӊ назары дүшен мекан. Сизиӊ өйүӊизиӊ хейли сахаватлы, гелим-гидимли пенахдыгы ил-улуса мәлим. Мерхаба, эзүӊем арыф киши! Мусулман бенделериниӊ хәкимиетлере дилеги дүшсе я-ки гайры бир мүшгүли болса, оввалы алланы чагырып, сениӊ хузурыӊа ылгаялар, сенден далда гөзлейәлер. — Гара монжуклы тесбисини элинде айлап, сөзүни созян молланыӊ хәзирки пурсатда шейле узак геплемеги хич кимиӊ гөвнүнден турмаса-да, «сакавыӊ соӊуна» сабырлы гарашдылар. Молла хас экезленди. — Оввалы аллатагала сени өз пенасында аман сакласын! Ләкин саӊа бир совалым бар, хан. Заманаӊыӊ шейле булашян халаты бу мәрекәни өйүӊе үйшүрмәге нәнеӊ горкмадыӊ?

Молланыӊ сөзүни соӊларына зордан чыдан Ёмутский элиндәки яглык билен агзыны сүпүрди, йылгырды. Гахарыны оюнлуга салып енди:

— Мен, тагсыр, горкы дамарымы бирчак гырып ташладым.

— Машалла, хан, машалла!

Шовхунлы шагалан гүйчленди. Азиза ханымыӊ өз биширен кәкиликли, кишмишли палавы мыхманларыӊ гошуна гелди. Месайы сөхбетиӊ, биманы варсакыныӊ арасыны бирден еринден туран Мухамметгулы бөлди:

— Николай Николаевич, гүнәми гечиӊ, белки, хәбер мен айтжак болян сөзүмиӊ ерем дәлдир. Йөне биз... хорматлы Иван Александровичиӊ барлыгындан пейдаланжак боляс. Өзүӊиз билйәӊиз, ислән чагыӊ душушып боланок. Чыным...

— Айдыбер, чекинме!

— Баякы хайышымыз нәхили болды?

Николай Николаевич совала жогап бермегиӊ дерегиӊ инчежик чакгысы билен алма ардып отуран женап Беляевиӊ йүзүне серетди. Иван Александрович алманы аялына берип, бейле янында дик дуран йигидә назар айлады.

— Газет барадамы? — Толгунан жахыл баш атды. — Шейле дызмачлыга гөзүм гидйәр, Атабаев! Валла! — Беляев кә русча, кә түркменче гепледи. — Татьяна Михайловна-да шейле. — Гүлүмсирән Артыкгүл баш атды. — Асырларча чөкүп отуран дымма даглары бир демде еринден сүйшүрәйжек боляӊыз. Дүнйә проблемалары шейле ансат чөзүлйән болса... Дур, сабыр эт, мен сөзүми соӊлайын... Бөвет кән...

— Маӊа... бизе хат язян кән, Иван Александрович. Чыным. Женап Самойлович сизиӊ достуӊыз. Бирмахал биле окапсыӊыз. Хәзир ол Петербургда журналыӊ секретары. Сөзи өтгүр алым. Көмек эдейин дийди. — Мухаммедгулы ак пенжегиниӊ жүбүсинден чыкаран китапчасыны дабара билен ёкарык галдырды. — Барып, бах-ла, биз Дашкентде окап йөркәк женап Остроумов, бизиӊ директорымыз Магтымгулыныӊ диваныны илкинжи гезек өз эне дилимизде нешир этди. 1907-нжи йылда. Өз эне дилимизде! Ине шу китабы болса Николай Петрович маӊа яӊы-якында совгат

иберди. Бием Магтымгулының гошгулары. Өз эне дилимизде! Дашкентде яңырак чыкыпдыр... Көне директорымыза хат яздым. Көмек эдейин дийди... — Мухамметгулы ики бөлек чал сакгалыны бармаклары билен дарап, сүлмүрәп отуран Гасан Моисеевиче йүзленди.— Сынымдан чекме, эпендим. Йүрегимдәкини айдайын. Меркуловичем сөз берди. Сиз оларың, Иван Александрович, икисинем оңат танаяңыз... Мен нәме дийҗек болян, бах-али? Орус халкының акыллы адамлары бизи ерли-ерден голдаярлар дийҗек болян... Сизе жаными ынанамсоң, йүрегими ачян. Чыным... Бизиң илимизде өз эне дилимизде шинди китап ёк. Диймек, таяк гелинчә юмрук эдип, өз дилимизде газет чыкармагы ёла гоймалы. Хачандан бәри өзеленип гелйәс... Яңкы женапларың хеммеси көмек этҗек...

— Отур, кәрдешим! — дийип, гөзи әйнекли Беляев оңа мылакатлы ышарат этди. — Яңкы женапларың хеммесиниң көмек этҗеклигине менем ынанян...

Дызмач мугаллымың гылавыны ятырмак ниети билен Оразгылыч молла өңе омзады:

— Яшлар, женап Беляев, элек билен сув дашаҗак болялар...

Бу кын гүррүңи Мухамметгулының сачак башында, алабедер мәрекәниң арасында агзамагыны Артыкгүл халамады. Эйсем-де болса, сув сеңрикден агды. Инди өзем отурып билмеди.

— Молла ага! — Артыкгүл чала йылгырды. — Японларда — багты чүвсе, алака-да арслана дөнер — диен сөз бар.

— Эй, тоба!

Николай Николаевич Мухамметгулы билен Артыкгүле тайлы гезек назар салды: гөр, индики яшлар нәгадар гылавлы! Ол ылайта-да Атабай арчының оглуна буйсанды. Оны Бәхердене, Эсен молланың мекдебине окува әкидиши гөз өңүне гелди. Сада оба огланы, гөр, нәҗүре өзгерипдир! Хан ялңышмандыр. Назарың «Гүлгүн перли фламинго» сураты халыпа билен шәгирди өңкүденем ысныщдыран ялы болды.. Ләкин бу яшлары ченденаша гызмачлыкдан горамалы, горамалы, горамалы... «Вах, шулар кимин, иң болманда, бир мүң түркмен болайса! Миллет галкыныберерди!» Хан Ёмутский хырчыны дишледи.

Мухамметгулы, хамала, отуранларың хеммесиниң

шелегини беян эден ялы, Беляев бу сапар оңа дәл-де, мәрекә йүзленип гепледи:

— Мен башардыгымдан чалышян, женаплар. Йөне кын, гаты кын...

— Газет илата аң-билим бермегин дегерли серишдеси болуп билерди, Иван Александрович... Эгер...

— Илата билим дәл, чөрек герек, гелин!

— Билимли болса, илат чөреги тиз тапар, тагсыр. Онсоңам Инжилде — ынсан диңе гара гарны үчин яшанок — дийилйәр.

— Эй, тоба! Депегенден дашрак! Депегенден дашрак!

Бирден ара тов дүшәймегинден горкан өй эеси чилим чекмек үчин аракесме ыглан этди...

Артыкгүл эйвана хан Ёмутскиниң өзи билен биле чыкды. Хашамлы сүтүне япланан подполковник чилим отланды. Тагы тәҗир усуллык билен оңа якынлашды.

— Ыгтыяр берсең, мен-ә инди гайтмакчы, хан. Баратлары Батыра говшурдым... Мен эртир уграян. Челекенде саңа гарашарын. Эгер Гаҗибеков шу сапарам...

— Хош болгай, Тагы бай! Соңра... Соң дүшүнишерис. Ашырың пайтуны дурандыр дашарда.

— Пайтуным бар, хан.

— Хош болгай! — Николай Николаевич мыхманы дервезә ченли уградып, ызына гайдып гелди. — Мен бир ыкманда, Артыкгүл, сергездан. Өйүмизе мыхман. Дек өңки агшам Дашкентден гелдим. Биригүн Челекене гидйән. Онданам — Бакува.

Артыкгүл болса өз янындан — нәме үчин хан бу затлары маңа хабар берйәркә — дийип ойланды. Ёмутскиниң мешхур атасындан галан абырсыз мирасың эесидиги шол махал ядына дүшди. Онуң Кумүшдепедәки сонарлы яйлаларынданам, Челекендәки небит гуйыларынданам Артыкгүл хабарлы. Болса-болуберсин. Мирасы өз иши. Өзүне несип этсин. Магарыфчылара көмек берсе боляр. Көмек бермекден болса Хан хич хачан гача дуранок...

— Газет меселесинде менем сизден аз жибринемок. Ораз сердары гөрдүм. Ондан нетиже ёк. Гүп! Паггабент... Сиз маңа хемише бил баглап билерсиңиз. — Хан пикире гитди. — Атабаевиң өйүндәки сураты гәрдүңми сен? Онда хөкман гөр. Биз ол йигендир өйдүп йөрдүк. Гел-гел, Марыдан чыкды. Мениң агам Наза-

рын чекен ураты. «Гүлгүн перли фламинго». Пәкизе-лигиң символы... Сен тагсырдан гаты гөрме, Артыкгүл. Сени барымыз халаяс. Сен «Гүлгүн перли фламинго» кимин пәкизе!

— Мерси, Николай Николаевич!

...Мыхманлар юваш-ювашдан ене ичерик гирдилер. Янадан безелен узын столда бири-биринден тәсин тортлар, мүрепбелер, хозуң манзыдыр кишмиш гатышыклы, бадамлы, нохутлы жамлар хатарланыпдыр.

Инди Артыкгүл Мухамметгулының, Гасан Моисеевич болса көне досты Николай Николаевичиң янында отурды. Чай башында гүррүң ене гызышды...

— Сен нә маңа гөркезмәнсиң, Мухам?

— Нәмәни?

— «Гүлгүн перли фламингоны».

— Ә! Халыпам айтдымы? Сен баранда о сурат гизленги дурды...

Оразгылыч молланың өз сачакдашына айдан соңкы сөзлери достларың пышырдысының арасыны кесди:

— ...Элбетки, сакгалдаш, элбетки, кәшгә ягшылык артсын.

Мухамметгулы молла тарап гаңрылды:

— Ягшылыгы артдырмакдан өтрем, молла ага, илата билим бермели. Айланып-доланып, ене өңки хакыката гелдик, тагсыр.

— Ай, хан огул, сен нә билимли адам яманлык этмез өйдйәмиң? Барча билимдарлар акыллыдыр, соватсызларам самсыкдыр-а өйтмегин! Мен бир гезенде киши. Бисоват даналара кән габат гелдим.

— Шолара билим берәйсек, түркменден, гөр, нәче генилер дөрәр!

— Нәче яйсаңам, сувдан сүйт алып болмаз, ханым. Билим түркмене башартмаз! Түркмене гоюн бакдыр, дүе сагдыр...

— Эйсем онда, тагсыр, сиз өзүңизи бисоват хасаплаяныз-да? Биз-ә сизе — иң билимдар моллаларың бири — дийип йөрүс.

— Мен хасап дәл, Иван Александрович...

— Сиз нә түркмен дәлми?

Тагсыр алжырады. Элиндәки тесбисини чалт-чалт айлады. Ол өзүни мыхманларын хеммесинден белент хасаплап отырды. Гел, гел, инди бужагаз чиновник оны ңсылажак боляр. Хоп болгай! Жыгба-жыгда өз

өркине эмр эдип билйән молла дишини гысды. Бу отылян окам душундан гечирди. Вагты-сагады гелер, ол арыны көйдүрмез! Мәрекеде хәкимиет векили ба-дан терслешмек атлы молла ярашмаз. Женап Беляевиң совалыны тагсыр эшитмедик болды.

Өй эеси мәрекәниң үнсүни өзүне чекмәге ховлукды.

— Иван Александрович, гадырдан! Сизден тамамы улы. Түркмене көмек эдиң! Газетем газет велин, рус-түркмен мекдебини көпрәк ачып бериң! Вах, тенха сизе баглы дәлдигини бизем билйәс! Эйсем-де болса, ыхлас билен япышса, бир адамам хейвере кән иши битирип билйәр... Өзүм-ә, женаплар, илатымызың учдантутма соватсызлыгына, ылайта-да өтен йыл, граф Паленин сенатчы комиссиясы үлкәмизде дерңев гечирен гүнлери хем ахмыр, хем намыс этдим. Мен үстүне гошамок, валла, ынанайың, бичәре бенделер дертлеринем душүндирип биленоклар... Өзүңиз билйәниз, Иван Александрович, дерңевде Эсен молла-да, Артыкгүлем өзүмем илата көмек барыны этдик. Комиссия-да көмеклешедик...

— Илата непиңиз дегсе-де дегендир вели, комиссия көмек эдип, өзүңиз-ә аклык алан дәлсиңиз.

Кимдир бирининиң ослагсыз оклан бу яңсылы сөзи такды. Айбы наш эдилен китүвли баярлар хенизем, чемини гарсалар, мейлетин көмекчилерден ар алып йөрлер. Шонуң үчинем Гасан Моисеевич оюнлыга салды:

— Аклыгы моллалара гойдук, бала.

Николай Николаевич көне достуның чигнине какды-да, енилдик билен ериндеи турды, фортепианоның янына барды.

— Мәхирли ханымлар! Хорматлы женаплар! Инди болса биз агшамымызың ченерчилик бөлүмине башлаяс. Бизиң машгала концертимизи диңләң! Емутскилер! Барык-барык гелиң! Батыр, геч ерине! Берекелла! Дессегүл, башла!

Узын, чал көйнекли, серви каматлы, акмеңиз йүзли гыз өңе чыкды. Дессегүл гарашылмадык ерден Булаховың «Ах, сиз, овазлы жаңларым, сәхра гүләлеклери»... диен сөзлер билен башланян романсыны айдып башлады. Сеси барха дурланды, гүйчленди. Алыслардакы рус мейданларының дүрли отларының ысы отага яйран ялы болды.

Артыкгүл ирден гызыны энекесине элтип, багың гапдалы билен аманат өйүне гайдып гелйәр. Хениз дүканларам ачыланок. Көчелер чола. Сув пайлаян челекли арабалар даш дүшелен көчелерде ужыпсызжа ыз галдырып гечйәрлер.

Багың бурчуна етенде, ол бирден аяк чекди. Болуп билмез! Ёк, эдил өзи! Йөне гөвреси ярсыпдыр, гинәпдир. Ак блузкалы, гүлгүн яглыклы. Гөк гөзлериниң шол өңки мысапыр назары. Шол өңки билек ялы сары сачы! Артыкгүл әдимини чалтландырды...

Ики зенан гадырлы гужаклашды. Артыкгүл гызың янагындан шапба-шупба огшады. Икисем чала хамсыгды. Гыз хемишекиси ялы гызарды.

— Сен нирeден чыкайдың бейле, Глаша, мениң мәхрибаным?!

— Татьяна Михайловна! Татьяна Михайловна! Сиз... Сиз сәхелче-де, жиннек ялам өзгермәнсиңиз. Чыным! Чыным! Шол бир болшуңыз! Нәзик-непис! Мәхирли! Өңкүнизденем гөзеллешипсиңиз...

— Сен нирeден чыкайдың, Глаша?

— Ах, Татьяна Михайловна! Мениң тарыхым узын. Узын хем булашык. Хәзир Дашкентден гелдим. Какам өленсоң, эжем яш кешише әре чыкды. Дашкенде гөчдүк. О ерде мен олар билен оңшуп билмедим...

— О нәме үчин?

— Ай... — Глафира Онуфурьева өңкүденем бетер гызарды. Йүзүни ерден галдырмады. — Айдар ялам дәл оны, Татьяна Михайловна... Гысгасы, өвей какам маңа... лак атып уграды... Индем шу ерде Руссияның Гызыл хач жемгыетиниң бөлүмине ише гирдим...

— Нирeде яшаян?

— Жорамыңкыда...

— Ханы, йөр онда өе, Глаша! Йөр, йөр! Өйде барыны айдып берерсиң... Бош дәлми хәзир? Онда нәме? Йөр!

Олар йөредилер.

— ...Сиянушларын машгаласы Самарканда гөчжек болуп йөр. Айдан ялы, Татьяна Михайловна, мен арада кими гөрдүм дийсеңизләң... Князь Бакрадзәни! Ядыңыздамы, шол мени бал-маскараддан алып гачан князь...

— Болуп билмез!

— Худай бар.

— Нирeде гөрдүң? Хачан?

— Шу ерде, көчеде. Мен оны илки танамадым. Ол эдил яныма гелип, саламлашды. «Ери, маскарадчы гыз, халың ничик?» дийди. Мен — сизи танамок — дийдим. «Айбы ёк — дийди — оңа дерек мен горкажык гимназиячы гызы говы танаян» дийди. Сизи сорады. «Мен шу гүн гыссаглы гитмели — дийди. — Ягдайыны тапсаң, өңки беемчиңизе хабар етир, басым оң янына [illegible] досты мыхман барҗак» дийди. Шол бада-да зымжыт болды. Эдил шол маскарад гиҗеси гайып болшы ялы. Җадыгөйми-нәмеми...

— Ине, гелдик, Глаша.

«ОЛ ПИТНЕЧИ ГАЙ ГӨЗЛЕЙӘР...»

1912-нжи йылың сентябрь айы гелди. Ене окув йылы башланды. Артыкгүлүң мекдеби инди диңе бир Теҗен уездинде дәл, тутуш үлкеде белли дийсеңем болҗак. Ики йылың довамында хәкимиетлер оны энче ёла япып, энче ёла ачдылар. Мекдебиң окувчысы бир көпелди, бир азалды. Артыкгүлүң гөрмедик гөргүси галмады. Мекдебиң янында, иң болманда, он чагалык интернат ачмага хәкимиетлерден пул диледи. Бермедилер. Мухамметгулы Атабаевиң гөрелдесине эерип, мекдебиң хаҗатлары үчин, илатдан пул йыгнаҗак болды. Ыгтыяр этмедилер... Гараз, хер әдимине бадак салдылар, хер әдиминиң өңүне бөвет басдылар. Мекдепде белент мерхеметли ак патышаның хем-де онуң кераматлы машгаласының портретлери ёк дийип язгардылар. Артыкгүл шол суратлары Санкт-Петербурга саргап, өз пулуна гетиртди. Шонча шатыны гөрсе-де, ол рухдан дүшмеди, гайрат тесмеди, зорлуга ян бермеди. Йыкдылар. Ене галды. Йыкдылар. Ене галды. Яралы арслана дөнүп, әхли гүйҗүни тижеди, эрҗеллик билен өне өне үмзүкди. Бу азаплы гөрешинде оңа кәте ачыкдан, көплеңжем яшырынлыкда иң дегерли көмек берйән область училищелериниң Баш инспекторы Иван Александрович Беляев. Эгер Беляев болмадык болса, бу чака ченли өз мекдебинден судурам галмаҗакдыгына Артыкгүлүң гөзи етип дур.

Мекдебе илатың үнсүни чекҗек болуп, Артыкгүл онуң җайынам, өз яшаян җайынам, ховлының пессе-

жик хаятынам йыгы-йыгыдан агартды. Догрусы, Артыкда Артыкгүлүң мекдебинден башга шейле пәкизе, ак жай ёк диен ялы. Мекдепде глобус, география картасы пейда болды. Окувчы гызлар өвренсин дийип, Артыкгүл Ашгабатдан өз тикин машыныны гетирди. Аксона машында кешде этмеги өвренип башлады. Гечен гышда-да мекдепде... фотоаппарат пейда болды. Бу тәзелик эшидени гең галдырды. «Шол мугаллыманың жадысы бар болаймасын?» диен овамы адамлар кән болды. Мугаллыма болса хич зада үнс бермән, окувчыларың, мекдебиң, дагларың, гыр атың, отлының суратыны алды. Шол суратлар класда элден-эле гечди...

Бу йыл класларың бирини Артыкгүл бүтинлей бошатды. Фомкин бу сапарам көмек этди — хек тапып берди. Бошан отагы өзлери яңадан агартдылар. Мекдебиң еке-тәк демир кровадыны — Аксонаның ятан кровадыны төрде гойдулар. Инди онда Глафира ятяр. Оразгелди дүйн Тежене демир кровать алмага гитди. Гыш одуны тайын.

Шейле-де болса, мекдеп ишлериниң шовуна дүшүп, шаглап гидибермешиниң себәбине Артыкгүл оңлы дүшүненок. Нәме үчин илат окува хөвес билдиренок? Нәме үчин чагалар тәзе мекдебе тарап дүвденекләбереноклар? Кәте Артыкгүлүн өзем гүмана гидйәр. Тежен уездиниң какадылан кефала мензеш начальниги, белки, бирмахал оңа нәхак дуйдуран дәлдир өйдйәр.

Ек, ёк, хер нәме дийселерем, Артыкгүлүн мекдеби инди адыкды. Артыкда инди ики адамың башы чатылса, сөхбет шол мекдебиң гүррүңинден башланяр. Гыбатам бар, төхметем, гуванжам бар, хайбатам.

Дүйн ене тәзе окув йылы башланды. Эмма Артыкгүлүн еке класлы мекдебинде жан какылмады. Ол бу йыл окувы гижрәк башламагы йүрегине дүвди. Сөз берен эне-аталар чагаларыны окува гойберерлер диен тамасы бар... Говы пикир берсең, гечен дөвүр шейле бир нетижесизем дәл ялы. Артыкгүлүн ики окувчысы Куропаткин адындакы багбанчылык мекдебине гитди, бәшиси эййәм гимназияда окап йөр. Хатда гечилерини окувдан оңат гөрйән Жубан газагың хемише диен ялы сары көйнекли гызам шу йыл гыш бирден окува гелди. Оразгелди болса...

Артыкгүлүң өз гөвнүне шовсузлыкларың баш себәбе Оразгелди икиси ялы болуп дур...

Мекдебиң гапысыны гулплап, ховлудан чыкжак боланда, Артыкгүл тегелек айтымдакы гүлзарлыгың дуруюндан бипервай гечип билмеди. Реңбе-реҥ гүллериң атырлы ысыны гүйз шемалы бүтин ховла яйрадяр. Бири-бириңден овадан бәгүллер. Яп-яңам бу ерде екеже дүйп бәгүл барды. Аксонаның обадан гетирен екеже дүйп гүли! «Саңа хемме киши Артыгың гүли диййәр, мугаллым. Гой, шу мәмиши бәгүлүң адам Артыкгүл болсун!» Вах, нәзиҗек Аксона! Ховла безег берйән шу тәсин гүлзарлык онуң өз эли билен экен екеже дүйп бәгүлинден башланды. Артыкгүл атырлы бәгүллери өвран-өвран ысгады. Глафираның гелерине гарашмады-да, гүмрүкхана тарап йөнелди.

Хәлки гүманы велин келлесинде пырланды дурды. Белки, догруданам, мекдеп ишлериниң шовсузлыкларына Оразгелди икисиниң ягдайы себәп боляндыр? Эгер шейле болмаса, пристав оңа бейле китүвли дарамазды ахыры?..

Оразгелди инди оңат окап-язып билйәр. Инди ол кондуктор. Мара, Гушга гатнаяр. Онуң дашынданам мекдебе гаравулчылык эдйәр. Ёк, ол диңе бир гаравулам дәл, мекдебиң әхли ишини эдип йөр. Эмма геп онда дәл...

Шол ваканың боланына ики йылдан говрак вагт гечди.

Шол гүн Артыкгүл окувчыларына илкинҗи гезек глобус гөркезип дурды. Бирден, сен-мен ёк, ичян муртлы городовой класа гирди. Ол ич ишикде честь берип, Этек приставы капитан Грудзинскиниң яңыжа Артыга гелендигини, хезрети хәкимиң ханым мугаллыманың онуң хузурында пейда болмагыны талап эдйәндигини чалт-чалт хабар берди. Ёк, ёк, окувдан соң дәл, хәзирин өзүнде дийдилер.

Артыкгүл окувчыларындан өтүнч сорамага межбур болды...

Пристав оңа демирёл жандармериясының жайында гарашян экен. Гахар билен ичерик гирен мугаллыманың саламына янашып отуран офицерлер чала баш атдылар. Отурам диймедилер. Ёгса приставың янында торсарып отуран жандарм-да Артыкгүл билен говы таныштды. Артыкгүлем кичелмеди, мүрәхеде гарашып

дурмады-да, бош стулларың бириндe әвмезлик билен орнашды. Эйгилиге чагырылманлыгыны онуң йүреги бада-бат дуйды.

— Сиз билен мен бу сапарам, мадам Текинская, өрән якымсыз иш боюнча душушмалы болдум. Мен муңа гаты гынанян. Арман, алажым ёк. Гүнә мен-де дәл...

— Сизи язгарян ёк, женап капитан. Нәме боланмыш ене?

— Сизиң хеңе гелмейән херекетиңиз барадакы хабар әййәм оларың алы хезретлери генерал-губернатора барып етипдир. Сиз болса нәме боланыны мен-ден соражак боляңыз. — Приставың өсгүн бакенбардларының ужундан дер сырыгып башлады. — Маңа болса Ашгабатдан җаң этдилер. Барыны җикме-җик такыклап, шу гүнүң өзүнде доклад этмеги буюрдылар. — Бирденем онуң азмлы сеси песелди. Гаршысындакы зенаның отурышы, өзүни алып баршы онда мүйн бара меңзәнокды. Пристав өз ичинден — «мыш болаймасын? — дийип ойланды. Белки, яландыр? Эгер этмиши чын болса, чекинерди, йыгрыларды. Би гайтам бизиң үстүмизе сүрүнйәр.

Пристав эсасы гүррүңине өврүмли ёл гөзледи.

— Рус-ерли илат мекдеплеринде түркменче окатмагы тәзе дүзгүниң гадаган эденлиги сизе нәмәлимми?

— Дагы алач ёк, женап капитан. Русча екеже сөве-де дүшүнмейән окувчылар бар.

— Ол бизиң ишимиз дәл. Канун канун боляр.

— Зерурлык кануна дүзедиш гиризип билер ахыры. Онсоңам...

— Нәме «онсоңам»?

— Мениң мекдебимиң ишине гатышмага приставың хукугының ёклугы сизиң өзүңизе окат мәлим болса герек. Маңа берлен ресми ыгтыяр боюнча мекдеп диңе мениң хем-де областың халк училищелериниң Баш инспекторының гарамагында...

Пристав бу айратын ягдайы, әлбетде, билйәрди. Эйсем-де болса, мугаллымының бу җогабында ол эсгермезчилик әхенини дуйды.

— Ядыңыздан чыкарман, ханым Текинская. Мен хәкимиетлериң ресми векили боланым үчин...

— Оны билйән, женап пристав...

— Глафира Онуфурьева нәме ишлейәр сизде?

— Ол мугаллыма, хемем өз өйденчерим.

— Мугаллымчылык этмәге ким оңа ыгтыяр берди?

— Өзүм. Айлыгынам өзүм төлейән. Арифметика мугаллымыны диләп, энче ёла йүз тутдум. Бермедилер. Онуфурьева арифметика өкде.

— Ёк, сиз маңа дүшүндириң: гимназиядан ковлан гызың мугаллымчылык этмәге нәме хакы бар?!

Артыкгүл сесини чыкармады.

— Сизиң Оразгелди Чекич оглы диенем окувчыңыз бармы? — Пристав пөкгерен гөзлерини юмуп, сожап отуран жандарма гөз айлады.

— Бар.

— Олам чагамы?

— Ёк... Ол мениң ёлдашым... Биз перзенде гарашярыс...

Приставың гөзлери петреди. Додагындан түйкүлик сычрады. Гашы чытылан Артыкгүл ондан гөзүни айырмады.

— Нәме?!

— Нәме эшиден болсаңыз, шол, женап пристав.

— О ничикси ёлдашыңыз?! Болуп билмез! — Пристав ериндең турды. — Бутханада никалашмаздан бурун гошулышян аялың соңуның нәме билен гутарянлыгыны бир билйәңизми сиз?! Ким сизе ыгтыяр берди? Ким?

Артыкгүл биалач йылгырды. «Ника гыйдыралы» дийип, Оразгелдиниң оңа ялбарышы гөз өңүне гелди. Артыкгүл оңа: «Сөйгини ника кесгитләнок» дийди. Йигит вели шонда-да дызады дурды. Ахыры бир агшам Җубан газагың баҗасыны алып гелип, ника гыйдырды... Артыкгүлүң хәзир шоны пристава айдасы гелди. Йөне онам ерликсиз хасаплады.

— Нәмә йылгыран боляңыз?! Аристократияның адына ыснат гетирйән бейле масгарачылыга биз ёл берип билмерис!.. Гарамаяк! Сүпүк! Надан!

Артыкгүл дишини гысды.

— Сиз кими масгаралаяныңызы бир билйәңизми, мадам? Сиз диңе өз абрайыңыза дәл, бүтин ёкары җемгыетиң, асыллы дворянларың йүзүне түйкүрҗек болдуңыз!.. Ядыңыздан чыкарман, хайсы гатлакдан болса-да, хер бир мугаллымың сыясы хем ахлак тайдан ыгтыбарлылыгыны такыкламак мениң гуллук борҗум, мадам Текинская. Менден бидин Этекде чөп башы

гымылдамалы дәл! Эй, таңрым! Ёкары жемгыетде гөрлүп-эшидилмедик зат! Княгиня гарамаяга әре чыкды дийсең, ким ынанар?! Ким ынанар?!

— Гойсаңызлаң, капитан! — Демирёл жандармы яңсылы йыршарды. — Татьяна Михайловна ниредеи княгиня болямыш?! Тапынды етим гыз...

— Шейлеми?!

— Сиз нә досьеси билен танышмадыңызмы?

— Досье гөзләп, азара галмаң, женап пристав. Женап жандарм хак айдяр. Мен, мегерем, бир гарып дайханың гызы болмалы. Сизиң дилиңиз билен айтсак, гарамаяк...

Артыкгүл шол гүнүң өзүнде Тежене — уезд начальнигиниң янына бакан гыр аты йүзин салды. Арман, о ерде-де йүз бермедилер. Гараңкы дүшенде гайдып гелди. Дервезәниң агзында хоркулдап дуран Фролжык Ораш дәдәни полицейлериң алып гидендиклерини хабар берди.

Языксыз халына туссаг эдилен ёлдашыны гөзенекден чыкармак үчин, Артыкгүл эжир барыны чекди. Гыссанжына көп махаллардан бәри хат-хабар алышмаян жорасына — Санкт-Петербурга-да хат язды. Аделина жогабында Татьянаның сайлан йигидини макулламаса-да, граф Дандевиль Польшадан гайдып гелен бадына ондан көмек соражакдыгыны языпдыр. Хан Емутски-де бу бабатда аз алада этмеди. Ахырда киминң меселә соңкы нокат гояны Артыкгүле аян дәл. Йөне сөзүни гөгертди.

Арман, онуң бегенжине ене бир улы хасрат гошулды. Артыкгүлүң шейле кынлык билен окува гетирен илкинжи оба гызы мекдепден гитди...

Бир гүн агшамаралар мекдебиң ачык пенжиресинден лабызлы оваз эшидилди. Артыкгүл пенжирә якынлашды. Бирхова дың салып дурды.

— Хош хыяллар чагладым,
Яра йүрек багладым.
Илимден айра дүшүп,
Ят иллерде агладым.

Артыкгүл ичерик бойнуны узатды. Аксона дивара какылан тегелек айнаның өңүнде сачыны дарап дур.

— Айдым айдямың, Аксона?

— Ләле.

Ләле! Бу гызың беладыгына серетсене! Гүнде бир кемчилик тапяр.

Ваня шол гүнүң эргесем класда сапак берип дуран Артыкгүл хаяллык билен ховла гирен Язберди ёначыны пенжиреден гөрди. Бу гелиш онда, нәме үчиндир, ынамсыз дуйгы дөретди. Шейле-де болуп чыкды. Язберди ага Аксонаны окувдан әкитмәге межбур боландыгыны, әжесиниң яравсызлыгы зерарлы, өйде көмекчиниң дервайыс герекдигини бирнәче сөзде гураксы беян этди. Ене-де бир затлар дийәйжек ялы, ол яйданды, ардынжырады, йөне сөзүни ювутды. Яшулы ховлының агзында гызының дүвүнчегини хоржуна салды, өзүнем эшегиң сыртына мүндүрип, мугаллыма бидеррев хошлашды. Йүзүни ерден галдырмаян гөк кесаңылы гызың тибирдән додаклары хәзирем Артыкгүлүң гөзүниң өңүнде. Онуң шонда аграс яшулының элинден япышасы — сизиң бичак зехинли гызыңыз бар, Язберди ага, зехине бөвет болман — дийип, ялбарасы гелди. Арман, эшек ёла дүшди. Артыкгүл бирхал араны ачян аталы-гыза середип, хырчыны дишледи. Узын кирпиклериниң ужундан акжа мерженлер тогаланды.

Шейле укыплы, меникли гыз арманлы гитди. Она машында тикин тикмеги өвредиши Артыкгүлүң шинди ядындан чыканок: гызың аягы ишлесе, эли дуряр, эли ишлесе, аягы дуряр. Икисем хер сапар гүлүп хевес эдиндилер. Артыкгүлүң үлңүсини нусга эдинип, Аксона өзүне тәзе көйнек бичинди...

Хава, шол хасратлы гүнден бәри ики йылдан говрак вагт гечди. Инди Гүлсолтан ики яшады. Оразгелдили гүррүң велин хенизем ятанок.

«Ак ховлулы мугаллыма Чекич зергәриң кондуктор оглы билен никасыз яшаярмыш, гызларам боланмыш» диен гыбат кән ерде гайталаняр. Диймек...

Артыкгүлүң дердини еңледен ягдай көне окувчысы Глафира Онуфурьева саташанлыгы болды. Ол икиси [illegible] хәлис өвренишди. Оразгелди хепдәниң үч, кәте дөрт гүнүни ёлда, отлының үстүнде гечирйәр. Шол гүнлер Глафира Артыкгүле хасам ыссы гөрүнйәр.

Чисейән ягышлы, ызгытсыз шемаллы, булутлы гүйз гүнлериниң биринде, өйле чагы дервезәни какды-

лар. Ховлуда одун айрып дуран Оразгелди гапының ачанда, өз гөзүне ынанмажак болды: онуң гаршысында гүлүмсирәп дуран багана поссунлы яшулы Ёвшан моллады. Ген гөрмели: арабасынам өзи сүрүп гелипдир. Оразгелди ичинден: «Эйгилик болсун-да хернә, бейле бимахал чагы йүзүни гараңка гутуп, молла ага нәме үчин гелдикә?» дийип, иңкисе гитди.

— Саглык-аманлыкмыдыр, иним? Аман-саг отурааймысыңыз?.. Ай, менем яңы әтүп барядым-да, саламлашып гечәейин дийдим...

— Гирибериң, гирибериң, молла ага! Арабаны өзүм ховла саларын.

— Артыкгүл гелнем өйдемидир?

— Өйде, молла ага, өйде. Гечибериң!

Гелшини бирнеме ген гөрсе-де, молла меңземейән молланы Артыкгүл хормат билен гаршы алды. Тагсыр стулы унамады. Гөк сетин көйнекли Артыкгүлүң өзем онуң голайында, халының үстүнде орнашды. Молла яссык әберди. Глафираның демлежек чайыны тагсырың ичжегине ынамы болмансоң, чайынам угруна өзи чыкды. Эйсем-де болса, молла аганың чай билен мазасының ёклугына ол басым гөз етирди. Онуң йөне «саламлашып гечәймәге совулманлыгынам» билди. Тагсыр юмшак месисиниң ялпылдап дуран гонжуны хәли-шинди овкалады.

Дашарда одун айырян палтаның гүнлеч гүтдүлдиси ене-де эшидилди...

Ёвшан молла хова ягдайындан, гүмрүкханадан, адамларың ынсабының азалянлыгындан сөз ачды. Артыкгүл оңа пәсгел бермеди. Ахыры молла гүррүңини ене магарыф меселесине сырыкдырды

— Молла ага, эсли вагт бәри гөрүнмедиңиз-ле?

— Бираз кемиследим, Артыкгүл гелин... Ай, онсоңам екеллилик-дә, ожук-бужук гүйменже-де чыкып дур. — Тагсырың гөнүсинден гелмейәнлигини Артыкгүл аңды. Юмшак сесли, сыпайы молла ялан сөз гелишмеди. Айбы ёк, өз иши. — Окува-да башладыңызмы, кейгим?

— Башладык дийсегем болжак, башламадык дийсегем.

— О нәмеден өтри бейле?

— Окувчы геленок. Бары бәш-алты саны. Оларам эсасан Артыгың өзүнден. Рус чагалары...

Ёвшан молла пикире гитди. Мусулманларың европа билимини алмагына өзүниң, элбетде, гаршы дәлдигини ол Артыкгүле өңем айдыпды. Мекдебиң хажатлары үчин арада Артыкгүл илатдан пул топланда, Күренгалада илкинжи эчилен Ёвшан молла билен Язберди ёначы болды..

— Инди мениң мекдебиме хәкимиетлерем аз-овлак серишде берйәр, молла ага.

— Хейли хоп! Хейли хоп! Сен онсоң нәме окадяң?

— Рус дилини өвредйән. География окадян. Бирмахал Ашгабат гимназиясында окадан окувчым, яңкы гөрен гызыңыз яңыракдан бәри арифметика окадяр... Умуман, тагсыр, менем сизиң Гүлкамара өвретжек болшуңыз ялы, чагалара ягшы билен яманы, хайыр билен шери селжерип билмеги өвретжек болян...

— Мерхаба! Мерхаба, кейгим! Хейли хош ниет! Алла кувват берсин! Шонуң билен барабар сизем адам рухуны тербиелейәңиз, менем...

— Йөне тапавудымыз бар, тагсыр. Мен шу дүнйә үчин тербиелейән, сиз — о дүнйә үчин...

— Эйсем онда, кейгим, ёкуш гөрмесең, сенден бир агзам соражак. Меселем-ки, сен халыс хачпараз, өз дилимизде айтсак, капыр. Мен сораян: капыр билен мусулманың, айдалы, ынсанъетлик бабатда нәме парҳы бар?

— Мениң дүшүнишимче, хемме ынсан бир ынсан. Мен хич хачан хич кесиң динини кемситмәге разы дәл, тагсыр. Ким хайсы дине ынанса, хайсы дини ыкрар этсе, ол онуң өз шахсы иши... Билер болсаңыз, башга Оразгылыч молла маңа — сен, гелин, кемаллы машгала, нәгехан ики жахан оваррасы — дийди. Сен — дийди — алладан өтүнч сорап, амана гелмесең, өз диниңе доланмасаң, ил саңа ынанмаз — дийди.—Ол дүнйәде-де довзахың одуна көерсиң — дийди...

— Сен нәме дийдиң?

— Янкы айданым-да. Мен ынсаның ынамына дил етирмеги айып билйән.

— Ики таңрылы болмак хебес, Артыкгүл гелин.

— Мениң таңрым — ынсабым!

— Я хак!

— Догрымы айтсам, тагсыр, худай, о дүнйә, рузы магшар гүни... диен ялы пелсепелери мен халамок... Сув гысымлан ялы, ховайы гүррүң. Мени бизиң өз

гүнлеримизиң аладасы гызыкландыряр... Йөне бир совал көпден бәри мениң келләмде пырланяр. Эгер диййән — таңры ялңыз болса, нәме үчин энчеме дин бәр, энче худая сежде эдйәлер — диййән. Онсоңам — эгер мусулман хачпаразы, хачпараз мусулманы йигренйән болса, нәме үчин Инжил билен Гурханың аглаба сүреси, пыгамберлери, хадысалары габат гелип дур — диййән...

— Мен хакың эмини, Артыкгүл гелин... Ләкин... ничеме тешвүш шинди маңа-да аян дәл... Сенде гызам окаярмы?

— Диңе рус гызлары...

Гырмызы чәйнегиң гапагыны адажа айлап башлан молла чуң пикире батды.

Ол зенан машгала, шол хатарда түркмен гызына-да дүнъеви билимиң зерурлыгына шүбхеленмейәндигини хәзир ене-де гайталады. Озалында, элбетде, аллатагала аял машгаланы ичери үчин ярадыпдыр. Кемаллы аял, кемаллы эне болуп билсе, херки зенаның алланың ынамыны өдедиги боляр...

— Гараз, сизе галса, тагсыр, зенаны дөрт тәримден дашарык чыкаржак дәл-дә? Онда сиз менем язгарянсыңыз?

— Сен үйтгешик машгала, кейгим! — Молла чала йылгырды.

— Мен-ә, тагсыр, зенаны эркек кишиден кем тутмагың тарапдары дәл. Онсоңам зенан билимли болса, молла ага, ичериң ишинем, энелик боржунам хас говы бержай эдер ахыры! Шейле дәлми эйсем? Ине сиз Гүлкамара «оглум» диййәңиз. Догруданам, онуң огландан нәме кеми бар? Түвелеме, шиндиден әхли ише ярап йор.

— Аллаха шүкүр! Худай көп гөрмесин! Зерре гамым ёк.

— Геп жынсында дәл, тагсыр. Геп хер бир шахсыетиң аслыетинде, башарныгында, укыбында.

— Аферин, кейгим, аферин! Мениң күйүмиң үстүнден бардың. Гыраденлик болсун диййәнлери сулхум аланок. Гыраденликден худай сакласын! Бәш бармагың деңми нәме? Бир эне-атадан өнен перзентлерием херсиниң өз гылыгы, өз тәлейи бар. Гыраденлик, Артыкгүл гелин, хич хачанам болмаз! Тамамы ынсаны бирмензеш өйде яшадып, бирмензеш тагам ийдирип,

[illegible] гейим гейдирип, бир дилде гепледип болжак [illegible] говы... Ләкин гөрипчилик галмаз. Ек-[illegible], гарып-бая, надан-дана гөрипчилик эдер. [illegible] гөрипчилигем, алла даш этсин, дайыма ганлы [illegible] дөредер...

[illegible] ужуны йитирене дөнүп, Ёвшан молла ене [illegible]. Усуллык билен ичерик әтлән Глафира наха-[illegible] мәлим этди. Молла нахарлыдыгы-[illegible], мыжалыксыз гобсунды. Глафира чыкансоң, [illegible] мүйнли назар салды.

— Артыкгүл гелин... Элбетде, алланың эмри шей-[illegible]. Инди бизден зүрят өнжек дәл. Бар умы-[illegible] — ак мазым. Белки, алла онласа, шол мениң өм-[illegible] довам этдирер... Кейваны билен ойланып, бир [illegible] гелдик... — Тагсырың сеси өңкүденем песел-[illegible] — Гүлкамар, айдыңдым, арапча окап-язып бил-[illegible]. Ләкин... Мен муззундан гачман... Хатыржем бо-[illegible]! Ызыңыздан ибермәге арабам бар... Сиз оңа [illegible] сапак берсеңиз...

— [illegible]?! Ёк, тагсыр, оңа ягдайым ёк, айып-[illegible]...

[illegible] ене бири ослагсыз гелди. Бу мых-[illegible] Артыкгүлүң үйресе бегендирди. Арман, ол узак [illegible]. [illegible] чыканым бар, чыканым хем шә-[illegible]. [illegible] Татьяна Михайловна, гызым иберди — [illegible] Сиянуш [illegible] чыкар. Хут өзүң гидип, ча-[illegible] тоюм салар — диййди.

[illegible] Артыкгүлүң [illegible] китабыны өйлеринде [illegible]! Гаралы гөзли Сиянуш!

— [illegible] дайы!

— [illegible]!

— [illegible]! Биз хөкман ба[illegible]рыс!..

[illegible]. Артыкгүл Гозгана ги-[illegible] сыпалап дуршуна ол [illegible] узак оба гилерден гөрне-[illegible] Гозгана гитсен, гараңкы дүш-[illegible] мүмкин дәлди. Я-да (эгер оны [illegible]) обада ятмалыды. Гараңкам [illegible] ятмагам ондан аз ховплы дәл-[illegible] Гүлсолтан нәхошлапдыр. Глафира азар [illegible] бермеги мүмкин... Оразгелдем Гушга гитди...

Сиянушын тоюна-да тайярлык гөрмели. Мынасып совгат алмалы... Бу делиллериң хич хайсам онуң өз вадасындан дәнмегине себәп болуп билмеди. Ол Артыкда ятып, окамага хөвес билдирен ики огланы шу гүн алып гайтмага сөз берди...

Ганат ач, гыр ат!

Артыкгүл огланларың икисинем гүн яшманка гөрүп билди. Бири — энчеме сүрүли байың оглы, бирем — хусыт мирабың оглы. Икисем он ики яшларында. Оларың эне-аталары вели чагаларын йүзлерини гаранкка тутуп гитмеклерини онламадылар. Базар гүни өзлери арабалы элтмәге сөз бердилер. Артыкгүл биалач разылашды. Эйсем-де болса, ол обадан иргөзин гайдып билмеди, гараңка галды. «Бу гиже бизде галай!» дийип, оңа гүмүртиксиз мүрәхет эденем, өйүне чагыранам болмады. Өзи дилленмегем ол өзүне кичилик билди. Үстесине-де калбында бирхили вехимли дуйгы дөреди: нирә барса, бири онуң сөбүгине дүшүп йөрен ялы болды дурды. Тизрәк Артыга ашаныны кем гөрмеди. Ол эериң гашындан илдирен янжыгыны беркитди.

Ганат ач, гыр ат!

Гиже түмлүги чола сәхраны мазалы бүреди. Октябрь агшамының чигрекли шемалы Артыкгүли атына гамчы урмага межбур этди. Думлы-душуна гөз айласаң, бу гараңкы чөлде жанлы-җеменде бардыр өйденок. Голай-голтумда ышык гөрненок. Диңе асман түйнүгинде йылчыр йылдызлар петрешйәр. Артыкгүлүң хәзир кимдир бири билен гүрлешеси, сес алшасы, умуман, дүнйәде яшайшың довам эдйәнлигини дуясы гелйәр. Арман, бурнуны чала пашырдадып, ёргалап гелйән гыр атындан гайры хөвүр ёк...

— Чув, бедевим, чув!

Ол Язбердилериң обасының деңине етди. Гумаксы ёлдан гелйән бедев гин оя инди. Чаң синен гараганың хошбой ысы хованы тәзеледи.

Шол пурсатда-да ат аякларының гүңлеч табырдысы эшидилди. Артыкгүл янжыгына япышды. Арман, ол нәмәнин-нәмедигини аңшырмага етишмәнкә, ики атлы ызындан етди

Гарс. Гарс. Гарс...

Гыр ат эйменч кишңеди, чарпая галды. Янжыгыны ямып етишмедик амазонка усул билен атдан агды. Ол: «Гутарды! Инди о дүнйәде оглан окадар» диен сеси эшидип галды. Элхенч гара судурлар бада-бат гөзден йитди, гаранкка синди. Дүнйә дым-дырслык. Артыкгүл ниресиндендир бир еринден сызян гызгын ганың көйнегине елмешйәндигини дуйды...

Артыкгүл иң соңкы гүйжүни жемләп, еринден турды. Хайсы тарапа гидйәнини сайгарып билмән, әңе гитди. Эндам-жаны авы-зерзав. Йыкылды. Ене турды. Ене йыкылды. Ахыры багры билен сүйшүп, өсгүн отлы ойдан чыкды. Сандыраян эллери гуран гандымың будагындан япышды.

— Аламлар!..

Арман, яралының межалсыз сеси хич ере етмеди. Ыңгыны гачан Артыкгүл ери багыртлады. Дүнйә дым-дырслык. Диңе шемал шувлаяр Йылчыр йылдызлар гөзлериң өңкүси кимин хепизем петрешип дурлар...

Узакларда бир ерлерде ит зарын увлады. Шагалларың акылдан эшидилен шаңңы сеслери оны алып гөтерди.

Артыкгүл гөзүни юмды. Хушуны йитирди...

Артыкгүл зарын иңңилди билен гөзүни ачанда, башужунда аглап отуран Аксона билен оны көшешдирйән эжесини гөрди. Ксенә додаклары чала гымылдады:

— Мен ниреде?

— Худая шүкүр! Гөзүни ачды. Алла йүзүмизе бакды. Гепледи... Сагалган болайын, иллатыгала! Начара [illegible]! — [illegible] кесмән, пелесаң [illegible] тарап сүйшүрди. Гызына тарап [illegible] — Тур, үзәрлик гетир! Үзәрлик [illegible] сен!

Аксона [illegible] ичинде, тәримден асылан [illegible] алып, үр-тут түтетди

— [illegible] тут! Гөз геләймесин. Айла! Ховул-ховул, ховул бела, үстүмизден совул, бела! Ене бир [illegible] чай ичәй, кейик! Чайдан говы дерман болмаз...

Аксона мугаллымасының булашан сачыны эмай билен сыпалады, иссыгыны дүзетди. Яралының узын

кирпиклеринин ужунда акжа мерженлер гөрүнди. Межалсыз сеси ене-де өңки совалыны гайталады:

— Мен ниреде, Аксона?

— Бизде, Артыкгүл жан, бизде! Аксонаң какасы Ёвшан молладан араба дилемәге гитди... Аллаха шүкүр! — Гарабагыр эне дүе йүңли яссыгың ашагында гоян ичи гурханлы хейкелини хас аңыррак итекледи. — Йөне сен гымылдамажак бол, уям. Ганыны зордан сакладык. Ожарың күлүни япдык... Херне худай чөрегин бүтин экен. Гөни гелен ажалы алла үстүнден совупдыр...

Артыкгүлүң гөзүни юманыны гөрүп, эне сесини тапба кесди. Дашардан арабаның тыкырдысы эшидилди.

Дашары ала говурды. Өтен агшам Ювалы ойда артыклы мугаллымaны атыпдырлар, өрүден гелйән Язберди ёначы онуң мейдининң үстүнден барыпдыр — диен мыш Күренгалада хатардан-хатара гечди. Язберди ёначының гапысына сәхер билен адам бары үйшди. Эркеклериң топлумына якынлашып билмән, агылын гапдалында ковчум болуп дуран гелин-гызларам бу мышы агыздан-агза алып гөтердилер.

Араба эдил өйүң гапысына гелип дурды. Кимдир бири аңырдан гелшине:

— Нәме болупдыр оңа? — дийди.

— Пычаклапдырлар.

— Ёк, атыпдырлар.

— Хак эдипдирлер...

— Аял ата чыкан еринде онлулык болмаз...

— Хай-хай, таңрының бенделери, күпүр геплемән! — дийип, азгырылан Ёвшан молла-да Язберди аганың ызы билен арабадан дүшүп, өңе әтледи. — Мусурман мусурмана токунса, гүнә болар...

Ене бири сөзе гошулды:

— Тапдыңыз мусурманы, тагсыр! Бойнундан хач асып йөрмүшин ол...

— Хач ассын, хейкел гөтерсин, ынсан ынсана өлүм дилемез, өмүр диләр... Зенанам-ынсандыр!

Говур кесилди. Дуранлар гең галдылар. Тагсырың болшуна дүшүнмедилер. Оларың хич бирем «капыр динине гирен зенан» барада Ёвшан молла юка йүреклилик эдер өйтмейәрди. Язберди ага барада-ха асылха сөзем ёк. Ол арабасыны диләнде-де, молла тыкырар өйтди. Тыкырама нирeде?! Гайтам, тагсырың өзем гечүрип отуран диваныны ташлап, яралының халыны сорамага гелди...

Түркана дайханларың бейле геңиргенмеклерине үнс бермедик Ёвшан молла болса ур-тут ичерик гирипчыкды-да, ювашжа сеслени:

— Язберди, ёрган-дүшегини юмшаграк эдин! Ел чаркандакдыр. Инди бир ган гитмесин. Белки, худай! Чыкмадык жанда умыт бар дийипдирлер...

Ёвшан молла йүзүни ашак салып, өз хатарларына бакан гадам урды.

«Күпүр геплән» адам ене-де дуруп билмеди:

— Тагсыр-а бир зат болупдыр. Я...

Оны хич кес голдамады. Обада Ёвшан молланың абрайы инңән улуды.

Какасы арабакешиң янында оңат орнашансоң, Аксона ене-де арабаның аршындан япышды. Овасы немли пыяла гөзлериниң найынжар назары какасының чытык йүзүнде эгленди.

— Ёк! Айтдым ахыры! Сениң ишиң ёк шәхерде! Бар, жигиңе серет!..

Араба ёла дүшди.

Гүмрүкхананың гапдалындакы лазаретде Артыгың гүли бир ая голай ятды. Аксонаның эжеси айтмышлайын, «гөни гелен ажалы алла онуң үстүнден совупдыр». Бир ок шова гечипдир, бир ок Артыкгүлүң пилчесини дөвүпдир, бир окам гыр атың быкыныны бөвсүпдир, өйкенине зепер етирипдир.

Ярасы бежериленсоңам, Артыкгүл ансат ысгына гелип билмеди. Оңа даянмага ни оңат пейда эден дерман лазарете гатнап дуран аз санлы окувчыларының мәхирли назарлары болды. Муны онуң йүреги дуйяр. Глафираның жансереклигини беян эдер-э Артыкгүл сөзем тапжак дәл. Бир агшам ол: «Татьяна Михайловна, гаракчылары тапдылармы?» дийип сорады. Вах, эзизим, Глаша! Тапар ялы, олары гөзлейән бамы?! Диңе Оразгелди от-элек болды, энче ёла оба гидип, ысырганды-аңтады. Арман, гөрдүм-билдим диен адама габат гелмеди. Гайтам, оңа өзүнден мыгаяг болмагы табшырдылар... Мухамметгулы билен Гасан Моисеевич икиси — халындан хабар алып гел — дийип, Марыдан агыр гөврели Софья Сергеевнаны —

Әсен эпендиниң аялыны иберипдир. Эжеси билен Аксона гелип-гитди. Алышбег Сулейманович жандармерияның ысырганян эдараларыны аяга галдыржак болуп, Тежендe кән урнупдыр. Артыкгүле дири галанына шүкүр әдәймекден башга зат галанок... Сиянушың тоюна гитмегем Артыкгүле несип этмеди...

Шол пажыгалы хеңңамлары ятлап отуран Артыкгүл хәзир уммасыз дерядан йүзүп гечене дөнди. Еңил дем алды. Ондан бәри ики айданам көп вагт гечди. Гыш етип гелйәр. Беллешен вагтларындан хас гиҗем болса, Артыкгүл гозганлы мирап билен чарва байың оглунам окува гетирди. Инди интернатда еди оглан яшаяр!..

Окувчыларының депдерлерини барламак нияти билен стола тарап йөнеленде, Артыкгүл гаранкының дүшендигини гөрди. Ичерик гирен Глафира бу отагда-да чыра якды. Пеже от салды.

— Нахар тайын, Татьяна Михайловна.

— Гарашалы! — диййип, Артыкгүл товсаклаян гызының гуҗагына алды. — Ене ярым сагатдан ләләмиң какасы Марыдан гелмели. — Глаша, бу бир зат ийдими?

— Шүле ийдим, эже, шүле ийдим!

— Берекелла, гызым! Гел, онда гурҗак ойналың!

Интернадың еке пенҗирели отагының чырасы хәли сөнди. Глафира ләлесини ятырды. Тәмиз ховадан дем алмага эйвана чыкдылар.

Шол халатда-да дервезәниң кичи гапысы жыгылдады. Оразгелди эдил хемишеки вагтында гелди. Йөне...

Зенанларың икисем өне үмзүк атды. Ховла гирен даяв гөврели, әдикли адамың Оразгелдидәлдигини икисем бирден дуйды. Гаранкыда онуң йүз кешбини сайгарып билмедилер. Эйвандан ашак дүшмәге-де гайратлары чатмады.

— Мыхман кабул эдйәңизми, хорматлы ханымлар?

— Ким сиз?

— «Ол питнечи гай гөзлейәр, гайда дынчлык бар ялы»...

Артыкгүлүң бүтин сүңңи гагшады. Бу романсы оңа ким шейле әхенде айдып берйәрди? Ким? Артыкгүл оны хачан, ниреде эшидипди? Дур!.. Ёк! Болуп билмез! Алжыраңңы халда өңе әтледи.

— Танамадыңызмы, Татьяна Михайловна?

— О, мон диё! Сэ туа?[1]

— Си этранж кё сэ луи, Танья![2] Декабрчының човлугы, кешишиң агтыгы, сагатсызың сергезден оглы Денис Аркадьевич Батурин-Давыдов...

Олар мәхирли гуҗаклашдылар. Артыкгүлүң кирпигиниң уҗунда булдуран мерҗен дәнеси Денисиң дәшүне тогаланды.

— Гир ичерик, гир тизрәк!

— А мен сени гирен бадыма танадым. Асла танамаз ялы, сениң сәхелче-де үйтгәң ериң ёк, шол өңки Таня! Бизиң гараягыз принцессамыз!

— Өе, Денис, ичерик!

— Мениң ёлдашымам бар.

— Ким ол?

Дервезе ене жыгылдады.

— Демирёлчы.

Ховла тәзе гирени Артыкгүл бада-бат танады. Эмма хич зада дүшүнмеди.

— Ораш жан, салам! Аман-саг гелдиңми?

— Мыхманам алып гелдим — диен Оразгелди хошаматлы йылгырды...

Ичерик гиренсоңлар, Артыкгүл гаршысында йылжыраклап дуран мыхманы яңадан сынлады. Бердашлы гөвреси даг дашындан ёнулан ялы. Чала чаларан гоңрас сачлы, яйбан гәр сакгаллы. Гара халлы, сүңклек йүзи гүне гайзыгыпдыр. Денисиң яңагында тагма ёкды ахыры! Бу адам Артыкгүлүң гөзүне хем таныш, хем нәтаныш болуп гөрүнди. Дине дуры назарлы, мавы гөзлер өзүне яңадан середенде, Артыкгүл шүбхеден сайланды.

— О, мон диё! Сэ туа, Денис? Комбиен дане?[3]

— Он секиз йыл! Он секиз гыш, он секиз яз, Таня!

Артыкгүлүң ганат ачан ятламалары бир демде Москва етди. Шол гарагол Денис. Тайганчак бузда ашыр атып билйән Денис. Аделина икисини энип барян пайгуның тигринден халас эден Денис. Гербли карретаны гар билен кесеклән Денис. Хакыкаты өз гөзүң билен гөрүп болян ерине әкитмәге институтың

[1] Эй танрым! Шомука эйсем шу? (французча).
[2] Нәче ген болса-да. шонуң эдил өзи, Таня!
[3] Эй, таңрым! Денис, эйсем сен шол Денисми?

— Денис, ким кимден талап эдйәр бу затлары?
— Ёкуллар барлылардан... Башарармың?
Артыкгүл баш атды.
Оразгелди йылжыраклап, гапыдан гирди.
— Нәме бейле эглендиң, Ораш?
— Арак ичдим.
— Нәме?!
— Шепәм билен станцияда йүзлешдик.
Денис гүлди.
— Йүзлешен-ә меңзәңок, сен йигит.
— Дуз урсун! Төвереге сер салайын дийип, дашрык чыканымам шолды, бир гөрсем, бир гара судур гөни бизе тарап гырмылдап гелйәр. Бирденем гөзден йитди. Эсли гарашдым. «Ай, гөвнүмедир-ле» дийип, ховла гиржек боламда, гара судур ене гөрүнди. Менем оңа тарап йөрәп оградым. Фомкинлериң янында өңүнден чыкдым. Гөрсем... Көне «достумыз», өз шепәм городовой. Саламлашдык. «Бокурдагы өлләре задың ёкмы?» дийди. Вах, менем шоң үчин барян-да — дийип, голтугына гирдим. Гөни станцияның буфетине элтдим... Соңам өйүне элтмек иш болды...
Денис Батурин йылжыраклаян йигидиң элини гысды.
— Иш битирипсиң, Оразгелди!

ЛӘЛЕ

Даг этеклери, байырлар ал-яшыл өвүсди. Гүмрүкхананың илерсине чыкдыгың, бүтин сәхра тә дага ченли лелезарлыга дөнди. Хемише башы давалы ики кәризиң арасындакы гиң дүзлүги эртен гүләлеклери чала өвүсйән мымык шемал эдалы сыпалаяр. Асманың йүзи пөвризе дашына меңзейәр.

Бу гүн Артыкгүл окувчылары гүл йыгмага байра гетирди. Дагдан инип гелйән окгунлы Артыкчайың ики гырасынам пашырдап галан селмедир нарпыз бүрәпдир. Бәлчирейән чагалар чайың боюны сырып, кәте кебелек ковалап, байра дырмашдылар. Оларың өзлерем хәзир кебелеге дөндүлер. Көз ялы ләле, туршужа, ысманак, ажымтык юва йыгдылар... Артыкгүл телим ёла сурат алды.

Алабахарың өвүшгинлерине гөзи гидип, ол окувчыларындан эсли дашлашды.

Ики алаңың арасындакы завдан тапырдашып барян гыялларың сүрүси дүйшде гөрүлйән ганатлы перишделере меңзеди. Гыр атам шолара гошуп гойберсеңдиң!

Артыкгүл яшыл гыртычлы депәниң гершине чыканда, сазлашыклы зарын оваз эшитди:

— Илеримиз дагмыдыр-а?
Үсти яшыл багмыдыр-а?
Учуп барян ак гушлар-а,
Мениң жорам сагмыдыр-а?

Ләле! Ёк, ёк, бу Аксонаның сеси дәл. Белки-де, бу ләле шол гызың арманлы йүрегиниң ахы-наласыдыр? Белки, шол себәпли бу ләле Артыкгүле йүзүни ерден галдырман, эшегиң сыртында отуран илкинжи окувчы гызының овазы болуп эшидилендир? Эйсем онда онуң шейдип, гитдиги-гитдиги болайдымыка? Ёк, бейле болмалы дәл ялы. Онуң окувы күйсешини Артыкгүл гызың гөзүнден гөрүп дур ахыры! Лазаретде ятырка Артыкгүли сорамага эжеси билен геленде, ол уяла-уяла, депдерини гөркезди. Рус элипбийисини өзбашдак өвренипдир! Ёк, бейле хөвеси мазардан салмага Артыкгүлүң хакы ёк!..

— Гайра-гайра бакар мен-ә,
Докма дарак какар мен-ә,
Шол жорамы гөрмесем-ә,
Эрәп-эрәп, акар мен-ә...

Артыкгүл кертиң гырасына барып, ашак сын этди. Ләле какян гызлар көмелек йыгып йөрлер. Аксонаның дост-душлары...

Бирденем кенекси гөвреля, гаража муртлы, чаласын херекетли Алышбег Алыев ядына дүшди. Шол болса, хәзир хөкман көмелек йыгып йөрен гызларың янына ылгарды. Сары гәчи портфелини ачып, деррев блокнотына япышарды. Мухамметгулы ялы, олам хемише халк дөредижилигиниң гөзлегинде. Алышбег Сүлейманович билен Артыкгүл яны-якында-да Ашгабатда — халк училищелериниң область инспекциясында гөрүшди. Биртопар пикир алышдылар. Алышбег ал-

чак, дийсең, дегишген адам. Яны йигрими секиз яшап-дыр. Өзүни геплетсең велин, ики өмүр сүрен ялы...

«Портфели яман галңадыпсың-ла, Алышбег Сүлейманович?» «Магарыфың хатырасына нәмелер этмейәң, Артыкгүл ханым! Дервайыс зерур окув эсбапларыны алдым.» «Нәме олар?» Гүлүмсирейән кәрдеши көне портфелини столуң үстүнде гойды-да, шаркылдадып ачды. «Гөзүм үстүне, ханым! Башым үстүне! Ине гөрүң! Көке, кемпут, галам, башдарак, айна, бозгуч»... Ай, гараз, портфелден нәме дийсең чыкды. Ягшы, галамдыр бозгуч душнукли. Көке, кемпут, башдарак нәме? Женап Алыев мугаллыммы я жерчими, сөвдагәрми? Артыкгүл бирхили болды. «Мен — авчы, Артыкгүл ханым. Бели! Хөвес авлаян. Кәте бир гысым кемпут я бир овуч көке я-да, айдалы, екеже дәне галам билен бир нәфәр окувчы тапян вагтымам боляр»...

Артыкгүлем инди обалара кемпутдыр башдарак алып айлансынмы? Өзи өз пикирине йылгырды. Ёк, онуң улы кынлык билен тапян гөзагыры, келлагыры, үсгүлевик... дерманлары илата әхли сүйжинден гүйчли тәсир эдйәр. Йөне...

— Бакжаңыздан бакайын,
Баллар болуп акайын,
Сачым — чилле йүпеги,
Дутарыңа дакайын...

Артыкгүл ене-де ашак серетди. Көмелек йыган ләлечи гызлар топлумы билен депеден аңрык ашдылар. Гөр, оларың ләлесинде нәче хыжув, нәче ялын бар! Алышбег Алыев халк дөредижилигине йөне ерден «йүрегиң гөзяшындан дөмен мержен дәнелери» диймейәр...

Мугаллыма огланлары зордан йыгнады. Байырдан асса-юваш ашак дүшүп уградылар. Артыкгүлүң толгунан бахар дуйгусы калбында тәзе хыяллар дөретди. Ол инди өзүне азда-кәнде буйсанманам дуранок: ахыры матлабына етди. Артыкгүл хемише — хыжувым калбыма сыганок, гөвнүм улы ишлери күйсейәр—диййәрди. Ине-де саңа улы иш, улы ынам! Оңа ене-де большевиклериң гизлин гурамасы ынам этди!.. Йөне ол бир сыры ачып биленок. Денис дагы онда хат язян машынканың бардыгыны ниреден билдилеркә? Артыкгүл оны еди гулпуң ашагында саклаяр ахыры?!. Хер ничигем болса, Ораш икиси кын юмшы битирди. Гөз ачып-юмасы салымда гелип-гечен Денисден болса шондан бәри дерек ёк. Я ол ене бир ерден чыкайдымыка?..

Мугаллыма огланлар билен мекдебиң ховлусына етенде, гүнорта болупды. Огланлар бир демде дүвдагын болдулар. Дервезәниң сат тарапында кесе ятан тут төңңесиниң үстүнде отуран Ёвшан молланы Артыкгүл шонда гөрди. Тагсырдан ики әдимликде-де онуң гызы атың жылавындан тутуп, сүлмүрәп дур.

Ёвшан молла еринден турды.

— Манлыкмы, кейгим?.. Хак эдипсиңиз. Әлем-жахан Мухаммет пыгамбериң кераматлы тугы дейиң яшыл өвүсйәр! Аперин!.. Оразгелди егенем ёк экен-де...

— Ол Ашгабада гитди.

— Аман гелсин!.. Бизем онсоң ак мазым билен, гөрүшмән гитмәли дийдик...

— Говы эдипсиңиз, тагсыр! — Артыкгүл янагы бирден гызаран Гүлкамарың башыны сыпалады. — Ханы, ховла гириң! Өйден отуралың!

Гызлар илкинжи отагда гумры кимин гогурдашдылар. Гүлкамар Артыкгүлүң чак эдишинденем алчак болуп чыкды. Деррев өвренишди.

Ичерки отагда өнүне чай гойлан Ёвшан молла болса сөхбет юмагыны алнасаман чөзледи. Хенизе ченли бу өйде чайдан гайры хөреге эл урмадык молла бу гүн Артыкгүлүң хөдүр эден котлетинденем йүз дөндермеди. Артыкгүл муна өз яныңдан аз бегенмеди. Вагтыны еле совурмаян салыхатлы молланың өрән аркайын отурышам Артыкгүле ярады...

— Отурян-турян, пикир өвүрйән, маны чөвүрйән. Ләкин чархы пелегиң гердишине аң етирип билемок. Телбе дийсем, телбе дәл, сат дийсем, сат дәл. Бир зада арман эдйән: айнада йүзүңи гөрүп боляр, хейхат йүрегиңи гөрүп боланок.

— Сиз дегишген болупсыңыз, тагсыр.

— Көңлүм губар баглаяр. Хак сөз.

— Жаныңыз сат дәлми?!. Боланы шол, молла ага.

— Айдаң ялы, өз саглыгыңыз ничик шинди, Артыкгүл гелин?.. Аллаха шүкүр! Хернә соңы дүз болды. Егса өзүмем гара гайга галдым... Ай, нәме... шумлук болса, бетлагам адамлар молла-муфтүлерден гөржек

болуп дурлар. Биз бир гарамата якын кадымлар. Гечен гүйз гөвнүме хер затлар гелди. Өзем бизиң обамызда... Оның рас, кейгим. Молла бар, молла бар... Онсоңам, Артыкгүл гелин, эгер-ки мен алладан ырак душмейән болсам, гердишиң доланмагы билен барабар шеригатын өзем хейли үйтгәп, өзгерип билйәр дийип, пыгамберлер айдып геченмишлер. Шондан өтри халал, харам, шер, ытагат, мубах, макрух диен ялы әбеди дүшүнжелерем замана кыбапдаш өзгерип, дөвре уйгунлашып билермиш...

Артыкгүл өз гулакларына ынанмажак болды. Догруданам, мерхеметли тагсыр нәмелер дийип отыр? Я ол Артыкгүли сынажак болярмы? Бейле-де дәл ялы. Көпи гөрен молланың аңында нәхили-де болса, улы бир гопалаң туряндыгы дуйдуряр.

— О нәхили өзгерип, уйгунлашып билер, молла ага?

Гара сакгалы тарашланан, мымык йүзли тагсыр пикире гитди. Ахыры башыны галдырды.

— Оңа акылым чатанок. Йөне бир зады билйән. Халайык хайсы-да болса, бир гудрата ынанмалы, уймалы... Айдалы, алланы инкәр этсең, молланы инкәр этсең, халайык киме, нәмә ынансын?! Ынам ёк ериңде — горкы ёк. Горкы ёк еринде-де — сылаг ёк, кейгим. Ынсан-ки бир затдан горкы-хедер этмесе, хич кеси сыламаз, ынсабыны йитирер, ягша-ямана, хайра-шере бипервай болар. Диймек, ровачлык болмаз, иш өңе гитмез...

— Эйсем онда сиз худайдан горкяңыз-да, тагсыр?

— Мен ынамы сылаян, кейгим.

— Сылагам, сизиң пикириңизче, горкы дөредйәр ахыры...

Молла ага тора чолашды. Артыкгүл оңа ойланмага май берип, яңадан чай демлемәге чыкды. Ол эли демли чәйнекли ичерик доланып геленде, Евшан молла өз яны билен гетирен акжа намазлыгында намаз окап дурды. Артыкгүл чәйнеги столда гоюп, усул билен ичерден чыкды. Эсли салымдан соң молла ызлы-ызына ардынжырады. Артыкгүл гайдып гелди.

Херси бир кәсе чайы седасыз ичди. Мыхманың гевнүне деген болаймайын дийип, әтияч эден әй эеси өңүрти дил ачмажак болды. Йөне мыхман геплежеге менземеди. Артыкгүл, тагсыр ёкуш гөрсе-де, йүрегимдәкини айдып галайын дийди.

— Пыгамберлериң шол сөзүниң угрунда бар болаймагам әхтимал, тагсыр. Себәп дийсең, дини дөреденем, өңе йөреденем — адам. Диймек, дөреден адам өзгердибем билер. Шол бир вагтда онуң өзем өзгерер. Ялңышмасам, тагсыр, сизем инди өңки Евшан молла дәл. — Молла-да йылгырды. — Йөне мен дини дөвре уйгунлашдыржак болян руханыны худай халар өйдемок... — Евшан молла тисгинип гитди. Чыгжаран маңлайыны гочак чит яглыгы билен сылды. — Мениң үчин, тагсыр, әхли дин бир яна, адам бир яна. Шол себәплем бүтин өмрүми адам рухуны дөретмәге сарп эдесим гелйәр. Пәкизе адам рухуны!

— Нәдип?

— Билим өвредип, тагсыр.

Бу сапар дымшыклык узага чекди. Олар бәлчирейән гызларың ховлудан эшидилйән сеслерине, өзлериниң йүрек гүрсүлдисине седасыз диң салдылар.

— Артыкгүл гелин, мен бир хыяла көңүл бердим.— Евшан молла богазыны арчады. — Эгер-ки мен сең агыр йүкүни пайлашайсам, ничикси гөрйәң?

— Дүшүнмедим, тагсыр.

— Менем бир мугаллым эдип алайсаң!.. Вадарыга, хатыржем бол, хак-хешдек хантама дәл. Аллаха шүкүр, өз гүнүми өзүм гөрйән... Ак мазымы тәзе мекдепде окадасым гелйәр... Илем нәме дийсе, шоны дийсин. Молла мугаллым болупдыр, Евшан молла акылындан азашыпдыр диерлер-дә... Демирёлуң гайрасындан ховлам сатын алдым. Ак мазым билен яңы шоны гөрүп гайтдык...

Ховлудакыларың хеммесини ятырансоңам, Артыкгүлүң ятасы гелмеди. Шу гүнүң довамында дөрән гаршылыклы дуйгулар, манысы онат сайгарылмаян гарым-гатым ой-пикирлер оны учурсыз толгундырды. Гижәниң бир махалына ченли ол пенжиресиниң өңүнде дуруп, асмандан эда билен сүйшүп барян нурана айың тегелегине серетди дурды. Ымызганып-иркилип барярка-да, гыз ләлесиниң зарын овазы онуң гулагына гелди:

— Бу даглар болмасайды,
Гевним солмасайды.
Айралык дерди жана,
Вах, яра салмасайды...

Бу гүнем окувдан соң Мухамметгулы шәхерде телим эдара гирип чыкды. Кәрдеши Исидор Кондратьевич Каллиниченконың өйүнде чай ичди. Соң икиси азархана барып, Дашкентдәки мугаллымчылык семинариясыны Атабаевлер билен биле гутаран Введенскиниң халыны сорап гайтды. Мекдебиң ховлусына доланып гелибем, Мухамметгулы ене бирёла окувчыларың уссаханасына айланып чыкды. Тәзеже алнан кебширлейжи станогың янында аяк чекди. Шол махал уссаханада өзүнден өзге хич кес ёк болса-да, шәгиртлериниң шовхунлы сеслери, хыр ясаян, кебширлейжи станокларың, агач кесйән бычгыларың, гагта ёнян-йүлмейән ренделериң гарым-гатым шагырдысы гулагында яңланды.

Дашарык чыкып, ене-де мекдебиң яш багына бакан йөнелди. Хатара дүзүлен эрикдир алмаларың энайы гүллериниң хошбой ысы оны хөвеслендирди. Өз гөзүниң алнында етишен бу ёңсузжа багың тәсин гүллерине, догрусыны айтсаң, ол шу гүн ирден илкинжи гезек үнс берди. Шахаларда сайрашян гушларың овазларына, бал арыларының гүңлеч гүввүлдисине диң салып дурды. Мухамметгулы бу багың хер бир дарагтының нәдип, нирден гетириленини, нәдип экиленини... айдып билжекди. Багда ол эсли эгленди. Ахыры мекдеп жаңы оны класа алңасамага межбур этди. Шу гүнки сапакда онуң илки айдан сөзем окувчыларың өзлериниң ыхлас билен өсдүрен багының бахар безеги барада болды...

Гараңкы дүшди. Мухамметгулы инди мекдебиң ховлусының гүнбатар тарапындакы ак тамда яшаяр. Ол ички отагына гирип, чырасыны якды. Язув столуның башына гечди.

Шу гүнки газете элини узаданда, Ашгабатдан гелен хата гөзи дүшди. Өзүниң кейпи көклүгиниң аслында шу гүн шондан башланандыгына Мухамметгулы хәзир дүшүнип галды. Шу гүн онуң класына граждан геймли жандармың икинжи гезек гелип отурмагы-да Мухамметгулының шол кейпине шикес етирип билмеди. Бейле затлар билен ол бирейййәм өвренишди.

Хаты ене бир гезек окады. Областың халк училищелериниң Баш инспекторы Иван Александрович Беляевиң хер хаты, өзи билен хер сапаркы дүшүшыгы Мухамметгулыда улы тәсир галдыряр. Яңы-якында-да ол Мухамметгула өзүниң тәзеже чыкан «Русча-түркменче сөзлүгини» совгат иберди. Түркмен үлкесинде илкинжи сөзлүк! Индем женап Беляев каталог иберипдир!

Гижәниң бир вагтына ченли ол Ашгабада, хорматлы халыпасы Иван Александровиче жогап язды.

«...Сизиң иберен каталогыңызы мен гаты халадым, догрусы, хайсы бирини сайлажагымы-да билмедим! эгер эле салмага ягдай дөредип болса, шонда училищә зерур әхли затлар агзаляр. Маңа ынаныплан училищәниң тәзе жайыны оңат абзаллашдырмак хем овадан беземек болжак. Айратын ярашыклы картина галереясыны-да гурнамак болжак...

Мен ишиң геримини гинелтмәге гүйжүмиң етдигинден жан этдим. Бәш йыл бидерек гечмеди... Шу бәш йылың ичинде мени ики ёла банка гуллуга чагырдылар... Өзүңизе мәлим болшы ялы, женап баш инспектор, өтен йылам маңа Байрамалыдакы ики класлы мекдебе мүдир болмагы теклип этдилер, ләкин мен оларың барындан боюн гачырдым...

...Сизиң хатыңыз... маңа учурсыз улы гужур-кувват берди ве көңлүми гөтерди, мен өмүрбойы сизиң гөркезжек ёлуңыз билен ишлемәге тайяр хем-де сизиң маңа хемишелик ёлбашчы болмагыңызы ислейән. Сиз мени түркмен дурмушындан материал топламага хөвеслендирдиңиз, менем инди ики эссе гүйч ве ене хөвес билен ишлейән. Сиз рус-түркмен мекдебинде гөркезме усулыны уланып, гечйән дерслерим барада язмагы маслахат берйәрсиңиз, бу-да мени иңңән гызыкландыряр, ләкин мен овалы билен айдымлары, аталар сөзлерини, накыллары топламак ишими бирйүзли этсем дийип ойланян... Сизиң мен бабатдакы гардашлык ыхласыңызы өдемекден өтри жаным билен чалшарын ве сизиң эбеди шәгирдиңиз болуп галмага мен тайяр... Материал топламак барадакы пикир менде хемише-де барды, йөне бирхили башлабилмән, галама элим етмән йөрдүм, тежрибели халыпам, бейле ише угрукдырыжы экабыр адам ёкды, шондан өтрем мен бәш йыллап факат мугаллымчылык кәри билен мешгулландым...»

Мухамметгулы ыхласлы халыпасы билен хат аркалы ене-де кән затлар барада пикир алышды, дерди-

ин пайлашды. Ахырда-да тизликде гөрүшмәге умыт баглаяндыгыны айдып, хатына нокат гойды. Вагтыны язды: 1913-нжи йылың 12-нжи апрели. Мары...

Паровозың созулып гиден зогы гиҗәнин үмсүмлигини бозды. Деряның илерсинден окдурылып барян отлының судурыны Мухамметгулы өз пенжиресинден гөрүп галды. Гөвреси ичерик сыгмады. Асуда айлы агшам оны Мургап кенарына сейле чагырды.

Дашкент билен Красноводск аралыгына гатнаян ёлагчы отлусы 1913-нжи йылың түп ыссы ховалы июль айының үчүнҗи гүни, гушлук чагы Красноводскиниң туташан тамдыра дөнен вокзалында гелип дурды. Деңиз тарапдан өвүсйән шорумтык шемалам хованың лаплаян ховруны совадып биленок. Вагондан дүшйәч ёлагчылар салкын сая гөзлегине алңасаярлар. Петиш хова ичинде шемал көвсарлаян пешехана кимин титрейәр...

Эли гайыш янжыклы, дөши университет нышанлы, узын бойлы, ак френчли подполковник яшыл вагоның басганчакларындан алңасаман дүшди. Эляглыгы билен маңлайының, бойнунын дерини сүпүрди-де, аллажы эпгеги әсгермейән ялы, ынамлы өңе әтледи. Шол пурсатда-да онуң гаршысында дыкыз гөврели, пессежик бойлы, сарыжа муртлы жандарм пейда болды. Честь берди:

— Женап хан Емутский, сиз туссаг! Мениң ызыма дүшмегиңизи хайыш эдйән!

Подполковник өз гөзүне, өз гулагына ынанмажак болды. Челекене, Чекишлере, Эсенгула хер сапар геленде ёлуна халы дүшелйән адама, гөр, нәме диййәрлер!

— Бу ничикси комедия?! Сиз ким?

— Дашкендин охрана бөлүминин начальнигинин көмекчиси, жандарм ротмистри Пригара!

Пессайжа яңланан херримсек абай хан Емутскә ротмистрин айдян сөзлеринденем бетер тәсир этди. Емутский кын халатларда-да өз гахарына рүстем гелип билйән сыпайы адамды. Хәзир велин ол эркинден әҗизледи:

— Рет бол! Гөрүнме гөзүме! Ротмистриң подполковниги туссаг эденини, хий, сен әмрүңде әшидипмидиң, акмагың бири акмак? — Бу масгарачылыгы кеседен биринин гөрәймегинден әгияч эден ялы, Емутский төверегине алжыраңңы гөз айлады. Ротмистриң аңры янында сомалып дуран жандармлара диңе шонда назары саташды. Ягдая биалач боюн болмалыдыгына подполковник деррев гөз етирди.

Николай Николаевичи шол гүнүң өзүнде айратын вагонда Ашгабада алып гайтдылар. Шол гиже өйүни дөкендиклеринден онуң әзүниң, элбетде, хабары ёкды. Уезд начальниги подполковник Цуриков башлыклайын ыхласлы жандармлар гиже гаракчыларына дөнүп, онуң өйүнин ики-үч гапысыны дөвүп ачдылар, Николай Николаевичиң кабинетине ченли акан-дөкән этдилер, әнчеме документини гарбап алдылар.

Ярым гижелер оны Ашгабадың область түрмесиниң еке адамлык гөзенегине гетирип дыкдылар. Гошарындакы сагадына ченли сыпырдылар. Дырнак алян гайчысыны-да халан вахмистр тапылды. Соңра туссагы — гөрер гөзден ырак — эдип, харбы гауптвахта гечирдилер...

Зейли зынданда отуран хан Емутский улы гайга гитди. Өзүне йөңкелйән гүнәлери өвран-өвран өлчерип-дөкди. Ол гечен йылын гүйзүнде Мары уездинин начальнигинин көмекчиси, коллегия генешдары Кыясбековың өйүне биртопар арчыны үйшүрип — рус гошуна эсгер бермән — дийипдир, умуман, арчынлары хәкимиетлере гаршы өжүкдирҗек болупдыр. Руссия билен урушян Түркийә көмек үчин илатдан пул топлаң дийипдир Руссиядан айрылып, өзбашдак дөвлет болмак үчин, яраглы гозгалаңа тайярланың дийипдир; шол максат биленем биртопар кетхуданы, шол санда мугаллымлар Мухамметгулы Атабаев билен Гасан Эфендиеви дашына үйшүрип, өтен йыл Марыда хәкимиетлере гаршы топар дөредипдир, бозгаклара сапак берипдир. Эйдипдир-бейдипдир... Гарасай, оңа йөңкелйән гүнәлерин хетди-хасабы ёк.

Николай Николаевич бу гүнәлериң биринем боюн алмады. Арман, сораг эдйәнлер онуң якасындан әл чекәеноклар.

«Шу йылың январь айында мусурманларың Марыдакы парс мекдебинде болан йыгнагына гатнашдыңызмы?» «Гатнашдым.» «Шу йылын февраль айында марылы Оразмырат ишаның өйүнде Овганыстандан

гелен хат окаланда бармыдыңыз?» «Бардым.» «Шу йылың март айында банкчы Мәммет Оразын өйүнде Түркиеден гелен чакылык окаланда бармыдыңыз?» «Бардым. Мәммет дилмач мениң ыгтыбарлы достум. Түркмениң бетер соватлы адамларынын бири. Петербурглы алым Самойловичиң вепалы көмекчиси...» «Дагы нәхили субутнама герек сизе, женап Ёмутский?! Шол үйшмеленлериң барысында Руссия гаршы вагыз эдилипдир...»

Ганы гызян хан Ёмутский ене-де дүшүндирип, өзүни аклап башлаяр. Өзүниң асыллы дворяниндигини, сап йүрекли хачпараздыгыны, чагаларының Руссияның дүрли шәхерлеринде тербиеленип йөрендиклерини, Руссия гаршы гөрешмегиң онуң дүйшүне-де гирмейәндигини, гайтам, бүтин гүйҗүни өз түркмен халкыны өңдебарыҗы рус медениетиниң дережесине етирмәге багышлаҗакдыгыны гайталап, хетҗикләп-нокатлаяр. Эгер ол хайсыдыр бир ерде хәкимиетлерден, довам эдйән дүзгүнден нәгилелик билдиренем болса, халк магарыфына, ерли миллетлерден мугаллым тайярламак меселесине хәзире ченли етерлик үнс берилмейәндигини язгарандыр. Бу пикирини ол хәзирем хич кесден чекинмән айдып билҗек.

Подполковнигиң бу делиллерине-де гулак салан болмады. Ахыры ол ярылды: «Генерал Лещи чагырың!» Гарпыз ялы тогалак, йылчыр келлели хорунжий богны гыллы сүем бармагыны кичиҗик гулагынын ёкарсында пырлап, яңсылы йылгырды: «Белки, императорың өзүни гөресиңиз гелйәндир?!» Николай Николаевичиң область начальниги Лещи өзүниң говы танаяндыгыны, онуң билен арасының саздыгыны, яңы-якында-да онуң биртопар мөхүм юмшуны битирип берендигини сораг эдйәнлере мәлим эдеси гелди, шол бада-да ол хыялындан эл чекди. Диңе дишлерини гыҗырдатды. Ахырда хан империяның харбы министри Алексей Николаевич Куропаткинин хут өзүниң оны оңат танаянлыгыны ятлатды. Арман, палтасы ене даша дегди.

Нәме үчин бейле болянлыгына Николай Николаевич шу гүне ченли оңлы дүшүнип биленок. Ол башга-да бир ягдая гең галяр. Вагтал-вагтал гелип-гидйән подполковник Цуриков она сораг эдйән жандармлардан хырсыз дараяр. Цуриков, нәме үчиндир, хәлишинди көне саман совуряр. Граф Палениң дерңеви

нетижесинде Дуруның суд эдилен приставы штабс-капитан Паристовы, Мары уездиниң хәзирки начальниги полковник Пальчевскини, оба арчыны Орамет Сопыны ятлаяр. Нәме үчин?..

Гиже бир вагт болды. Николай Николаевич веля капас зынданында хенизем ики яна айланып йөр. Гапынын ёкарсындакы демир гөзенекли морда гойлан кичиҗик чыра өлүгси ышык саляр. Сес-үйн ёк. Ол диңе өз йүрегиниң гүрсүлдисини эшидйәр. Онуң — өйүмизе бир хабар эдиң — диен хайышына бу гүнем гулак салан болмады.

Эйсем нәме үчин женап Цуриков... Дур! Цуриков Пальчевскинин сырдашы ахыры! Пальчевский болса сенатчы Паленин дерңеви нетижесинде гуллукдан ковлан, харбы чининден махрум эдилен Паристовың меслекдешиди. Диймек, Пальчевский...

Марыда бирёла Эсен эпенди: «Полковник Пальчевский ар атындан дүшенок, хан. Гылыҗынам гынына саланок. Хол гүн ол өз ясавулына: «Граф Пален узакда, эмма графың гуйруклары эл етер ерде» диенмиш» дийип дуйдурды ахыры! Хава, Эсен молла Мухамметгулының өйүнде отыркалар шоны дуйдурды. Өз өйүнде болса шол дуйдурышы Николай Николаевич Оразгылыч молладан эшитди: «Гөвнүне дегленлер китүв саклагыч болярдылар, Ёмут хан Караш хан оглы. Әр гаррар, ар гаррамаз, унутмаз».

Диймек, Пальчевский ар аляр-да?! Эгер оны ятласаң, диңе бир Пальчевскинин меслекдеши Паристовың дәл, илаты үзнүксиз чүркән башга-да энчеме кеззабың граф Паленин дерңеви нетижесинде гүм эдилмегине хан Ёмутский гөс-гөни гатнашды ахыры! Диймек, «гөвнүне деглен» китүвли пальчевскилер ондан ар алярлар. Беланың көрүги, гөр, ниреде экени! Подполковник хан Ёмутскиниң Руссия гаршы дилдүвшүге баш гошмаҗагына хәкимиетлерин гөзи етип дурандыр. Олар оны айнада гөрен ялы билйәндирлер. Геп онда дәл. Ондан китүвли кеззаплар ар алярлар!..

Николай Николаевичиң йүреги ургусыны артдырды. Онуң бу ачышының, бу гелен нетижесиниң, элбетде, жаны ёк дәлди. Эйсем-де болса, ол бәрден гайдярды. Оны шейле гыссаглы, гүпбасды этмеклериниң хас чуңрак себәплери барды.

Яныжа Мургапда сува дүшүп гелен Мухамметгулының сүңни еңледи. Телим гүнүң ядавлыгыны, ёлларың бедене сиңен киршенли чаңларыны меле сувуң акымы алып гитди. Ол дашына өл рече доланан жүрдегинин лыкырдаян бокурдагындан совук сув ичип, язув столуның башына гечди. Гүн яңы өйле болупды. Эйсем-де болса, отагың ичи алагараңкыды: ичерик эпгек урдурмажак болуп, Мухамметгулы пенжиресине чалымтыл нах одеял герди, диңе онуң ашак этегинде ягты дүшер ялы, сәхелче ыш гойды.

Пешаналыда, Чарлакда, Акяпда, Гоңурда, Мужевирбабасарыда оба адамларындан язып алан эртекидир роваятларыны, накылдыр ләлелерини өңүне үйшүрди. Улулы-кичили депдердир блокнотларыны ачдыгыча, кейпи гөтерилди. Ховул-харальжда бөлежик кагызлара чыршан язгыларыны депдере гөчүрди.

беримсиз таңрыны иргинсиз авчы еңер
яг ялан пишик ялы, ялманып отыр
деми даш яряр
муртуны палта кесенок
шалы аркасындан бүрмек сув ичер
иши гайдана диши гайдан ёлугар
оир әрсирәни еңип болмаз, бирем-ерсирәни...

Мухамметгулы ене-де петербурглы алым Самойловичи ятлады. Обада гезип йөркәлер ол — гечмиши өвренйән адам шу гүне говы дүшүнер — дийди. Сагжа бол, Александр Николаевич! Пәхимли маслахат берен экени. Шол пикири халыпасы Беляевем гаршы гайталаяр. Асыл Петербург университетини Самойлович икиси биле гутаран экени. Өзлерем Мухамметгулы билен Гайгысыз икиси ялы, жана-жан дост. Оңат ёла угрукдырдылар. Халк дөредижилигини Мухамметгулы өмүрбойы топлар. Фольклор онуң ин арзылы байлыгы, генжи-гөвхерли хазынасы болар. Ене-де бир блокнотыны ачды.

Эне доңза — мекежин дийилйәр.
Дөл дөврүнден хас өң гоч гойна баряр. Шол гоюндан болан гуза — гоч гачан дийилйәр.
Дөл дөврүнде илки доглан гуза — бярга дийилйәр. Дөл дөври геченсоң гоча гелен гоюндан болан гуза — бойды дийилйәр...

«Меслиги гоюн гөтерер, онда-да гара гоюн». Бу нәме дийилдигикә? Меслиги нәме үчин гара гоюн

гөтермели? Нәме үчин ак, гонур, меле... гоюн гөтермели дәл? Бу накылын манысыны чарвалардан сорап гөрмели...

Ит яндакдан бөкен ялы
Дәлә галды буламак...

Мухамметгулы башыны галдырды. Бу затлары топлап йөрмек оңа нәмә деркарка диен пикир келлесине гелди. Белки, булар эсасы ишинден онун үнсүни совяндыр? Бу икиржиңли пикири билен пайхасы ылалашмады. Бу гүйменже герек! Бу гүйменже онуң рухы дүнйәсини байлашдыряр. Онсоңам өз эне дилиңи өвренмегиң өзем улы багт ахыры! Өз эне дилиң байлыгыны догры ве долы уланып билмек — ёкары медениетиң аламаты! Ынха окув йылы башланар вели, ол булары өз көрпелерине екән-екән чигитләп берер.

Хава, окув йылынын башланмагына-да инди бир ай диен ялы вагт галды. Мухамметгулынын екеже класдан башланан мекдеби бу йыл алтыйыллыга өврүлйәр. Бу тәзелик-де онуң хыжувына хыжув гошды. Бу йыл ол илкинжи гезек алтыйыллык мекдебиң босагасындан әтлежек!

Мухамметгулы даражык дәлизиниң бурчунда дуран примусыны вазырдадып якды. Өз ясан тагта текжесиндәки мавы мерверине эл етирди — чаң басып гидипдир. Ювмаса-чайкамаса, онда нахар атарар ялы дәл. Вазырдаян примусы сөндүрип, даш чыкды. Шол махалам мекдебиң ховлусындан гүпүрдәп гирен пайтуна, пайтуны гапдаллап гелйән атлы полицейлере гөзи дүшди. Мухамметгулы нәмәнин-нәмедигини сайгарып етишмәнкә, пайтун янында гелип дурды, полицейлер атдан дүшдүлер.

Елленен габаклы, бурунлак поручикден соң пайтундан дүшен ак кителли, инчемик ак йүзли штабс-капитаны Мухамметгулы бада-бат танады. Ол Марының Утамыш илатының хәкими, уезд начальниги Пальчевскиниң сачаклы гатнашян үлпеди Завалишинди. Штабс-капитаны Утамыш рус-ерли илат мекдебинин мүдири говы танаярды. Мекдебиң мөхүм хажатларындан өгри Мухамметгулы онуң янына көп гезек барыпды.

Штабс-капитан чала баш атып, мүдир билен мүйнли саламлашды. Бурунлак поручик голтугындан алнасап чыкаран кагызыны яш мугаллыма узадып, зораякдан сыпайысырады:

— Энче гүнләп обалара айланып, ёлдан ядап геленлигиңизи билйәс, женап Атабаев. Эйсем-де болса... биз сизиң өйүңизи дөкмели. Ине женап прокурорың санкциясы.

Мухамметгулы элиндәки мервериң гапагыны гачырды, штабс-капитаның йүзүне чиңерилди. Завалишин болса бу вака өзүниң асла дахылы ёк ялы, габагыны галдырман, шыбыгыны сорды.

Полицейлер ичерик күрсәп гирдилер. Гирен батларына-да гойна даран гурда дөндүлер. Бурунлак поручик пенжирә герлен одеялы сыпырды. Хенизем шыбыгыны агзындан айырмадык штабс-капитан столуң гапдалындакы өрүлен себет күрсүде орнашды. Столуң башына гечип, протокол язмага гиришен поручик алжыран мугаллыма йүзленип йыршарды:

— Ханы, женап Атабаев, нәмәң болса, гөркез!

— Тапан задыңыз өзүңизиңки, женап поручик!

Өзүне эрк этжек болуп, Мухамметгулы иң соңкы гүйжүни жемледи. Ёрган-дүшеклерини, гейимли шкафыны, чемеданларыны, отагың бир дулуны тутуп дуран китаплы текжесини агдар-дүңдер эдишлерине сесдасыз сын эдип дуршуна, ол сессиз гыжынды, дулугындан дер сырыгян йүзүниң ганы гачды. Ахырда ол башына хер нәме гелсе-де, вәшилиге салып, еңмеги йүрегине дүвди.

— Женап поручик, бах-али, сиз менден нәме гөзлейәңиз?! Айдың ахыры маңа-да!

— Хазыналы хум гөзлейәс — диен поручик өз дилеварлыгындан хошал болуп, ене-де бир затлар язды.

— Вах, оны хәлиден айтсаңыз болмыямы! Халха, хазыналы хумларым сизиң өнүңизде, столуң үстүнде ятыр. Мен олары яныжа ачышдырып гөрдүм.

Гөзүни мөлерден поручик столуң үстүнде хич хили хум гөрмәнсоң, гахар билен еринден турды.

— Оюн эден болямын, женап мугаллым?

— Ёк, гарачыным. Бах-али, шол гөрйән депдердир блокнотларыңыз мениң хазыналы хумларым.

— Чын гүлки соңкы гүлениңкидир, женап мугаллым...

Поручик кровадың үстүне ташланан көне чемеданы дөрүп уграды. Бирденем гызыл тапан гул ялы, шадыян йыршарды.

— О-хо! — Илки штабс-капитана, онсоң Мухамметгулa гөз айлады. Элиндәки депдери дабаралы галгатды. Мухамметгулы ол депдери деррев танады. Ол онуң Дашкент семинариясында окап йөркә, 1907-нжи йылда долдуран айдым депдериди. — «Ынкылап айдымлары». О-хо! — Көнелип гиден сары депдериң сахыпаларыны агдардыгыча, бурунлак поручигиң кейпи көкелди, «о-хосы» көпелди. — «Варшавянка», «Марсельеза», «Дубинушка». О-хо! «Гызыл байдак»... Сен нәме, айдымам айдямын, женап мугаллым?

— Кейпим көк чагы айдян.

— Онда эйсем саңа шахыр диййәнлери угрунда бар-да?

Мухамметгулы жогап бермеди. Гөзлери горкулы тегеленди. Деми дарыкды. Шол чемеданда гизлән китапларының кәбири яңы ядына дүшди. Бурунлак поручик болса сабры гачан ялы, чемеданы дүңдерип гойберди.

— О-хо! — Поручик столуң башына гечен чыпар яранына йүзленди. — Яз! С. Некрасов: «Халка ер ве эркинлик бермежек болян ким?» Ене-де. Н. Надежкин: «Халк ве ер». О-хо! Ене бир брошюра. «Тур-да, гадам ур!» Нәме дийсең бар экени бу ерде арвах урмуш! — Ол тәзе тапан китабыны-да текжеде гойды. — Яз! Максим Горький: «Челкаш». Бу галың депдер нәме?

— Бизиң классыкларымызың гошгулары, женап поручик. Магтымгулы, Молланепес...

— Бес! Нәме непесдигини өзүмиз аныкларыс — диен поручик о депдерем текжеде гойды. Мухамметгулының гөвнүне болмаса, поручик ол атлары илкинжи ёла эшидйән боларлы. — Ене-де Максим Горький: «Гай хабарчысы». «Орусъетде ынкылап идеяларының өсүши». О-хо! Асыл бизиң тапман йөрен китапларымыз сенде экени, женап мугаллым! — Ол канагатлы йыршарып, штабс-капитана гөз айлады. Завалишиниң вели шол бир дымып отурышы. Өзүниң бегенжине гошулмаян начальниге полицейиң гахары гелди. Айбы ёк, ол бу ягдайы-да жандарм шефине мәлим этмеги унутмаз.

— Женап Атабаев, сен мугаллыммы я ынкылапчы?

— Мугаллымың-да ынкылапча меңзейән ериниң болмагы ахмал, женап поручик. Чүнки мугаллым-да гелжеге ёл арчаяр, ынсана эдеп өвредйәр.

Протокол язып отуран сычан гөзли чыпар гахарлы гыҗынды:

— Мен сизе эдеп гөркезерин, бозгаклар! Түрмә, зындана басмалы сизи! Гөзүңизи Сибирде ачдырмалы!

— Яз!.. О-хо! Булар нәме? — Дашы кендир сапак билен данылан бир петде букжаны поручик элинде салламлады.

— Олар менин шахсы хатларым, җенап поручик. Достларымдан гелен хатлар.

— Ине бир тәсинлик! Түрк солтанындан гелен хат-а ёкдур херпә ичинде?

— Ядыма дүшенок. — Мухамметгулы яңсылы йылгырды, хатлары алҗак болуп, элини узатды, эмма она хатың берилмежекдигини поручигиң назары икирҗиңсиз анлатды. — Ончасыны барлап гөрәйин, җенап полицей!

Поручик букжалары дүндерилен чемеданың үстүнде елпевач ялы яйрадып, екән-екән ачып уграды. Хер бир хаты-да ховлукман, хетҗикләп окады, протокола яздырды.

— О-хо! 1907-нҗи йыл. Болса-да, аявлы йигит экениң, җенап Атабаев. Йитирмән саклапсың... Меркулович. Ким ол?

— Мениң мугаллымым.

— Ханы, гөрели! Мугаллымың саңа нәме сапак берйәр. — Поручик пенҗирә тарап чекилип, хаты үзлем-саплам окап башлады. — «...Хәзирки пурсатда биз агыр дөври башдан гечирйәрис. Сиз вакалара сын эдйәрсиңизми я-да сын эдензокмы, ончасыны билемок, йөне велин сын эдйән болсаңыз, мениң билен хөкман ылалашарсыңыз. Хатда газетлери-де окасын геленок. Хемме ерде реакция хешелле какяр. Шейле ягдайың узак довам этмегинден худай сакласын. Сыясы вакалар хакында-ха асла языбам дурҗак дәл, мунуң өзи өрән улы тема, шол себәплем бу барада сизиң билен гелҗекде душушан махалымыз гүррүңлешерис...»

Протокол язян чыпар силкинип еринден турды:

— Бозгаклар! Тәҗи-тагтың ганымлары! Атмалы! Буларың барыны дардан асмалы!

Буруңлак поручик ярагыны элиниң ышарати билен еринде отуртды. Өзем бирден алнасап уграды. Хатлара чалт-чалт гөз гездирип, диңе кимден, хачан геленини протокола яздырып, букжалары чугдамламак билен болды.

— О-хо! Бу хатам гызыксыз дәл ялы. Серединң, җенап штабс-капитан! Сизем говы танаянсыңыз. Гасан Моисеевич Эфендиевден. Онуң досьесинде «какасының ады дүшнүксиз адам» диен беллик бар...

Чыпар урядник поручигиң сөзүни бөлди:

— Догруданам, ниреден ол Моисеевич болямыш?

— Оны билмейән бамы! Җенап Эфендиев рус гызына өйленип, бизиң динимизе гирипдир. Какасының ады Муса экени. Муса-да нәме Моисей боля-да.

— Халал.

— Бу хат Бәхерденден Дашкенде иберлипдир. — Поручик ичигүҗүкли йыршарды. — Нәме, җенап мугаллым, сен онуң билен өңден бәри танышмы?

— Дүнйә гелелим бәри, җенап поручик. Ол мениң илкинҗи мугаллымым.

Ики яна гезмеләп башлан поручик билен протокол язян чыпар полицей бири-бириниң йүзүне середишип, гедемси йылгырышдылар.

— Ол бизе мәлим — дийди-де, поручик хатың эплимини ачды. — О-хо! Юмак юваш-ювашдан чөзленйәр... «Хәзир саңа гараңкы болуп гөрүнйән затларың әхлисиниң хакыкатда телек бихудалыкдыгына дура-бара гөзүң етер, бу ягдайы теркидүнйәлик я-да сөз билен дәл-де, диңе иш аркалы дүзедип болар, шонуң үчинем курсы тизрәк гутармага җан этмек хем-де хеләк болян доганларың арасына гелмек ве олары җана шыпа берйән мелхемден гандырмак герек». — Окаян катындан горкан ялы, поручик пышырда гечди, соң ене-де ардынҗырап, сесленип уграды. — «...Мәхирли достум! Дерсиңе көпрәк үнс бер. Шейле агыр дөвүрде гафлат укусында ятан халка тизрәк көмеге етишмели, аң-билим бабатда оны ояндырмак хер кесе башардайҗак иш дәл. Окува хөвесеклер нәче дийсең бар, арман, окара ер ёк...»

Сычан гөзли чыпар ене-де сакланып билмеди:

— Мен сизе окув гөркезерин, азгынлар! Түрмә, зындана басмалы сизи! Сенем, саңа сапак берйән пигвечилерем!

— Сув ичиң, җенап урядник! — диен Мухамметгулы ысгынсыз йылгырды. — Ичиңиз янып барян ялы гөрйән. Белки, совашарсыңыз...

— Сем бол!

Догрусы, хәзир Мухамметгулының өзүниң додагы кепеди, дерледи. Эмма сув ичмәге иҗаза сорамады.

— Сиз отуруң, җенап Атабаев! Ядансыңыз.

Поручик билен чыпар урядник өр-гөкден гелди; сары мумдан сес чыкды. Штабс-капитан яранларының тисгинип гиденини гөрмедик болды.

— Ядамок мен, саг болуң! Йөне ругсат эдилсе, бир овурт сув ичсем!

Поручик оңа үм билен сувлы графини гөркезди. Мухамметгулы дәлизе үмзүкди. Дашына кече доланан җүрдегини башына чекди. Совук сувуң лыкырдысы онуң йүкүни еңледен ялы болды. Ол өңки ерине гайдып геленде, поручик окаян хатындан башыны галдырды. Мухамметгулыдан нәмедир бир зат соражак болды, онам ерликсиз хасаплап, окамагыны довам этди.

«...Халк хакында, онуң хаҗатлары ве гайры затлар барада мәхетделсиз, пәхим-пайхаслы сөхбет ачасың гелйәр. Маңа болса шол яңрамаларың бары биделек ялы болуп гөрүнйәр. Халкымызың хаҗатларыны менем, сенем иңңән оңат билйәрис, шоңа гөрә-де, шол бир заты хетҗикләп отурмагың зерурлыгы ёк, иш этмек герек, и ш е б о л с а биз мүмкинчилигимизиң болан вагты гиришерис...»

Чыпар столы юмруклады:

— Мен сизе мүмкинчилиги гөркезерин! Айдян-а, буларың гөзүнде от якмалы! Асмалы, барыны дардан асмалы!

— Барымыза дар етмез, җенап урядник. Өзүңиз билйәңиз, түркмен или токая бай дәл. Бах-али, мен бир китапда Руссия үч зада бай дийип окадым: гокая, бутхана, җандарма. Чыным...

— Сем бол!

Штабс-капитан Завалишин ара дүшди:

— Кимден ол хат, поручик?

— Хай-хайлы ханым Текинскаядан.

— Онда ызыны окамасаңызам боля. Мадам Текинскаяның нәме барада язяны бизе бирейййәмден бәри белли.

Поручик майдаҗа почерк билен язылан хаты енеде өз букҗасына салды-да, текҗә оклап гойберди. Индики букҗаны элине аланда, ол гырмызы кокардалы папагының гара гашыны элиниң терси билен аркан какып гойберди:

— О-хо! О-хо! Ахыры үстүнден бардык өйдйән! Хан Ёмутскиниң хаты... Җенаплар, бизиң гымматлы коллекциямыз барха байлашяр! — Ол саралып гиден букҗадан чыкаран хатының эплимини усул билен язды, сахыпаны эйлесине-бейлесине агдарды.

Хан Ёмутскиниң адыны эшиден чыпар полицей болса еринден сычрап турды:

— Мен...

Арман, җибирдейән чыпарың сөзи бу сапар дамагында галды. Поручигиң «җыңкыңы чыкарма» диен азмлы ышараты оны өз ерине чөкерди. Поручигиң өзи велин, догруданам, бегенҗини гөзден гизләп билмеди, асла гизлеҗегем болмады. Бейле шовлулык хәли-шинди миессер болуп дуранок. Ол хаты окадыгыча, сеси батланды, эзүне бериллҗек байрагың мөчбери барада ойланды.

— «...Сениң өз әңүңде гоян матлапларың шексиз мамла ве шолара амал этмегиң гамыны иймели...» О-хо! Яман эвүт дәл, җенап Атабаев! Ханы, гөрели, ене нәме маслахат берйәр. — Поручик бу хатың хер сетирини айратын үнс билен ызарлады «...Мен сениң бу толгунышыңа-да, хасратыңа-да, ахмырыңа-да говы дүшүнйән...» О-хо! «...Өз халың теңдигини аңян, эмма сен өзгелере ягшылык эдип билҗек ахыры... Шол себәплем, гадырлы Мухамметгулы, гайга батмагың ве рухдан дүшмегиң гереги ёк, сөвешмезден бурун дыза чөкмәге энтек ир, айып болар. Тиҗен-де, гайрата гал, семинарияны тамамла, онсоң нәме этмелидигимиз барада пикир алшарыс...»

Мухамметгулының гүпбе ядына дүшди. Гайгысыз икиси Дашкент семинариясының биринҗи курсунда окап йөркә, ол революцион хыҗувлы семинариячыларың митингине гатнашды. Олар шонда Москва университетиниң студентлериниң нәгилелигини голдап сеслендилер. Өте гызан ганларыны соватмага көмек бермек нисти билен, аладачы җандармлар митингчилериң хас гылаьлыларыны шолбада демир гөзенекли салкын ерземинлере гечирдилер. Мухамметгулыны семинарияның директоры җенап Остроумовың өзи янына чагырып, зехинли шәгирдинден эден гамасының чыкманлыгына гынаняплыгыны айтды, кәйинди, бир сапарлыкча оңа

өзүниң арка дуранлыгыны, эмма Атабаев Биринжи гайдып бейле бидүзгүнчилик этсе, ярдам берип билмежекдигини дуйдурды. Мухамметгулы шонда ганатыгырлан гуша дөнди, окувы ташламагы, өз эзиз Нохурына гайдып гелип, багбанчылык этмеги йүрегине дүвди. Бу пикирини ол Петербургда яшап йөрен халыпасына язды. Хәзир поручигиң яңсылы әхең билен окап дуран хагы рухдан дүшен Мухамметгулынын шол хатына иберилен үнжүли жогап болмалы...

— «...Ынсан диңе өз гара бокурдагының гайгысы билен яшамалы дәлдир, эсасы зат — рухы дурмушда, ине сен шол дурмуша гадам урян...» Мен айдян-а, женап штабс-капитан, бу ябаны тайпа хат-соват өвредерлиги ёкдур! Булар депәңе чыкарлар. — Дерини зол-зол сүпүрйән поручик ене бир букжа эл етирди. — О-хо! Би-де хан Ёмутскиден! Өзлерем, пикир бериң, арасса рус дилинде шовладярлар, арвах урмушлар!.. Женап Атабаев, гөрйән велин, хан билен араңыз гаты саз өйдйән? Гөр, ондан нәче хат алыпсыңыз!

— Николай Николаевич какамың сөвер досты, мениң хорматлы халыпам!

— Ханы, гөрели бакалы, хорматлы халыпаң ене нәме язяр саңа? О-хо! «...Маңа сениң ажап адам боланың герек, маңа ынансаң, менден хич хачан дашлашмасаң, маңа боляр...»

— Хатыржем болайың, женап Ёмутский, шәгирдиң сенден айрылып, хич ерик гитмез! — диен чыпар бирден аркан гайшып, лох-лох гүлди. — Биз оңа ёл бермерис!

Мухамметгулының ини тикенеклэп гитди. Чыпарың армыт шекилли, попуш йүзүнден гөзүни айырмады. Эйсем-де болса, калбында якымсыз дуйгы галдыран яңкы сөзлериң манысына ол дүшүнмеди. Онянча-да бурунлак поручик тәзе хата япышды.

— О-хо! Би-де женап Ёмутскиден. Аладачыл халыпа! Яз! 1907-нжи йылың 21-нжи февралында Петербургдан Дашкенде иберилипдир.—Ол хаты бирселлем өз ичинден окады-да, ене женап Завалишине йүзленди. — Ине, сизе пеләкетлериң габахат чакылыгы герек болса! Ёмутский өзге шәхерлерде окаян илдешлерини, шол санда женап Атабаеви окувларыны тамамлансоңлар, хөкман Түркменистанда жемленмәге, өз халкына делалат этмәге чагыряр! Диңләң! «...шонуң билен барабар өзүнден хас эзбер миллет тарапындан жебир чекйән өз халкыңа харай этмели... Эйсем шоны нәдип газанмалы? Бу барада ойланмак герек ве иң ыгтыбарлы ёлы хем усулы сайлап алмак герек. Хатасыз боласы ёк. Мениң өзүмем ниче дефе ногсан гойбердим...»

— Хернә эден этмишини өзи боюн аляр!

Башыны галдырман протокол язян чыпарың бу ызгытсыз сөзлери-де Мухамметгулыны эймендирди, үнжүсини артдырды.

Хатлар гыссагарада окап чыкардан кәнди. Поручик окамасыны бес эдип, хатлары ене чугдамлап, санамага дурды.

— О-хо! 67 хат! Көпүсем Гасан Эфендиевден, хан Ёмутскиден, Меркуловичден, Татьяна Текинскаядан... Йыгна! — дийип, поручик урядниге үмледи. Ол гөвнүхошлук билен йыршарып, чокгажа сакгалыны өвран-өвран овушлады. — 67 хат! Догруданам, женап мугаллым, өз айдышың ялы, бу улы байлык, херси бир хазыналы хум. Йөне булар сениң дәл-де, инди бизиң арзылы байлыгымыз, женап Атабаев!

— Женап поручик, сиз нәме мениң шахсы хатларымам әкитжек боляңызмы?

— Өзүңиз билен биле, женап мугаллым!

Мухамметгулы өңүне окланан протокола оңлы окаман, гол чекди.

— Инди болса пайтуна мүнүп билерсиңиз!

— Сизиң мени туссаг эдере эсасыңыз хем ыгтыярыңыз ёк, женап поручик.

— Диңе шу хатларам сени илкинжи агачдан асмага эсас берйәр, женап мугаллым. Говусы, вагт йитирмәлиң!

— Муңа серетсене! — Ики яна зөвзүлләп урядник поручикден-де азмлы жабжыңды. — Сенжик дагы нәме?! Сизиң сердарыңыз зынданда отыр!

Мухамметгулының ганы депесине урды.

— Ким ол бизиң сердарымыз?

— Эгер өз айданың чын болса, какаң сөвер досты, сениңем хорматлы халыпаң подполковник хан Ёмутский!

— Нәме?!

Дагы сөз айдара Мухамметгулының гурбаты чатмады. Николай Николаевич туссаг эдилер өйдүп, онуң ятса-турса, гөвнүне-де геленокды. Ёмутскиниң ылайта-

-да Руссиядан гелели бәри бир аягының Челекендедигини, атасы Кыят хандан мирас галан небит гуйыларының үлешик давасының узага чекендигини, кәрендечи маядарлар Нобель, Вишау, Гаджинский дагы билен ем онун хәли-шинди чакнышмалы боляндыгыны Мухамметгулы, элбетде, билйәрди. Шол бир вагтың әзүнде-де диңе бир ерли илатың-а дәл, харбы бакнадарлык аппаратын хем-де административ-полициячылык управлениййәнин сферасында-да подполковник Ёмутский ак патышаның эй гөрйән адамларының биримиш диен дүшүнжәниң бардыгына белетди. Шол себәплем шейле атлы дворяның туссаг эдилендигине ынанаймак гаты кынды.

Айтмасыз сыры атанлыкда ачан урядник гапа йөнелди. Бирденем ызына өврүлип, китаплы гекжеде дуран овадан сагады гарбап алды. Мухамметгулы кинаялы йылгырды.

— Гитдик, женап поручик! Бах-али, мениң яңкы депдерлеримиң биринде: йүзмеги өвренжек болсаң, акып гөр — диен өвүт бар!

Пайтуна мүнен Мухамметгулының хер тарапына бир полицей гонды. Атлылар өңе дүшдүлер.

1913-нжи йылың 28-нжи июлының ховурлы Гүни гызгылт салгыма өврүлип, Мургабың гужагында яшды.

— Бесдир инди, болды, Глаша. Мерси! — Артыкгүл эндам-жанындан сув сырыкян бәбеги өйдечериниң элинден алып, ак простына долады, багрына басды, өл йүзүнден огшады. — Серетсене, аглайынам диенок-да!

Глафира сувлы легени дашарык алып чыкды. Артыкгүл бәбеги ички отагдакы гапдаллары гапыргалы агач салланчага элтип ятырды. Легениң сувуны дөкүп гелен гыз дараклыгына басып, усул билен салланчагың янына барды. Бегенчли йылгырып, додагыны дишледи, пышырдады:

— Татьяна Михайловна, эййәм уклайыпдыр!

— Шейле-дә! Сува дүшүрдигимиз, пишик ялы мырлайяр.

— Онда биз бага гидели. — Глафира даш гуйының янындакы чәге түммегиниң үстүнде ойнап отуран гыза бакан йөнелди. Үч яшлыжа Гүлсолтаны Глафира хер гүн диен ялы агшамаралар сейил багына әкидйәр, гөзлерини даңып, йупуң үстүнде товусян дарбазчылары, гөк сувлы ховузда йүзүп йөрен ак гувлары гөркезйәр. Багдан гайдып геленсоңлар, гызының гөрен затлары барадакы үзнүксиз жедирдиси Артыкгүле-де хезил берйәр.

Глафира гызы ювундырды, гуржак ялы гейиндирди. Эйвана чыкан Артыкгүл олар калиткадан чыкынчалар, ызларындан гарап дурды.

— Кән эгленмән, Глаша!

Сейил багындан Шопениң вальсы эшидилди. Артыкгүл оны дашдан өрүлен эмели гаяның үстүндәки тегелек далбарда орнашан харбы оркестриң чаляндыгыны билйәр. Бу саз онуң хыялыны яшлык йылларына — галың гарлы Москва, тәсин токайлы Лефертова, Гара дениз кенарына, Симеиз сервилериниң саясына алып гитди. Артыкгүл эйваның сүтүнине сөенип, гөзүни юмды.

Ол энче гүн бәри өз ахвалына дүшүнип биленок. Агыр йүкден шовлы бошанам болса, дүнйә инен икинжи гызы оңа тәзе бир буйсанч беренем болса, йүреги ерине геленок. Нәмедир бир зады етмейән, нәмедир бир зады ядындан чыкарян ялы болуп дур. Натали дайзасына соңкы язан хатына-да хенизе ченли жогап гелмейәнлиги-де дүшнүксиз... Йүрегиниң бир бөлегем өрән узакда, Москваның голайындакы Лежнево обасында галды... Сув ялы чаганы жокрама жөвзадан халас этмек хәзир Артыкгүлүң иң важып аладасы. Николай Николаевичиң аялы Азиза ханым оны Алушта, өз эжесиниң өйлерине мыхман чагырды—дениз ховасы бәбегиң сүңңүни беркидер, өзүңем мазалы куввата гелерсиң, даянарсың — дийди. Артыкгүл бу төвелланы макул билди. Глафиранам ырды. Ел шайыны тутдулар. Инди несипли гүн уграбермели. Йөне илки Артыга-да барып гелмели. Ховлуда Орашың бир өзи галды. Белки, көмек герекдир...

Чага оянан болаймасын дийип, ичерик йөнелди. Бәбек хенизем мырлап ятыр. Бир гөвни бивагт ятмасын, турзайын дийди. Оярмага-да дөзмеди. Гызының маңлайында пейда болан монжук ялы дер дамжасыны акжа яглык билен сүпүрди.

Гараңкы гатлышды. Чагаларың гелер вагты болды өйдйән дийип, ынжалыксыз халда эйвана чыкды.

— Артыкгүл дайза!

Артыкгүл тисгинип гитди. Гаршысында дуран дикяка чал көйнекли, били ясы кемерли, аягы сары ботинкалы, башы ак телпекли йигдекчәни башдан-аяк сынлады. Сессиз-үйнсүз пейда болан огланам айтжак сөзүни ядындан чыкаран ялы, ювдунды дурды. Узын бойлы, аксовулт, инчемик йүзли бу йигдекчәни Артыкгүл өңем энче ёла гөрүпди.

— Артыкгүл дайза, гелсин дийййәр...

— Ким?

— Ата Мырат мугаллым.

Артыкгүлүң гүпбе ядына дүшди. Бу аррык оглан ол Ата Мырадовың янында гөрүпди. Дең-душлары оңа «Атаның ян тазысы» дийшип дегишйәрдилер.

— Нирә гелсин дийййәр?

— Сейил багына. Ашакы ресторана.

— Нәме үчин өзи гелмеди?

— Билмедим, сәхел салымлык гелсин дийди.

— Сен ким?

— Мен — Көрхан Балакаев. Ашгабат обасының арчының мүрзеси. Ата Мырат мугаллымын шәгирди...

Догумлысыран йигдекчәниң перт-перт жогабына Артыкгүл биалач йылгырды. Хекгерен огланың йылчыр йүзүне ене бирёла серетди. Нәме үчин оңа Көрхан адыны даканларына гең галды: йигдекчәниң гоюн гөзлери ялпылдап, яныл дурды. Эйсем-де болса, огланың арчының мүрзесидигине мүңкүрлик этди.

— Сен нәче яшында?

— Он бәш... Тизрәк гелсин дийди.

Артыкгүл нәтжегини билмеди. Ата Мырадовың Ашгабатда ёкдугыны ол билйәрди. Индем өе өзи гелмән, оны өйден сес етим аралыкдакы ресторана гыссаглы чагырмагы бирхили гең гөрүнди. Артыкгүлүң йүрегинде якымсыз дуйгы пейда болды. Толгунып башлады. Хернә эйгилик болсун-да! Бирденем йүрегини бире баглады.

— Көрхан! Сен неме эт... Сен өе гир-де, жигиңе серет! Салланчакда уклап ятыр... Хәзир Глаша гелер...

Алнасан дайзасының диенлерине онлы дүшүнмесе-де, Көрхан эйвана этледи.

— Ынха, совук лимонад, Көрхан! Ич!.. Хәзир Глаша гелер...

Сейил багына гирип, ол гөни ак гувлы көле бакан йүзленди. Догруданам, Глафира билен Гүлсолтан эда билен йүзүп йөрен гувлара сын эдип дуран экенлер. Гыз эжесини гөренден, хейжана гелип, шадыян жедирдеди:

— Эже, серет! Серет, гувлар гелин ялы-да!

Глафираның болса йүзүниң реңки гачды.

— Нәм болды, Татьяна Михайловна? Ханы...

— Сен өе бар, Глаша! Өйде оглан отурандыр. Чайчөрек бер, нахарла...

— Нәм болды ахыры, Татьяна Михайловна?

— Хич зат... Сиз гидиң. Менем хәзир барарын...

Ата Мырадовы Артыкгүл санлыжа адамлы рестораңа гирен бадына гөрди. Онун екеже өзи четки столда отырды. Столунда гайнадылан нохутлы табак билен жәч гүлдандан башга зат ёк. Түркмен өйүни яда салян тегелек ресторан ачык мейдандады. Төрүнде-де өйүң яны гойлан түйнүгине мензеш эстрада бар. Түйнүгин ики тарапында-да лейлисачлары яшыл шелпелерини саллашып, гамлы сүлмүрешип отыр. Ресторанын ортасы болса ялпылдап ятан бош айтым. Ак скатертли столлар онун хашамлы агач ташасының ички гырасында хатара дүзүлги.

Ата Мырадов Артыкгүли гөренден, агзына етирен пиволы булгурыны столда гойды, мылакатлы йылгырып, еринден турды. Оны айна кимин айтымың ортасында гаршылады. Хамала, өзи яп-яңы онун ызындан гыссаглы чапар ибермедик ялы, гаты сесли, өзем рус дилинде гепледи:

— Ба-хов! Татьяна Михайловна! Июлда гар ягаймасын?! Сиз нире, бу ерлери нире?!

Артыкгүлем достунын гөчгүнли әхеңини голдады.

— Йүрегими совадайын дийип геләйдим. Хова ыссы яман. Чыдар ялы дәл. А сиз ниреден дүшүп йөрсүңиз бу ерик, кәрдеш?

Олар гадырлы гөрүшдилер. Ресторанда, мегерем, сәвлик билен саташан көне танышларың бу сөзлерини якын столларда отуранлар эшитдилер.

«Сәвликде саташанлар» төверереклерине гөз астындан гаранжаклап, столуң башына баран батларына ак костюмлы официант пейда болды.

— Мен шу гүн өйлән гелдим, Артыкгүл. — Чаласын официант нашыжа вазада газ юмуртгасы шекилли мороженое гетирди. Ата вазаны мыхманына тарап усул билен сүйшүрди. — Арчманда эгленмели болдум. Ахы-

Зак. 7728 — 14

ры дайым пахыры жайлап гайтдым. — Чилим отланды. — Сен мени багышла, Артыкгүл! Вагтында гутлабам билмедим. Гүл гужаклап бармалыдым янына, айдым айдып яш энәниң шанына! Баяпсыңыз! Яшы узак болсун!

— Айданың гелсин!

— Нәче гүн болды?

— Шу гүн айдан нәчеси?

— Ирден-ә йигрими докузыды.

Артыкгүлем чала йылгырҗак ялы этди.

— Онда ләләм бу җаханда эййәм йигрими бир гүн яшады. Азарханадан чыканыма-ха яны бир хепде болды.

— Оңатҗамы халы? Эҗесиче бармы гөрки-җемалы?

Артыкгүл җогап бермеди. Ене-де төверегине ассырынлык билен гөз айлады. Досты нәче дегшен болса-да, Артыкгүлүң йүрегиниң ховсалалы ургусы хениз кадалашанок. Үстүне нәгехан ховп абанып гелйән ялы.

— Адына нәме дакдыңыз?

— Аннагүл.

— Эсен эпенди айтмышлайын, машалла! Гөз дегмесин! Өйүңизде гүлүстан дөредипсиңиз! Артыкгүл! Гүлсолтан! Аннагүл! Бири-бириңден гөркана гүллер! Багтыяр болсунлар эркана гүллер!

Ата Мырадов чилиминиң дүйбүни күлдана ташлады. Дымды. Артыкгүл өз ичинден — инд-ә гарагол кәрдешиниң «гириш сөзи» гутарды өйдйән — диен нетиҗә гелди. Онуң хәзир, бу гыссагарада, онда-да ресторанда Артыкгүли гутламага, тәзе болан чага узак өмүр дилемәге гелмәндиги, элбетде, беллиди. Шонуң үчинем, яга депҗек ялы болуп, онуң эсасы айтҗак задына башлабилмән отурышы Артыкгүлүң вехимли шүбхесини хас-да артдырды. Муны, элбетде, Ата Мырадовың өзем аңман дураноқды. Шадыян мугаллымың йүзем, сесем бирден үйтгеди:

— Ахыры гитди.

— Ким гитди?

— Ялңышмасам, венеззына... Ана, челегиң гападалында чөкди. Бизиң аңаймагымызын мүмкинлигинден әтияч эден болса герек. Шейледир. Өзүни самсыклыга салан боля. Сeретме, энтек серетме!..

Артыкгүл гызым оянан болаймасын, белки, аглаяндыр, эмдирмели вагтым боландыр диен үнҗә гитди. Муны сөхбетдешине айтмага-да эҗап эдип, онуң гамашан йүзүне сораглы серетди.

— Мен шу гүн өйлән гелдим, Артыкгүл. Гелсем, дүнйә шумлукдан долан экени.

— О нәхили шумлук?

— Сен азархана гирен гүнүң Хан аганы тутупдырлар... Мениңем, Артыкгүл, хол отуран венеззына ялы, бир бедасыл гоңшым бар. Бабылардан. Пайтунчы. Шол дилинден сыпдырды. Өзем хич киме дуйдурман саклаялар дийди...

— Нәме үчинкә?

— Ончасыны билйән ёк... Мен шу гүн өйлән гелдим, Артыкгүл. Шондан бәрем сени гөрмегиң чемесини тапман, көвленип йөрүн. Багтыма Көрхан душайды... Дүйн Марыда Мухамметгулы билен Эсен эпендинем тутупдырлар... Хан аганың хемсөхбети Мәммет дилмаҗы, ене-де биртопар кетхуданы. Шоларың арасында Гүлҗемал ханың оглы Юсуп ханам бамышын. Сегсен яшлы Гүлҗемал хан ак патышаның дергәхине гитҗек болямыш...

— Нәме үчин тутупдырлар?

— Аллa билсин.

Икисем пикире гитди.

Дикдүшди чиновниклериң Мухамметгула хәлишинди бадак саляндыкларындан Артыкгүл хабарлы. Яш мугаллымда кәте теркидүнйәлик мейиллериниң дөремегиниң-де себәплериниң бири шол. Мухамметгулы эркине эрк этмегиң хемише хөтдесинден гелип билйәнлерден дәл. Белки, шол дикдүшди баярларың бирине бир якымсызыны диен болмагы мүмкин. Болуп биләйҗек зат. Баярларам нәме сәхелче дегнасына дегилсе, гөз гөркезмеги говы гөрйәрлер... Пөне Николай Николаевичде нәме язык болуп билер? Оны нәме үчин тутсунлар? Ол Руссияда өнүп-өсен, кемала гелен, хачпаразларың динине гирен адам ахыры! Өзем атлы дворяниниң оглы... Ери, ондан нәхили айып тапып билдилеркә?

Подполковнигиң дурмушы барада Артыкгүл инди биртопар зады билйәр. Хан Ёмутский түркмен-рус арагатнашыкларының сазлашмагына илкинҗи ёда ачанларың бири болан Кыят ханың агтыгы. Ол Подольск губерниясында офицериң машгаласында дүнйә инипдир. Какасы Аннамухаммет хан — Николай Ёмут-

ский 1877—1878-нжи йылларда болан рус-түрк урушуна гатнашып, Шипкада, Ловчиде, Плевниде яйбанланан женлерде айратын эдерменлик гөркезипдир, шанлы сөвеш сылагларына мынасып болупдыр. Оңа сылаг берлен алтын саплы гылыч хәзирем Николай Николаевичиң өйүнде асылгы дур. Артыкгүл оны өз гөзи билен гөрди. Полковник огулларынам өз угрундан окадыпдыр.

Петербургда Павлов харбы училищесини гутаран поручик Николай Ёмутский Ашгабатда атыжылык батальонының командири болуп гуллук эдипдир. Соңра ене-де Санкт-Петербург. Шо ерде харбы-юридики академияны, университетиң тарых факультетини тамамлапдыр, Дашары ишлер министрлигиниң курсунда гүндогар диллерини өвренипдир. Харбы-хәкимиет эдараларының дүрли гуллук везипелеринде ишләпдир... Ахыры харбы гуллукдан ымыклы бошап, шундан үч йыл озал, 1910-нжы йылың август айында Ашгабада гайдып гелипдир.

Артыкгүл Николай Николаевич билен шол махалдан бәри таныш. Илкинжи душушыклары шу гүнки ялы ядында. Ыкжам гейнүвли, зер сечекли погонлы, мылайым сесли, сыпайы подполковнигиң гызыклы гүррүңлерини Мухамметгулы икиси офицерлер багының гойы саясында хөвес билен диңләпдилер. Шейле якымлы, пәхимли сөхбетдеш билен танышдыраны үчин, Артыкгүл соңра Мухамметгула алкыш барыны этди.

Шондан бәрем, өрән сейрек гөрүшселерем, Артыкгүл билен хан Ёмутскиниң арагатнашыгы кесилмән гелйәр. Соңкы йылларда Николай Николаевичиң аклавчылык кәриниң хысырдысы билен гарабашынагайдыгыны, ил ичинде абрайының гөрнетин артяндыгыны Артыкгүл билйәр. Магарыфчыларың ишлерине-де, догрусыны айтса, Беляевден соң, шондан дегерли көмек эдйән адам ёк. Рус-түркмен мекдеплерини көпелтмек, түркмен дурмушына европа медениетини орнашдырмак угрунда-да шондан кән жан эдйән эмелдар ёк. Гасан Моисеевичиң гүррүңлерини диңләйсең! Гечен асырың аягында Бәхерденде илкинжи рус-ерли илат мекдебини ачанынам шол дөвүрде Дуруның приставы болуп ишлән штабс-капитан Ёмутскидигини Артыкгүл шондан эшитди. Магарыф ишлериниң хажаты үчин хан Ёмутский өз серишдесинем гайгырып дуранок. Тәзелик угрундакы эржел гөрешинде ол кәте кераматлы ахундыр ишанлар билен чакнышмакданам чекинип дуранок... Белки, ол шейле батыргайлыгы зерарлы гөзегеге душендир?

Артыкгүлүң гөнүмел, ичгин назары сөхбетдешини сиңңитли сынлады.

— Сен нәме үчин, Ата, «Хан агадыр Мәммет дилмач дагының аладасыны эден тапылар» диййән?

— Айтдым ахыры яны! Олар — барлы баярлар!..

— Ягшы. Онда нәмүчин Николай Николаевичи тутупдырлар?

— Кеседен чакламак, элбетде, кын, кәрдешим. Йөне... Бир вака мениң ядыма дүшйәр. Шу йылың бaшында Николай Николаевич икимиз төтәнликде Машында саташдык. Мухамметгулыңка мыхманчылыга барыда саташдык. Себәбини такык билжек дәл вели, йөне шол сапар хан аганы гахарлы гөрдүм. Ол хәкимиетлерден зейренди Довам эдйән дүзгүнден нәгиледигини телим ёла хетжикледи. Ахырда-да: «Эгер оңат тиженсек, биз өз түркмен топрагымызда хич кесе гарашсыз, өзбашдак дөвлет гуруп билерис» дийди. Мухамметгулының бада-бат гамашан йүзи хәзирем гөз өңүмде. Чилимини ызлы-ызына соруп, ол эсли салым бөврүни диңләп отурды. Ялңышмасам, шол сапар шәгирт өмрүнде илкинжи гезек халыпасының йүзүне гелди. Ызгытсыз әхенде сесленди: өтүнч сораян Николай Николаевич, мен бейле идеяны унамаян — дийди. Түркмен нәмесине буйсанып, хайсы гүйжүне даяныл, өзбашдак дөвлет болуп, өзбашдак яшап билер? Санлыжа гүнде кесекилер күлүмизи какарлар — дийди. Барха бетер гахарланан Николай Николаевич болса түркменем голдажакларың тапылжакдыгыны яңзытды. Неме дийди...

Артыкгүлүң такаты түкенди:

— Гең. Гаты гең. Ынанар ялам дәл. Хан нәме үчин бей дийип билер? Ол икимиз бир хамырдан югрулан ахыры! Бизиң рухы дүнйәмизиң хамырмаясы бир! Бизиң гөзүмизи ачып гөренимиз — Руссия!

— Мениң пикиримче, кәрдешим, геп бу ерде башга затда Ёмутский Ораз сердар ялы, гөтерим я везипепараз дәл. Ол хош сөзе алданжак түркана-да дәл. Йөне... Йөнеси бар. Кәте оңа-да сердарлык елгини тәсир эдйәмикә диййән. Гүнәсини бойнума гөтержек

дәл мен, Артыкгүл, йөне подполковнигиң кәте — өзүм күлли түркмениң хөкүмли ханы болайын — диен хыяла гидәййән болмагам әхтимал. Гаты әхтимал. Себәби онуң төверегинде ханың шол мейлине гоп берйән адамларам азлык эденок. Тутуш Түркменистаның хәкими-ханы болмак яманам дәл, Артыкгүл! Ә?

— Гең. Ынанар ялам дәл. Ол хәкимлиги халаянлардан дәл ахыры!

— Айыпсыз адам болмаяр, кәрдешим. Онсоң онунам, бизиң херимизде болшы ялы, өзүне етерлик ягысы ёк дәлдир. Яңкы ялы сөзлери шоларың гулакларына илдиги, хәкимиетлере дагы бахана герек дәл...

— Мен-ә хайран...

— Йөне мен бир зады билйән, Артыкгүл. Николай Николаевич бизде яңы-яңы аякланып барян милли буржуазияның адыган векили. Аслы дворянин. Өзи бай. Атасындан мирас галан гуйыларындан небит чогуп дур... Өзүң билйәң ахыры, яп-яңы, апрель айында-да оны Романовлар династиясының үч йүз йыллыгының Петербургда гечирилен байрамчылыгына гиден түркмен векиллериниң бири эдип ибердилер. Шейле, кәрдешим, унутма, Ёмутский чылшырымлы хәсиетли шахсыет. Нәгадар гөрешжең сайсаңам оны, меселем, Гайгысыз билен деңешдирип билмерсиң. — Пиво овуртламак баханасы билен Ата Мырадов башыны хас ашак эгди, мекирлеч йылжырыаклады, сеси чала чыкды. — Айдалы — ак патышаны йыкмалы — дийәйсең, хана якмажагыны мен билип дурун. Шол себәплем, өз айдышың ялы, бизе көмек берсе-де, илимизде европа медениетини орнашдырмак угрунда жан этсе-де, Ёмутский өз дережесиниң нуктай назарындан угур аляр. Өз чыгрындан чыкмаз... Хава. Мен шейле пикирде. Йөне мен башга бир задам билйән, Артыкгүл. Эгер ол өз ынсабындан угур алса, ынсабам оңа бивепалык этмесе, хан Ёмутский халкымыза иңңән улы пейда эдип билжек шахсыетлериң бири... Бендиликденем оны шексиз азат этжекдиклерине гөзүм етип дур. Хәзирки генерал-губернатор Самсонов бирмахаллар онуң какасы полковник Аннамухаммет хан билен бир дивизияда гуллук эдипдир. Халас эдерлер!.. Икимизиң эсасы аладамыз — Мухамметгулы!..

Ата Мырадов ене чилим отланды.

— Узак ойланара май ёк, Артыкгүл. Мен-ә бир өжиз адам. Сениң сөзүң ерде галмазмыка дийип, чак эдйән. Сен достуң дадына етиш! Марыдан гелен чапар — Мухамметгулының ягдайы эрбет — дийди.

Эстрада оркестриниң бирден гүйчленен шовхуны Ата Мырадовың соңкы сөзлерини оңлы эшитдирмеди.

— Достуң дадына етиш! — дийип, ол ене гайталады.

— Онда мен хәзириң өзүнде Беляевиң янына ылгайын.

— Иван Александрович Дашкенде гидипдир.

— Онда нәтмели?

— Ораз сердары гөрсең, нәдер?

— Ёк, ёк. Инди мен оңа йүз тутман. — Артыкгүлүң бирден гахары гелди. — Сен нәхили, Ата, «достуң дадына етиш!» дийип, өвүт берип отырсың? Сен нә кесекими? Я Мухамметгулының, Эфендиевиң, Николай Николаевичиң башына дүшен белаң саңа дахылы ёкмы? Жаның янанокмы? Хайпың геленокмы? Эйсем бизиң барымызың максадымыз бир дәлми? Баша бела геленде, бирек-биреге делалат этмежек болсак... — Артыкгүл сөзүни соңламан, йүзүни ашак салды. — Мен-ә бир аял адам...

— Сен мүң эркеге дегйән аял, Артыкгүл! Таншың кән. Сөзүң диңленйәр. Җемгыетде адың-аграмың бар. Онсоңам... Өзүм гол говшурып отуржак диемок ахыры мен! Ата Мырат адалат үчин келлесини этегине салып гидер, Артыкгүл. Мени танарча болансың сенем...

Артыкгүлүң гөзүне яш айланды. Алчак кәрдешиниң гөвнүне нәхак дегенине өкүнди.

— Генерал Лещ сени кабул эдерми?

— Билмедим.

— Ана, гелди — диен Мырадов булгурының дүйбүндәки пивосыны хөвессиз овуртлады.

— Ким гелди?

— Көрхан. Инди туралы!..

Олар тә сейил багындан чыкянчалар, биле гитдилер.

— Мара гитсем нәдер?

— Өзүңем тутарлар, Артыкгүл.

— Онда нәтмели?

Бу совалың аматлы чөзгүдини тапжак болуп, гыссагарада херси телим теклиби орта атды. Эмма ола-

рын хич биринем гөвүнлери онламады. Ахыры эртир ирден обада гөрүшмеги вадалашып, ховлукмач хошлашдылар...

Гызыны ятырансоңам, Артыкгүлүн гөзүне укы гелмеди. Глафиранын онуң өңүнде гоян яны гаймаклы бызмыгына-да эл узатмады. Шол ойланды отурды.

Бу нәхили ослагсыз, дүшнүксиз гутха-тутлук болды? Барып айын башында тутулан Николай Николаевич барада шу гүне ченли екеже газетде-де екеже сетирем чыкмандыр. Диймек, ондан Мухамметгулы дагам бихабар болупдырлар. Ягшы, Мухамметгулыны өңем ызарлап йөрдүлер. А Николай Николаевичиң нәме языгы барка?

Артыкгүл хер нәче ойланса-да, бу соваллара жогап тапмады. Ол диңе, мегерем, буларын бары бир вйып себәпли тутулан болсалар герек диен гүманлы нетиҗә гелди.

Бу гүман хакыкатдан даш дәлди. Соңкы махалларда, ылайта-да Мары этрапларында яш түркмен интеллигентлеринниң прогрессив херекетлериниң гүйчленендиги барадакы хабарлар газетлерде хәли-шинди чыкып дурды. Хәкимиетлер шол херекетлери империяның хем-де тәҗи-тагтың гаршысына гөнүкдирилен гөреш хөкмүнде ызарлап, улалдып, хан Ёмутский ялы, халкың ичинде адыган, сөзи гечйән түркменлери беланың башы хасаплаярдылар. Шоларын чакланылян гылавыны ятырмак үчин эдилйән эмел, гурулян пирим кәнди. Меселем, подполковник Ёмутскини тутмак билен хәкимиетлер, бир тарапдан, түркмен кетхудаларының әсгермейәндиклерини, оларың ызына дүшенлериң хеләк болҗакдыкларыны илата субут этжек болсалар, икинжи бир тарапдан, шейле шахсыете батырынып билйән, диши өтйән чиновниклериң абрайыны гөтержек, өзлериниң гудратлы гүйчлерини гөркезҗек болярдылар. Шол бир вагтың өзүнде-де Николай Николаевичиң гутулмагының башга-да бир дүйп себәби барды. Ол Мухамметгулы Атабаев дагы ялы эркинлик күйсейән хыжувлы яшларың ховплы халыпасы хасапланылярды. Шол себәплем дәрини отдан дашлашдырмалыды. Мухамметгулыны тутжак болсаң, хан Ёмутскини эркинликде гоймак мүмкин дәлди. Муңа жандармерияның гөзи етикди.

Бу пиримлерден Артыкгүлүң, элбетде, хабары ёкды. Ол өзүниң үстүне абанып гелйән апатданам бихабарды...

Артыкгүл сув ичди. Шол махал: «Достуң дадына етиш!» диен гамлы сес онуң гулагында ене янланды.

ИЛКИНЖИ ГАРЛАВАЧ

Гыздырмадан яңрак сагалан генерал-майор Лещиң йүзи-гөзи, бүтин кешби, херекетлери онуң шинди межалсыздыгыны аңдыряр. Узага чекен икичәк сөхбетиң довамында ол бирнәче ёла отурып-турды. Хем чилим чекди, хем үсгүрди. Сөхбетдешине болса гаршы кофе хөдүр этди...

— Хм-да!.. Онын шейледир велин, хорматлы Иван Александрович, гөрүп дурсуңыз, сыясы атмосфера барха йитилешйәр. Мен солдат. Мен ховадан дәриниң ысыны алян. Вулканың нireден чогҗагыны билжек дәл. Йөне... — Генерал еринден туруп, дивара какылан уллакан картасының өңүне барды. Элине алан таяжыгының уҗуны Каспи деңзиниң кенарына етирди. — Өзүңизе мәлим, Красноводскиниң РСДРП гурамасыны өтен йыл даргатдык. Хәзир болса шол гурама, ине, шу адада, Челекенде яңадан дөрәпдир. Такык маглуматлара гөрә, оңа Бакувдан гелен большевик Иван Фиолетов баштутанлык эдйәрмиш. «Чаркен» небит жемгыетинде машинист болуп ишлейәр... Большевиклер, достум, көмелек ялы көпелйәр... — Генерал ызлы-ызына үсгүрип, ерине гечди. — Сиз нә Гажинскиниң небит промыселинде аракы гозгалаң өз-өзүнден гурандыр өйдйәңизми?.. Хатыржем болайың, хорматлы Иван Александрович, буларың бары большевиклериң иши... Руссиядакы булагайлыклара-да сиз менден нәбелет дәл. Шол себәплем...

Иван Александрович генералың чилим отланмага гүйменен пурсатындан пейдаланды:

— Шол себәплем, сизиң алы хезретиңиз, янкы сөзүмиң жаны ёк дәлдир. Сыясы атмосфераның, халкара ягдайының шейле гөрнетин үйтгемеги, хава дийиң, бизденем дөвре лайык сыясат алып бармагы талап эдйәр.

— Оңа сөзүм ёк.

— Диңе гамчың гүйҗүне даянмак дөври гечди.

— Хм-да!.. Мунча миллете Тула көкесини нireden тапжак, гадырдан?

— Мениң гарачыным, генерал... Екеже мысал айтмага ыгтыяр эдиң. Ашгабадың 300 мүң манатдан говрак йыллык бюжетинин диңе 5 процентини халк магарыфына харчламага гол чекдиңиз. Шәхерде мугт окадылян екеже-де мекдеп ёк. Рус-түркмен мекдеплериннин саны хенизем он икиден геченок... Эйсем шу ягдайлар шу гүнки галаба лайыкмы? Шейле ягдайда сиз ерли илатың арасында өз гечиржек медени чәрелериңизи амала ашырып билермисиңиз? Эгер сиз өз хәкимдарлыгыңызы беркитжек болсаңыз...

Генерал халк училищелери барадакы Баш инспекторына тәзе назар билен чиңерилди.

— Сиз нә диллешдиңизми?

— Дүшүнмедим, хезрети хәким.

— Арада ханым Текинская-да маңа хут шол сөзлери языпдыр...

Мүндережели гелешчи Беляев гөзүни сүзди.

— Дертдешлериң дилеги бир боляр, сизиң алы хезретиңиз

Генерал аркан гайшып, лох-лох гүлди, үсгүрди, гүлди.

— Гөрйән велин, мадам Текинскаяның сизе-де тәсири етмән дуранок өйдйән. Зор зенан! Сөз ёк!.. Кәрдешлери тутуланда, ол харбы министрин хут өзүне-де петиция иберипдир-дә! Дүнйәни аяга галдырды.

— Хабарым бар...

Генерал ене-де агзыны ачды, балыгыңка мензеш гөзи элек-челек ойнаклады. Беляев довам этди.

— Утамыш мекдебиниң мүдири женап Атабаев барада мен сизиң кузурыңыза-да йөрите гелипдим ахыры..

— Ядымда Ядымда. Хм-да!.. Эйсем-де болса, сизиң протежәңизи нәхак бошатдыкмыкак дийип горкян. Ол иңнән хатарлы агитатор диййәрлер... Оңа сапак берйәнем... шол мадам Текинская диййәрлер... Подполковник Николай Николаевич башга меселе. Ол, Иван Александрович. гәжи-тагта дөнүклик эдер эйдемок. Йөне шол амазонка вели...

— Сизиң алы хезретиңиз, дүнйәмизиң пәхимли шахсыетлере ончаклы бай дәлдигини мен сизе айтмалы дәл. Аяллардан, ылайта-да ерли миллетден Татьяна Михайловна ялы шахсыете габат гелмек гөкдеи гөвхер токгасыны тапан билен дең... Татьяна Михайловна сап йүрекли магарыфчы. Эденли гурамачы. Сыясат билен онуң иши ёк. Оңа мүңкүрлик этмәң!

— Хм-да! Хм-да!..

— Догрусыны айтсам, генерал, бизе пейдалы янкы идеяны гозгап, агзап йөренлерем шол ики магарыфчы—ханым Текинская билен женап Атабаев Биринжи.

— Шей дийсене! Хм-да!..

— Яңыжа өзүңиз сыясы атмосфера барха йитилешйәр дийдиңиз. Диңе гамча даянмак дөврүниң гечениңи өзүңизем дуйяңыз. Гамча миллетиң сагрысы халыо өвренишипдир. Илатың аңына тәсир этмесек...

Столуң бурчунда дуран сары телефон батлы жыңңырдады. Генерал трубканы ховлукман гулагына етирди. Узак диңледи. Бирденем гахарлы гыгырды:

— Ене шол батальонмы? Даргадың! Хәзириң өзүнде мен генерал-губернатора хабар етирин. Питнечи офицерлериң барыны басың! Басың диййән! — Генерал трубканы шаркылдадып гойды. — Ине, гөрдүңизми?! Гушгы гарнизоны ене питне турзупдыр... — Чогуп гелен гахар үсгүлевик дөретди.

Беляев область начальнигиниң көшешерине сабырлы гарашды.

— Империяның абрайыны гөтержек, даянжыны беркитжек болсак, ерли дилде газет чыкармагы ёла гоймалы. Бу зерурлык барада, өзүңизе мәлим болшы ялы, Петербургам ойланман дуранок... Милли газет, сизиң алы хезретиңиз, милли сыясатымызы амала ашырмагың дегерли серишдеси болармыка дийип чак эдйән. Онсоңам, гоңшы Эйран билен Овганыстанам унутмалы дәл. О ерде иңлислер пелесаң урярлар...

— Хм-да! Хм-да!.. Ким чыкаржак оны?

— Өзүмиз.

— Ерли миллетден нәме газетчи бармы?

— Тапжак боларыс, генерал.

Областың начальниги ахыры йылгырды.

— Сизиң аслыңыз түркмен болаймасын, Иван Александрович?

— Мен магарыфчы.

— Хм-да... Магарыфчыны менем яны гөрмели дәл вели... Сизиң ялы бейле иргинсиз...

— «Иргинсиз» дәл, хезрети хәким, ыхласлы...

Генерал хем үсгүрди, хем гүлди, ахыры чалажа түсселейән сигарына эл етирди.

— Ягшы, Иван Александрович, түркмен магарыфчыларының бар талабы инди диңе газете сырыкдымы?

— Ёк, ёк, хезрети хәкимǃ Рус-түркмен мекдеплерини көпелдиң дийип, олар мени өз гүнүме гояноклар. Йөне хәли-хәзир-ә газет барадакы хайышлары өңе дүшди...

— Ягшы. Мен меселәни чөзжек болайын. Йөне, Иван Александрович, енеки бир гүн бизем жадылы жыны голчадан сыпдырып гойберен самсыга дөнәймәли?

— Дөнмерис, хезрети хәким.

— Өз перзендимиз өзүмизе ягы болуп дөрәймесин?

— Дәремез, хезрети хәким. Барды-гелди, бедев эл урдуржак болса-да, жылавы сизиң өз элиңизде ахырыǃ

— Сиз, догруданам, иргинсиз, Иван Александрович... Ягшы. Ягшы. Мен Дашкенде гидйән. Генерал-губернатора ене бир ятладайын... Йөне гараматы өз бойнуныза, Иван Александрович...

— Разы... «Спорт» жемгыетиниң клубунда шу гүн монгол пәлванларының гөреши боляр. Томаша этмәге мейлиңиз ёкмы?

— Мени бу гүн Ораз сердар мыхман чагырды.

Беляев кабинетден эгленмән чыкды.

Бүзмейинден ир билен Ашгабада уграи араба гумаксы ёлдан өз майдалына гигирленип гелйәр. Илерде ховаланян кемери үмүрли даглар өрән сус гөрүнйәр. Асманың йүзи ала булут. Ирден жыбарлап угран ягыш дура-бара кесилди. Эйсем-де болса, ол ери эзмәге етишди. Ёлда тозан ёк. Сәхраның ховасы тәмизленди. Гүнбатардан өвүсйән якымсыз, чыглы шемалам арабада отуран ёлагчылара тәсир эденок. Оларын үчүсининем эгнинде ойлук бар.

Ёлагчыларын үчүсем яш. Иң улусы Алышбег Алыев шинди отуза-да етенок. Шуңа серетсең, олар ёлбойы сакырдашып, бәлчирешип геләйжек ялыдылар. Эмма онуң терсине, йигитлер ёлбойы дымып гелйәрлер. Гүррүң бирден башланып, бирденем кесилйәр. Диңе араба тигирлериниң бирсыдыргын тыкырдысы үзнүксиз. Бу гиңиш сәхралыкда, хамала, хич кес яшамаян ялы, илерде-гайрада жанлы-жеменде гөзе иленок. Кә ерде отлап йөрен дүедир ябыларың янында-да гара гөрненок.

Алышбег билен Мухамметгулы якиси дүрүшдели торбаны тирсегине алып, араба язылан кечәниң үстүнде янашып кесерди. Дымма достуны гүрлетжек болуп, Алышбег оңа шунча лак атса-да, Мухамметгулы кәрдешиниң гөвнүнден туранок. Гүндогара гөчүп барян булутлара сын эдип, чилим күкедип ятыр. Алышбег көне портфелинден чыкаран блокнотыны ачып, чала сес билен окап башлады:

— «...Гөзүңи Сибирде ачдырын. Гөзүңи еңсәңден чекерин. Ере сурат эдерин»... — Бирденем сесини гаталтды. — Мухам, гардашым, сен маңа айт: «кейтиклэп йөремек» нәме? «агсаклап йөремек» нәме?

Гүлкүси тутан Мухамметгулы дикелди.

— Әлхепус, Алыш, иргинсиз-ов сенǃ Халыс алып ятжак. Мен нәбилейин оныǃ

— Биз мугаллым, Мухам жан. Бар зады билмели бизǃ

— Бар зады билйән ёк, Алыш. Өзүмизе герегини билсек, бес...

«Өзүмизе герегини билсек, бес!» — дийип, Алышбег достунын соңкы сөзлерини гуссалы әхенде ювашжа гайталады. Бири-бирине итерги берип, гыңыр асмандан омзашып-сүйшүшип барян гарамтыл-гоңрас булут бөлеклерине сын эдип, пикире гитди.

Өзүңе герегини билəймек аңсатмы нәме?ǃ Өз ыкбалының гөзлегинде Алышбег инди, гөр, нәче йылдан бәри сепил-сергездан болуп йөрǃ Каспи кенарыны етекләп отуран Порт-Петровскиде тарых мугаллымы болуп ишлән какасы арадан чыканда, Алышбег секиз яшындады. Биртопар көне китап дийәймесең, етим чагалара какасындан мирас галмады. Балаларыны ач өлдүрмежек болуп, эжеси гөргүли жорап өрди, иглиже гызы билен кишиниң кирини ювды, Алышбегиң иниси гоңшуларына челек билен ябылы сув дашады. Ярым гарны ач, ярым гарны док Алышбег болса өз хүтдүклеринден узакда болмадык шәхер мекдебиниң гапысындан айрылмады, гаравула ховлы сүпүришди, одун ярышды, мекдебе гирип-чыкян голтугы китаплы талыпылара сын эдип, гөзи гидип, сагатларча шол доңды дурды. Гижелерине китап элинден дүшмеди. Ахы-

ры бир гүн, он дөрт яшына етенде, какасының кәрдеш достуның көмеги аркалы шол дини мекдебе окува гирди, башлангыч билим алды. Мекдеби гутарып, Алышбег Бакувың голайындакы обада мугаллымчылык эгди. Эмма дини мекдеп пелсепеси онуң хыжувлы хөвесине гаршы бадак салды, гураксы такал йүрегине дүшди, гөвни дүнъеви мекдеби күйседи. Кебелегиң нәдип учушыны, Гүнүң нәхили догуп-яшышыны, сөзүң чиччикси гүйжүниң бардыгыны, тохумың нәдип шинә өврүлишини... талыплара дүшүндиреси гелди. Шол кәвеси билен Баку гимназиясыны гутарды. Инди Алышбег отуз яшына етип баряр. Түркмен илине геленине-де инди еди йыл болды. Алты йыллап Теженин рус-эрли илат мекдебинде ишледи. Биртопар чага билим берди. Алышбег хенизем дүйрүлип отуран Мухаммет-гула гөзүнин гытагыны айлады, чигнини сыпалады. Шоларын арасында хәзир гапдалында кесерип ятан ине, шу гөрмегей йигидем — Мухамметгулам, онуң доган окашан сырдашы Гайгысызам барды. Шәгиртлер инди халыпаның ызындан етип йөрлер... Түркмен топрагы билен Алышбегиң багры бадашды гитди Байры магарыфчы Гасан Эфендиев-де оны энчеме досты билен танышдырды.

Инди болса Алышбег түркмен чагаларыны окатмакда тәзе усула гечмегиң аладасы билен ылгашлап йөр. Тәзе усулы беян эдйән китабыны яңыжа Бакуда чап этдирди. Хениз чапхананың ысы гитмедик шол китабын бирнәчеси ине, шу галың портфелинде ятыр. Тәзе усулыны Алышбег Бүзмейинде өз окадян мекдебинде-де чагалар билен сынап гөрди. Эмма...

Эмма Алышбегиң энтек улудан улы арзувлары бар. «Өзүмизе герегини билмек» үчин энтеклер ол...

— Шу гүн айың нәчеси, Алышбег эпенди? — Гырчув сакгаллы, гара телпекли арабакешиң совалы Алыевин пикир ушлыбыны үзди.

— Ноябрь айының оны, Нуралы. Бели!

Мухамметгулы тисгинди. Диймек, өзүниң туссаглыкдан бошанына шу гүн догры ики ай болупдыр! Эййәм ики ай! Ики айдан бәри ол ишсиз энтәп йөр. Бармадык гапысы галмады. Хич ерде иш бермедилер.

Ол Марыда зындандан бошан гижеси отлының билине басды. Артыкгүл айтмышлайын, ене-де меланхолия-теркидүнйәлик дердине учрады. Бирмахаллар,

Түркүстан семинариясында окап йөркә, Дашкент депосының гозгаланчы ишчилерине дуйгудашлык билдирип, жарнама чыкаран студентлериң бирнәчесиниң тутулмагы, Сибире сүргүн эдилмеги Мухамметгулыны мүззертди. Гайгысызың төвелласына-да гулак салман, ол Нохура гайтжак болды. Шонда Санкт-Петербургдан Николай Николаевичиң гахарлы хем мәхирли хаты гелмедик болса, мегерем, шейдерди. Шол пажыгалы пурсатда ызлы-ызына нама гөндерен илкинжи мугаллымы Эсен молла-да, мәхрем сырдашы Татьяна-да сәхелче шовсузлык зерарлы рухдан дүшен студенти дөзүмли язгардылар. Язгардылар хем гөвүнлик бердилер. Икинжи ёла ол теркидүнйәлик дердине Ашгабатда, онуң ялынлы сөйгүсини Татьянаның инкәр эдев ягышлы гижеси саташды. Соң, Татьянаның дурмуша чыканыны эшиденсоңам, Мухамметгулы шол хыжувлы дуйгусыны жылавлап билмеди. Ёгса ол Оразгелди билен Марыда, өз өйүнде сөхбетдешем болды, чаям ичишди. Мухамметгулы икисиниң мисилсиз достлугына хич бир ягдайың, хич кесиң хич хачан пәсгел берип билмежекдигини Артыкгүл энчеме хатында ныгтады. Эйсем-де болса, вепалы достуң арасса ыхласы яш йигиди шонда теркидүнйәлик торундан икинжи ёла халас этди.

Ине, индем, гөзенекден бошалы бәри ики ай геченде, Мухамметгулы теркидүнйәлик беласының пенжесинден сыпып биленок. Ол догдук меканына гелибем, өзүне ер, жанына арам тапып билмеди. Ене Мара гайтды. Марыда-да магарыф системасында ишлемегиң Мухамметгулы Атабаеве гадаган эдилендигини айтдылар. Ол ене Нохура гайдып гелди... Оба арчыының мүрзеси Нуралы билен Дашкесен дересинде ав эдип йөркәлер, говы гөрүшйән кәрдеши Алышбег Алыев ызындан барды. «Артыкгүл — эгер ол маңа сәхелче хормат эдйән болса, гүнүбирин Ашгабада гелсин — дийип, мени йөрите ызындан иберди, гардашым» дийди...

Мухамметгулы инди өзүне Артыкгүлден говы дүшүнйән, Артыкгүлден якын адам бардыр өйденок. Шу сапар жандармерияның пенжесинден нәдип, нәжүрә сыпандыгыны ол оңлы биленок. Йөне өзүниң сүргүнден халас эдилмегинде Артыкгүлүн улы иш битирендиги оңа инди әшгәр болды. Мухамметгулы оңа өмүр-

лик миннетдар. Шол миннетдарлык дуйгусы зерарлам, ол хәзир Бүзмейинден Ашгабада етип гелйән арабада чолашан пикир юмагыны чөзләп отыр.

Артыкгүлүң оны нәме үчин чагыранлыгы, оңа нәме дийжек болянлыгы Мухамметгула нәбелли. Алышбеге — пикир алышжак — дийипдир. Нәме пикир алышжакка? Мухамметгулы ишсиз энтәп йөр. Дердини басмарлажак, вагты дуймажак болуп, дагда ава гүйменйәр. Өзүниң бу болшуның гөвнежай дәлдигинем ол аңяр. Эмма өзүне эдип билйән чәреси ёк...

Шәхере якынлашанларында, ягыш ене жыбарлап уграды.

— Мухам, маңа-да чилим бер, гардашым! Саг бол! Бир яшулы баяк маңа шей дийди...

Кәрдешиниң ене-де түкеззибана тутжагына гөзи етйән Мухамметгулы яшулының оңа диен задыны айтдырмага бу сапар май бермеди.

— Нуралы, бах-али, сен айын нәчесидигини нәме этжек?

— Хош хабара гарашян, Мухамметгулы мугаллым! Чув!.. Ана, шәхерем гөрнүп башлады.

Ызына күрресини тиркәп, ёлуң гырасы билен жызвынлап гелйән гаңңасыз-палансыз эшек бирден сакга дурды-да, тумшугыны диңаркан тутуп, аңңырып башлады. Ёлагчылар гүлүшдилер. Алышбег ене-де блокнотына япышды.

— Дур, Мухам, диңле! Бир яшулы баяк маңа шей дийди: өзи эшек болса, ахыры бир ерде аңңырар. Хөкман аңңырар. Күмүшден гаңңа салсанам, эшек хемише эшеклигине галар. Бели! Ничик гөрйәң, гардашым?!.

Артыкгүл олара сабырсыз гарашян экени. Еке өзем дәл, ёмакчы Ата Мырадовам янында йыршарып отыр. Мыхманлар гапыдан гиренден, олар аяга галды.

— Гелдиңми, гачак? — Артыкгүл нохурлы досты билен мәхирли гөрүшди.

Ата Мырадов велин кәрдешини багрына басды.

— Гачак шахыр, гачак шахыр, даглардан ам гочак шахыр! Гөзүң айдың! Гөзенекден чыкалың бәри гөрүбем билемок. Даглара синдиң гитдиң...

— Шейдип, чапар иберип, гетирәймесек, сен ызында-да көвленжек дәл-ов, Мухам?! Отурың, женаплар! — Артыкгүл мыхманлара дивандан ер гөркезди. — Нәмели гелдиңиз?

— Арабалы. Нуралы гетирди.

— Ханы оң өзи?

— Элли әдим аңры яныңызда шәхер полиция управлениеси бар, полицейлер билен гүндиз гөрүшмеги халамок, саг болуң, агалар, агшам гелерин — дийди-де, эгленмән гитди. Бизем гайракы көчеде дүшүрди.

— Акыл эдипдир. Алышбег Сүлейманович... Мен сизе өрән миннетдар!

— Менем — сизе, Артыкгүл ханым!

— Ханы, гөркез-дә онда, Алыш! — Мухамметгулы достуның чигнине элини гойды.

Йылжыраклаян Алышбег эпенди көне портфелине япышды:

— Гөзүм үстүне, гардашым! Баш үстүне! Мен булары сизе совгат гетирдим, достлар. Хәлә бир нәфәр-де гөренок. Баку чапханасында басдырдым... Бели! Тиражы бу якында гелжек. — Портфелинден чыкаран бир петде китабыны столуң үстүнде гоюп, кәрдешлерине пайлап уграды.

Ичерик дабаралы үмсүмлик аралашды. Пышырдаян додаклар ызлы-ызына гайталадылар:

— «Алышбег Алыев. Яңы усул түркмен мекдеби».

— ...Алыев. Яңы усул...

— Алышбег... түркмен мекдеби...

— ...Яңы усул...

Додаклар пышырдадылар. Йүреклер гүрсүлдеди. Эллер эмай билен сахыпалары агдарып башладылар. Буйсанжы калбына сыгмадык яш автор болса буйралы, шаргара сачыны бәш бармагы билен дараклап, ики яна гезмеледи.

— Илкинжи харплык, Артыкгүл! Илкинжи гарлавач! Нәгадар тәсин тәзечиллик! Өтен агшам окап чыкдым. Бах-али, Ата, илкинжи түркменче харплык! Гутлан Алышы!

Мухамметгулының чакылыгы гижә галды: узын бойлы Ата Мырат мугаллым тәзе усулың жарчысыны мөкәм гужаклап, эййәм ики-үч ёла пырлады.

— Гардашым, Алыш, жан эт сен, чалыш, тәзе мекдебе сен жарчы болуш!

Бири-бирине гезек бермән гепледилер...

— Артыкгүл ханым, эзиз гардашлар! Мен сизе ене

бир ген хадыса айдайын. — Алышбег ене-де портфелини дөрүп уграды. — Бүзмейин обасында мен шахыр хатына саташдым! Аслы әневли экени. Келтечынардан. Ады Сахыпҗемал. Гөргүли инди гаррапдыр. Етмиш бәш яшында. Жуванлыкдан бәри шыгыр язян экени! Лап ягшы, чох гөзел шыгырлар! Анҗах хич ерде нешир эдилмәндир. Элбетки, ниреде чыкарсын?! Нәгадар ялбарып, мезкур шахыр хатының бирнәче шыгрыны әле салдым... Окайынмы? Лап антига шахыра!..

— Соң, Алышбег Сүлейманович, соң. — Артыкгүл сагадына серетди. — Биз уезд начальнигинин янына етишмели...

— Чох ягшы!.. Менем азархана ылгамалы. Сахыпҗемал эҗе агыр нәхош. Мен оны Ашгабатда азарханада ерлешдирмәге сөз бердим. Бели!.. Арвадын бирнәче шыгрыны Бакува гөндердим. Бу якында газетде чыкмалы... Иҗаза бериң, Артыкгүл ханым, мен хәзир гидейин. Мухамы сизе, сизем — аллаха табшырян...

— Менем ызыңа тирке, кәрдеш! Зерур ишим бар.

— Мен агшам бөрек биширҗек. Сизе гарашян.

Достлар агшам бөрек пайларыны көйдүрмежекдиклерине сөз берип, халы хошлукда чыкып гитдилер...

Яны юмшап башлан Мухамметгулының йүзи ене гамашды, терзи бозулды. Гараголлык эден окувчының мүйнли назары билен Артыкгүли гөз астындан сынлады. Гөр, онуң кәрдешлери нәжүре ишлер битирип йөрлер! Ол болса бирёла гөзенеге дыкдылар дийип, рухдан дүшди, ёлдашларындан четлешди, Алышейтан завында Нуралы билен ав эдип, дашдан дөмүп чыкян чешме хакында газал язан болуп йөр...

— Мухам! Икимизем инди асса-юваш уграберсек, болҗак... Дашарда-да ене ягыш жыбарлаяр... — Ички отагда, гейим асылян шкафының өңүнде гүйменйән Артыкгүл өзүне середилйәнини дуймадык болды. — Алышбег эпенд-ә зор иш эдипдир! Тәзе усулы инди мекдеплере етирмекде иш бар...

— Китабы яйратмалы...

— Сен нәме, Мухам, йигриминҗи асырын Робинзоны болҗак болдунмы?

— Дагы чыкалга тапмадым, Артыкгүл. Чыным. Халы йүврдип, килим кесене дөндүм...

— Биз нә өлдүкми?

— Мен ничезар ёлдашларыма йүк болайын? — Ар-

тыкгүлүң оны шу кын сөхбетден өтри Нохурдан чагыраныны Мухамметгулы аңяр. — Саңа мен, бах-али, өмүрлик миннетдар. Сен болмадык болсаң, белки, мен шу гүнлер Сибирде буз дөвердим. Йөне...

— Сеӊ сөзүң жаны ёк дәл. Мен болмадык болсам, Беляев болмадык болса, Ёмутский болмадык болса, ылайта-да сениң марылы достларың Введенский билен Каллиниченко болмадык болсалар, мегерем, сен, өз айдышың ялы, бу гүнлер Сибирде буз дөвердиң. Сенем, Гасан Моисеевичем. Диймек, достларың сени кын пурсатда унутмадык болсалар, сенем олары бейле тиз ятдан чыкармалы дәл экениң-дә!

— Бах-али, Артыкгүл, мен ятдан чыкардым диемок ахыры! Мен...

— Бизе миннетдарлыгың чының болса, шоны иш йүзүнде гөркезмели экениң-дә, Мухам! — Артыкгүл бәрки отага гечип, пианино япланды. — Шовсузлык бизе теркидүнйәлиге йүз урмага хукук беренок. Теркидүнйәликден неп гөрен дервүш ёк... Саңа намарт диймәге, элбетде, дилим барҗак дәл...

Мухамметгулы элиндәки китабы сыпалап, мүйнли ылгырды.

— Бу затлар барада чола дерелерде өзүмем кән ойландым...

— Арман, ялңышыңы еңип гечмәге гайратың етмеди! Шейле дәлми?! Хайып, Николай Николаевич ёк. Ол саңа хас дөзүмлирәк дарарды... Дүйн мен область диванында Петербургдан гелен офицер билен гүррүңдеш болдум. Ёмутский шондан бизе салам ёллапдыр. Өзем Финляндия гидипдир...

— Эйсем онда халыпамам маңа меңзәпдир-дә?

— Ёк, Мухам. Оны түркмен велаятының чәгинден чыкмага межбур этдилер. Хан гөрешден гачян адам дәл... Сен яман дызмач йигитдиң-ле. — Гөйә бирден ысгыны гачан ялы, Артыкгүлүң сеси песелди. — Догрусы, мениң өзүминем алып барян галам ёк. Шубела дырҗашсамам, ничеме хыялым хәзир-ә гурсагымда галяр. Йөне, Мухам җан, геп хөкман гала алмакда дәлмикә диййән. Хер кимиң сердар я серкерде болмагы, тәзе әлем ачмагы хөкман дәл. Эгер адам өз кәрине, өз гүйҗүниң етйән ишине бүтин барлыгы билен берилсе, ыхласыны сарп этсе, мен шоны мертлик,

эдерменлик сайян. Сен болса...— Артыкгүл сөзүни соңламан гойды.

Мухамметгулы халыс алжырады. Яңы өрүп, гүлден-гүле гонуп йөрен бал арыларының сүрүсиниң гүңлеч гүввүлдиси келлесинде яңланып дуран ялы болды. Пианино япланып дуран гөзелиң балкылдаян гаралы гөзлерине диканлап середип билмеди. Гөзүни юмды. Гаядан инйән шаглавугың батлы пагшылдысы гулагына гелди. Гөзүни ене ачды. Артыкгүл инди оңа учутдан товусжак болуп, кеерҗеклэп дуран даг маралы болуп гөрүнди.

— Татьяна...

— Ене-де шей диййәмиң? Мен саңа нәче гезек айтдым: Таня Руссияда галды, Мухам җан! Мен инди Артыкгүл! Түркмен илимиң перзенди, Мухам! Ёвшан молла маңа — халк сизе ат гоян болса, кабул эдәйин, сизем сүрә гошупдырлар — дийди. Мен шоңа буйсаняи, Мухам! — Бирденем ышнаклы ойнаклаян гөзлеринде ене-де гам гөрүнди. Ене гүлүмсиреди. — Ери, ери, оюн эдйән, гашыңы чытма! Ислән адыңы гутубер!

Даг маралы ене тәсин кеерҗекледи.

— Артыкгүл, сен Петербургда балет гөрдүңми?

Мугаллыма энайы гүлүмсиреди.

— Балет нireden ядыңа дүшди бу махал?

— Мен сени бир балерина меңзетдим...

— Йөр онда, гитдик!

— Бах-али, уезд начальнигиниң янында нәме ишимиз бар бизиң?

— Шол чагырды-да сени...

— Артыкгүл! — Нохурлы гачгагын кейпи гөтерилен ялы болды. Сүңни енледи. — Мен аз билйән-де, көп геплейән. Сен көп билйән-де, аз геплейәң...

— Түрканасыран болма, Мухам... Айдан ялы, сен маңа шиндизе ченли «Гүлгүн перли фламингонамы» гөркезенок...

— Арман, арман, Артыкгүл, инди оны өзүмем гайдып гөрүп билерин өйдемок.

— О нәме дийдигиң?

— Огурлапдырлар... Газамада өкиден гүнлерем асылгы дурды...

Сессиз йөредилер. Гоголь көчесине етип, Скобелев мейданына тарап совулдылар.

— Назар Ёмутскиниң ене бир иши йитди дийсене!.. Медени мирасы сакламагы биз Европадан өвренмели, Мухам... Бүзмейинли зенан шахырың ширин бейтлерем ардурҗа йитип гитҗек... Бизе миллп неширят герек, милли газет герек! Дүшүнйәмиң?.. Мен Николай Николаевиче айтдым, агаң ады йитмез ялы, бир затлар эделиң дийдим. Болмаса, билелешип, сурат галереясыны ачалың дийдим... Хер халда Назар Николаевич түркмениң илкинҗи улы художниги! Сен ене үсгүрйәң, Мухам...

— Бах-али, Артыгың гүли, мен арада Нохурда белент дагың чүр депесине чыкдым. Чыным. Шол ерден гележеге сер салҗак болдум. Хейхат, хич нәрсе гөребилмедим...

— Оңат серетсең, гөрерсиң, достум.

Гараңкы тиз дүшди. Ягшың хенизем жыбарлап дуршы. Артыкгүл онсузам арасса отагларыны яңадан сырды-сүпүрди, режеледи. Бөрек бүкди. Чай гойды. Өзүниң Артыга-да экитмән, аяп-апалап йөрен якасы ак кружевалы, гара махмал көйнегини гейип, мыхманлара гарашды.

Мыхманлар эглендилер. Такаты гачан Артыкгүл пианиноның башына барды. Басганчакдан-басганчага гечйән гаммалар гомлары яда салды. Шол махал эйванда аяк сеси эшидилди. Кимдир бири ардынҗырады. Артыкгүл бир бөкенде эйвана чыкды.

— Салавмалейким, Татьяна Михайловна!

— Са-ла-м, Нура-лы!

Хава, онуң гаршысында языклы дуран гырчув сакгаллы, гара эдикли, гөрмегей җахыл Нуралыды. Артыкгүлде шүбхә ер галмады. Артыга гөчүп гидели бәри Артыкгүл оны бир ёла-да гөренок. Соңкы сапар олар Теке базарында сәвликде душушдылар. Онуң шол йитиши-йитиши. Ышк одуна саташан гачгак пайтунчының Мухамметгула душуп йөршүне-де Артыкгүл хайранлар галяр. Мухамметгулы дегшип айтмадык болса, пайтунчы инди оба арчынының мүрзеси болуп ишлейәрмиш.

— Гир, Нуралы, геч! Горкман, гелэйипсиң!

— Галканым — гараңкылык, Татьяна Михайловна...

Графиняның пайтунчысының ховлукмач гүррүңини Артыкгүл сесини чыкарман диңледи.

— ...Ашгабада телим ёла огрынча гелип-гитдим. Габат гелишмедик... Онсоң хер сапар лапым кеч болуп, атамың көне ховлусына барян... Ёк-ла, атам шиндем дири. Тогсаны арка атды. Хачан гөрсең, бассырманың ашагында орак дишәп отыр. Маңа үнсем беренок. Гелдиңми-гитдиңмем диенок. Хамала, мен ят адам ялы. Өз иши. Өз дүнйәси. Менем оңа тапанымдан совалга гойян-да, ене өз ёлума җүнәберйән. Шу гүнем оңа шуле эдип бердим...

— Капитан Томашевский ядына дүшйәрми?

Нуралы гызарды.

— Графиня Викент гөчүп гиден экени...

— Сен шунча йыллап нәме ишледиң Нохурда? Мухамметгула ниреден душуп йөрсүң?

— Нохурда, ябаны адамлар ялы, дагда яшадык. Гачгаклап гүн гөрдүк. Дилшат бар зада кайыл болды... Айдан ялы, Татьяна Михайловна, ол сизе көпден-көп догай салам иберди.

— Салам иберенем, салам гетиренем саг болсун!

— ...Бирёла гыш хеләк болдук. Сени алып гачып, агыр дерде гойдум, Дилшат, ягшы гүне етирип билмедим — дийдим. Өз эденсизлигимден өзүм утандым. Ол аглап, бойнумдан япышды. Тоба дий, эзизим, сен мени дәл, мен сени алып гачдым, сең билен довзах одуна янсамам, зерре арманым ёк — дийди. Ол менден мерт чыкды. Шейдип, яшабердик. Дагдан-дага, дереден-дерә гөчдүк. Янчешме. Дашлыдере. Бузлыдере. Лачынгая. Дагданлы дере... — Нуралы гүлди-де, чай овуртлады. — Мен самрап отырын.

— Ёк, ёк, айдыбер, айдыбер!..

— ...Дагдандан гурҗак ясадым. Дуруна, Бәхердене, Гызыларбада экидип сатдым. Оларың кәсине Дилшат көйнегем тикди... Бәхерден базарында Дилшадың гачып гайдан «Женнединиң» бикесиниң гуя ташланандыгыны эшитдим. Сорап-идәп, анығына етдим. Чын экени. Зындандан чыкана дөндүк. Аркамыза ел чалды. Шондан соң ковгудан-гөзлегден горкмадык...

Бирёла Нохурың базарында чал чәкменли, маңлайы чапык яшула душдум. Элимден алан гурҗагыны эйләк-бейләк өвүрди-де, ол — өзүң ясаямың, йигит — дийди. Хайсы обалыдыгымы сорады. Окап-язып билйәмиң — дийди. Билйән — дийдим. Ол Нохур обасының арчыны болуп чыкды. Бисоват экени. Мени өзүне мүрзе эдип алды. Мен, Татьяна Михайловна, арчына-да элипбий өвретдим. Алышбег эпенди маңа дүйн өз чыкаран китабыны совгат берди...

Бир гүн дереде сүлгүн авлап йөркәм, чешмәниң башында эли түпеңли йигит билен пете-пет габат гелдим «Ав ганлы!» «Ав җанлы!» Мухамметгулы мугаллым билен шейдип танышдык... Оның сиз билен таңышлыгыны билемсоң, доганым ялы гөрүп башладым... Шол гүнлериң биринде-де Алышбег эпенди ызындан барды. Иңңән алчак адам экени. Сүйҗи дилли эпенди... Индем, худай ёл берсе, эртир ызымыза гайтмакчы. Мухамметгулы мугаллым обада мекдеп гурмага хыялланяр... Гелмедилер-ле булар?

— Оба еке гайтмалы борсуң, Нуралы.

— О нәме үчин?

— Мухамметгулы шу гүн Ашгабатда ише гирди. Дилмач.

— Ай, ёг-а?!

— Дилшат нәме ишлейәр, Нуралы?

— Тара докаяр. Сыгыр сагяр. Совадыны чыкяр. Менем... — Нуралы ене гызарды. — Татьяна Михайловна, хош хабара гарашян... Бизе аллатагала шунча йыллап перзент бермеди. Индем... бу гүн-эрте... Мухамметгулы мугаллымы нәдип ише алайдылар?

— Иш оңарсаң, иш тапылар, Нуралы. — Артыкгүл ички отага гирип, деррев ем ызына доланды. Нурала гайыш кемерли сагат узатды. — Менден сизе ядыгәрлик. Ал, ал, ёгса нәгиле боларын! Ал! Саңа дәл, Дилшада совгат... Дилшады Артыга гетир! Гезмәге гелиң...

Эйванда аяк сеслери көпелди.

— Эпендилер гелдилер өйдйән...

Ата Мырадовың гүлкүси эшидилди.

Көши обасындакы атчылык заводында тәзе йылың өң янында гурлан сергиниң мәрекеси көп болды. Мешхур ахал-теке тохумындан өнен дүрли яшлы, дүрли реңкли атлар, байталлар сергә гетирилди. Ылайта-да тайларың төверегине сынчы кән үйшди. Сейислер бедевлери кемсиз безәнлери биленем канагатланман, икияна сәпҗедибем гөркездилер, гүҗеңледилер, йүпек ялы ялпылдаян быкынларыны буйсанчлы сыпаладылар.

Сергиниң өңүндәки гиң мейданда хатара дүзүлен ак өйлерден буругсап чыкян түсселер ал-асмана галды. Байларың тутумындан кем галмажак болан сөвдагәрлер-де йөрите гуран чайханаларына элтибилен ныгматларыны элтдилер, әпет газанларда палав атардылар...

Сергиде шәхерлилер оба илатындан агдыклык этди. Гедемси офицерлер, беземен ханымлар, пишесиз мещанлар сейил багына гелен дәлдирис өйтмедилер. Маймын ойнадян гожа цыганын төверегини шовхунлы чагалар галладылар. Олар гураксы шемалың авусыны-да дуймадылар...

Бирмеңзеш гара шляпа, гара пальто, гара ботинка геен Мухамметгулы билен Ата Мырадов икиси Көшүдәки багбанчылык, бакжачылык ве пилечилик мекдебиниң ятакханасындан чыкып, гүнбатара, бедевлериң шовхунлы сергисине тарап йөнелди. Бу гүн анна гүни. Достларың кейпи көк. Ондан-мундан месайы гүррүң эдип, сергә сын этмәге барярлар. Инчежик ёда йылан ялы товланып гидип отыр...

— Яңкы йигдекчелери гөрдүңми, Ата? Бах-али, бири-бириндeн догумлы. Артыкгүлүң окувчысы Фрол Фомкинем есерже оглан әкени! Он алты яшымда — дийди... Гөр-де дур, шу мекдепден эрте улы хүнәрментлер чыкар. Чыным.

— Хан Ёмутский айдяр, бизиң үлкәмизе гелен баярлардан түркмене иң көп ягшылык эден Алексей Николаеивч Куропаткин диййәр. Икисем шепе... Бир серетсең, шейле ялы болубам дур. Яңкы мекдеби ачан Куропаткин. Илкинжи рус-түркмен мекдеплерини ачан Куропаткин. Хәзирки барҗак тохумчылык-атчылык заводымызың дүйбүни тутанам, хәзир оңа ховандарлык эдйәнем Куропаткин. Гараз, санасаң, санап отурмалы. Хан оны нәхак тарыпланок.

Мегерем, Марыда ишләп йөрен достунын гахарлы кешби гөз өңүне гелен болса герек, Мухамметгулы гашыны чытды.

— Гайгысыз болса—хан генералы тарыпламан, дагы кими тарыпласын — диййәр.

Дымдылар. Мухамметгулы ёлунда ятан гуры кетгени депип гойберди. Оларың гапдалларындан дабырдап гечен атлы жигитлер Пөвризе ёлуна тарап совулдылар. Ики дост чыбыклары ялаңач гүр тутлуга етди.

— Ене бир чилим бер! Хан Ёмутский, элбетде, бялимдир парасада югрулан адам. Йөне онуң икимиз ялы кеммагал мугаллым дәлдигини унутма, Мухам жан!

— Ёк, Ата, мен шонда-да Гайгысызың о диени билен ылалашмаян! Николай Николаевичи мен огланлыкдан бәри танаян. Ол әгирт адам! Чыным. Мен оны түркмениң иң акылдар кишилериниң бири хасаплаян! — Ата Мырадов йүзүни ерден галдырман гүрләп гелйән достуна гөзүниң гытагыны айлады, азар бермеди, Мухамметгулының хан Ёмутскә нәгадар сарпа гойянлыгы оңа оңат мәлим. — Кә киши Николай Николаевиче улумсы дийжек боляр. Ялңыш ол, Ата гардашым, бейле дәл! Махлук түркменлере онуң жаны яняр. Диңе өз гарнының гайгысыны эдйәнлери ол халанок. Ёк гөрйәни өмрүни айшы-эшрете сарп эдйәнлер Икимиз ялы, онуңам өз үлкесини, өз халкыны ёкары медениетли халкларың хатарында гөреси гелйәр! — Мухамметгулы илерде абанып дуран Көпетдагың гершине гөз айлады, кәризден гелйән даражык салмадан бөкүп гечди. — Бирёла, бах-али, мен ондан нәме үчин өз чагаларыны Руссияда окадянлыгыны сорадым. Ҡакамың дәбине эерйән, өз халкымың эртириниң аладасыны эдйән—дийди. Түркмен дайыма чокайдыр чарыгының апгырдына басып йөрмели дәл ахыры. Галкынмалы! Галкынмалы! Галкынмалы! — дийди. Шол сөз шу махалам гулагымда яңланып дур... Бах-али, Ата, шахсыет болмак үчин диңе акыл билен билим етерлик дәл. Шол билимдир пайхасыңы дурмушда пейдаланмагы башармалы. Николай Николаевич шоны башаряр. Хейвере ажап башаряр!..

— Шондан өтрем оны томус гөзенеге дыкдылар-да...

— Кәбир акмаклар болса...

— Дур, Мухам, бей дийме! Акмакларыңам барлыгына беген. Акмак болмаса, акыллы сайгартмазды! Онсоңам... акмаклар хәкимиетлере герек. Акыллыны гибеклемек үчин герек! Сенем инди шол сада хакыката дүшүнерче болдуң. Аклыңы аян этмәге хич хачан ховлукма. Акыллыдыгыңы аңсалар, деррев ёгуна [illegible]магын угруна чыкарлар... Билйәң ахыры, акыллының үстүне акмагы күшгүрйәлер. Акыллыны акмага сайгылатдырялар. Шейдибем, акылың өңүне бөвет

басялар. Шол зерарлам, кәрдеш, даналарын көпүси акылыны әшгәр этмәге горкя...

Олар инди атчылык заводынын өңүндәки гин мейданда хатара дүзүлен өйлери, теләрден гурналан тагта секили чайханалары гөрдүлер. Серги мәрекесинин шовхуны эшидилди.

— Мен-ә халыпамыз Беляевем шолар ялы сырлы акылдарларың биримикә диййән.

— Артыкгүлем шейле, Мухам.

— Ёк, Артыкгүл бейле дәл! Ол зенанда гыпынчсыз гайрат бар. Горкыны биленок ол...

— Оң-а мен — хә — диййән. Демир магнити халаярмы я магнит демири — оны шинди алымлар такыклап биленоклар. Йөне... Артыкгүлүң обаларда нәхилесыланяндыгына өзүм шаят болдум.

— Мени ол ене бир айлавлы гирдапдан алып чыкды. Еке бир алып чыкмагам дәл... Өзүң гөрйәң, инди сениң гапдалыңдан уезд начальнигинин дилмажы йөрәп баряр! Валла, Ата, чыным, бу ягшылыгың өвезини нәжүре өдежегими билемок...

— Серет, серет, ат чапдырярлар... Айдан ялы, женап Беляев гелипдир дүйн. Өзем хош хабар гетирипдир.

— Чыныңмы?

— Чыным.

— Дуз урсун дий!

— Дуз урсун! Серет, серет! Меле ат өңе гечйәр...

Өңи агыллы бассырмаларың астында гурлан серга айланып чыкан ики дост ат чапылян айтымда-да эпэсли эгленди. Гүн гүнортадан агды. Олар чайханалара тарап йөнелдилер. Илкинжи чайхананың мәхеллеси учурсыз көп болансоң (секә язылан улы паласың ортасында багшы айдым айдып отыр), ики дост алты ганатлы ак өйүң якын янындакы чайхана барды. Халы дүшелен секиде адам кән дәлди. Өңүне сачак язып, еке отуранам бар, икибир, үчбир отуранам бар. Чуо йигдекче хеммесине чалт хызмат этмәге етишйәр.

Ата Мырадов икиси секиниң бошлаң бурчунда орнашды. Палав билен чай буюрдылар...

— Бах-али, Ата, мен бир задың пикирини эдйән. Иван Александрович хош хабар гетирен болса, инди биз нәдерис?

— Беляеве халат эдерис! Яглыга товсарыс! Таяэдерис, Мухам жан!

— Ким ишләр ол газетде диййән мен? Дүшүн!

— Биз ишләрис.

Мухамметгулы пикире гитди. Онуң аслы кәри мугаллымчылык. Арман, оны өз кәринден махрум этдилер. Биалач дилмач болды. Эгер оны редакция ишә алайсалар, элбетде, депеси гөге етерди...

— Бах-али, бизи ише алармыкалар?

— Бизи алман, кими алсынлар, Мухам жан?!

Йөнекей чайхана ослагсыз гелен мертебели молла деррев көрпечедир яссык гетирдилер. Тагсыр махмал көрпечәниң үстүнде орнашып, сүйри яссыгы ики дызынын астына алды. Онуң өңүнде чай гойдулар. Эмма ол чәйнеге эл узатмады. Голтугындан чыкаран тесбисини ойнаклап, габадында отуран жахыллара диң салды. Менем бардырын диен әхенде ардынжырады.

Жахыллар тагсыры шонда гөрүп галдылар. Салам бердилер.

— Саглык-аманлыкмыдыр, дамуллалар? Худая шүкүр! Гөрдүңизми сизем?

— Нәмәни, молла ага?

Тагсыр гаты гөрениңи жахыллара дуйдурмажак болуп, гашыны герип йыршарды.

— Мениң дор байталым алтын медаль, бир яшар тайым күмүш медаль байрак алды. Хәзир тамамы мәреке мезкур бедевлери сынлаяр...

— Байраклар мүбәрек болсун, тагсыр!

Өз янларындан болса достларың икисем — молланын сергиде не гөри барка — диййип ойланды. Ёк, бу тагсырдан хер вада гарашыбермели!

— Тешеккур! Хейли тешеккур!.. Элбетки, хош хабар гич яйрагыч боляр. Шум хабар тиз яйраяр. Жума гижеси Машатдан гелдим. — Молла ахыры кәсесине чай гуйды. — Гелибем, алла даш этсин, шум хабар эшитдим... — Молла гарашды.

Достлар совал бермедилер.

— О түки күренгалалы Ёвшан моллан-а танаянсыңыз?

Ики дост бири-бириниң йүзүне серетди.

— Мен дайыма текрар эдйән: түркмене билим берсең, худды терса окадан кимин болар. Ёвшан молладан мысал гөтерәйиң. Шейтан алына гидипдир.

Динден дөнен хатын онам динден чыкарыпдыр... Бухара ахунындан пата алан молла, алла даш этсин, мугаллым болупдыр! Обаны терк эдип, шәхере гөчүп гелипдир! Эстагпырылла!.. Артыкгүлүң мекдебинде дерс берйәмиш пеләкет... Ол аял бир аламат ахыры! Алланың өзүнем аздыраверсин ол!

Мухамметгулы яңсылы йылгырып, чала өңе эгилди:

— Күпүр геплемәң, тагсыр! Тоба эдин! Хий, бендесем яраданы аздырып билерми?! Онсоңам аздырып-аздырмаз ялы, Ёвшан молла овамы дайхан дәл. Ол өз акылы-пайхасы билен яшаян адам...

Молла чочгара чолашды. Теенели сөзлери эшитмедик болды. Ата Мырадов достуна гөз гыпды: оңардың!

— Махласы, дамуллалар, мен текрар эдйән: түркмене дүнъеви билим лазым дәл. Эшек семресе, эесини депер дийип, көнелер хак айдыпдырлар.

— Тагсыр, сиз тәсин адам! — Йылжыраклаян Ата Мырадов молла ага билен дегишйән ялы гепледи. — Озаллар-а сиз түркмене билим башартмаз, түркмен хич хачанам европа медениетини өзлешдирип билмез, түркмене гоюн бакдыр, дүе сагдыр диййәдиңиз. Ядыңыздамы? Индем... түркмене дүнъеви мекдеп лазым дәл, эшек семресе, эесини депер диййәңиз. Эйсем түркмен эшекми?! Биз эшекми, тагсыр?!

Молла йүзүни ерден галдырмады.

— Ким билйәр, белки, Ёвшан молла азан дәлдир-де, хак ёла дүшендир! Ол Аль Фарабиниң диваныны өз дилимизе гечирип йөр!

— Оңа ыгтыяр этсең, кераматлы гурханам түркменчә чөвреверсин!

— Хек эдер ол, тагсыр!

«Орус гетиренин агтыгыныи» сөзүниң теенесине тагсыр оңат дүшүнди. Кәседе соваи чайыны гапдала серпип гойберди. Ол нәхили мейил биленем гелен болса, хәзир чайханада жахыл мугаллымлар билен эңеклешмегин өзи үчин бәхбитсизлигине гөз етирди. Сөзде еңленини дуйдурман турмагын эбетейини гөзледи.

— Мен сизе, пендими алсаңыз, ики саны өвүт берейин, арыфлар. Бир-ә өзүңизден кеттә рүстем гелмежек болуң. Кетте кишиден акыллы болжак болмаң! Вадарыга! Кеттәни сөзде еңәйсеңиз, ол дайыма сөбүгиңизе дүшер йөрер. Баяра еңйән дәл, оны даха-да арша чыкарян гуламың лазымдыгыны унутмаң... — Тагсыр тесбисини голтугына салды. — Икинжиденем, хич махал шаның — өңүнден, гатырың — сыртындан гечижи болмаң. Нехаят мезкурларың гахарлы вагтына гирифтар болмагың әхтимал. Гатыр — какар, шада ганыңы дөкер...

Ата Мырадов хезил эдинип гүлди.

— Бу өвүдиң жаны бар, мунда маңыз-маны бар, тагсыр!

Секиден дүшен молланың өзем йылгырды: яраша на меңзедилер.

— Хош болгай! Гидейин. Бедевлере сын эдейин... Айдан ялы, эшитдиңизми?

— Ене нәме?

— Беляев ахун түркменче газет чыкармага ыгтыяр алып геленмиш. Беляев ахун менем маслахата чагырыпдыр. Хава... Маңа Молладурды казы айтды. Яңы өзем барды шу ерде...

— Кимиң?

— Мерхеметли казымызың... Мен-ә шол хабары хошламанам дурамок...

— Ери, инди муңа нәме дийжек?!

Тагсыр чайханадан араны эсли ачансоң, отуранлардан бири:

— Бе, Оразгылыч молла-да чайхана гелйән экен-ов! — дийди.

«МЕН ГАЙДЫП ГЕЛЕРИН, ВАТАН!»

Шабрам шелпели өйләнчи тегелек гүлзарлыкда ачылып башлан энайы гунчалары ювды, тутуш ховлыны шалпы-шараң этди. Арам-арам өвүсйән бахар шемалы дерревем ери чалыкдырды. Пушда-пушда болуп, асмандан инен Гүн шөхлеси гызарып-бозарып уграды. Гүллериң япракларында титрән күмүш дамжалар тәсин өвшүн билен булдурады.

Артыкгүл билен Глафира гүлзарлыгың гырасындакы пессежик отургычда янашып орнашды. Агшамың тәмиз ховасы жана шыпа берйәр. Кебелеге дөнесиң гелйәр. Эмма Артыкгүли хәзир суст тукатлык басмарлаяр. Япракда булдураян күмүш дамжалары ол гүллериң гөзяшына меңзедйәр. Глафира-да сесини чыкаранок. Бир гызыл гүләлеге, бир мавы жүмжүмә се-

редип, сүем бармагы билен бурнуны сыпалап отыр.

— Татьяна Михайловна, сизиң Ашгабада гидесиңиз геленокмы?

Артыкгүл гызың гөрежине серетжек болды. Арман, ол йүзүни ерден галдырмады. Хер ничигем болса, мугаллыма өңки окувчысыны өз йүрек сырыны ачмага ахыры гөвнетди. Шол сыра бегенди.

— Оң ялы болса, хөкман гидерис, Глашам, эйжежигим! Сен хич кесден чекинме. Шол йигиди маңа гөркез, галаны — мең ишим...

Глафира хич зат диймеди. Ене херси өз әлеми билен болды. Гараңкы гатлышды. Фомкинлерде ойнаян чагаларың ызындан гитмәге вагт болды.

— Отлы гечди, Глаша. Ораш бу гүнем-ә гелмеди.

— Белки, гижеки билен гелер.

...Оразгелди гижеки отлы биленем гелмеди. Артыкгүл ховсала дүшүп уграды. Өңңин гелмели адам. Шу гүн ол ише чыкмалы ахыры! «Я ызындан гидәйсеммикәм?» Җахан яңы ягтыланда еринден туран Артыкгүлүң гөзи ёлда болды. Онуң дашарык бир чыкып гөрейин диййип, угранам шолды велин, дервезәниң кичиҗик гапысы ачылды. Оразгелди!

— Саг-аман отырмысыңыз, мениң гүллерим?

— Йүрегимиз-ә ярдың, Ораш... Нәмели гелдиң бу махал?

— Гара келлә мүнүп гелдим. Саңа салам барыны гетирдим... Хәзир, хәзир, ховлукма. Бир ювнайын. Онсоң...

Онсоң Оразгелди Челекене гидип-гелшини чай башында гүррүң берди.

...Денис Батурин хәзир Исабек Гаҗибековың промыселинде ишлейәр. Оны Оразгелди телим адамдан сорапдыр. Эмма Батурин атлы ишчини танаян адама габат гелмәндир. Артыкгүлүң көне достуның өз чынады билен яшамаҗакдыгы Оразгелдинин шонда хакыдасына гелипдир. Онсоң ол учурсыз әгәлик билен промыселлере айланып башлапдыр. «Чаркен» промыселинде сүйҗи сувлы челегиң янында нобата дурка Денисе габат гелипдир... Олар гиже деңиз кенарындакы бир хүтдүкде душушыпдырлар. Шо ерде Денис оны доганы ялы гуҗаклапдыр... Оразгелди Челекене бармазындан бир хепде бурун Ашот дайы небит гүйысының башында тарпа-тайын өлүпдир. Оны ишчилериң өзлери пул йыгнап, гумуң этегиндәки гонамчылыкда жайлапдырлар... Денис хәзирки пурсатда өзүниң Артыга гелип билмежекдигини айдыпдыр, Артыкгүлүнем Челекене гелмезлигини саргыт эдипдир...

Оразгелди ене-де биртопар зат айтды. Онуң хекаятыны диңледигиче, Артыкгүлүң кейпи шейкел тапды, халы перишан болды. Ылайта-да Ашот дайы барадакы аҗы хабар оңа агыр тәсир этди...

Җаң какыларына аз вагт галды. Артыкгүл барлан депдерлерини чугдамлап уграды. Ховла чыкды. Шол пурсатда-да гүлер йүзли Ёвшан молла Гүлкамары ызына тиркәп, ховла гирди. Гадырлы саламлашдылар. Гүлзарлыгың гырасындакы отургыҗа чөкдүлер. Гүлкамар ичи китаплы чит букҗасыны бир гойды, бир алды, бир сермеди.

— Гүлкамар, сен пикир этдиңми?

— Нәмәни, мугаллым?

— Эййәм ядындан чыкайдымы?.. Ёвшан ага, сиз ялңышмансыныз. Гүлкамарың ченсиз йити зехини бар...

— Хә, ядыма дүшди... — Гүлкамар какасының элини элине алды. Какасы йүзүни ашак салды. — Гитжек дәл, мугаллым.

— Нәме үчин? Инди сен мениң мекдебимиң чыгрындан чыкдың. Русча оңат окап-язып билйәң. Петербург бүтин Руссияның пайтагты, билимиң меркези!

— Ол-а шейледир вели... Ят юрт боля-да... Обада ирден туряң. Илериң даг, гайраң гум. Артыкчай окгунлы овсунып гечйәр. Хатара өйлер. Даш гупы. Салкын саялы гоша тут. Какамың ат ятагы. Эҗемиң тарасы... Обамызың иглерине ченли хеммеси таныш... Гышын-язын, арлы йыл гүн чыкып дур... Нуры келиң хоразы обамызың гүндогар четинде гыгырса, гүнбатар четинде сеси эшидилйәр. Хеммеси өз гөзүмиң, гулагымың, тенимиң өвренишен затлары. О тайда не дүе бардыр, не чал...

— Инди сиз обада яшаңзок ахыры, Гүлкамар җан!

— Тәзе ховлымызда-да какам нахал барыны экди. Эҗем халы йүвүртди.

Ёвшан молла диллиҗе гызының чигнини мәхирли сыпалады.

— Мен, Артыкгүл гелин, шу чака деңич бир ынама сыгынярдым. Бендесиниң битирип билжек пишеси ёкдур диердим. Сен бир эҗизҗе пеше. Болдуң-болма-

дың, дүнйә гелдиң, гелмедиң, жаханың паркына дәл. Сен дүнйә инмедигем болсаң, дүнйә оңарды. Сен бакыя гиденде-де, дүнйә дурар диердим... Инди, гүвелеме, алла көп гөрмесин, саңа сын кылян вели, бир ынсаның-да кән иш эдип билджекдигине гүвә гечип барян...

— Гитсин онда Гүлкамар жан Петербурга окува.

—Мен Марыдан бир хоржун китап гетирдим, Артыкгүл гелин. Сен өйлән бизе гел. Хем китап гөрерис, хемем сөхбет эдерис. Макулмы?

— Менем сизе, мугаллым, ысманаклы бөрек биширип берейин...

Дервезе жыгылдады. Гүмрүкхананың теблеханасының аррык атбакары (гыр ата-да шол середйәр) ховла ховлукмач гирди. Артыкгүл лаңңа еринден галды.

— Эртириңиз хайырлы болсун, Татьяна Михайловна! Женап майор гыссаглы чагыряр.

— Шу махалмы?

— Шу махал!

— Нәме үчин?

— Билмедим... Пессевесини тапман, мени иберди... Хормат болсун! — Эли гамчылы атбакар дагы хич зат диймән, дерревем чыкып гитди.

Ослагсыз чакылык Артыкгүли үнжә гидерди. Гөжерт майор мугаллыма билен хенизем элмайышлы арагатнашык саклаяр. Себәби өз иши башындан агдык болан чагам Артыкгүл онуң сөзүни ере саланок, чагырса, баряр, хат ишлерине көмеклешййәр. Йөне майор бивагт чагыргыч дәлди...

— Ёвшан ага, хәзир жан какылмалы. Ики класам гошуң-да, сиз сапага башлабериң! Менем о ерде эгленмежек боларын...

— Алла угруна этсин, кейгим!

Отлы Ашгабада агшам сагат он бирден ишләнде гелди. Отлудан дүшен ёлагчылар деррев думлы-душа дүв-дагын болдулар. Артыкгүл болса хенизем вокзал мейданында бир карара гелип билмән дур. Инди нәтмели? Азархана Артыкгүл белет. Бир гөвни, пайтун тут-да, гөни шоңа сүр дийди, бир гөвнем вагты гич хасаплады. Ол ахыры вокзалдан дик илерлигине гидйән Анненков көчесинин угруны сырып, пыядалап өз өйүне бакан йөнелди. Куропаткин көчесиниң чатрыгына етенде-де ене хыялыны үйтгетди: гечип барян пайтуны саклап, гөни азархана тарап сүрдүрди.

Чола көчелерден лоңкулдап гиден пайтун азарханаьың гараңкы ховлусының агзына гелип дуранда, сагат он бире голайлапды. Артыкгүле гапыны ачанам, жогап беренем болмады. Ол биалач ызына доланды. Көнс калиткасыны усуллык билен ачды.

...Ирден азархананың екеже стуллы, дерман ыслы кабулханасында отуран Артыкгүлүң гараша-гараша, сабыр-такаты гачды. Сагат докуздан гечди, оны болса хенизем нәхошуң янына гойбереноклар. Арз эдере-де адам ёк. Инчежик йүзүне гелишмейән өсгүн чал муртлы доктор гапдалындан эйләк-бейләк гечип гитди. Херсапарам — гарашың, мадам — диен ышарат билен чәкленди. Ахыры лопбуш йүзли, долмуш гөврели, гартаң сестра пейда болды.

— Чепден икинжи гапы, ханым.

Артыкгүл ерде гоян сары себедини ховлукмач элине алып, толгуныл турды. Салгы берлен гапыны усул билен ачды. Еке пенжирели, даражык палатада онуң илки гөрен зады гочак гөз болды. Демир кроватда аркан ятан нәхошуң хасратлы назары гапыдан гирене тарап өврүлди. Үмсүмлик. Мәхирли назарлар саташдылар. Нәхош ададжа йылгырып, гарысына галды...

— Гүмрүкхананың начальниги телефонограмманы гөркезенде, йүрегим ярылара гелди. Ур-тут станция ылгадым. Арман, отлам дүйн гич гелди... Нәхили ниди ягдайың? Йүзүң-гөзүң-ә, түвелеме, оңат. — Нәхоша гөвүнлик берджек болуп, Артыкгүл ялан сөзледи, онуң йүзүне ширкы реңк чайылыпды.

— Бах-али, өзүм билен болсам, сени бияынжалык этдирмездим. Валла, чыным... Арман, бир хепделәп өзүми билмән, самрап ятыпдырын.—Нәхош ене межалсыз йыршарды. — Иван Александровичем шо ягдайымдан пейдаланыпдыр. Хас догрусы, горкупдыр... Саг болсун, көмек барыны берди... Вах, инди хич-ле... Гутулдым. — Ол ысгынсыз үсгүрди, эллеринин дерләп аясыны огрынча сынлады. Маңлайында ялдыран дер дамжаларыны ак простыныиың чети билен сүпүрди.

Нәхошуң «гутулдымдан» шинди өрән дашдыгы вели месе-мәлим гөрнүп дур. Өсгүн чал муртлы доктоРың — өйкенини совукладыпдыр, бронхит, инчә язма-

Зак. 7728 — 14$^1/_2$

са ягшыдыр — дийип, йөне ерден хүңүрдеменлигине Артыкгүл инди оңат гөз етирди.

— Ишдәм ёк, Артыкгүл. Агзымың ичине зәк атылан ялы.

— Ал ханы, шуны ий, Мухам жан, ишдәң ачылар өтәгидер! — Артыкгүл себетден чыкаран нарыны ики бөлүп, ярсыны достуна узатды.

— Нохурың нарына меңзейәр. Чыным.

— Нохурыңкы дийдилер. Ханы дадып гөр!.. Мухам, мен яңы базарда Ата Мырадовың «ян тазысыны» гөрдүм. Ядындамы шол оглан? — Нәхош мысса йылгырды. Көрхан Балакаеве шол лакамы дакан онуң өзүди. — Ата Мырат мугаллым Мара гөчүп гитди—дийди.

— Оны мен билйән, Артыкгүл. Мара дәл-де, Пенди приставлыгына иберипдирлер. — Мухамметгулы көз ялы нарың ики дәнесини агзына атды. — Сумбарын нары би!.. Бах-али, Артыгың гүли, кәте мен гөгеле оглан кимин хыял барыны йүврдйән. Бир заман гелер — дийййән — бизиң Ашгабадам шовхунлы Европа шәхерлерине меңзәр — дийййән. Адамларам башга жүре боларлар — дийййән. Чыным. Белки, эпей алымлар түркмениң адыны дүнйә танадарлар — дийййән...

— Дагы нәме!

— Сен нәхили чак эдйәң, бизиң шол эйямы арзув эденимизи илдешлеримиз шонда билермикәлер?

— Элбетде, билерлер, Мухам! Бизиң адымызы билмезликлери мүмкин. Белки, ол хөкманам дәл. Йөне шо гөзел заман угрунда жаныны аяман гөрешен адамлар болупдыр диерлер... Түркмен көрзехин я күтек дәл. Несилден несиле бейгелер. Ёкары медениетли, өзүне махсус сарпалы миллет болар. Муңа мен ынанян, Мухам. Шол арзылы заман гелмежек болса, сен, мен, биз нәме үчин жибринип, жанымызы якып йөрүс?! — Артыкгүлүң гөзлеринде алав учганаклады.

— Сең билен гүрлешсем, дердим еңлейәр...

Лопбуш йүзли, долмуш гөврели, гартаң сестра гапыдан гирди.

— Дерман ичмели вагтыңыз болды, нәхош. — Дерманлы чүйшежиги тумбочканың үстүнде патыладып гойды-да, ханыма нәгиле назар айлап, седасыз чыкып гитди.

— Онда мен турайын, Мухам. Өйлән, белки, Иван Александрович билен гелерис.

— Ёк, ёк, азара галмаң! Беляев дек дүйнем гелип гитди. Анна гүнем Марыдан Гайгысыз гелжек...

— Боля, боля, эзизим! Хәзирликче хош!

...Артыкгүл узын гүнүни диен ялы аяк үстүнде гечирди. Рудерманың дерманханасына барып, йод, ак хаса, окрехин, гөз дерманыны, келле агыры дерманыны алды.

Ахыры өз мәхрибан эдарасына — халк училищелериниң область инспекциясына тарап йөнелди...

Артыкгүл ичерсине ыхлас билен серенжам берди. Пенжирелери, пианиноны, столы сүпүрди-сырды. Столы торт безеди. Чай отуртды. Гадырлы мыхманлар хә диймән гелмели...

Бир чыкды. Бир гирди. Бир чыкды. Бир гирди... Ахырда язув столуның башына гечди. Мухамметгулының өз гөзүнден гечир-де, «Асхабад» газетиниң редакциясына говшур дийип, азарханада берен макаласыны окап башлады. Ене-де магарыф меселеси! Сен өз кәриңе нәхили вепалы, Мухам!..

Эйванда тавуш эшидилди.

— Ак өе берекет!

Гөчгүнли таныш сеси эшиден Артыкгүл эйвана окдурылды.

— Сиз, Татьяна Михайловна, шиндем түркмен болуп билмәнсиңиз!

— О нәме үчин, Иван Александрович? Хош гелдиңиз! Гелиң!

— Ашгабада гелен сизми я биз?

— Мен көне дәбиң есири дәл, Иван Александрович! Гечиң! — Артыкгүл Баш инспекторың ак көйнекли, ак шляпалы, ак көвүшли аялының элинден чекди. — Догрымы айтсам, мадам, шу гүн мениң сизиң өйүңизе барасым, сизиң өйүңизи гөресим гелди...

— Пайтун тайяр, Татьяна Михайловна!

— Ёк, ёк! Мениң гөвнүм мыхман күйсейәр.

Иван Александрович ене дегишди:

— Бизем шоны билип гелдик-дә!

Баш инспектор артыклы мугаллымана кән вагтдан бәри танаянам болса, онуң босагасындан шу гүн илкинжи ёла әтледи. Ол Артыкгүлүң ичерсиниң сада гәзеллигини тарыплады. Аз гош билен хас рахат яшап

болядыгыны өй хожалыкчы аяллар Татьяна Михайловнадан өвренмели — дийип, Беляевиң аялы-да адамсыны голдады...

Чай башының сөхбети гиңеди гитди отурды.

— Ёк, мен ялңышындырын, Татьяна Михайловна! Сиз инди түйс түркмен болупсыңыз.

— Нәме үчин, Иван Александрович?

— Гөк чай демлешиңиз гүвә гечйәр... Йөне түркменче вели шинди менче гепләп билеңзок...

— Оны боюн алян. О барада Мухамметгулам сизе гең галяр.

— Ай, ол үйтгешик йигит... Кән гүнләп гызгыны ашак дүшмеди. Самрады ятды. Мен гаты горкдум... Өзем сизиң адыңызы энче ёла гайталады. — Беляев башыны ашак салды, бир затлары ятлап, чалажа йылгырды. — Бир гезек мен онуң диванда дилмачлык эдишине шаят болдум. Гызыклы! Җанагырылы дайханың арзыны диңледи-диңледи-де, шикаятчының айтмадык затларынам үстүне гошуп, подполковниге өз делиллерини «терҗиме этди». Бирденем маңа гөзи дүшүп, гызарды. Маңа — дагы нәдейин-дә, җаным яняр — диен ышарат этди. Мен зордан гүлмән сакландым. Подполковник дилмаҗына мүңкүрлик эдәймесин дийип, гапыдан ызыма доландым... Хатларам шейдип «терҗиме» эдйәмикә дийип чакляян...

— Ол ене-де газет барада сорады, Иван Александрович.

Беляев чай гуян чашкасыны аялына узатды. Пенсесини эляглыгы билен ховлукман сүпүрди.

— Болса-да, эрҗел йигит!.. Газет меселәмизем угра барайҗак ялы. Буйруга гарашяс. Мен, Татьяна Михайловна, эййәм редакцияда ишлеҗек адамлары пейләп йөрүн...

— Ери, ери, кимлер?

— Татьяна Текинская. Мухамметгулы Атабаев. Ата Мырадов. Өзүм. Гелсе, Хожалы молла...

Бирселлем дым-дырслык болды.

— Иван Александрович, сиз нәхили пикир эдйәрсиңиз, маңа Ашгабада гайдып гелмәге ыгтыяр эдермикәлер?

Баш инспектор мугаллыма Текинская барада жандарм управлениесиниң ассырынлык билен оңат «алада эдйәнлигине» белет. Догрусы, ол бу «питнечи» зенаны шу гүне ченли шейле эркинликде гездирип йөренлерине-де хайран. Шол себәплем Текинскаяның Ашгабада гайдып гелмегине өзүниң ярдам эдип билҗегине ынамы ёк. Эйсем-де болса, ол бу пикирини ачык айдып билмеди.

— Гөрмели-дә, Татьяна Михайловна...

— Сиз онда башга бир начара көмек эдиң!

— Киме? Нәме көмек?

— Сиз онуң какасына говы көмек этдиңиз. Инди какасы гызыны Ашгабадың зенанлар гимназиясында окатмак ислейәр... Ёк, ёк, гарыбың гызы дәл ол. Онуң какасы гурплы молла. Мениң кәрдешим инди.

— Ёвшан молла гызыны Ашгабада окува ибермәге разымы?

— Ынанайың, разы!

— Сынанып гөрейин... Хезил эдиндик, Татьяна Михайловна. Сагҗа болуң гөк чайыңыза-да...

— Тәсин тортуңыза-да! — дийип, Баш инспекторың аялам хошаллык билдирди. — Ыгтыяр этсеңиз, инди биз гайдалы. Вагтам бир чене барды...

— Сиз хачан гайдяңыз?

— Отлы эртир сагат он бирде.

— Онда Атабаевиң янына ирден биле баралың!

— Эйсем онда сиз, Иван Александрович, мениң хөкүмсиз сүргүнчилигимиң мөхлети гутаран дәлдир өйдйәңиз-дә?

Дик дуран Беляев башыны ерден галдырмады.

— Онуң мөхлети ёкмука дийип горкян... Полиция пикирини үйтгедип дурмагы халанок, хорматлы кәрдешим...

Артык станциясында отлудан дүшен днце Артыкгүл болды. Гызыл папаклы нобатчыдан ак пата алан отлы дерревем уграды. Гум-гуклук. Перронда салпы гулаклы, узын аяклы, аррык сег сеңкилдәп йөр. Перроның бәри гырасындакы, төверегине керпич өрүлен гөйдүҗек гарагаҗың дүйбүни чәге сыргыны басыпдыр.

Эли чакланҗа чемеданлы Артыкгүли Оразгелди билен Җубан газак гаршылады. Икисиницем йүзүнде ган-пет ёк. Йүзлери ерден галанок.

— Нәм болды, Ораш?

— Улы бетбагтчылык, Артыкгүл ханым. — Оразгелдиниң дерегине Җубан җогап берди. — Өтен агшам Ёвшан молланың өйүни отлапдырлар...

— Нәме?! Ким отлапдыр?

— Алла билсин!.. Евшан молла билен аялыны оба җайламага әкитдилер... Гызы дири галыпдыр. Эрбет янанмыш. Хоссарлары онам ир билен Теҗен азархасына әкитдилер... Улы бетбагтлык... Тамындан бир чөпем абат галмандыр пахырың...

— Болуп билмез! — Артыкгүлүң гөзи гараңкырады. Элиндәки чемеданы ере гачды. Оразгелди оңа ур-тут голтгы берди.

...Артыкгүл үч гүнләп өзүне гелип билмеди. Гыздырды. Үшүтди. Самрады. Элхенч дүйшлер гөрди. Артыкгүлүң товакгасы билен Теҗене гидип гелен Оразгелди Гүлкамарың бәри бакандыгыны мәлим этди.

Бир хепделәп окув ятды.

Шу гүн ирден Артыкгүл гугарып дуран класа гирди. Чола класда йүзүни гара парта берип, гөзяшыны пайратды. Губарлы йүреги бирнеме говзан ялы болды.

Оразгелди Гушга гитди. Артыкгүл шу гүн Теҗене барып гелмесе, йүреги такат тапҗак дәл... Гүлкамар! Гүлкамар җан! Гөр, сениң башыңда нәхили бела бар экени! Евшан молланың җанына Бухара ахунының нөкерлери каст эдипдирлер — диен мыш яйрапдыр. Галат! Галат! Галат! Бу шумлукда хөкман Оразгылыч молланың эли бардыр! Бардыр! Артыкгүлүң йүреги дуйяр! Елуны йитирен молла таңрының газабына учрар — дийип, энче ерде Евшан ага гаргыш эден шол ахыры!..

Артыкгүл еринден ювашлык билен турды. Гой, ене бир гүн окув болмасын, эмма ол Гүлкамары гөрмән, класың гапысыны ачып билҗек дәл. Шу пурсатда-да өзи-өзүне кәйинди: гөр, нәче махал бәри ол гыр атындан хабар тутанок!

Мугаллыма ене амазонка өврүлди. Глафира табшырык барыны берип, ховлудан чыкды. Чыкан еринде-де доңдурма дөнди.

Гоңур телпекли, чал чәкменли яшулы гөни оларың ховлусына тарап атыны йүзин салып гелйәр. Язберди ага! Эй, худай! Эйгилик болсун!..

— Артыкгүл гелин, дадымыза етиш! — дийип, Язберди атдан дүшмәнкә гыгырды. Онуң назарында Артыкгүл хем горкы, хем гайгы, хем хайыш гөрди. — Дадымыза етиш, уям!

— Нәм болды ахыры, Язберди ага?

— Аксонаң эҗеси эңек атып ятыр...

Артыкгүл алҗырады. Медицинадан онуң башы чыканок. Белки, гөз агыры, келле агыры... дерманлары берйәни себәпли обаларда оны хеким хасаплаяндырлар?.. Хәзир бу барада ойланмага вагт ёк. Гара дере батан, додаклары тибирдейән ёначы онуң гаршысында делмурып, толгунып дур. Оңа умыт баглап дур.

— Гелнеҗемиң өзүни гетирсең болмыямы?

— Вах, ол гетирере ярар ялы дәл...

Элиндәки гара гайыш янҗыгыны яшула узадып, Артыкгүл атың сыртына мүнди.

— Сүр, Язберди ага! Гүмрүкхана сүр!

Гүмрүкханада Артыкгүл атдан товсуп дүшди.

— Сен эгленме, Язберди ага! Мен ызыңдан стерин. Хеким тапҗак болайын... Ек, эгленме, гит!..

Гөз ачып-юмасы салымда гыр аты эерледилер. Ара салым салманам, Артыкгүл харбы лазаретде пейда болды. Арман, оны бу ерде хас гынандырдылар. Нобатчы сестра хәзир лазаретде екеҗе хекимиң-де ёкдугыны первайсыз әвмезлик билен мәлим этди.

Артыкгүл атыны гамча басды...

Өйүң ишигинде Язберди ёначы билен гүрлешип дуран адамлара салам берди-де, Артыкгүл йүзүниң угруна ичерик гирип гитди. Босагадан әтлән бадына-да реҗәниң гең дәлдигини аңды.

Төрде чабаланып, иңңилдәп ятан аялың йүзи сапсарыды. Онуң төверегини галлап отуран зенанлар Артыкгүл ичерик гиренден: «Ана, гелди-де», «Ана, гелди» болушдылар. Артыкгүл ховсала дүшди. Оңа нәхили умыт билен гарашыляндыгына инди гөз етирди. Гөзи яшлы Аксонаны гуҗаклады-да, ики дызына чөкди. Нәхошуң гошарыны гысымлап гөрди. Онуң йүреги-де гөвреси ялы чырпыняр. Инди нәтмели? Мен муңа нәме эм эдейин диен назар билен төверегиндәкилере гөз айлады. Зенанлар пышырдашдылар.

— Өтле диййәлер...

— Өтләң иши дәл би. Ендамарынам овкаладып гөрдүк. Непи дегмеди. Ёгса оңат гәгирдем...

— Ал-арвах урандыр...

Артыкгүл ичи дүрли дерманлы янҗыгыны ачды:

— Хий, бир дерман бердиңизми?

Аксонаның эҗесиниң башуҗунда отуран орал аял мүйнли сесленди:

— Тиръег-ә атдырып гөрдүк, жаным. Мелуллыкдан ачыляр вели, ене өңкүси ялы чабаланыберйәр. Ичим авы-зерзав диййәр...

— Индем мехинли тебибиң ызындан гитдилер.

Артыкгүл нәхошуң голтугына гысдыран градусныгини согруп алды. Бай-бов, гызгыны гаты галыпдыр. Өтле болса, гызгыны болмалы дәл ахыры!

Мегерем, көричеге болса герек. Артыкгүлүң чакы догры болса, өз элинден гелжек зат ёк. Ол дашарык чыкды.

— Язберди ага, гелнежеми деррев Артыга я Кака әкитмели.

— Хәзирки халында...

— Дагы алач ёк. Операция этмели...

Говур гүйчленди. Артыкгүлүң болса өз-өзүне гахары гелди. Бирмахал шу машгала оны өлүмден халас этди. Ол болса булара бу гүн хич хили көмек эдип биленок.

— Апарассаң гереги ёк... Мехинли тебибе гарашалың. Галанынам... алла керим! — Кепже сакгаллы, дөртбурч йүзли, гап-гара адам Артыкгүле гөзлерини алартды.

— Нәме диййәң, Язберди ага? Гелнежемиң халы агыр...

— Мен-ә нәме дийжегимем билемок, Артыкгүл, уям... — Ёначы зордан гепледи. — Шу яшулулар...

Гөзүнден боюр-боюр яш акян Аксона ичерден ылгап чыкды-да, Артыкгүли гужаклады.

— Әкидели! Әкидели Артыга, жан мугаллым жан!

Шол пурсатда-да өйден элхенч сес чыкды. Мехинли тебибе гарашмасыз болды.

...Гөлегчилер өвлүйә угрансоң, Артыкгүл ызына доланды. Ёлбоям өзүни игенч билен сайгылады. Белки, лазарете алып гайдан болса, халас эдердилер пахыры? Белки... Башармады. Нәдип башарсын! Яшулулар-а бейледе дурсун, Язберди аганың өзем тыкырады дурды ахыры! Аксонадан өзге бир адамам гөвнемеди. Адатың гүйжүне серет! Бай-бов, бу овамы адамларың аңыны өзгертжек болсаң...

Ол өйле чагы Артыга етип гелйәркә, ёлуны отлы кесип гечди. Артыкгүл демирёлуң эдил гырасында атының жылавыны чекди. Зымдырылып гечйән яшыл вагонларың ызындан середип галды. Дурмушың гердишине серет: бири өлйәр, бири догуляр, ёлагчы отлусы болса әвмән эңип баряр...

Станцияның гүндогарындакы гечелгеден өтүп, шаёла дүшди. Демирёлчуларың посёлогының ёкары четинден гиренде, ол ёлда гаймалашян адамлары, атлы, пыяда полицейлери гөрди. Нәмәниң-нәмедигине оңлы дүшүнмесе-де, о ерде эйгилигиң ёкдугыны йүреги шо бада сызды. Дерләп атыны гамча басды...

Эй, таңры! Бу нәхили вагшылык!

Чөзленен сачы чигинлерине яйылан, сары көйнекли, аякяланач гызың ики элини бири-бирине чатып, гумаксы ёлдан ата сүйредип баярлар. Думлы-душа пытран сарымтыл листовкалар тойда сечилен пишмәни яда саляр. Алака ялы хысырдаян полицейлер олары етишибилдиклеринден чөплейәрлер. Гызың ики гапдалындан барянларың бири ичян муртлы городовой. Ол богазыны гырара гетирип, чем гелене жабжыняр. Городовойың ызына дүшүп барян узын бойлы, башы ак яглыклы, бол бичилен ак көйнекли аял болса, ики элини йүзүне тутуп эңрейәр.

— Гойбериң, гызымы! Гойбериң, рехимсизлер!

Артыкгүлүң гөзүниң өңи үмезленди. Ата сүйредилип барян сары көйнекли гыз онуң өз окувчысы! Шейле кынлык билен окува гетирен «сары кебелеги»..

Артыкгүл гыр ата ене бир гамчы чалды.

Шол пурсатда-да башы ширдаклы Жубан элхенч гыгырып, йүпден аслышды:

— Гойбериң, агалар! Рехим эдиң! Гүнәси ёк гызымың! — Ичян муртлы городовое ялбарды. — Гоңшы! Сен билйәң ахыры! Языгы ёк гызымың!

Ичян муртлы гоңшы гоңшусыны гамчы билен чавлап гойберди. Жубан билинден согран пычагы билен йүпи шарпа кесди. Еңсесинден инен түпең гундагы оны ере язды. Ак көйнекли узын аял Жубаны гужаклады...

Атлы Артыкгүл ортарада пейда болды. Гыр ат чарпая галды.

— Болшуңыз нәхили, женап полицейлер?! Бу нәхили вагшылык! Бошадың гызы!

Гызы сүйрәп барян атың үстүндәки гөхерт ызына өврүлди. Гөзлери петреди. Ганы гызан городовой ярагына япышды. Жубан иңңилди билен ширдагына эл

узатды, аялының чиғнине даяныпр, ыра-дара ериндеп турды.

Артыкгүл болса хэзир чаң сиңен йүзи ганжарып, ерде эллери даңылгы ятан, еңи йыртылан сары көйнекли гыздан гайры хич кеси гөрмеди. Гызың гүнс гайзыган ясы яңакларындан сырыган гөзяшының дамжалары гума сиңйәр.

— Бошадың дийиән гызы хәзириң өзүнде!

— Мадам мугаллыма! Полицияның ишине гошулма! Өз угруң билен гидибер!

— Бу нәхили вагшылык?! Бошадың чаганы!

— Жаныңыздан ирмедик болсаңыз, чекилиң ыза! — дийип, хырсыз гөхерт яңадан гыгырды.

Татьяна ичян муртлы таншындан далда гөзледи:

— Хайыш эдйән, женап городовой! Сиз...

— Эй, сен, аңкасы ашан акмак хелей! Рет бол гөзүмден! — Атлы гөхерт ене жабжынды...

Артыкгүлүң бүтин гөвреси гагшады. Дер басды. Гүнбатарда гызарян Гүн тегелегиниң йүзүне-де ган чайылан ялы болуп гөрүнди. Янжыгыны хачан ачанынам, сапанчасыны нәдип аланынам дуймады. Атлы гөхерт онуң үстүне сүрүнди. Онянча-да сапанча гөчди. Ярагы элинден гачды. Гыр ат эрбет кишңәп, ене чарпая галды...

Шондан соң нәмәниң-нәме боландыгыны Артыкгүл идили биленок. Ол гүмрүкхананың лазаретинде өзүне гелди.

Бу сапаркы чолашыкдан аңсат сыпып билмежекдигине Артыкгүлүң өзүни раслан бадына гөзи етди. Ол дост-ярлардан делалат гөзләп, думлы-душа йүзленди, жанховлуна урунян яралы гуша дөнди. Бүзмейине — Алышбеге, Бәхердене — Гасан Моисеевиче, Ашгабада — Мухамметгула ызлы-ызына хат гөндерди. Финляндияда яшап йөрен хан Ёмутскиниң адресини гөзледи... Арман, хич ерденем оңа жогап гелмеди. Өз иберйән намаларының, мегерем, Артыгың чәгинден чыкмаянлыгы барадакы пикир онуң келлесине соң гелди. Ол хакыкатданам шейледи. Аладачыл полицияның йити гөзи мугаллыма Текинскаяның екеже хатының-да назардан сыпмагына ёл беренокды. Хер бир хат демир сандыкда аявлы сакланылярды.

...Дурмушың бейле ослагсыз өврүмлерем болар экени! Бир гүнде болуп гечен вакалары инди ятлап, Артыкгүл хайранлар галяр. Шол гүн ол ирден Тежене Гүлкамарың халыны сорамага гитжекди. Дуйдансыз ерден Язберди ёначы гелди. Лазаретден хеким тапмансоң, Артыкгүл оба өзи гидип гөрмеги йүрегине дүвди. Аксонаның эжесине-де, элбетде, эдип билен көмеги болмады. Ол пахыр көричегеден арманлы гитди. Гайдышынам ёлда... Зорлуга даянмага, яраг уланмага хемише гаршы гидйән Артыкгүл яраг уланды...

Шол хасратлы чакнышыгың себәбинем инди ол билйәр.

Жубан газагың гызы, Артыкгүлүң «сары кебелеги» станцияның буфедине чөрек алмага барыпдыр. Шол махалам Дашкентден отлы гелипдир. Гара келледен дүшен гара геймли газак гөни буфеде йөнелипдир. Төверегине гаранжаклап, буфетде сув ичипдир. Бирденем голтугындан чыкаран кагыз гутусыны Жубаның гызының чөрек торбасына хасыр-хусур дыкыпдыр. «Какаңа бер, агшам гелип әкидерлер» дийип, ыргылдап угран отла тарап ылгапдыр. Муны гөрен ичян муртлы городовой яңкының сөбүгине мүнүпдир. Хейхат, отлы оңа етдирмәндир. Ол ызына доланып, буфетден чыкып гиден торбалы гызың ызына даклышыпдыр. Зәхреси ярылара гелен гыз өкжәни гөтерипдир. Городовой жүрлевик чалып уграпдыр. Өзем меймес экени. Турупдыр бир гох... Посёлогың ёкары четинде-де пачарың ызындан етипдирлер.

Лазаретде өзүне гелен Артыкгүлүң гөзүни ачып, айдан илки сөзи: «Гыз ниреде?» диен совал болды. Таныш сестра гыза хич зат болмандыгыны айтды. Онуң какасының гөзенеге дыкыландыгыны велин сестра Артыкгүлден гизләп экени.

Соңуның нирә, нәмә барҗагыны, эртирки гүн ыкбал гәмисиниң өзүни хайсы гоналга элтип ташлажагыны Артыкгүл биленок, йөне энче гүнден бәри бир аягы демирёл жандармериясының жайында. Сораг эдйәнлерем чалшып дур. Диңе Этегиң өсгүн бакенбардлы приставы капитан Грудзинский мадам Текинская өзүниң «ыхласлы дуйгудашлык билдирйәнлигини» субут этжек болян ялы, вагтыны гысганман, хер сорага башданаяк гатнашяр. Яраланан гөхерт лейтенантың — намысыма деген женаяткәр аял билен өзүм хасап-

лашжак — дийип дызаянлыгыны, шоца ресми ыгтыяр сорап, дүрли инстанциялара рапорт язанлыгыны-да Артыкгүле пристав хабар берди. Херпә мадамың багтына җенап лейтенант өлмәндир, гылтыз деген ок чигнини сыдырдып гечипдир. Капитан оны, элбетде, көшешдирҗек болар... Бу гүн Артыкгүлден Теҗен уездиниң полиция управлениесиниң начальнигиниң өзи сораг этди. Гүн өйледен агды гитди. Ол өз өйүне яңыҗа гелди. Ядады. Аҗыкды. Эйсем-де болса, хәзир зат иеси геленок. Оразгелди базара гитди. Глафира Гүлсолтаны сува дүшүрйәр. Артыкгүлүң өзи болса реңбе-рең бәгүлли тегелек айтымың гырасындакы отургычда орнашды. Яңы ики яша гиден Аннагүли дызына алды. Бармаклары гызының гараҗа галпагыны адаҗа сыпалаяр. Күйи болса дүйбүнден башга ерде.

«Хайп, мадам Текинская, полицияның өңки дуйдурышлары сизе сапак болмандыр! Нәче керем сизиң габахат этмишиңиз юмарланды, гүнәңиз гечилди! Граф Палениң дерңеви ядыңыза дүшйәрми?»

«Мен, җенап подполковник, хачпаразлык борҗумдан угур алдым. Христос бизе эҗизе ягшылык этмеги өвредйәр»...

«Сиз дөвлете гаршы җенаят эдипсиңиз. Хәкимиетлериң векилине яраг гезәпсиңиз!»

«Иң эрбедем сиз, мадам, илата галат гөрелде гөркезипсиңиз! Аслына серетсең — полиңия гаршы яраг уланмакдан горкмаң — дийипсиңиз! Сиз бу гөрелдәниң манысына дүшүнйәңизми?! Җенаятың иң улусы шү!»

«...Державаның бәхбидиниң хатырына сизи хәзир туссаг этмек мениң борҗум... Генерал-губернаторың алы хезретлеринден такык перман алянчак, сизе дегмеҗек боларыс. Эмма, мадам Текинская, мекдеп диен зат хакда гүррүңем болуп билмез...»

Артыкгүл башыны галдырды. «Мекдеп диен зат хакда» инди энче гүнден бәри, догруданам, гүррүң ёк. Класыңам, интернат эдилен тамыңам гапысындан гулп асылгы дур.

Артыкгүл ятлаяр, ойланяр. Гызы болса үзнүксиз җедирдәп, гаршы онуң пикирини бөлйәр. Учуп йөрен кебелеги бармаҗыгы билен гөркезип, тутуп бер диййәр. Бирденем эҗесиниң дызындан дүшйәр-де, гүллери ысгап башлаяр...

Инди нәтмели? Булут барха гараляр. Бейдип, гол говшурып отурсаң... Хер халда ята сувдан акаба говы.

...Агшам шамының башында бары җемленди. Оразгелдем, Глафира-да хәзирки дөрән ягдая, элбетде, кемсиз дүшүнйәр. Йөне хич хайсам белли бир чыкалга салгы берип биленок. Оразгелдиниң өз ягдаям ыргa. Җубан газагың гайгысам бир яна. Ол Теҗен түрмесинде. Чагалары ызында ызлашып галды. Җубаның Оразгелдиден якын досты ёк. Демир-от билен достлук вагт билен сыналяр. Эгер хәзир Оразгелди достуна делалат этмесе, өмүрбойы өзүне гаргынып гечер. Фомкин ага Теҗене биле гитмәге сөз берди. Белки, бир ыш ачылар... Йүзи салык Глафира болса хәзир өз ыкбалы барада ойланяр. Ол өз яныңдан: «Эгер Татьяна Михайловнаның башына бир иш гелайсе, мен нирә гидеркәм?» дийип, гайгы эдйәр...

Табакдан кәте йүзүни галдырян сачакдашларың сораглы назарлары бири-бирине саташяр. Шол назарларда үнҗүли ой-пикирлер әшгәр шөхлеленйәр. Йөне хич хайсынында гепләбереси геленок. Җедирдешйән чагалар бир говы бахана: хәли-шинди оларың үнсүни өзлерине чекйәрлер, бирденем гүлки дөредйәрлер.

Гөк чит көйнекли, ак гыңачлы Глафира юваш җа сесленди:

— Татьяна Михайловна! Эгер бизе бу ерде халыс гүн бермеселер... Ашгабада гөчәелиң!

Ювашлык билен еринден туран Артыкгүл пенҗирәниң өңүне барды. Гараңкыдан дашарык сын эдип, бирсалым седасыз дурды.

— Мени Ашгабада дийййәмин, Кака-да гойберенок-лар, Глаша. Дилхат алдылар...

Артыкгүл пикире гитди. Инди гөрйәр вели, гыздырып ятан Ашот дайының бир вагткы маслахаты гөвнүне җай болуп баряр. «Сен еке өзүм дүнйәни өзгердәерин өйдйәң. Хам-хыялдан эл чек, гызым. Атыңы еке чапма! Большевиклере гошул!»... Гайгысызам Мухамметгула: «Большевиклериң ёлы хак» дийипдир... Белки, Артыкгүлем инди өз дурмушыны, ишини, дүнйәгарайшыны яңадан салдамлап, өлчәп-бичип, селҗерип гөрмелидир? Белки, шол пурсат гелендир?..

Ол товсаклап баран гызыны гуҗагына алды.

— Ораш, бир юмуш буюрсам, эдермиң?

— Совалың нәхили?! Мүң юмуш буюр!

— Челекене гидип-гелермиң?

— О дүнйә-де гидип-гелерин. — Оразгелди ёлдашының ниетине деррев дүшүнди. — Мен дөрт гүн бош...

Ене үмсүмлик аралашды.

Гап-чанаклары йыгнап, чай гетирен Глафира Гүлсолтана чай гуюп берди.

— Татьяна Михайловна! Эгер сизиң башыңыза бир иш геләйсе — Глафираның гамлы сеси чала эшидилди. — Мен монастыре гирерин...

Артыкгүл еңсесинден гелип, гамлы гызы гужаклады, билек ялы сары сачыны сыпалады.

— Ах, Глаша! Глаша! Мениң мысапыр гөгерчиним! Мен сени эрбет окадыпдырын. Мен саңа хич зат өвредип билмәндирин. Дилиңе алян сөзүң нәхили?! Бу яшыңда монастырь нireден ядыңа дүшди?! — Оразгелди бу сөзлери эшитмедик болуп, Аннагүли гужагына алды, Гүлсолтаныңам элинден тутды-да, пәкизе ховадан дем алмага ховла чыкды. Артыкгүл отагда ики яна гезмеледи. — Гайдып оң ялы болгусыз сөзи дилиңе алма, Глаша, мениң мәхрибаным! Сен гүл парчасы ялы гыз! Дири өли болҗак болямың?! Эгер бизи бу ерде өз гүнүмизе гоймасалар, Ашгабада гөчерис, Глаша. Достлар көмек эдерлер... О ерде шол йигиди гапарыс. Утансаң, өзүм гүрлешерин. Зады гайгы этме... — Артыкгүл шәгирдиниң сачыны ене сыпалады.— Мен ене бир йыллык җай кирейинем арада өңүндеп төләп гайтдым. Ислесең, Глаша, саңа-да өзбашына там тутарыс... Ханы гел, Орашың ёл гошларыны тайярлалы. Отлы даңдан гечйәндир...

Үстүни-башыны чаң басан Оразгелди гиҗәниң яры гелди.

— Әневден Мәнә гечип барян кервене даклышып гайтдым... Чагалар ятырмы?

— Зордан ятырдык...

Оразгелди элини-йүзүни ювуп, столуң башына гечди. Глафира чайың угруна чыкды. Узак ёлдан гелен ядав ёлдашының гетирен хабарына сабырсыз гарашян Артыкгүл столы беземәге башлады.

— Кән эглендиң-ле, Ораш?

— Челекен нә Говшутдыр өйдйәмин?

— Гөрдүңми? — Артыкгүл адамсының гаршысында

отурды. Ол Денис Батуриниң иберҗек диен чапарына гаты кән гарашды. Арман, чапар гелип чыкмады. Ахыры сәхелче салымлыгам болса, Денисиң өзүни гөрмеги, ондан маслахат алмагы йүрегине дүвди. Шол ниет биленем ол ёлдашыны шейле кын сапара, узак ёла иберди. Белки, икиси биле гелер өйдүп чаклады.

— Денисден дерек тапмадым, Артыкгүл. Танаян ишчилер — Бакува гиден болаймаса — дийдилер.

— Ах, Ораш!..

— Гайдышынам Ашгабатда душдум...

— Кими гөрдүң?

— Җенап Беляевем гөрдүм. Мухамметгулы эпендинем гөрдүм...

— Нәме дийдилер?

Оразгелди улудан демини алды. Чөреге эл етирди.

— Сәхелче-де эгленмән, Артыкдан сайланың — дийдилер.

— Нирә?

— Нәче даш болса, шонча говы.

Орта чай гелди.

— Ашгабада гөчәйсек нәдер?

Оразгелди йылгырды.

— Түйс билдиң, Артыкгүл! Ашгабат полициясының бизи гаты гөреси гелйәр — дийдилер... Җубандан хабар бармы?

— Аялының адындан генерал-губернатора шикаят язып бердим... Сары кебелегим нәхошландыр. Эрбет горкан боларлы... — Адамсының хабары, хамала, яңы аңына етен ялы, Артыкгүл бирден сесини гаталтды. — Айт ахыры сен маңа, Ораш!

— Айтдым ахыры барыны! Артыкдан гачың — дийдилер.

— Нирә?

— Мен нә сенден говы билйәнми, җаным?! Йөне. . Мухамметгулы эпенди сен барада Дашкентден хайсы--да болса, бир якымсыз буйруга гарашыляндыгыны эшидипдир...

Артыкгүл нирә гитсин? Нәдип гитсин? Шейле азаплар аркалы тапан җана-җан топрагыны нәдип ташласын? Өз улы ишини ол яңы яйбаңландырып башлады ахыры?! Ол өз үлкесине, өз халкына герек. Ят илде ол нәме дерде ярасын? Эйсем инди ол өз арзувларына каст этмелими? Түркменистан онсуз, мегерем, оңар,

эмма Артыкгүл Түркменистансыз оңуп билмез!.. Олар өз эне диллеринде газетиң ачыларына гарашып йөрлер ахыры! Редакцияда Мухамметгулы, Ата Мырадов дагы билен биле ишлемәге Беляеве өзи сөз берди ахыры! Эгер...

— Хич еригем гөчмерис, Ораш! Эгер гөчәйсегем, барып Ашгабадың эдил гөбегинде — Левашов көчесинде гонарыс.

— Кесирлик хич кесе көмек эдер өйдемок.

— Ягшы! Ядансың, Ораш... Эртире бир чыкалың...

Ирден олары оярмагың аладасыны эден нәтаныш полицейлер болды. Сәхелче салымданам мадам Текинскаяны Этек приставы капитан Грудзинскиниң хузурына элтдилер...

Өсгүн бакенбардлы капитан ханым мугаллымаңы бу сапар дийсең мылакатлы гаршылады. Асыллы миссияны ерине етирмек матлабы билен өзүниң Кақадан йөрите гелендигини йылжыраклап мәлим этди. Ол, озалы билен, мадам Текинская — гөзүңиз айдың — дийди, гутлады. Мерси, капитан! Гутлаг нәме мынасыбетли? О, мадам! Сейрек габат гелйән гечиримлилик! Хәкимиетлериң хадымына гол галдыран, гуллук везипесини ерине етирйән чагы оны яралан Текинскаяны суд этмесиз, тутмасыз эдипдирлер! Санкт-Петербургдан, империяның харбы министриниң хут өзүнден буйрук гелипдир. Бу хош хабары мадама говшуряньлыгына, онуң шатлыгыны пайлашмагың өзүне несип эденлигине капитан бичак бегенйәр. Шейле агыр женаятдан соң бейле багта етәймек пыгамбериң гызынада миессер этмесе герек!..

— Мерси, капитан!

Капитан янжыгындан гөк мөхүрли кагыз чыкарды. Мадам Малороссияда озалам яшан болмалы. Малороссия Сибирь дәл, ажайып үлке! Онуң гөзеллигине мадам белет болмалы. Сибирь, Сахалин башга мeселе... Көз ялы үлжелер... Гоголың васп эден тәсин Днепри! Белки, мадама гадымы Киевиң өзүнде яшамага-да ыгтыяр эдерлер... Болса-да, хәкимиетлер Текинскаяны сылап билипдирлер...

Пристав Грудзинский гөк мөхүрли кагызы мугаллыма узатды. Кагыза гөзи дүшенден Артыкгүлүң эндамы тикенеклэп гитди, эли сандырады... Мадама бир гиже-гүндиз мөхлет берипдирлер. Ол аз вагт дәл...

Оны гөчүришмәге, отла билет алмага капитан, элбетде, көмек эдер, герек болса, бирнәче солдатам иберер. Мерси, капитан! Оңа хич кесиң көмеги герек дәл, үйшүп-чашып ятан гошы ёк. Эгер бу гүррүң чына барса... Хәкимиетлерин хөкүми ара алнып маслахатлашылмаяр, мадам, гүмүртиксиз ерине етирилйәр... Мадамын мундан артык вагтыны алмагы капитан өзүне услып билмейәр. Онун Малороссия аман говушмагыны арзув эдйәр.

Демирёл жандармериясынын жайындан дашарык чыканда, Артыкгүлүн гөзүнин өни гаранкырады. Бирден айылганч сес билен гыгырасы гелди. Онун дамагыны пагта билен чалдылар. Инди хич кесе дадыны етирип билмежекдигине гөзи етди. Гөзе гөрүнмесе-де, өзүне тарап гезелип дуран түпеңчиллерин аян гөрди, йүреги, тени сызды...

Кимдир бири оңа бада-бат голтгы берди.

— Сенми би, Ораш?

— Мен, жаным. Йөр!

— Бир гиже-гүндиз пурыжа бердилер...

Депеси «ШКОЛА» язгылы дервезәнин өңүнде (мекдеби япдырсаларам, язгы хенизем дур, мегерем, полиция я оны гөрен дәлдир, я ятдан чыкарандыр) олары Глафира, Гүлсолтан, Аннагүл үчүси гаршы алды. Артыкгүл хайран галды: чагаларынам гөзлери немли...

Олар ховлукмалы! Дашкент отлусы Артыкдан Красноводскә сәхер билен гечип гидйәр. Артыкгүл хәлишинди гайталады: хәзир биз өзүмизи йитирмели дәл, хәзир биз алжырамалы дәл. Онсонам оларын Артыкдан гөчүрилйәндигини адам оглы дуймасын. Ирки отла етишмели!

Оразгелди гыр аты ерлемегин аладасы билен гүмрүкхана ылгады. Артыкгүлүн өзи Фролын эжеси Аксинья Алексеевна йүрегини дөкди, мәхирли гоңшучылык арагатнашыгы үчин мүңлерче сагбол айтды, ахырда-да гыссаглы гөчмәге межбур эдендиклерини дуйдурып, ховлынын ыкбалыны шолара габшырды. Гелип, ене Глафира көмек берип уграды...

— Оны ташла! Ташла диййән! Паты-путы йыгмa! Дервайыс зерур гошумызы алсак, бес... Глаша, ганаглы гумрым! Сен, элбетде, Ашгабатда галарсың. Гөзүңи тегелеме. Ыкбалын эмри шейле... Егса-да, шу ерде гал... Ховлы шинди еатыланок... Мен, Глашам, өлиң-

чәм сениң ягшылыгыңы ятдан чыкарман. Сен маңа хем окувчы, хем жора, хем чагаларыма мәхрибан энеке болдуң... Гуля, гой чемеданы! Аннагүл, чекил!.. Глаша, сен Ашгабатда Мухамметгулыны тапарсың...

Ёла тайярлык гиҗәниң бир вагтына ченли чекди. Чагаларам вагты билен ятмады. Отла мүнжекдиклерини эшидип, дириң-дириң товусдылар.

— Инд-ә хеммеси уклайды өйдйән — диен Артыкгүл усул билен ховлудан чыкды. Нәхили арасса бахар шемалы! Илерде гаралян өркүчли даглар чөлде чөкүп отуран дүелере чалымдаш. Асманда айың чапразы тегеленип, сүйшүп баряр. Кә ерде ит үйрйәр. Кә ерде ат кишңейәр. Бичәре Аксонаның: «Обада ирден туряң, илериң даг, гайраң гум. Артыкчай окгунлы овсунып гечйәр...» диен тәсин сөзлери хәзир Артыкгүлүң ядына дүшйәр. Ваган!

Ол Артыкчайың боюны сырып, гыртычлы депә чыкды. Шол ерде-де, хамала, яз отларының ысындан бейхуш болан ялы, ере багрыны берди...

Даң саз беренде улулар ояндылар. Ширин укуда ятан чагалары бимаза этмежек болуп, усуллык билен херекет этдилер. Гош-голамларыны станция өтен агшам чекдиренлери говы болайыпдыр. Аркайын чай ичдилер. Онянча-да чагалар ояндылар. Гүнүң ери гызарып уграды. Гүмрүкхананың төверегинде атлы казаклар пейда болдулар. Гоңшы эййәм сыгрыны сагяр. Пәкизе сүйдүң ысам гелип дур. Хакына серетсең, эли голчалы Глафира эййәм онуң янында болмалы. Глафира болса хәзир ики дызына чөкүп, ичи гошлы торбаның агзыны гөзәп отыр. Оразгелди дервезәниң гулпуны гөзләп йөр. Артыкгүл болса отла етмәге ховлуган гызларының сачыны дараяр...

Артыкгүл мекдебиң гапысы гулплы җайына бакан ылгады. Класа гирди. Окув эсбаплары сакланылян сары шкафы ачды-да, глобусы элине алды. Пырлады. Пырлады. Ене-де гойды... Мекдеби ачалы бәри топланан клас журналларыны чугдамлап, голтугына гысды. Класы ене япды...

— Сагат нәче болды, Ораш?

— Ене бир сагатдан отлы гелмели...

Отлы ене ярым сагатдан гелмели. Гүнүң гызыл гыраны ерден сайланды. Артыгын хемише диен ялы җемендесиз станциясына үйшен адамлары гөрүп, Артыкгүл дагы ген галды. Демирёлчы кәрдешлери гелипдир, Оразгелди билен сессиз гөрүшдилер, ханыма баш эгдилер. Ене-де биртопар аял-эркек оглан-ушак гелди! Эли сачаклы, дүвүнчекли геленем, сүйт голчалы геленем бар. Рус, түркмен, газак... Хатда Артыкгүлүн гоҗа атбакарам гелипдир. Халха, ол буфедин гапысының агзында гызаран йүзүни ерден галдырман, сортдурып дур. Сәхер-сәхер кейпини көкләп ичян муртлы городовой кә о тарапда, кә бу тарапда гөрүнйәр...

Артыкгүл хич зада дүшүненок. Бу нәме болдугы? Олар хич кесе дуйдурман, сумат болжакдылар ахыры? Бу адамлар хачан, кимден, ниреден эшидип йөркәлер? Тамда гулак бар диенлери чын боларлы. Эйсем, дөгруданам, булар Артыкгүл дагыны угратмага гелдимикәлер?..

Башына гасынлы ак яглык оран, бол-элин тикилен ак көйнекли газак аялы яйдана-яйдана, гызларың янына барды. Ол холпук еңинин ичинден чыкаран чал товшанжыгыны Аннагүле узатды. Эйжежик гыз йылжыраклаян гаража гөзүни сүзүп, түйлек товшанжыга серетди-серетди-де, бирден онун узын гулагындан япышды, гарбап алды, багрына басды, гөк чүйше гөзүни бармагы билен сыпалады. Гүлсолтанам товшаның жотда гуйругындан чекди.

Гызына оюнжак берен ак көйнекли аялы Артыкгүл шо бада танады. Олара якынлашды.

— Эже, эже, дайзам берди! Товшанам отла мүнджек...

Артыкгүл аялын гөзүнде яш гөрди.

— Җубаның бар хоссары сиздиңиз. — Ол гөзяшыны гин еңи билен сүпүрди. — Сизем бейле болдуңыз..

— Гайгы этмәң, гелнеже, бары дүзелер. Гызың халы ничик?

— Ягшы инди бирнеме. Ол биленок...

— Хошлашмага-да барып билмедим. Салам айдың... Окасын... Какасам гелер, гелнеже. — Артыкгүл гара сумкасындан чыкаран онлугыны «сары кебелегиниң» эжесине узатды

— Ёг-эй! Ёг-эй! Өлсемем, алман, ханым! Сиз ёлагчы... Аман барың!

Артыкгүл кинаялы йылгырды. Бичәре эне! Нирә аман барсын олар?! Эйсем-де болса, буйсанчлы гарып әнәнин сөзүни ере салып билмеди. Пулуны йыгнады...

Перрон бирден ала-говур болды. Адамлар зовзулдашдылар. Өсгүн бакенбардлы пристав Грудзинский пейда болды. Янында-да дөши Георгий хачлы жандарм Ичян муртлы городовой оларын өнүнден ылгап чыкды, честь берди.

Пристав токнушмага тайярланан хораз ялы, петекесине ел берди, хекгерди, мәрекә гахарлы гөз айлады.

— Бу базар нәме?! Ким, ким ыгтыяр берди? Бихепбе питнечилер!

— Булар... Булар, женап пристав... — Ичян муртлы городовойын дили сакавлады, дызлары сандырады.

— Сем бол, махлук!.. Митинг гуряңызмы?! Дарган хәзирин өзүнде! Жәхеннем болуң!

Городовой овурдыны чиширип, жүрлевик чалып уграды. Пристав оңа ене жабжынды:

— Сем бол!

— Хич хили питне-де, митингде ёк бу ерде, женап пристав. Кәрдеш ёлдашларым бизи угратмага гелипдирлер. — Оразгелди өне чыкан аялыны усуллык билен ыза чекди, гулагына пышырдады. — Ганыгызгынлыгын вагты дәл хәзир.

Шол махалам аңырдан гүзүрдәп отлы гелди. Ол Артык станциясында бары-ёгы үч минут дуряр. Эли дүвүнчекли Глафира хайдан-хай вагона мүнди. Оразгелди оңа илки себетдир чемеданлары әберди. Онсоң ызлы-ызына гызлары узатды. Артыкгүл вагонын басганчагына аяк басан бадына вагонын өңи мәрекеден хүмер болды. Хер ким бир зат дийип гыгырды. Городовой жырладып, жүрлевик чалды. Артыкгүл эл булап, тамбура чыкды. Ёлдашлары билен хошлашан Оразгелдем итнишикден сайланып, әне үмзүкди, вагонын тутаважына эл узатды. Эдил шол пурсатда-да ики саны жандарм онун өңүнде дикелди.

— Оразгелди Чекич оглы! Сен мүнмесенем, отлы ёлуны тапар!

— Нәме?! — Приставын сесини танан Оразгелди газап билен ызына ганрылды.

— Мен саңа Артыкдан чыкмага ыгтыяр эдемок.

— Сен ким?

— Мен — хәкимиет, Оразгелди Чекич оглы!

Тамбурда дуран Артыкгүл ашак дызады.

— О нәме дийдигиңиз, женап пристав?

Приставын өвезине Георгий хачлы жандарм жогап берди:

— Ол туссаг!

— Онда менем галян! Глаша!..

Артыкгүлүң ики гапдалында дуйдансыз пейда болан казакларын херси бир чигнинден тутды-да, чалажа гысды.

— Рахатланың, мадам! Ол сизин ызыңыздан етер!

— Доңйүреклер! — Артыкгүл йүзүни тутды.

Өне дызаян Оразгелдинин эллерини эййәм зынжырлы билезиклер билен гуршадылар.

— Мен сени тапарын, Артыкгүл!..

— Гарашян, эзизим!

Оразгелдини бир демде гөзден йитирдилер.

— Хош галың, илдешлер! — Дамагы долан Артыкгүлүн яңаклары аташ дек янды. — Мен гайдып гелерин! Мен сизсиз оңуп билмен!

Отлы уграды.

— Артыкгүл!

— Артыкгүл!

— Артыкгүл!

Зарын сеслерин яңы даглара етди...

— Мен гайдып гелерин, ватан! — Яңагындан сырыган ажы гөзяшыны аясы билен сылян Артыкгүл перронда гол булап галан адамлар хенизем эшидйәндир өйдйәр. Эшит нireде! Ол сөзлери онуң өзүнден өзге эшиден адам болмады. Арманлы йүрегиң бу касамыны 1914-нжи йылын апрель шемалы сары гумлы селең сәхралара, гөгүмтил дагларын гасынлы гатларына алып гитди.

Отлы болса барха чалт йөреди. Окгунлы айланян тигирлерин бирсыхлы сесинде илинден айра дүшйән Артыкгүлүң арманлы йүрегинин касамы гайталанды гитди отурды:

— Мен гайдып гелерин, ватан!..

— Мен гайдып гелерин, ватан!..

— Мен гайдып гелерин, ватан!..

«РУЗНАМЕ МАВЕРАЙЫ БАХРЫ-ХАЗАР»

Юмшак хәсиетли, мылайым начальник көмекчисине бу гүн ченсиз гыңыр гөрүнди. Адатча, аяк чекип, эл берип гөршүп, хал-ахвал сорашып гечйән адам бу гүн чала баш атды-да, өз кабинетине гечди гидиберди. Шефиниң ызындан середип галан гарры көмекчи әйнегини маңлайына галдырды: бу гүн-ә муна бир зат болупдыр. Әйнегини ене ашак сүйшүрип, хат язмагыны довам этдирди.

Шеф дерревем ызына чыкды. Егшерилип, язып отуран көмекчисиниң янына гелди. Онуң шейле хорлугына хәзир хайран галды. Чакыр сүңке ак китель гейдирилен ялы. Кесерип чыкып дуран ики пилчесем папагың гашыны яда саляр. Инчежик бойнунуң гөк дамарлары чылгым-чылгым болуп дур. Болса-да, ол бу гожаны говы гөрйәр. Ишине шейле җүр адамы тапайдмак гаты кын. Өзем бир гөркезилен ёлдан хич хачан не о яна, не бу яна гышаржак гүманы ёк...

Шеф столуң үстүне абанды. Меле кителиниң гурсак җубусинден чыкаран пенснесини дакынды.

— Нәме язяныз?

— Ине шу циркуляры гөчүрйән.

— Говы эдйәниз. Муны гыссаглы ибермели... Йөне «Асхабад» язман, «Ашгабат» дийип языи!

Гарры көмекчиниң сары кирпикли гөзлери гиңелди.

— О нәме үчин, Иван Александрович?

— Көне галадакы гадымы түркмен обасының хакыкы ады «Асхабад» дәл-де, «Ашгабат». Хава, Ашгабат! Көне карталара середәйиң... Гадым эйямда Ашгабат Парфян дөвлетиниң пайтагты Нусай билен битишип отуран улы шәхер болупдыр. Хәзирки Әневде болса Багабат шәхери болупдыр. Хывадан Хиндистана гидйән кервен ёлы яны-якынларда-да шонуң үстүнден гечйән экени... Мана мүңкүрлик этсениз, Көне гала барын-да, яшулулардан сорап гөрәйиң! «Асхабад» диен түркмене габат гелмерсиңиз! Обаның адам шәхере гечди. «Ашгабат» дийип языи!

— Онда нәме, Иван Александрович, әхли ресми кагызларда «Асхабад» дийлип язылыяр?

Закаспи областының халк училищелериниң Баш инспекторы җенап Беляев гарры көмекчисиниң йыгыртлы йүзүне ене бирёла гаңрылып серетди.

— Языланда нәме?! Хайсыдыр бир вагт кимдир бириниң эден хатасыны кануна өврүмек нәмә герек?! — Баш инспектор гоңшы отага гирип гитди.

— Арвах билсин оны! Азия атларына дилиңем әврүленок Асхабатмы, Ашгабатмы, арвах билсин! — Гожа көмекчи хүңүрдәп, гөчүрйән кагызыны элине алды. Ене-де өңкүси ялы «Асхабад» дийип язып, циркуляры гөчүрмегини довам этдирди. Өз ичинден болса шол бир пикирини гайталады: бу гүн шефе бир зад а болупдыр. Ёгса бу гүн хова-да шейле якымлы!.. Алланың эмрини билип боланок-да!.. «Асхабад». «Ашхабад». Пархы нәме?..

Иван Александрович гоңшы отагдан чыкып гелйәркә, ене көмекчисиниң янына совулды.

— Дүйнки буйруклар тайярмы?

— Тайяр, Иван Александрович.

— Мен өйлән уграян Бәхердене... Сорасалар, уезд канцеляриясына гитди, хәзир гележек дийиң..

Беляев уезд начальнигиниң канцеляриясындан Мухамметгулыны тапмады. Җенап Атабаевиң эгни ала хоржунлы яш йигит билен нирәдир бир ерик чыкып гиденлигини айтдылар. Мегерем, нахара гиден болса герек...

Адатча, Мухамметгулының «Лондон» мыхманханасында нахар эдинйәнлигини билйән Иван Александрович шо тарапа йөнелди. Атабаев янындакы эгни хоржунлы йигит билен мыхманхана етип барярка, Беляев оларың өңүнден чыкды.

— Ба-хов! Оразгелди Чекич оглы! Салам! Сен ниреден чыкдың?! Эгниңдәки хоржунын нәме?

— Ай. менем нәме.. сергездан адам...

Гадырлы гөрүшдилер.

— Нирә баряныз Мухамметгулы?

— Азык дүнйәсине...

— Чоларак ер тапалын! Хәзир бизе «Лондон» жайы герек дәл... Оразгелдиниң геленем гаты говы болупдыр...

Чоларак нахарханаңы гөз өңүне гетиржек болуп, олар бирдем бөврүни диңледилер.

— Бизе гитсегем, боларды вели... — Мухамметгулы мүйнли йылгырды.

— Нәме, азык дүнйәсинден дашлашясмы, җенап уезд дилмажы?

— Чөрек билен ча-я тапылар.
— Боланы шол, достум.
— Онда пайтуна мүндүк, Иван Александрович!

Өңи узын эйванлы өйжүк-өйжүк жайлардан ыбарат болан гиң, дөртбуруч ховла гирдилер.

— Гоңш-а зар дәл экениң, женап дилмач...

— Дегирменчи эрменинин ховлусы. Жайларыны кирейине берйәр. Ата Мырат тапып берди.

Женап дилмажың саг бурчдакы тамына гирен батларына, хамала, бири булара — дегишмәнизи бес эдин — диен ялы, үчүсем бирден үйтгеди. Оразгелди йыгрылды. Ол Мухамметгула йүрегини дөкжек болуп, йөрите гелди. Она саташанына бегенди. Бир ерденем, гөз агырысы ялы болуп, женап Баш инспектор чыкды. Догры, Беляевиң олара яманлыгының ёкдугыны, Артыкгүле онун кемише көмек эденлигини Оразгелди билйәр. Эйсем-де болса, женап Баш инспектор хәкимиетлериң ресми векили. Догрусы, Оразгелди онуң шу ерик гелмәге чекинмәнлигине-де ген галяр...

— Ери онсоң, артыклы кондуктор, гүрләп отур! — Иван Александрович мыхманың пикирини бөлди. — Сен бизи язгарсаңам хакың бар. Биз идили көмек берип билмедик...

— Бей диймәң, Иван Александрович! Валла, чыным! Сиз ылгамадык болсаныз...

— Болды! Болды, достум! Мыхманы диңләли!

— Оразгелди, ынха чай. Ине-де лабаш билен халва. Айыплашма... Биз, элбетде, бах-али, кесе гулакдан эшитдик... Өзүң билйәң, гардашым, ол хасап дәл...

— Мухамметгулы эпенди, менем сенден артык билйәндир өйтме. Аңк-танк болдук. Бар бела бирден гелди... Ядыңыздамы, мен Челекенден гайдып гелйәркәм, сизин яныңыза совулдым, эпендилер? Өе барып, айданыңызы айтдым. Гөрениң Артыкгүл-дә! Кесирлик этди...

— Ягшы, сени нәме үчин сонкы пурсатда гуссар этдилер?

— Чагалардан айра салмакдан әтри Мен она соң дүшүндим... Ярым ай ерземинде сакладылар. Жубаның ятан ерземининде. Башыма итин ойнуны гетирдилер. Ахырда-да Артыкдан гымылдамажагыма дилхат алып, енсәме депип гойбердилер... Ненең гымылдамажак?!. Ур-тут чагаларың гөзлегине чыкмага угур агтарып башладым... Иң болманда, Ашгабада ашмагың тәрини гөзледим. Бирден гөкдәки дилегим ерде говушды...

Бир гүн гушлук чагы — Фомкинлер билен саламлашып гечейин — дийип, ховлымыза етип гелйәрдим велли... Өз ховлымызда яшаяндыр өйдәймәң. Адам аяк секмез ялы, полиция бизиң ховлымызың дервезесине гулп урупдыр. Газаматдан чыкалым бәри мен обада яшаян... Хава, етип гелйәрдим вели, дервезәнин агзында ики атлы пайтун гөрдүм. Пайтунлы зенанларың бири өз Глафирамыз болса нәтжек! Чагаларың мәхрибан энекеси! Глафира Онуфурьева!.. Ол Артыкдан Артыкгүл билен биле гитди ахыры. Глаша сүйт алян гоншымыз Аксинья Алексеевна билен гүрлешип дур экени. Фомкин аганың аялы билен. Мени гөрүп, бары бегенди. Глаша мени дайзасы билен танышдырды. Олар Тежене барян экенлер...

Мен, элбетде, оңа дүшүндим, мени оңайсыз ягдайдан халас этжек болуп, Фомкин аганың аялы ёлагчылары өз өйүне чая чагырды Шо ерде-де Глафира кәге гөзүне яш айлап, хасратлы хекаяты бизе беян этди. Чилим чексем, гаршы дәлми?

— Биле чекелиң, Ораш! Ери онсоң...

Артыкдан мүнен шол ики казак вагонда оларың янындан айрылмандыр. Тә Красноводскиде гәмә мүнйәнчә, мадам Текинская ярдам этмегин олара буйрулындыгыны айдыпдырлар. Артыкгүле, элбетде, миннетдарлык билдирмекден гайра чәре галмандыр. Ёгса онуң Ашгабатда дүшләп гечмек хыялам ёк дәл экени... Глафираның өзи Ашгабатда дүшүп галыпдыр... Татьяна Михайловнадан хат-хабар гелмедимикә — дийип, сизе йөрите совулдым дийди. Чай-пай ичмәнем, гитдилер. Боланы шол, эпендилер...

— Мен Артыга барамда-да, сен обада ёк экениң, Оразгелди...

— Глафираны гөрен гүнүмиң эртеси мен Артыкдан гачдым, Мухамметгулы эпенди... Бүзмейинде отла мүндүм... — Оразгелди гүлди. — Башымда-да сизинки ялы шляпа... Киеви ахыры тапдым. Чагалары велин тапмадым. Полиция йүзленмәге-де горкдум. Шейдип, арманлы гайтдым. Индем өзүнден хат-хабар гелерине гарашып йөрүн. Яны, Иван Александрович, маңа кондуктор дийдиңиз. Газаматдан бошамсоң, мени ише ал-

мадылар. Мен пишесиз сергездан... Огрынча Мара гидип гелдим Жубан газагы гөржек болдум. Эгер-эгер, гөзенегин голайынданам элтмедилер...

— Инди маңа гулак салың, женаплар. Оразгелдиң геленем говы болды. — Беляев меле кителинин сары иликли гурсак жүбүсине эл етирди. Жүбүсинден чыкаран кагызларыны Мухамметгула узатды. — Оригиналындан гөчүрилен. Сен йөне ниреден, нәдип эле саланымы сорама...

Элине берлен ики бөлек хата дыкгатлы үнс берен Мухамметгулы сесленип, окап уграды:

— «Сизиң алы женабыңыз, 1914-нжи йыла ченли Орта Азия демир ёлуның Артык станциясында яшан Татьяна Михайловна Текинскаяның ахлак сыпатлары ве сыясы ыгтыбарлылыгы барадакы маглуматлары хабар бермекден боюн гачырмазлыгы сизден хайыш эдйәрин, шонун билен барабар...»

Мухамметгулы гин маңлайыны сыпалады. Хатдан башыны галдырды.

— Ызам шол әхенде. Бу хат Киев губернаторының Закаспи областының начальнигине ёллан гизлин хайышнамасы. Инди бизиң генералымызын жогабынам ока!

Бейлеки хатам Мухамметгулы сесленип окады:

— «Сизе мерхемет билен мәлим эдйәрин: Татьяна Михайловна Текинская охрана бөлүминиң язгысында дурян хан Ёмутский ве мугаллымлар Гасан Эфендиев хем-де Мухамметгулы Атабаев дагы билен достлук арагатнашыкларыны саклаярды... Сенатчы граф Паленин Закаспи областында дерңев гечирен деврүнде ол түркменлериң арасында администрация гаршы үндев алып барды...»

— Ничик гөрйәң, женап Атабаев?

— Хейвере хатарлы хат.

— Гөрйән герек, Киев полициясынын-да кәрдешимизи хоссарсыз гоясы геленок! Үнс берен болсаң, женап Атабаев, хорматлы полициямыз Эфендиев икиңизем назардан саланок. — Беляев бир эрни билен йылгырды-да, сагадына серетди. — Мен сәхелче салымдан Бәхердене гидйән... Пристав онун үстүнден ене шикаят языпдыр. Эсен эпендә, элбетде, көмек этжек боларыс. Ол өз элимизиң етйән еринде. Татьяналы меселе вели кын, гаты кын... Яңкы хатлардан маны чыкарсан...

— Мен ене-де гитмесем, ынжалып билжек дәл...

— Нирә? — Мухамметгулының окара ялы гөзлери бир нокада дикилди.

— Киеве. Инди тапман гайтман...

— Оразгелди! — Иван Александрович яш демирёлчының ясы чигнини сыпалады. — Сенем сапак аларча болдуң. Сересап бол инди, иним. Мен ховлуган, Мухамметгулы. Йөне... Йөне мен хәзир сени гынандыржак болуп гелемок. Хош хабарам гетирдим... — Халыпасы шинди башга хич сөз диймесе-де, онуң «гетирен хош хабарыны» шәгирдиниң дуйгур йүреги өз-өзүнден аңды. Гөзлери отлуклы учганаклады. — Санкт-Петербургда гол чекипдирлер. Инди ресми буйруга гарашыбермели...

Калбыны гуршап алан бегенжини беян эдере жайдар сөз тапмадык Мухамметгулы столы депрекледи.

— Ах, Иван Александрович! Гадырдан, Иван Александрович! Бу хабары әлеме жар этмели! Чыным! Ине Артыкгүлүн герек ери! Мен шу гүнүн өзүнде Бүзмейине эңйән. Алыша бушлайын... Оразгелди, аңямың, инди бизиң өз дилимизде газетимиз болжак!.. Бах-ала, Иван Александрович, редакция хачан ачылжак?

— Ол инди өзүмизе баглы, Мухамметгулы.

Беляев хошлашып гиденсоң, мыхман ич ишикде гоян хоржунына япышды.

— Шунун гараматыны мениң башымдан сов, эпендим. Онда-мунда гизләбем, гаражаным чыкды...

— Онын нәме, Оразгелди?

— Саңа Артыкгүл совгат гоюп гитди. — Галын кечә долангы гапыржагы столун үстүнде гойды-да, Оразгелди усуллык билен ачды. — Ине, шол гөрен машынкаң. Гизлемедик ерим галмады. Ахыры ынха... Мухамметгула элин говшур дийди... Өзем агыр ичигар... Эгниңи чөкерип гелйәр...

Мухамметгулынын «шу гүнүн өзүнде Бүзмейине эңмек» ниети баша бармады. Ол артыклы мыхман билен энчеме эдара бармалы болды. Ахыры гараңкы гатлышанда, оны отла мүндүрип, ызына уградды. Узын гижәни диен ялы укламан гечирди. Окады, язды, кагызларыны дөкүшдирди. Хер нәме барада ойланса-да, пикири гарша тәзе дөрежек милли газет меселесине сырыкды. Өзүни редакция алармыкалар диен совал келлесинде пырланды...

Бу гүн ирден болса уезд начальнигиниң дилмаҗы өз кабинетинде хата дүмтүнип отырка, гапысы усул билен ачылды. Ослагсыз гелен мыхманы Мухамметгулы еринден гарса туруп, гадырлы гаршылады, мәхирли гуҗаклашды.

— Бу гадар мәктубы нireден топлап йөрсүң, гардашым?

— Булар саңа гелен мәхирли саламнамалар, Алыш.

— Маңа?!

— Бели! «Яңы усул түркмен мекдеби» китабыны чап эден женап Алышбег Сүлейманович Алыеве! Бах-али! — Мухамметгулы чашып ятан букҗалары йыгнады

— Кимден олар?

— Кимден дийсең бар! Рус дилине гечирип отырын... Ылайта-да мерхеметли моллалар саңа «алкыш» айдялар. Екежесинем гойман, китабыңы якмагы талап эдйәлер...

— Нәме үчин якмалы диййәрлер?

— Йөр, ёлда айдайын.

Олар дивандан чыкдылар. Азым ишаның кервенсарайына бакан йөнелдилер. Чола отагда башланан сөхбетиң юмагы әдимме-әдим чөзленип уграды. Мухамметгулы үлкәниң дүрли күнҗеклеринден ягып башлан шол шикаятларын барысынын диен ялы маныдашлыгыны айтды. Мерхеметли моллалар Алышбег Алыевиң тәзе усулының зыянлыдыгыны, мусурманларың чагаларыны хакың ёлундан чыкаряндыгыны ныгтаярлар, окап-язмагы шейле тиз өвренмегин аңсат усулына алданан балаларың көне мекдеп-медреселери ташлап, тәзече мекдеплере йүз өвүрҗекдиклеринден этияч эдйәрлер. Тәзе усул ёл алса, көне мекдеплери япаймакдан гайры чәре ёк диййәрлер...

— Ягдай шейле, Алыш... Сениң китабыңы гадаган этдирмеҗек болуп, Иван Александрович икимиз — донза — дайы, ите — ага — дийип ялбаряс. Валла, чыным! Шикаятлары терҗиме эдемде-де... — Мухамметгулы гүлүмсирәп, гөз гыпды. — Кәте как-сок этмели болян. Дүшүнйән герек?

— Инди биз нәтмели?

— Инди биз гөрешмели, Алыш! Тәзе чыкҗак газети шол гөрешиң җарчысына өвүрҗек болмалы!

— О нә газет?!

— Сен хенизем эшиденокмы? Мен дүйн сен янына гитҗек болдум. Арман, баша бармады... Санкт-Петербургда гол чекипдирлер, Алыш! Индики хепдеде область начальниги шол меселе мынасыбетли биртопар адамы өз янына чагырҗакмыш...

Ики достуң үнҗүдир бегенч гатанчлы шол душушыгындан энче хепде гечетсоң, үмүрли гүйз гүни область начальниги аз санлы түркмен интеллигенциясының векиллеринден бирнәче женабы өз хузурына чагырды.

Ине олар область диваныныц ортасы тегелек столлы, тегелек отагында генералың кабул эдерине гарашып, өзара гүрлешип отырлар. Хеммесиниң кейпи чаг ялы гөрүнйәр. Ёк, булар пикирдеш адамлар дәл. Милли газетиң дөредилмегине херси өзүче гараяр. Эйсем-де болса, түркмен үлкесинде шиндизе ченли ёк зады дүнйә инмеги барыны бегендирйән ялы болуп дур.

Отуранларың арасында петербурглы алым Самойловичиң ашнасы Хоҗалы молла-да (ол инди Бәхерденде демир дүкан ачып, уссачылык эдйәр, приставың мүрзеси болуп, онуң дерегине инди улы оглы Ата ишлейәр), гызыларбатлы Оразгылыч молла-да, Пенди приставлыгының Гуржа обасындан йөрите чагырылан мугаллым Ата Мырадов-да... бар.

Мухамметгулы отуранлары екән-екән сынлаяр хем өзара гүррүңе [illegible] саляр. Келлесинде болса ене-де өңки гүманы ат чапяр. «Петербургда гол чекипдирлер» дийлени бәри, гөр, нәче вагт гечди! Газет болса хенизем чыканок. Шол сүйренҗеңлиге салып йөрлер. Белки, олары ойнаяндырлар? Онда нәме бу гүн мунча адамы чагырыпдырлар? Иван Александрович Беляев генералың янына гитди. Ол хәзир гелип, булары чагырмалы... Эйсем шу отуранлар редакцияда ишлеҗекмикәлер? Ягшы, Оразгылыч моллаң бу ерде нәме иши бар?..

— Исгендер ханың хатыр шерифинден баяк бизе мухапбетнама говушды. Самойловичиң мүбәрек женаплары мезкур рузынама аркалы өтен шахырлары илата танатмагы бизден товакга эдйәр. Ве ене сизе маглум олсун-ки, агалар, маңа дүйн Көшүде Молладурды шахырыңкыда миман болмак миессер этди.

Оларың хезретлерем — көнелери ятласак, согап газанарыс — дийди..

— Хак айдян, Хожалы молла! — Мухамметгула нәтаныш женап билен гүрлешип отуран Ата Мырат мугаллым бәрсине өврүлди. — Вах, бир газет чыкып башласа, язара зат тапарыс! Газет билим айнасына өврүлер.

— Түркмене билим шейле зерурмыка, Ата Мырат дамулла?

Бу янсылы совалдан соң отагда үмсүмлик болды. Отуранларың соратлы назары эли тесбили Оразгылыч молла гөнелди. Ата Мырат мугаллымың йүзүне чиңерилен тесбили тагсыр болса кинаялы йылгырмасыны довам этди.

Мухамметгулының жыны атланды. Ол молла жогап бержек болан сөвер достуның сөзүни агзындан гапып алды:

— Сизе билим зыян эдйәрми, тагсыр?

— Мен, хан огул, алланың керемли назары дүшен асылзадалар бабатда дәл, тамамы халк хакында айдян... Түркмен соватлы болды я-ки бисоват болды, пархы ёк...

— Пархы кән, тагсыр! Соватлыны алдамак кын.

Оразгылыч молла башыны яйкады, чалажа гүлди.

— Ынсабыны ювудан алланам алдаверсин!

— Эйсем онда, молла ага, сиз өз дилимизде газет чыкмагына гаршы-да?

— Вадарыга, эпендилер! Ики элләп голдаян. Ләкин...

Гапы ачылды. Иван Александрович Беляев область диваның баш казысы Молладурды шахыры ызына тиркәп, ичерден чыкды. Отуранлар онуң агзыны ачарына сабырсыз гарашдылар: Женап Беляев хезрети хәкимиң серхеде гыссаглы гитмели боландыгыны, хәзир олары кабул эдип билмежекдигине гынанандыгыны мәлим этди. Гарашянларың лапы кеч болды. Эйсем-де болса, Беляевиң — редакция дүзүп, ише гиришмеги майор Цветков икимизе габшырдылар — диймеги якымсыз хабары ювмарлады, отуранларың йүзлерини ягтылтды...

Дәлизде Оразгылыч молла өз деңдушлары билен бадыховалы гүрлешип барян Мухамметгулының ызындан етди.

— Сиз нә бейле хешелле какяңыз, дамуллалар?

Эй, тоба! Тәзе газети худды өзүңиз чыкарян дәлдирис өйденизок... Я-ки сизиң сөзүңиз орун алаяндыр өйдйәнизми?

Мухамметгулы молла тарап бир гаңрылды-да, ёлуны довам этди.

— Газетиң хусусан оларың алы хезретлериниң өз пенасында сакланжакдыгыны хергиз унутмаң... Сусагың сапы хезрети хәкимиң өз элиндедир...

— Ол бизе мәлим, тагсыр.

— Оларың алы хезретлеринден бидиң газетде келам агыз сөзүң язылмажакдыгына-да магат ынанайың...

— Онам билйәс, тагсыр. Гөзүмиз бар. Гөрмән дурамзок... Йөне бизе өз эне дилимизде газет чыканы боля. Кече язылса, бизем, элбетде, бир бурчунда орун алжак-отуржак боларыс, тагсыр.

— Аферин! Аферин, орус гетирениң агтыгы! Ләкин... пешеден улы пилиң бардыгыны ядыныздан чыкармаң. Егса...

Тагсырың соңкы сөзлерини Мухамметгулы эшитмеди. Гапыдан чыкып гитди.

Декабрь гарлы гелди.

Илкинжи милли газетиң редакциясы ахыры дөреди. Бакувдан харп гетирдилер. «Асхабад» газетиниң чапханасында ишлейән азербайжанлы яшулыны — харп йыгнайжыны ырдылар, соң ене-де бирини тапдылар. Хемме ерде-де женап Беляеви ассырынлык билен өңе итердилер...

Таман көчесинде ерлешен тәзе редакцияның ики отагдан ыбарат жайында бу гүн гайда-гаймалашык көпелди. Бу гүн тәзе чыкжак газетиң илкинжи санының ыкбалы чөзүлйәр.

Үч пенжирели зала үйшен женапларың бары гөчгүнли халда. Рус диймишлейин, түсседен яңа залда палта асаймалы болды. Күл ренкли, бурум-бурум түссе товланып, созулып, яйрап, ичерини теммәки ысындан долдурды. Эйсем-де болса, хәзир муны оларың хич хайсам дуймаян ялы. Олар гөчгүнли халда пикир алышярлар. Ёгынлы-инчели сеслер бир бейгелип, бир песелйәр.

Мавы япынжалы столуң үстүнде дүрли ерлерден гелен хатлар, галамдыр кагыз чалам-чаш болуп ятыр.

Йөне кәрдешлериң хич хайсам столуң башында ымыклы отуранок. Бири пенжирәнин эрңегинде орнашып, аягыны саллап, чилим күкедип отыр. Бири яныжа букжадан чыкаран хатыны янындака гайталап, хетжикләп окап берйәр, эллерини келеменледип, нәмедир бир затлары дүшүндирйәр. Бири дивардан асылан өпет картаның өңүнде дур. Бири «Закаспийское обозрение», «Асхабад» газетлеринин подшивкаларыны ховлукмач агдарып, бир затлары гөчүрип аляр. Диңе ики бөлек сакгаллы, ужы човлы муртлы, чал костюмлы, гара әдикли Гасан Эфендиев бир чөкен еринде сабырлы сакланяр. Бу хыжувлы яшларын шадыян шовкуныны өзи, хамала, шәрик дәл ялы, бәхерденли мугаллым аягыны аягынын үстүне гоюп, габаралы гөвресине бап гелмейән стулда шыбыгыны соруп отыр.

Гүлер йүзли Иван Александрович голтугы галың папкалы гелди. Кәрдешлерине гөз айлап, столун башына гечди. Пенснесини дакынды.

— Женаплар! Редакция ачсак, ишгәр тапылмаз өйдүп горкядык. Гөрүң, эййәм нәче адам болупдырыс! Атабаев. Ата Мырадов. Мәммет Гурбанов. Чары Габеков... Бу йигиди танамадым-ла?

— Ол Өвез Мухамметяр оглы. Мен гетирдим оны, Иван Александрович. Газете хөвеси бар.

— Өрән говы! Өрән шат, женаплар!

— Шатлыгына бизем шат велин, Иван Александрович... Өңки чакымыз-а чыкмады...

Мухамметгулы достуның сөзүни агзындан алды:

— Вах, нәсини айдяң, Ата Мырат! Бу бизин күйсейән газетимиз дәл. Нәтжек-дә! Таяк гелйәнчә, юмрук!

Редактор ики достуң арасына дүшүп, гүррүңи башга яна совды:

— О картаң өңүнде дуран ким болмалы, Мухамметгулы?

— Ол петербурглы мыхман, Иван Александрович! Тәзе йыл университети гутаряр. Сизин көне достуның гоңшусы. Какажан Бердиев. Ерлиги — марылы...

Беляев еңиллик билен еринден гурды. Сырдам бойлы, сыратлы йигидин янына барды-да, гадырлы гөрүшди, оңа нәмедир бир затлар дийди.

— Мен сизе Самойловичден салам гетирдим, Иван Александрович.

— Миннетдар, Какажан, саг болуң.

— Бу гүнки шатлыгы өз гөзүм билен гөрейин дийдим. Достларымдан хайыш этдим. Айыплашмаң, Иван Александрович.

— Айдяныңыз нәме, Какажан! Биз өрән шат. Эгер вагтыңыз болса, икимиз соң аркайынчылыкда сөхбет эдерис... Өрән шат! Отурың ханы, женаплар!

— Алышбегем-ә гелмелиди — диен Ага Мырадов редакторың эдил гапдалында гонды.

— Гелсе-гелмесе, женаплар, Алыев, Хожалы молла, хорматлы Гасан Моисеевич дагы ялы магарыфчылар ишде бизин даянжымыз болмалы. — Беляев пенснесини ене дакынды Папкасыны ачды. — Диймек...

— Нәме дийсеңизем, кәрдешлер, газетиң ады мениң-ә гөвнүмден туранок... «Түркмен йылдызы», «Гарагум даңы», «Илкинжи гарлавач» диен шекилли шахырана ат дакмалы газете...

— Гой, хов, Ата Мырат эпенди, ене көне энегиңе тутма! Гой, газет чыксын. Соң дурмуш гөркезер. Перзент дүнйә инсе, ат хемише тапылар...

— Рас айдяң, Чары. — Мухамметгулы гоңшусыны голдады. — Хәли-хәзирликче бир газетиң ики дилде чыкмагына-да биз гаршы дәл. Чыным. Парс дилини билмейән түркмен ёк Онсоңам газет Эйрана-да, Овгана-да гөндерилжек болса...

— Түвелеме! Машалла, балам!

— Мен шона гаршы, Мухам жан! Газет диңе түркмен дилинде чыксын!

— Менем саңа гаршы, Ата! Саңа — көне энегиңе тутма — дийдилер ахыры! Артык тама болма! Шуңа-да шүкүр эт. Хезрети хәкимлере алкыш айт! — Мухамметгулы элиндәки чилимини ене бирёла соруп, мис күлдана оклады, якымсыз үсгүрди. — Ёкарда чөзүлен меселәни янадан горжамак нәмә герек?! Бах-али, гел газетиң мазмунында, гардаш.

Гылавлы жахылларың хыжувлы чекелешигине седасыз диң салып отуран редакторың рухы гөтерилди, вынжыр баглы пенснесини бир чыкарды, бир дакынды, гаршы Гасан Моисеевиче гөз айлады. Ахыры ол мылайымлык билен сөхбете гошулды:

— Гелиң онда, женаплар, газетимизиң илкинжи номеринде бержек затларымызы такыклалың!

Ене говур турды. Хер ким бир зат дийди. Тема ба-

рыны теклип этдилер. Букжа барыны ачдылар. Бирден петербурглы мыхман ювашжа сесленди:

— Хайсы меселәни гозгасацызам, түркмен үчин тәзеликдир, илдешлер.

— Машалла, Кақажан!

— Онсоңам — Иван Александрович төверегине гөз айлады. — Газетиң диңе дөрт сахыпадан ыбарат болмалыдыгыны унутмазлыгы-да хайыш эдйән, кәрдешлер! Гелиң, инди макет чызалың!

— Макет нәме, Беляев ага?

Отуранларың бары сес гелен тарапа өврүлди. Залың гайра бурчунда екедыз отуран бурунлак йигдекчәни көпүси оңат танаярды. Йылгырышдылар. Ата Мырадова гөз гыпанам болды.

— Макетиң нәмедигини билжек болсаң, яш йигит, озалы билен-ә, полдан тур-да, стулда отур. Онсоңам редакция гирениңде телпегиңи чыкармагы өврен. Гел, бәрик геч, отур! — Йигдекче шемпа телпегини яйдана-яйдана чыкарды. — Ким сең өзүң?

Мухамметгулы пыңкырды:

— Ата Мырадың «ян тазысы» ол...

Вакырда бердилер. Ата Мырадовың өзем хезил эдиниp гүлди.

— Мениң шәгирдим ол, Иван Александрович. Оба арчынының мүрзеси. Көрхан Балакаев. Газет сесини эшидип, ызыма тиркешди.

— Бизе ише гечәй онда, женап Балакаев! Чапханада шәгирт герек.

— Ончасыны ойланып гөрериң, Беляев ага...

— Болжак-да... — Иван Александрович кинаялы йылгырды. — Макет, ынха, шейле чызыляр...

Гүррүң ене гызышды. Ресми бөлүм макетде эсасы орун эеледи: җахан уршы барадакы маглуматлар, буйруклар, перманлар, ыкдысады ягдая сынлар... Кимдир бири түркмен халкының хәзирки халындан хабар берйән сыясы макала берелиң дийди. Редактор оңа гаршы болды. Газети ачылманка, яндырайма лың, галамларының учларыны йителдип отуран цензорлары унутмаң дийди. Догруданам, көпи гөзләп, аздан галаймалың диеп Гасан Моисеевич хем онуң пикирини голдады. Иң соңунда меселе баш макала диреди. Бары редакторың йүзүне сораглы серетди.

Иван Александрович башыны усул билен галдырды, пенснесини айырды.

— Мениң пикиримче, женаплар, илкинжи түркмен газетиниң илкинжи санына баш макала язмагы Мухамметгулы Атабаевден хайыш этмели!

1914-нжи йылың 14-нжи декабрында илкинжи түркмен газетиниң илкинжи саны үлкә яйрады. Алышбег Алыевиң айдышы ялы, «бу гүн түркмен халкының әхли айтларындан улы айт» болды. Үлкәниң дүрли күнжеклеринден гелип башлан буйсанчлы хатларда «Рузнаме маверайы бахры-Хазарың» дүнйә инмегини гутладылар. Хат үстүне хат ягды. Редакцияның жайына гарашылмадык адамлар гелип башладылар.

Шу гүнлер дүнйәде, мегерем, Мухамметгулы Атабаевден багтыяр ынсан ёк болса герек. Иң болманда, онуң өз-ә шейле чак эдйәр. Ол арзувына етди. Өз эне дилинде газет дөреди. Өзем илкинжи түркмен журналистлериниң бири болуп йөр. Хенизе-шу гүне ченли шейле хыжув, шейле хөвес, шейле эржеллик билен ише баш гошаны Мухамметгулының ядына дүшенок. Ол әхли хасратларындан сапланана дөнди. Диңе бир онуң өзем дәл, тәзе кәрдешлерем гиже-гүндиз редакцияның жайындан чыканоклар.

Хава, түркмениң тарыхында илкинжи милли газет дөреди. Арман, муны Артыкгүл гөрүп билмеди. Шу газети дөретмекден өтри нәгадар эмгек чекен, жан эден, гынынчсыз гайрат билен гөрешен Артыкгүл гөрүп билмеди Мухамметгулы икиси шу редакцияда биле ишлемеги, шу газет аркалы илатың гөзүни ачмагы арзув эдйәрди ахыры! Газетиң ахыры дүнйә иненлигини, Артыкгүл, белки, билйәнем дәлдир? Нирeден билсин?! О начар хәзир ят иллерде гөзгыны гүзеран гөрүп йөрен болмалы. Киев губернаторының Ашгабада иберен баякы сорагындан маны чыкарсаң, полиция Артыкгүле о ерлерде-де гүн бермейән болармы. Сүргүн эдиленине инди секиз ай болуп баряр. Эмма ондан хенизе ченли хат-хабар ёк. Оразгелди Чекич якында ене Киеве гиденмиш. Эгер Артыкгүлден дерек тапайсалар... Белки, оны халас этмегиң алажы тапылар?..

Мухамметгулы яңыжа ачан букжасыны текжә таш-

лап, ене газете япышды. Биринжи номерде чап эдилен әхли материалы ол инди ятдан билйәр. Шонда-да газети әлден дүшүреси геленок. Ене-де, ене-де, ене-де окаяр. Диңе бир түркменчесинем дәл, парсча сахыпасынам окаяр...

Ине «Батыр түркменлер» мовзуклы макала. Муна түркмен полкуның эзбер жигитлеринин немец гошунларының башына бела гетирип, җең мейданында гөркезйән эдерменликлери беян эдилйәр.

Ине ене бир хабар: сарагтлы түркмен капитаны Менли хан Мырагберди хан оглы уруш пейдасына бир ат багышлапдыр. Ол бедевиң бахасы үч йүз манат...

Молладурды Мәтәжи оглуның «Әнев галасы» мовзуклы макаласында гадымы галаның тарыхы барадакы роваятлардан сөхбет ачыляр...

Газетиң хер бир материалы Мухамметгулыны өзүне чекйәр. Шейле-де болса, «Түркмен халкына» атлы баш макала гөзүне хас ыссы гөрүнйәр. Ол онуң өз йүрегинден дөмүп чыкан сөзлер! Мухамметгулы бу макаласында милли газетиң чыкып башламагы мынасыбетли тутуш түркмен халкының буйсанжыны беян этмәге чалышды. Бу макала — бушлук, буйсанч, чакылык болуп яңланды.

Мухамметгулы йылгырды: өзи-өзүни өвүп отуран болмасын? Алышдыр Ата Мырадың хемме өвгүсине ынаныбермелем дәл. Олар голтуга гарпыз бермеги говы гөрйәрлер...

Ахыры чилим отланды. Айнасы киршенли пенжиреден көчә сын этди. Асмандан тозга ялы гар сепеленйәр. Мухамметгулы индики язжак макалалары барада пикир йүвүрдип уграды. Меселе җуда кән. Важыпдан важыбы бар. Эмма газетиң харбы-раятчылык хәкимиетиниң органыдыгынам Мухамметгулы ядындан чыкаранок. Область начальнигиниң газети өз вагыз-несихатчысы хасаплаяндыгы, элбетде, тебигы зат. Мухамметгулы дагы болса газет аркалы илат билен сөхбетдеш болмагың, дердинишмегиң күйүнде. Бу ерде өрән әгә болмалы хем-де инчеден ызарламалы. Муңа Мухамметгулам оңат дүшүнйәр. Не чиш көйсүн, не кебап!..

Түркмениң билим ве медени дережеси барада язмалы. «Бизиң миллетимизиң бейлеки миллетлерден ыза галянлыгына намыс эдйән». Артыкгүлүң бу сөзлери Мухамметгулының йүрегине мөхүр болуп басылды. Рус-ерли илат мекдеплерини көпелтмегиң зерурлыгыны субут этмели. Алышбег Алыевиң түркмен мекдеплеринде тәзе, сесли окув усулы билен дерс бермек барадакы тежрибесини гинден яйратмалы. Халкы гафлат укусындан оярмажак болян ыңдарма дикдүшдилери, хун, галың диен ялы зыянлы дәп-дессурлары үндейән руханылары паш этмели...

Кән, меселе җуда кән...

Бирденем бир зат ядына дүшди-де, Мухамметгулы кабинетиң бурчунда дуран гочак гапыржагы голтугына алып, редакторың янына йөнелди. Дашдешениңки ялы чүңк бурунлы, аррык кәтип женап редакторың янында хәзир хич кесин ёкдугыны айдып, Атабаеве гапыны ачып берди....

— Оның нәме, Мухамметгулы? — Редактор окап отуран хатыны ики эпләп, Мухамметгула якынлашды.

— Редакция совгат, Иван Александрович.

Беляев хич зада дүшүнмеди.

— Оразгелди Чекич оглуның ала хоржуны ядыңыза дүшйәрми? «Лондон» мыхманханасының янында душушан сапарымыз...

— Хә! Хава...

— Шол хоржундакы зат шу. Артыкгүл маңа совгат гоюп гидипдир. Менем онуң адындан редакция совгат берйән. Бизе хәзир машынка гаты герек. — Мухамметгулы гапыржагы ачды. Немец фирмасының тәзеже машынкасы. — Шунуң харпларыны түркменчә өвүрдип биләйсек...

— Сагжа бол, Мухамметгулы! Сен редакция өмүр ятдан чыкмаз ялы совгат этдиң!

— Мен дәл, Иван Александрович, мен дәл. Татьяна Михайловна — Артыкгүл Текинская!..

Илатың арасында «Рузнаме маверайы бахры-Хазарың» абрайы барха артды, хабарчысы гит-гиде көпелди. Газетиң хер санында диен ялы Мухамметгулының макаласы я-да гошгусы чыкды. Халкы соват өвренмәге, тәзе мекдеплер ачмага, европа медениетини өзлешдирмәге, аял-гызлара эркинлик бермәге, оларың ынсанлык мертебесини кемситмезлиге шейле гайратлы чагырян Мухамметгулы Атабаевиң ады гиң үлкеде дилден-диле гечип башлады.

Башга бир тарапдан болса, түркмен газети адыгдыгыча, ерли хәкимиетлерин редакциядан нәгилелиги артды, хушгәр цензорларын мүңкүр гөзлери йителди. Парча-нарча кесилйән, хатда газет чыкжак-чыкжак болуп дурка-да сахыпадан айрылып ташланян макаладыр хабарларын саны соңкы махалларда хасам көпелди

Дек өтен агшамам областын начальниги полковник Колмаков газетин редакторларыны янына чагырып, оларын сувуна мазалы дегди. Газетиң өз чыгрындан чыкянлыгыны, Ата Мырадовдыр Атабаев дагы ялы авторларын өз ислеглеринде хас өте гечйәндиклерини ныгтап, газетин әхенини гутушлыгына үйтгетмеги хезрети хәким редакторлардан чүрт-кесик талап этди. Тен ери, начальнигин гапдалындакы яшыл күрсүде орнашан ак көйнекли, гөгүмтил селлели, гөгүмтил чәкменли Молладурды казам полковнигиң игенжини хәлишинди баш атып тассыклады. Ол газетин сахыпаларында кәте ысламын мерхеметли хадымларына дил етирилйәндигини язгарды...

Эндик эден дәплерине эерип, редакциянын ишгәрлери бу гүнем тегелек столлы зала үйшдүлер. Соңкы хепдеде гелен хатлар орта атылды. Нереден дийсең, бар! Фронтдан гелйән хабарларам инди көпелйәр.

— Иван Александрович, хатларын бу ягшы билен газетин тиражыны көпелтмеги хайыш этмесек, кән адамын гөвнүне дегермикәк диййән.

Редакторын гашы чытылды. Дишлери акжаран Ата Мырадовын ышнаклы йүзүне, элинде салдамлан букжаларына дыкгатлы сын этди. Эйсем-де болса, область начальнигинин дек өтен агшам айдан томмаклы сөзлерини онуң өз ишгәрлерине билдиреси гелмеди. Газетиң гылавыны усуллык билен говшадаймасалар, аякланып барян нешире бадак салынжакдыгына өтен агшам онун долы гөзи етди.

— Хатын көпелйәнлиги говы зат, женаплар. Тираж барада болса... пикир алшып гөрерис...

— Иван Александрович, ядыңыздамы? — Мухамметгулы еринден туруп, редакторын янына гелди, элиндәки хаты өне сомлады. — Фронтчы эсгер Нурмухаммет Бегенч оглунын «Зар болдум» мовзуклы гошгусыны чап эдипдик? Бах али!

«Ашгабатдан мүндүк машын үстүне,
Бакабилмен ериң белент пестине,
Гелип дүшдүк немецлериң кастына,
Ярың йүзүн бир гөрмәге зар болдум...»

Ядыңыздамы, женаплар? Ине шол эсгере сөйгүлә ярындан жогап гелипдир. Чыным. Ине! Газет аркалы хөкман фронта, Нурмухаммеде етирмеги бизден талап эдйәр.

— Бегениң, кәрдешлер! — Сачы пәки билен сырылан, гочак келлели, эпей гөврели Мәммет Гурбанов башыны галдырды, сүннәләп, сайпаллап отуран букжаларыны гүжеңледи. (Он докуз яшлы бу даяв, дилевар, галдав йигит хемише жүбүси кишмишдир маңызлы гезйәр, ишләп отырка-да, ёлда гидип барярка-да, кәте агзына кишмиш я маңыз атып гойберйәр, онуң бу огланлык эндигине кәрдешлери ассырынлык билен гүлйәрлер. Эйсем-де болса, ол таналян хем сыланян йигитлериң бири. Газетде эййәм гошгусам чыкды. Ил ичинде онун «Мәммет пәлван», «Мәммет сазанда» диен йөргүнли лакамы бар.) — Бегең, Мухам жан! Диймек, адамлар бизиң газетимизе йүрек сырларыны ынанып башлаярлар! Бу улы сылаг, женаплар! — Ол агзына кишмиш оклап, элиндәки букжаларың бирини редактора узатды. — Хожалы молладан, Иван Александрович...

— Енеми? Мен онун өңки макаласыны Самойловиче ибержек болуп, хәзир русча гечирип отырын. Егишикли хабарчы!

— Гасан Моисеевич болса: «Машалла! Гөз дегмесин!» диерди

— Догруданам, шей диймели, Мухамметгулы. Хожалы молла бизе хезил берйәр. — Беляев галың букжаны ачды. Букжадан Магтымгулының, Зелилиниң, Сейдиниң тәзе гапылан гошгулары чыкды. — Ба, маңа язылан мухапбетнама-да бар экени! — Иван Александрович хата бир гөз гездирди-де, дашындан окап башлады. — «Улуг мертебели, ыззатлы женап редактор Беляев ага! Газетиң 3-нжи санында язылан Кемине шахырың «Гелинлер» гошгусында галат дүшен келемелер боланы себәпли, шоны яңадан нешир этмеги товакга эдйән...» — Иван Александрович учурсыз толгунды, пенснесини гачырды, хатдан башыны галдырды.— Говы, өрән говы, женаплар! Окыжыларымыз газете

дүзедиш берип башлан болсалар, ишимиз, шексиз, ровачланар!..

Шу гүнки макете ене бир материалы гиризилен Мухамметгулының гөвни гөтерилди. Тәзе язжак макаласыны калбында таслап, ол иш ерине гайдып гелди. Бирденем халы теӊ болды: көне чакызасы тутуп башлады. Өзем өӊкүлер ялы, гуры чакыза-да дәл, оны бада-бат гара дер басды. Маӊлайы шатлап, ярылайын дийди. Чыдажак болды. Болмады. Дерман алмак ниети билен редакцияның җайындан чыкды.

Майдаҗык гар гатышыклы чытавун шемал онуӊ үсгүлевүгини тутдурды. Бурчдан Дагыстан көчесине совулды. Көче чолалык. Бишен керпич дүшелен тротуарын гырасында эгрелип отуран тудуӊ янына етенде, өзүне тарап йөнелен эгни халы хоржунлы, гара телпекли, тәзеже хыва донлы, били гара гушаклы йигиде гөзи дүшди. Йигит бирден дурды. Мухамметгулы оны деррев танады. Әдимини чалтландырды.

— Нуралы?!

— Салавмалейким, Мухамметгулы мугаллым!

— Валейким, гардаш! Сен ниреден чыкдыӊ?

— Нохур дересинден. Обадан салам гетирдим.

— Онда нәме дурубердиӊ?

— Танамадым, Мухамметгулы мугаллым. Валла! Гара шляпа. Гара пальто. Гара мурт. — Нуралы ики элини узадып, ядан гөрүшди, гүлди. — Бейик баярларыӊ биридир өйтдүм.

— Баряка бейик баяр болайсагам әхтимал... Обалар саглыкмы? Өзүӊкилер ничик?

— Шүкүр! Догай-салам ибердилер... Оба газетиӊ барды... Мени йөрите диен ялы сениӊ яныӊа гөндердилер...

Мухамметгулының чакызасы ятдан чыкды.

— Йөр, гөндерен болсалар, йөр, бир кәсе чай ичели!

— Нирә?

— Редакцияӊ сарайына.

— О ерик бармалы.

— Онда чайхана гиделиӊ!

— Чайхана-да бармалы.

— Онда нирәк?

— Мен ызыма дүш, мугаллым. Чолаҗа ер тапайын.

Нуралының атасының бу дүнйәден өтенлигини, онуӊ көне галадакы ховлусыны Нуралының сатып гиденлигини Мухаммегтулы билйәрди. Шол себәплем достуның «чолаҗа ерини» гөз өӊүне гетирип билмеди.

— Бах-али, Нуралы, мен җайымам чолаҗа. Сен йөне азаҗык аяк чек, мен редакция гирип чыкайын...

Көне достларыӊ сөхбети гызышды. Мухамметгулының чола отагында җаны арам тапан Нуралы тәзелик барыны хабар берди.

— ...Газетиӊ оба баранок. Кәте арчын Бәхерденден я Дурундан тапып гетирйәр. Йөне өзем оканок, иле-де беренок. Өзи соватсыз. Маӊа — окап бер — диййәр. Соӊ мен газети ондан огрынча алып гайдян. Деӊ-душларыма окап берйән...

— Берекелла, улы иш эдйәӊ, гардаш! Бах-али, нәме диййәр онсоӊ огланлар?

Нуралы агзы алаҗа йүп билен гөзелен хоржуныны япышды. Ондан бир петде букжа чыкарды. Дашы кендир билен даӊлан букжалары Мухамметгулының элине берди.

— Шу хатлары нохурлылар ибердилер. Окап гөр. Оларыӊ газети нәхили гөрйәндиклерине шонда өзүӊ дүшүнерсиӊ. Газетиӊ бир саныны эле салайсалар, тә эсгә дөнүп гидинчә, элден-эле гечйәр. Билибер онсоӊ... Шу хатларда хер ким өз дердини беян эдйәр...

Мухамметгулы букжаларыӊ даӊысыны чөзмеди. Онуӊ хәзир хат окара вагты ёк. Нуралыны диӊләси гелйәр. Онсоӊам үлкәнин әхли обаларындан редакция гелйән хатлар бири-бирине меӊзеш. Халкыӊ дерди бир.

— Дилшадам саӊа салам ёллады.

— Сагжа бол!

— Қакаӊам — гелип-гитсин — дийди.

Вагт гүнорта болды.

— Сен бу гүн ятып гит, Нуралы. Агшам палав эдерис. Саз диӊләрис.

— Ёк, ёк, мен шу гүн хөкман ызыма доланмалы, мугаллым.

— Онда бир зат эдели, Нуралы. Бах-али, неме эдели... Хәзир редакция гиделиӊ... Мен саӊа биртопар газет берейин. Әкит оба. Җемагата окап бер... Қакама-да айт, сыпынсам, барып гайдарын...

Март айы аяклап баряр. Мивели агачлар гүлледи, эриклер новча дүвди. Хованын ыссысы эййәмден дешиңи дарыкдырып уграды.

Мухамметгулы хекимлере гатнамагыны йыгжамлатды. Онун үстесине-де соңкы махалларда Атабаевиң аягындан редакция гелйән шикаятлар барха көпелип, барха ажап уграды. Мухамметгулынын гөвнүне болмаса, Иван Александровичиң өзем инди оңа ызгытсыз назар билен гараян ялы болуп гөрүнди. Бу ягдай онун гахарыны гамчылады. Ол гахардан гылав аляр.

Мухамметгулы өтен агшам Лебапдан, энче гүне чекен сапардан гайдып гелди. Гайдышын ол Марыда дүшледи. Арман, Гайгысызы гөрүп, пикир алшып билмеди. Өз ишлейән банкының юмшы билен Гайгысыз Гушгы гүмрүкханасына гиден экени. Өзүнин хәзирки хал-ахвалыны беян эдип, Мухамметгулы сөвер достуна хат гоюп гайтды. Ине бу гүнем ол ирден ишине гелди. Хәзир ол гоңрас блокнотынын сахыпаларыны агдарып, дүрли обаларда эден белликлерини гөзден гечирип отыр.

Гапы ачылды. Газетиң дүйнки чыкан номерини гетирип гиден гелне сагбол айтмага-да Мухамметгулы етишмеди. Сабырсыз небсевүрлик билен газетиң сахыпаларыны гөзден гечирип башлады.

Бирденем доңды. Ики эли билен сачыны пенжеледи. Турды. Отурды. Ене газете япышды. Бу нәме болдугы? Муңа нәхили дүшүнмели? Хий, бу жүре-де масгаралык болармы?! Ким, нәдип бейле зады чап эдип билди?

Газети зыңып гойберди.

Мухамметгулының калбыны шейле талана салан Оразгылыч молла Мухаммет оглунын «Дүнйәде дөрт задың гымматы болмаз» мовзуклы макаласы болды. Китүвли молланың хер бир жүмлеси онун йүрегине демир тикен болуп санҗылды.

Хамала, өңки оканына ынанмаян ялы, газети ене-де элине алды, сесленип окады.

— «...Эмма ылым окамак, язмакны билдирмек, ёлда гезен огрулар бардыр, эмма элинде гылыч, түпен ёк, мезкур огрыга гылыч, түпең берен ялы болар...

Дүнйәде дөрт нәрсәниң белли гымматы болмаса ягшы: келамулла, ягшы ат, ягшы жөвхер гылыч, ягшы хатын...»

Мухамметгулы газети элиниң терси билен зыңып гойберди. Вагшы! Хайын! Хайван! Милли буйсанч дуйгусындан тамамы махрум махлук! Хий-де, өз халкына шейле мыжабат, шейле хыянат эдйәнем ынсан болармы? Шейле чөңңелер барка, түркмен ненең галкынсын?! Стамбул медресесини гутаранмыш! Кәбеден тесби гетиренмиш!.. Түркмене хәзир хемме затдан, иймек-ичмекденем бетер герек зат окув-билим ахыры!.. Бу макаланы Иван Александровичиң өзи бир окадымыка?

Ене чакызасы тутуп башлады. Ичерден дазлап чыкды...

Шефиң кабинетиниң гапысыны Мухамметгулы сорашман ачды. Сары портфелине бир затлар дыкышдырып дуран редактор тисгинип, башыны галдырды. Шәгирдиниң ганы гачан йүзүни гөрүп, лампа стула чөкди.

— Эйгиликми, Мухамметгулы?

Мухамметгулы шу гүн өмрүнде биринжи гезек хәлыпасының йүзүне гелди. Сыпайычылыклы Иван Александрович шәгирдиниң әхли гыжалатына гүлүмсирәп чыдады. Бу болса шәгирдини өңкүденем бетер гыжындырды. Халыпасының үстүне ене чөвжәп уграды. Ахырда Беляев хич кесин сөз азатлык хукугыны кесмәге өзүниң хакының ёклугыны айтды. Шейлеми? Шейле! Онда газет Мухамметгулының молла язжак жогабынам чап эдерми? Чап эдер, әлбетде.

— Хош болгай! — дийди-де, Атабаев кабинетден дазлап чыкып гитди.

Ол өз иш ерине етип барярка...

Мухамметгулы өз гөзүне ынанжагыны ынанмажагыны билмеди. Аяк чекди. Сых-сых кирпиклери гырпылдады. Ене бирѐла серетди. Ёк, ол ялңышанок. Оңа гарап йыршарып гелйән дешли пыяда Оразгылыч молланың өзи...

— Саглыкмыдыр, Мухамметгулы дамулла?

Мухамметгулының ганы гачан додаклары тибирдеди.

— Тагсыр! Сиз... нәдип бейле... зады язып билдиңиз?

— Мен язамок оны, женап Атабаев, адалат язды, шеригат язды... Дур! Гитме! Икимизи алла гүнде-гүнаша саташдырып дуранок, дамулла. Адыл сөзе гулак гойгул... Алы император агзамга раят болганмыздан буяна түркмен җемагатлары хич бир миллетден кем

сакланылмаяр. Әмин ве я реббел әлемин! Илахы аллатагала бизиң ак падышахымызы жемыг падышахлар үзре галып эйлегей! Дагы түркмене нәме лазым? Нәден өтри нәшүкүр боляңыз? Ак патыша хайры сагадат диләң! Хезрети хәкиме хызмат этсеңиз, аллаха хош якар... Беляев ахун өз жайындамы?

Мухамметгулы хәзир молланың бир сөзүне-де дүшүнмеди. Совалына-да жогап бермеди. Онуң янындан тизрәк дашлашасы гелди.

— Орус гетирениң агтыгы, асмандан алла гөрйәндир. Газабына учурайма! — Яңсылы йыршаран тагсыр онуң ызындан гыгырып галды.

ЧЕЛЕКЕНИҢ ШОР ШЕМАЛЫ

Әпет деңиз чырпынып ятыр. Гөйә гелин чырпы какян ялы. Чала чыбшылдаян ысгынсыз толкунлар овунжак чагыллы текиз кенары ялаяр. Дениз хер түйсли өвсүп дур. Бир гөрсең, ол гөм-гөк, бир гөрсен, гарамтыл, бир гөрсеңем, яңы догуп гелйән гүнүн шөхлесинденми-нәмеми, гызгылт өвүсйәр. Гагылдашып гечйән чакыр сесли чарлаклар кәте кенара-да өврүм бирйәрлер. Гарагөл дуралгасындакы улулы-кичили гайыкдыр киржимлер бусан тогдарылары яда саляр. Бир сүри көпек кенары якалап гелйәр. Хамала, бирине гарашян ялы, олар кәте бирден сакга дуряpлар, деңзе сын эдйәрлер. Онсоң ене-де сеңкилдешип уграярлар.

Мухамметгулы деңзе сын эдйәр. Деңзиң үстүнден өвүсйән сергин шемал онуң дем алмасыны еңледйәр. Ёгса бу гүнем хова сәхерден гызып башлады.

Мухамметгулы отуран еринде дүрли реңкли чагыл чөплейәр. Бири-бириндеи тәсин, бири-бирине меңземейән энайы дашлар. Гөр, булары деңиз сувы нәче йүлмәндир! Гөр, булары деңиз нирелерден шу кенара алып гелипдир! Дашларыңам өз дурмушы, өз ыкбалы бар.

Өз ыкбалам Мухамметгулыны шу овунжак дашлар кимин бу кенара гетирип ташлады. Ол деңзе сын эдйәр. Чилим чекйәр. Ойланяр. Кәте-де бир дашы деңзе зыңып гойберйәр. Онуң дөреден толкунларының айлавларыны санаяр. Мухамметгулының өз дурмушында-да шонча айлав бар. Белки, онданам көпдүр? Эйсем онда

Мухамметгулам шу овунжак дашлар ялы-да? Дурмуш толкуны онам шу дашлар дейин думлы-душа тогалап йөр-дә?..

Мухамметгулының эдил депесинден ганатлары гызгылт реңкли гуш гечип гитди. Онуң хайсы гушдугынам Мухамметгулы сайгарып билмән галды. Йөне йүреги гүрсүлдәп урды. Гайып гечен гуш «Гүлгүн перли фламингоны» ядына салды. Николай Николаевичиң айтмагына гөрә, Назар Николаевич шол сураты шу төверееклерде чекен болмалы. Эсенгулы билен Челекениң аралыгы сәхелче салымлык ёл. Нав елкенини бир гердиги бес! Диймек, түркмениң Европа белли художнигиде шу кенарларда гадам урупдыр!.. «Гүлгүн перли фламингоны» огурладылар. Мегерем, капитан Завалишин билен өйүни дөкен полицейлериң бири чилеи болса герек. Артыкгүлем оны гөрүп билмән галды... Бу пелегиң өврүмлерине серет! Гел, гел, Мухамметгулы Челекен адасындан чыкды. Какасының ыхласлы досты Николай Николаевич хан Ёмутскиниң илинден! Николай Николаевичиң бир аягы хемише Челекенде-ди. Атасындан мирас галан небит гуйыларыны элден гидермежек болуп, ол хенизлерем дыржашып йөр. Хәзир-ә хан ики оглы билен жахан уршундамышын. Өтен йыл Шагадама гелип, фронт үчин дүе йыгнап әкидипдир. Гәмилере өзи йүклешди диййәрлер...

Гараз, какасының досты, өзүниң хорматлы халыпасы болса-да, хан Ёмутский билен өз ойнуның деңгелмежекдигине Мухамметгулының инди гөзи етип башлаяр. Бу дуйгы онда Маңгышлага дүшели бәри хас-да гүйчленди. Оны Красноводскиде-де гойман, деңзиң ичине — Челекен адасына сүргүн этдилер. Челекенде гәмиден дүшен еринде-де Мухамметгула габат гелен илкинжи полицей оңа сүсүшжек өкүзиң назары билен мөлерилди. Бу назарда Мухамметгулы: «Сен нирeден чыкдың, женап? Я сенем булагай питнечилерденми?» диен совалы окады. Ол совалы әсгермән, гечип гитди. Ак гейимли, ак папаклы, сыратлы йигидиң ызындан середип галан полицейиң өчли назары йителди.

Челекен полицейи өчли болмаз ялам дәлди. Ылайта-да соңкы махалларда бу кичижик ада ловлап яныт дуран аташхана дөнди. Иш ташлайышларың, питнелериң ызы үзүленок. Хәкимиетлер, элбетде, хеммесини подпольечи большевиклерден гөрйәрлер. Хава, небит-

чилериң өз дадысыз дурмушындан, олары ач-сувсуз сурнукдырян сүтемли зәхметин ызасындан, деңсизликден, ынсан мертебесини кемситмек дердинден дәл-де, подпольечи большевиклериң булагайлыгындан гөрйәрлер. Йөне хәкимиетлере бир зат дүшнүксиз. Социал-демократларың Челекен гурамасының даргадыланына инди бир йыл болды. Александр Гигинашвили өлди. «Чаркен» жемгыетиниң кәрханаларының япылмагы зерарлы, Иван Фиолетов, Иван Решетин, Наполеон Агамольянц дагы гайып болды. Полиция ысырганып-аңтап, оларың Бакува гонандыкларыны билди. Даргадылан гураманың ёлбашчыларындан аман галан «Шәгирт» промыселиниң буравлайжысы Михаил Калачдадзе-де тәзе йылың өң янында йитирим болды... Гарасай, бары гүм болды. Эмма... нагиле небитчилериң питнелери көпелип гидип отыр. Муңа нәхили дүшүнмели?..

Шу ерик гелели бәри (инди ики айданам гечди) Мухамметгулы аданың говгасыз гүнүни гөренок. Шу дөврүң довамында ол биртопар тәзе таныш тапынды, тәзе китап окады, тәзе макала язды. Хер гүн ирденем шейдип деңиз кенарына гелйәр. Гүнүң ховры тенини якып, демини гысдырып башламанка, немли чагылларың үстүнде отурып, чилим чекйәр, ойланяр, ойланяр, чилим чекйәр, асуда асмана, әпет деңзе дердини сөзлейәр.

Үлкәниң хәкимлери узак ада сүргүн эдип, метбугатдан онуң арасыны үзжек, дурмушдан гөвнүни гечиржек, махласы, теркидүнйәлиге йүз урдуржак болдулар. Ёк, башына хер хили бела геленде-де мүззермезлиги, теркидүнйә болмазлыгы оңа мәхирли досты Артыкгүл өвретди. Онда-да оңат өвретди. «Шовсузлык бизе теркидүнйәлиге йүз урмага хукук беренок. Теркидүнйәликден неп гөрен дервүш ёк».. Шол сапаклар ятдан чыкар ялы дәл. Йөне Мухамметгулы башга бир зада хайран галяр. Эгер хәкимиетлер онуң макалаларыны халамадык болсалар, оны империяның милли сыясатына шек етирйән пикирлери үндейән, ынкылапчылара дуйгудашлык билдирйән, мертебели руханылары масгаралаян ховплы шахс хасаплан болсалар (бу айыплары телим гезек йүзүне басдылар), нәме үчин Челекене — революцион мейиллериң мөвч урян меканына сүргүн этдилер?..

Мухамметгулы ериндеи силкинип турды, деңзе дазладып зыңан дашы сувда ене айлавлы толкунлар дөретди. Кенары якалап отуран Гарагөл обасына тарап йөнелди. Бирденем ызына дөнди. Сува дүшмән, нирә баряр ол?..

Гөк деңизде гулач герип йүзди, агынады, ашыр атды. Сувуң ичинде-де бирден Ашгабатда оны өз янына чагыран гызыл йүзли, әйнекли майорың докмәде кешби гөз өңүне гелди. Онуң столуның үстүнде «Рузнаме маверайы Бахры-Хазар» газетиниң номерлери чашып ятырды. Майор олары еке-екеден элине алып, гара дере батан, дулукларының дамарлары тырсылдаян Мухамметгула узадяр.

— Ынха, ене-де бири. Газетиң 1915-нжи йылың 31-нжи мартында чыкан саны. «Нежүре болуп школлар ачыландыр түркменлер арасында». Шу макала сизиңкими, женап Атабаев?

— Ашагында адым бар ахыры, женап майор.

— Окаяс онда. «Халкымыз гафлат укусында ятыр. Ояның, доганлар, укудан турарча вагт болды! Бейлеки иллериң хатарына гошулмак пикирине дүшүң!» Халкы хайсы укудан ояржак боляңыз, женап Атабаев?

— Билимсизлик укусындан.

Майор көпманылы ардынды, айтжак сөзүни ювутды.

— Газетиң 1915-нжи йылың 30-нжы майында чыкан саны. «Моллалара. Жогап Оразгылыч молла». Шу макала сизиңкими, женап Атабаев?

— Ашагында адым бар ахыры, женап майор.

— Онда окаяс. «Эй миллет жан! Молла гулак бермегил! Имди укудан оян...»

— Муңа нәхили дүшүнмели?

— Язышым ялы, женап майор.

— Диймек, сиз дини инкәр эдйәңиз-дә? Ыслам динине ынанмаң диййәңиз-дә?

— Ёк! Мен Оразгылыч молла тетелли мугтхор моллалара ынанман диййән...

Майор әйнегини зынып гойберди. Пөкгүрәк гөзлери дынувсыз гырпылдады. Эллерини аркасына тутуп, ики яна зөвзүлдеди. Жандармың шол алжыраңңы халы ядына дүшүп, Мухамметгулы хәзир хахахайлап гүлди. Чарлак билен ярышян ялы, аңрык йүзүп гитди Айбы ёк! Мухамметгулы наланок. Жандармың гахары оны Каспи деңзиниң сергин сувуна зыңды. Ким

билйәр, белки, женап майор гахарланмадык болса, Мухамметгула Хазар гужагында йүзмек хич хачанам несип этмезди...

Дениз сувы, догруданам, Мухамметгулының рухуны гөтерди. Өкжеси еңил гопды. Инди ол өз гоналгасына, гөк чая етмели. Бир тарапы хатар-хатар гара өйлерден ыбарат болан Гарагөл обасына-да инди ол өвренишди. Ылайта-да өз гоңшусының өйүнде яшаян дегишген Егор Алексеев билен (түркменлер оңа Явар диййәрлер) достлашды. Галапын түркмен дилинде гүрлейән бу адам Мухамметгула Челекениң дурмушындан гаты кән хекаятлар айдып берйәр. Олам шу ада Руссиядан сүргүн эдилен экени. Егор Иванович «небит гуйыларыны барха небсевүр гарбаян» Нобелиң промыселинде буравлайжы болуп ишлейәр. Май айында болан иш ташлайышда-да оны «питнечилере сапак беренлериң бири» хөкмүнде туссаг эдипдирлер. Ызында аманат өйүнем алыпдырлар. Индем ол көне досты, балыкчы Менли Гурбанмәммет оглуның өйүнде яшап йөр. Егор Иванович Артыкгүлүң Ашгабатдакы гоншусы Матевосян пахырам оңат танаян экени. Челекенде Ашот дайыны жайлашмага-да гатнашыпдыр.

Доган окашан достуның соңкы махалларда гөрнетин өзгермегиниң себәбине Мухамметгулы инди-инди дүшүнжек боляр. Өзи Мары банкында гуллук этсе-де, Гайгысыз Егор Иванович ялыларың янындан айрыланок... Мухамметгулының «Моллалара. Оразгылыч молла жогап» диен мовзуклы памфлетини окан бадына Гайгысыз Ашгабада гайдыпдыр. Мухамметгулыны ол гөзләп-гөзләп, ахыры шәхер китапханасындан тапды. Олар Гарадамак сөвүтлериниң салкын саясына гитдилер. Кәризлерден дөмүп чыкян совук салмаваң гырасында өзара сөхбете гызышдылар...

— Бах-али, сен редакция-да бардыңмы?

— Ёк.

— Нәме үчин?

Гайгысыз жакгылдап гүлди.

— Мен-ә сени туссагханалардан гөзлемели боларын өйтдүм. Сен болса китапханада Жюль Верни окап отырсың... Шол макаладан соң сени йыгнамайышларына хайран! Асла оны нәдип чыкарып билдилер?

Мухамметгулы достуна жогап бермеди-де, гошавучлап, салмадан сув ичди. Гайгысызам онуң гөрелдесине эерди.

— Бах-али, хий, адамың пыгансыз яшажак деври гелермикә?

— Онуң үчин, гардашым, ак патышаң тәжи-тагтыны вейран этмели!

Мухамметгулы хәзирем тисгинип гитди. Чүнки достуның хыжувлы сеси эдил гулагының дүйбүнде янланды. Төверегине гаранжаклады. Хич ким ёк. Диңе кенарда бир гожа балыкчы тор серип йөр...

«Вейран этмели» диен ялы сөзлери Егор Ивановичем гайталаяр. Диймек... Диймек, Гайгысыз хейвере хатарлы ёла дүшен болмалы...

Такдыра табын болан Мухамметгулы Челекен адасындан чыкды. Тәзе таншы Егор Иванович онуң «Чаркен» небит промыселиниң конторасына хатдат болуп ише ерлешмегине көмек этди. «Матевосян пахырам шу ерде ишләпди» дийди. Инди Мухамметгулы ишчилериң агач барагында яшаяр. Эйсем-де болса, Гарагөлде ики йыл шундан озал ачылан рус-түркмен мекдебиниң тагта жайындан гөзүни айрып биленок. Окува барян я окувдан гелйән чагалара дуруп-дуруп, сын эдйәр. Марыда туссаглыкдан бошадыландсоң, генерал-губернаторың перманы билен оны өз сөйгүли кәриндеи махрум этдилер. Гайдып мугаллымчылык этмек гадаган эдилди. Бу жеза-да ол дөзди... Багтына милли газет ачылды. Мухамметгулының икинжи зехини ганат герип гуграды. Шонда-да ол макалаларының ашагына хемише — мугаллым Мухамметгулы Атабай оглы — диййп гол чекди. Арман!.. Вах, ол Ашгабатдан гайтманка, Иван Александрович билен хошлашыбам билмеди. Оңа женап Беляевиң хайсыдыр бир уезде гыссаглы юмуш билен иберилендигини айтдылар... Челекене гелип орнашан бадына ол халыпасына хат язды. Хатының ахырында-да: «...Умуман, түркмен дурмушы барада макала язар дурарын. Сизденем хер номерде бир макала чап этмеги товакга эдйәрин» диййп, халыпасындан хайыш этди. Небитчилер, балыкчылар барада редакция гөндерен хабарларының, хейхат, бирем чап эдилмеди. Гайтам ол газетиң сахыпаларында өзүне гаршы гөнүкдирилен китүвли макалалары окаяр...

Зак. 7728 — 16

Окува барян я окувдан гелйән чагалара дуруп-дуруп, сын эдйән Мухамметгулының гөвни ене өз сөйгүли кәрини күйсейәр. Ахыры бир гүн ол йүрегини бире баглады. Генерал-губернаторың буйругындан бәри ики йыл гечди. Ким билйәр, белки, оны чиновниклер бирчак ятдан чыкарандырлар? Белки, Челекендәки баярларын ол пермандан хабарам ёкдур? Нәме болса, шол болсун, багтымы сынап гөрейин дийип, ол Гарагөлдәки еке-тәк тәзе мекдебиң гапысындан гирди... Инди ол мекдепде рус дилини окадяр. Арманы ёк! Өз сөйгүли кәрине гайдып гелди.

Бу гүн дынч гүни. Мухамметгулы эндигине эерип, сәхер билен деңзе тарап йөнелди. Чала чыбшылдаян деңзиң йүпек ялы юмшак чәгели гүзерине гелди. Даш-төверекде не агач, не өсүмлик, не-де бир десга бар. Гиден текизлик. Хемишеки ялы, илерде киржим, елкенли нав гөзе илйәр. Эййәм балык авуна чыканам ёк дәл. Гүнүң ери гызарып уграды.

Мухамметгулы дүндерилги ятан көне гайыгы усул билен галдырып, янын кесертди. Сандалыны, геймлерини чыкарып, гайыгың ичинде гойды. Бада-бадам өзүни сува урды. Гулачларыны гиң герип, хөвес билен аркан-йүзин йүзди. Гүн догды. Елкенини герип, ёлагүшен нав узакдан гөк деңзиң гужагына гирен ак гув болуп гөрүнди.

Ахыры йүзүп ядады. Кенара чыканданам, депесини гүн гыздырып башлады. Гайыгын ичинде гоян сары сандалыны яссык эдинип, чәгеде аркан ятды, чилим отланды. Хениз эндамы оңлы гураманка, күкрегиндеки ашагыны гүнүң ховры якып башлады. Бу ерде нәме сая тапжак умыдын ёк! Чыдамалы.

Деңзиң үзнүксиз чыбшылдысы Мухамметгулының ой пикирлерине гошулышян ялы, бирсыдыргын гайталаныл дур. Чыбыш. Чыбыш. Чыбыш. Деңиз билен реңкдеш асман болса барха дашлашяр...

— Чилим хөдүр эдип билмермисиңиз, женап мугаллым?

Мухамметгулы әр-гөкден гелди. Бу голайда хич ким гөрненокды ахыры? Бу нә ерден я деңизден чыкдымы? Онун гаршысында дуран эгни көйнексиз, гапак ялы күкрекли, аякяланач, чермелен кендир балаклы, гәр сакгаллы, мавы гөзли адам йылгырды. Мухамметгулы оны бир гөрен адамсына меңзетди. Йөне адына салып билмеди. Чилим узатды.

— Саг болуң! Гүнден горкаңызокмы?

— Бах-али, сиз ким болмалы?

— Өтегчи, женап мугаллым. — Ол деңзиң гырасында аякларыны сува сокуп отурды. — Сизи «Чаркен» шерекетинде хатдат болуп ишлейәркәңиз бир гезек гөрүпдим.

— Сиз мениң яныма йөрите чилим дилемәге гелдиңизми?

— Менде чилим вешең-вешең, женап Атабаев. Маңа... бизе чилим дәл, сизиң көмегиңиз герек...

— Мениң адымы ниреден билйәңиз?

— Сизиң полициянын гөз астында саклаян гарадонлусыдыгыңызам билйән... Сизден бизе көмек герек.

— О нәжүре көмек?

— Агшам чай ичмәге гелиң!

— Нирә?

— Егор Иванович Алексеев айдар.

Мухамметгулының йүки инди бирнеме еңләп ялы болды: хер халда таныш адамың ады тутулды. Эйсем-де болса, гүманы гөвнүнден гитмеди, еринден турап гәр сакгаллы нәтанша ене бирёла гөз айлады.

— Бах-али, тора салжак болян-а дәлсиңиз хернә?

— Сиз балык дәл ахыры, женап мугаллым! Онсоңам.. Ким билйәр, пелек ишидир! Барды-гелди, тора дүшәйсегем, биле дүшерис. Гелиң! Чай ичерис! Гармонь чаларыс!..

Гәр сакгаллы нәтаныш деррев гөзден йитди.

Гәр сакгаллы нәтаныш — Егор Иванович ызындан гелер — дийсе-де, ол узын гүнләп гара бермеди. Гараңкы гатлышды. Нирә, нәме үчин гитжек болянына оңлы дүшүнмесе-де, Мухамметгулының аракдыр балык ысыслы баракдан тизрәк чыкасы гелди. Үстесине үзнүксиз орлашян серхошларың галмагалам йүрегине дүшди. Ол парусин көйнегини, парусин жалбарыны, сары сандалыны гейди.

Баракдан эсли сайланып, төверегине диң салды. Гум-гуклук. Кенарын кә еринде өлүгси ышык йылпылдаяр. Ин болманда, бирселлем кенарда тәмиз ховадан дем алып гелер...

— Дурма! Йөрәбер! Сага совул!

Мухамметгулы тисгинип гитди. Егор Ивановичиң сесини ол, әлбетде, шол бада танады. Ол ниреден чыкды? Мухамметгулыны нәдип гөрди шу ики арада? Оңянча Алексеев онуң ызындан етди.

— Мен саңа кән гарашдым. Хемме зат дүз. Гарама-гарама, ызыма дүшүбер! О ердәкилерин бары диен ялы сени танаяр — дийди-де, ол Мухамметгула серетмән, душундан гечип гитди...

Олар өлүгси ышыклы тагта гама гирдилер. Шейле ыссы болса-да, пенжирелер петикли: чыбын кән. Узын столуң башында бәш-алты адам отыр. Чыраның ягтысы оларың кәсиниң маңлайыны, кәсиниң әңегини, кәсиниң йүзүниң бир гапдалыны ягтылдяр. Тамың дымжык ховасы демиңи гысдыряр. Мухамметгулы дагы гапыдан гиренден, гармоның пессайжа сеси тапба кесилди.

Егор Иванович билен Мухамметгулы отуранларың хеммеси билен гөрүшүп чыкды.

— Биз-ә, Иван Тимофеевич, алдырман-ёлдурман, гапдырман-депдирмән, гелдик саг-аман.

— Берекелла, Егор! Тама-да шейледи. — Орта бойлы, әйнекли, депе сачы дүшен ишчи Мухамметгулының чигнине элини гойды. — Отуруң, ёлдаш Атабаев. Биз сизе гарашярыс.

Гүндиз кенарда чилим дилән гәр сакгаллы адам (чал көйнекли, били кемерли, аягы әдикли) өңе чыкды.

— Иван Тимофеевич! Ёлдашлар! Мен бу йигиди Егорданам өң танаян. Йөне гайыбана. — Мухамметгулы онуң йүзүне йити-йити чиңерилди. — Женап Атабаев Артык станциясындан өтен йылың бахарында Малороссия сүргүн эдилен мешхур магарыфчы Татьяна Михайловна Текинскаяның досты болмалы... Галан ягдайларынам өзүңиз билйәңиз... Татьяна Михайловна маңа Артыкда Мухамметгулыны өрән тарыплады. Онуң өте гечмәндигине инди менем шаят болуп билжек. Биз бу йигиде бил баглап билерис...

Мухамметгулы халыс алжырады. Ол нирә дүшди? Булар ким? Гәр сакгаллы Артыкгүли нireден танаяр? Ол гөз астындан Егор Ивановиче назар айлады. Егор мугаллым достуның саг дызыны аясы билен басды-да, гөзүни сыпып гойберди.

— Хак сөз. Биз, ёлдашлар, Атабаеве бил баглап билерис, Бу ерде ят адам ёк, Мухамметгулы. Мен — Иван Фиолетов. Ёлдашым билен — Фиолетов гүлүмсирәп отуран гәр сакгаллыны гөркезди. — Бакудан Дашкенде гечдик. Индем ызымыза гайдып баряс... Белки, сизе Егор айдандыр. Биз өтен йыл Челекенде полицияның пенжесинден сыпып гачдык... Биз гаты гыссаняс. Шу гиже гәмә мүнмели... Биз, Мухамметгулы, өтен йыл даргадылан гурамамызы янадан дикелтмеги максат эдиндик. Челекен большевиклери шейле карара гелдилер... Жахан уршы мөвч уряр. Бизиң партиямыз гүйч топлаяр. Социал-демократларың Челекен гурамасы гөрешде өңе дүшмели... Балыкчы, небитчи, чарва түркменлер көмеге мәтәч. Биз шоларың гүйжүни жемлемеги, гылавыны голдамагы Егор Иванович Алексеев икиңизе ынанмагы макул билдик.

— Мен...

— Большевик дәл дийжек боляңызмы? Биз оны билйәс, Мухамметгулы. Формаль тайдан сиз шинди большевик дәл. Йөне алып барян гүнделик ишиңиз большевиклериңкиден айры дәл...

Дым-дырслык болды. Ерли-ерден чилим отландылар. Иван Тимофеевич әхли матлабыны бир демде беян этди. Мухамметгулы нәме жогап бержегини билмеди. Ол сөхбетиң бейле өврүмине дүйбүнден гарашмаярды Ниреде, нәме үчин, хачан, кимиң өңүне дүшмели, кимиң гүйжүни жемлемели? Өңе дүшәенде-де, онуң элинден нәме гелип билжек? Ол яңы өз сөйгүли кәрине гайдып гелди ахыры?! Мухамметгулы саг тарапында өзи билен янашып отуран Егор Ивановичиң йүзүне сорагглы серетди. Егор Иванович — өзүң чөз — диен ялы, йүзүни ашак салды.

— Мен... Мен бир йөнекей мугаллым, Иван Тимофеевич. Чыным.

— Бизе-де гереги шол! Бизе агың-акдыгыны, гараның-гарадыгыны илата дүшүндирйән вагызчы герек! Галаны илатың өз иши... Онсоңам сиз, Мухамметгулы, милли газети оңат пейдаланып билйәңиз... Егор Иванович болса...

Гапы жарка ачылды. Келтежик бойлы, ёгнас гөзрели полицей ичерик күрсәп гирди.

— Женаплар, дарган! Бөлүме хабар етди...

Дымжык ховалы там гөз ачып-юмасы салымда гугарып галды. Онлук чыра сөнди. Егор Иванович хов-

сала дүшен яш мугаллымы ёлбойы көшешдирди Сен — дийди — хич затдан горкма. — Янкы полицей өз адамымыз, мениң өз егеним — дийди. Бәрик совул, бәрик! Шу көчеден эңели! Яңкылар эййәм кенара етендирлер. Кенарда олара гайык гарашяр. Деңизде-де гәми... Сен нәме бүдрейәң? Элими сыпдырма! Яңкылары гөрдүнми? Яңкылар ялы бол! Нәме бейле сожаян, Мухамметгулы? Янкы гәр сакгаллы ким? Москвалы дворянин. Гөрмедик түрмеси ёк диййәрлер... Өтен йыл мениң егеними полиция ише ерлешдиренем шол... Большевик... Ким ол, ким? Хак ады — Денис Аркадьевич Батурин. Нәме? Сен нә маңа айтмадың оны, Егор? Артыкгүл онуң Челекенден иберен жарнамасыны Мухамметгула Мара элтип берди ахыры! Белки, ол Артыкгүлүн хәзир нироделигинем билйәндир? Ылга, етели ызларындан, Егор!..

Далжыгып дем алян достлар кенара геленлеринде, гайык эййәм деңиз гужагында гайып болупдыр.

Гум-гуклук.

Гаралып ятан деңиз окарасы адажа чыбшылдаяр. Гоша маяк янып-сөнйәр. Обада ит үйрйәр.

Шол гижеки вакадан бир хепде гечип-гечмәнкә, Гарагөл мекдебиниң мугаллымы женап Атабаеви Маңгышлак уездиниң полиция управлениесине чагырдылар. Ол Челекенден Маңгышлага нәжүре гелип-гиденини билмеди. Гәмини гайдышын гомлар силтерледи. Энче ёла башы айланды. Эрбет дерледи. Ысгыны гачды.

Инрик чагы гәмиден дүшүп, мәрекеден сайлаиды. Харбы беркитмәниң бәрсинде хатарланан гәмилериң елкени герлен, елкени дүйрүлен богалдакларына сын элип, демини дүрседи. Майдажа чагыл гатышыклы, немли чәгелик билен япа дырмашып үграды. Барага етди Дулунда дуран жүрдегине ысгынсыз эл етирди, галайы күрүшгесине гуян йымпык, тагамсыз йылы сувуны ичди-де, демир кровадына гечип, гейими-затлы билен сүйнди. Шол бада-да үшүдип үграды. Тапан-тупаныны үстүне атды. Яры гижеден соң гыздырып башлады Үстүндәки паты-путыны зыңышдырды. Шепбик ялы дер эндам-жаныны өл-сув этди. Додагы кепеди Вах, шу махал бир Бөвүрсленли чешмесиниң дишини дөвүп барян сувуның екеже ювдумы болса!

Ысса чыдаман, пенжирәни ачды Ганхор чыбынлар зарын иңлешип, ичерә чоздулар. Пенжирәни биалач япмалы болды. Ене сув ичди. Даңа голай гызгыны кипарлан ялы болды. Иркилди...

Ол гөзүни ачанда гүн догупды. Бирхова гымылдаман ятды. Пикире гитди. Диймек, Мухамметгулының большевиклер билен шол гижеки душушыгындан полицияның хабары ёк боларлы. Ол барада хич зат агзамадылар. Йөне Егор Алексеев ялы «ховплы субъектлерден» дашракда дурмагы маслахат бердилер. Хава, шол хатарлы душушыкдан полицияның шинди, мегерем, хабары ёк. Йөне... Мухамметгулыны гара дере батыранам, дызының ысгыныны гачыранам шол «йәне» болды...

Инди нәме ол бейдип, булашып ятыр? Турмалы ахыры! Нәгадар кын болса-да, турмалы! Зордан ериңден галды. Энтирекләп гитди. Голуны дивара диреди. Кровадына чөкди. Демини дүрсәп, ене турды. Пенжиресини ачды. Кровадының аягужунда ятан портфелине гөзи дүшүп, гамгын оя батды.

Гапыны чалажа тыркылдатдылар. Мухамметгулы межалсыз гымылдап, гапыны усул билен ачды Ене кровадына гечди.

— Салам, кәрдеш! Эртириң хайырлы... — Ичерик өтләп мударрис молла Гурбанныяз Тувакберди оглуның сөзи агзында доңуп галды. Атабаевиң йүзүнде ган-пет ёк, додаклары ярчак-ярчак, ики дулугындан дер сырыгяр. — Саңа нәм болды, кәрдеш?

— Отурың, мударрис! — Мухамметгулы гөзи билен табуретканы гөркезди.—Ай, бирхили ярамажак боляп...

— Вах-эй! Дуйдурмалы экениң-дә!

— Ай, хич-ле. Демим гысяр кәте...

— Мекдепде гөрмедим-де, хабар тутайын дийдим.

— Миннетдар! Инди ганымат... — Мухамметгулы кровадының аягужунда ятан портфелине эл етирди. Оны дызында гоюп, алңасаман ачды. — Мен сизиң өңүңизде языклы, мударрис! Хейвере языклы! Бирчак дуйдурмалыдым. Арман, май тапмадык болдум йөрдүм... Йөне хатыржем болуң, сизе геп гелмез ялы этдим. — Ол портфелден чыкаран кагызыны мударрисе мүйнли узатды.

Гоша мөхүрли бу ресми хат Түркүстаның генерал-губернаторы Самсоновың Марыда тутулан Атабаев

дагыны туссаглыкдан бошатмак барада 1913-нжи йылың 10-нжы сентябрында берен буйругынын нусгасыды. Шол буйрукда женап Мухамметгулы Атабаеве гайдып мугаллымчылык кәринде ишлемек гадаган эдилйәрди.

Мударрис юваашлык билен хатдан башыны галдырды.

— Сен менден нәхак өтүнч сораян, Мухамметгулы. Мен бейле буйругың барлыгыны билйәрдим...

Асманда йылчыр йылдызлар петрешйәр. Гаралып ятан Хазар адаҗа толкун атяр. Арам-арам өвүсйән якымлы шемал Мухамметгулының йүзүни елпейәр. Ол чундан дем алып, пәкизе хованы ишдәмен ювудяр.

Инди нирә гитмели? Я Егор Ивановичиң ызына дүшүбермелими? Онуң өз ягдаям ырга ахыры! Белки, түркмен үлкесини терк этмелидир? Акмак болма, Мухам! Илини терк эден ак гүне чыкмаз!

Деңизде бирден гүйчли толкун эмеле гелди. Шемал инди шорумтык ыс гетирди. Өрән узакда, деңзиң ичинде ызлы-ызына йылдырым чакды. Шорумтыгам болса, хәзир шемал жана хош якды.

Мухамметгулы чилим отланды.

АҢ ЧЫНАР

Томус паявлап баряр. Эмма ыссы кемеленок. Ол икисиниң дүшлән әпет арча агаҗының саясы велин салкын. Эдил аякларының астындан эгрем-буграм часлы чай шилдирәп, акып ятыр. Узынсов зава абаныл дуран, кәтмене чалымдаш, гоңрас гая Гүнүң ховурлы шөхлесинден пеналаяр. Арча япланан яшажык дерегиң аксовулт япракларының нәзик шыпырдысы булагың овазлы айдымына гошуляр. Дуры сувуң дүйбүндәки дүрли реңкли, улулы-кичили, тогалак, сүйрияс дашларын тәсин ловурдысы хөвесини гөтерйәр.

Шу сергин гүзерде олар яңыжа дүшледилер. Бу гүн олар Нохурдан узага гитмедилер. Көнекесир обасының Лүшили дересинде ав этдилер. Мазалы ядадылар. Йөне яданларына дегди. Ала торба кәкиликдир сүлгүнден долды...

— Бах-али, ябаны лүши дийжексиң муңа! Тагамыны бир дадып гөр. — Мухамметгулы агач окарада юван көз ялы үлжесини ортада гойды. — Балданам сүйжи! Чыным.

— Сен бу гарала нәме дийжек! Тебигат эчилендә эчилйәр өзи... Мен неме эдейин, даг хоразының дашына гечейин. Бир шоржа шара иели!

Догруданам, хасыр-хусур үтен даг хоразыны Нуралы йылгын чыбыгына өтүрди. Ики бөлек чал дашың арасында якан чөплемеси көзе өврүлди. Сәхел салымдан гушуң эти жызырдап уграды.

Олар тутушлыгына кебап эдилен сүлгүни бир тегелек чөрегиң үстүнде гоюп, овкада башладылар.

Нахардан соң гайнан гара таңканы орта алдылар. Леззет билен чай сүздүлер. Сүңңи еңлән авчыларың шәхди хас-да ачылды. Яшыл арчалы, часлы чайлы зав женнете дөнди. Мухамметгулының йүрегинде галан ахмыры ене ядына дүшди: Нохурың шу гөзеллигини Артыкгүле гөркезип билмеди.

— Ене бир кәсе чай берегойын, эке?

— Ай, ичегой өзүң. — Мухамметгулы узадылан кәсәни йылжыраклап алды. — Сен-ә түйс нохурлы болуп гидипсиң! Чыным.

— Яңы билйәмиң, эке!

Аякларыны буз ялы булага сокуп, икисем отуң үстүнде аркан ятды. Бирхова хич хайсындан сес-үйн чыкмады. Нирэдендир бир ерден икатёгың «гук-гугы» эшидилди. Кәтмене чалымдаш гаяның кертине чайкел гонды, ене-дә учды. Дашдан-даша бөкен даг гочы гөрнүп гитди.

Сув отуның балдагыны чейнәп ятан Мухамметгулы хемишеки айдымына адаҗа хиңленди:

> — Мерген гардаш, не ятып сен бихабар?
> Сакла ёлун, марал сува геледир...
> Энекгүлиң чешмесинден сув алар,
> Сакла ёлун, марал сува геледир...

Нуралам өз хеңине тутды:

> — Хабарым ёк, өз илимиң ичинде
> Ала гөзли бир перизат бар экен...

Бирденем айдымыны кесди.

— Ери онсон, эке, хәки сөзүңи соңламан гойдуң-ла?

Мухамметгулы дикелди.

— О сөз соңлардан узак, Нуралы. Гөрги барыны гөрдүк. Бәшкөтелден бәш гечдик. Ол онуң янына ковды. Ол онуң янына гөндерди. Сагболсун Эсен эпенди! Шол болмадык болса, мең дагы хабарымам алжак дәл экенлер. Ол гөни приставың өз янына барды. Приставам бизи үч гүн гатнатды. Ахырда — әхли чыкдайжысыны илатың өзи бойнуна алян болса, гурсунлар — дийди. Молла-муфтүлер билен өзүңиз оңушың — дийди... Ызынам өзүң билйәң. Обада бәш өй, он молла бар. Херсине бир ялбардым. Арчыны ырдым. Медресә депдердир галам элтип бердим. Тутнаклы молла Бейрутда басылан гурханам тапып бердим. Гижелер ятман, Ялман ишаның гадымы китапларыны гөчүрип бердим... Дагы нәдейин, Нуралы?.. Хәзир-ә оларың газабы көшешен ялы. Бах-али, инди авы бес эдели, гардаш!

— Лепбей, Мухамметгулы мугаллым. Өз иниң Өвезгелди дереде Аталы Чарык билен пүрслүк арча чапып йөр. Кичи иниң Хажы керпич гуюп йөр. Керпич етишсе, боланы. Өрмеси мең билен. Ёвара чыкмага мейил эденлер биленем гүрлешдим.

— Ене пул берен болдумы?

— Хий, парз ише-де нохурлы пул гысганармы?! Дөрт йүзе етип баряр... Сен хенизем өңки күйүңдеми?

— О нәме дийдигиң, Нуралы?

— Пейдаланбабада салжакмы?

— Элбетде!..

Нуралы пикире гитди. Атабай арчының (арчынлыкдан бирчак айрылса-да, Атабай Угурлы оглуның ады шейле тутулярды) билимдар оглы Нохура гайдып гелипдир, обада орус мекдебини ачжак болямыш, онуң жайынам садагасы болдугым Пейдаланбаба чынарларының айтымында салжакмыш — диен мыш агыздан-агза гечди. Пейдаланбаба чынарларының саясында хайсы руханының жайлананлыгыны, нәме үчин бу ериң кераматлы өвлүйә хасапланыляндыгыны билйән нохурлы ёк. Гожаман чынарларынам яшыны билйән ёк Йөне обада шол ак чынарлар гудратлы ишаның мазарының үстүнде гөгеренмиш — диен ынам бар. Шондан өтрем — шол мазары биынжалык эден адам ир-у-гич таңры газабына учрар — диййәрлер. Догры, Мухамметгулы какасының пешгеш берен алашасыны сатып, шол чешмедәки көне дегирмени сатын алды. Геп-гүррүң болмасын диен ниет билен сатын алды. Арман, онуң билен геп-гүррүң, гыбат-хайбат сабанок? Шу ягдай мекдеп жайыны салмага өз мейли билен гошант гошжак болян адамларын-да бирнәчесини гайра тесдирйәр. Шол себәплем тәзе мекдебиң жайының Пейдаланбабада салынмагыны Нуралының өзем ончаклы унап дуранок. Эйсем-де болса, Мухамметгулы мугаллымың ислегине гөс-гөни гаршы чыкаймага-да онуң гайраты чатанок.

— Сен хич затдан горкма, Нуралы. Айдан-диен кәндир...

— Ол-а шейле вели...

— «Велиси» эртир башлалың.

Ене дымдылар. Обада тәзе мекдеп гурмагың, пукараларың балаларыны окадып башламагың нәхили төвекгелли әдимдигине, элбетде, оларың икисиниң-де гөзи етйәр. Бу әдим хөкүм сүрйән дүнйә, ындарма руханылара гаршы ач-ачан уруш ыглан этмеги аңладяр. Ярагсыз уруш! Ким билйәр, белки-де, мүңлерче ярагы эле алдыржак уруш!

— Оразгылыч молланы танаямың, еке?

Мухамметгулы янгынлы йылгырды-да, чилимине япышды. Вах, Нуралы гардаш, хий, олам Мухамметгулының ядындан чыкармы?! Арчының мүрзеси мугаллым достуның гамлы назарына оңат дүшүнди.

— Сен гелелиң бәри тагсыр обамыза ики-үч ёла көвленип гитди. Онуң арчын билен нәме гүррүң эдйәнини мен билемок. Йөне бирёла сениң адыңы тутаныны эшитдим. Тагсыр йөнелиге гелйән дәлдир өйдүп чаклаян. О нә тәзе мекдебе гаршымыка?

— Хенизем түркана болян, Нуралы! Чыным. Моллалар балалар тәзе мекдебе йүз өврүселер, өзлеринче талып галмаз өйдүп горкялар... Онсоң олара ким одун йыгып берсин? Ким сув гетирсин? Ким там сувасын? Ким ер агдарсын? Ким от ятырсын? Ә? Ким?! Эгер асманда аклык берилйә дийселер, моллалар мердиваны гоюп, асмана-да чыкарлар дийип, айдан өзүң дәлми нәме? Арман, муны оларың йүзүне ачык айдып боланок. Сен нәме үчин, Нуралы, оба гөчүп геленок?

— Вах, маңа галса, бирчак гөчүп гелжек-ле. Дилшат гөвнәнок. Гызым боланда-да ялбардым. Эденок.

— Нәме үчин?

— Мана адам герек дәл — диййә. Тара докаян. Гечи сагян. Гызым билен, оглум билен ойнаян. Эртирден агшама ченлем саңа гарашян. Бес маңа шолар — диййә...

Мухамметгулы сесини чыкармады. Нуралы билен Дилшадың дурмуш тарыхыны ол билйәрди. Йөредилер. Өврүмли ёдажыкдан ашак инип уградылар.

Пейдаланбабада салынян тәзе мекдебиң бойы инди эсли галды. Даң атандан тә гараңкы дүшйәнчә, Мухамметгулы бир ерде отуранок. Гурлушыгың әхли хысырдысына өзи гөзегчилик эдйәр. Гошмача серишде топламакдан өтри, ол гоңшы обалара-да ассырынлык билен айланды. Көпленч оны голдадылар.

Өз-өзлеринден шемал тапып, хемише шаглашып дуран гожаман чынарларың айтымы хер гүн икиндинаралар шүвелеңли базара дөнйәр. Бу ере обаның кетхудаларам, яшларам үйшйәрлер. Хатда якына гелип билмейән гелин-гызларам демир дүканының диварына дувланып, ковчум болуп, жемагата узакдан сын эдйәрлер. Айтыма үйшйән адамларың эсасы гүррүңи — мекдеп. Медресәниң молласы — энтегем гич дәлкә, пәлинден гайтмагы—«орус гетирениң агтыгына» маслахат берйәр. Йүзүни ашак салып, дашың үстүнде чилим чекип отуран Мухамметгулы сесини чыкаранок. Бу ерде молла рүстем гелип билмежекдигине онуң гөзи етйәр. Башга бир молла оба арчынына ичякгыч гыжалат берди: сенденем бир арчын болармы, өз мүрвәңе эрк эдип билеңок, халха Нуралы мекдебиң керпижини өрүп йөр, сен, говусы, телпегиңи зың-да, башыңа яглык атын! Арчын торсарып, туруп гитди... Шол арада-да тәзе мекдеп салмага ыхласлы көмек эдйән дүекеш Аталы Чарыгың он еди яшлы оглы керхавлы дереде гаядан йыкылып өлди. Моллалар хешелле какдылар. Аталы Чарыга таңры гөз гөркезди дийдилер... Гурлушык дурды. Мухамметгулының саңжылы үсгүлевиги артды. Ол аркасыны ак чынарың дүйбүне берип, узак вагтлап бир нокада середип отурманы чыкарды. Эйсем-де болса, рухдан дүшмеди. Какасының кичи доганы Мәми көр инисиниң гөзгыны халына дөзмеди — пул көмегини этди. Өз илкинжи мугаллымы Гасан Эфендиев — Эсен молла Бәхерденден

ики ёла ябылы гелип, халындан хабар алып гитди. Шу ягдайларам Мухамметгулының гылавына голдав берди.

...Дашарда чынар япракларының шыбырдысы чешмәниң тәсин овазлы луммурдысына гошуляр. Шол овазда Мухамметгулы өз сөйгүли айдымыны эшидйәр:

— Энекгүлиң чешмесинден сув алар,
Сакла ёлун, марал сува геледир...

Ачык пенжирәниң текжесинде янып дуран тогалак панусың төвереги гаймалашян кебелекден долы. Чыбынам гелип башлады. Йөне Мухамметгулының шонда-да пенжирәни япасы геленок. Онуң Пейдаланбаба чынарларының, хеллевлешйән гожаман сөвүтлериң, шаглап ашак инйән овазлы булагың толгундырыжы мукамларыны диңләси гелйәр. Өзем дөшүниң астына алан сүйри яссыгыны хас ыкжам багыртлап, сүйнүп ятан еринде хатыралы халыпасына — «Рузнаме маварайы Бахры-Хазарың» редакторы Беляеве хат язяр.

«...Сизиң газетиңизе материал гөндермекден өтри, май тапып, сыпыныП билмейәнлигим зерарлы, чын йүрекден узур өтүнйәрин. Нохура гелен бадыма мен тәзе училищәниң жайының гурлушыгына башладым, дүйбүни эййәм тутуп гутардык. Умуман, ишимиз шовуна, алла ёл берсе, биринжи сентябра ченли долы тамамлармыкак диййән. Шу йылың ахыркы айларында Бәхердене гитмекчи, шол ерде-де Нохурда училище ачмак хакында ене гүррүң этжек болян. Онсоң гапыдыр пенжире ясатмакдан өтри Ашгабада гитмекчи, элбетде, Пөвризә, сизиң яныңыза-да гөрүшмәге барарын...

Иван Александрович! Сиз өз газетиңизиң әхли номерини ибермәге вада берипдиңиз, мегерем, ядыңыздан чыкан болса герек... Иберин, мен сизе ене-де язып башларын...»

Мухамметгулы ир билен пенжире үчин гойлан гәдигиң инини-боюны өлчәп, депдерине язып дурды. Бирден ашакдан, чайың боюндан адының тутулып, чагырыляндыгыны эшитди. Диң салды. Чакылык гайталанды. Ол ашак инип уграды. Чайың боюнда йыл-

жыраклап дуран, демирӗл гейимли, муртлы йигиди ол деррев танады.

Олар мәхирли гөрүшдилер.

— Бах-али, нireден чыкайдың бейле?

— Арчмандан... Отлы Красноводскә гечип гитди. Ызына гайдып гелинчә, сени гөрейин дийдим.

— Мени бегендирдиң, гардаш.

Нәтаныш мыхманы ызына гиркәп, эйүне бакан йәнелен мугаллыма керпич әрүп дуранларың хич хайсы хич зат диймеди. Атабаевлериң тамлары-да тәзе салынян мекдебиң эдил гайра янындады...

Яйбан сөвүдиң саясына кече язылды. Орта арзылы чай гелди. Өй эеси мыхмандан саглык-аманлык сорамага етишмәнкә, онуң өзи дилленди Ол Мухамметгулы мугаллымы Ашгабатдан гөзләндигини, редакцияда оңа Атабаевиң Челекен адасына иберилендигини айдандыкларыны хабар берди. Онсон Челекене гитмәге хыялланып йөркә, Мухамметгулы мугаллымың Нохура гайдып геленлигини эшидендигини айтды. Шейлелик биленем ине Нохура гелди...

Мухамметгулы онуң ховлукмач гүррүңининң арасыны бөлүп, гаршы бир зат соражак болды. Йөне мыхман оңа май бермеди. Ахыры ол гочак гайыш сумкасындан биртопар газетдир кагыз чыкарды.

— Мухамметгулы мугаллым! Артыкгүли ахыры тапдым. Ики ёла гидип-гелдим. Саңа догай салам ёллады. — Мыхман газетлериң арасындан согруп алан букжасыны мугаллыма узатды, өзем чайлы кәсесине япышды.

— Сагжа бол. Оразгелди жан! Сагжа бол, гардаш!

Мухамметгулынын сүңңүне галпылды дүшди. Бир демде серине сансыз күй гелип-гечди. Узын бармаклары сандырады. Букжадан чыкаран хатының эплемини усул билен ачды. Ол хаты кә сесленип, кә ичинден окады.

— «Мухамметгулы! Эзиз достум! Мен диридирин...! Оразгелди барыны гүррүң берер. Газетин ахыры чыканыны, сениң редакция гечениңи эшидип, депәм гөге етди... Менем өз сөйгүли кәримде. Украин чагаларына сопат өвредйән...»

Мухамметгулы әлеми унутды. Артыкгүлүң мәхрибан кешби гөз өңүнде җанланды. Бирденем хатының сонунда түркменче язылан гошга гөзи дүшди.

«Айралык одуна яныл-бишмеген,
Залымлар элинден үлке ашмаган,
Ватандан айрылып, ялңыз дүшмеген,
Үлкесинде ил гадырын нәбилсин!»

Магтымгулы! Ичи гысяр гөргүлиниң!

— Оразгелди, сен нәме дымып отырсың?!

— Чай ичйән, Мухамметгулы мугаллым

— Айт ахыры, гардашым, айт! Оразгелди барыны гүррүң берер дийип языпдыр ахыры! Өзи нәжүре? Чагалар нәжүре? Гелҗек боланокмы?..

Оразгелди айтды. Кән зат айтды. Мухамметгулы онуң хер сөзүни йүрегине дога эдип гаплады. Ене-де өңки совалыны гайталады.

— Бах-али, Оразгелди, ол нәме бәрик гелжек дагы диенокмы?

— Ким оны бәрик гетирйә, Мухамметгулы мугаллым? О затлары өзүң менден говы билйәң ахыры!..

Мухамметгулы мыхманына тәзе салынян мекдеп жайыны гөркезип гелинчә, чебшиң чекдирмесем тайын болды. Ак чынарың астында салынян мекдеп жайыны Оразгелди халады. Чала хиңленип, керпич өрүп йөрен ики йигиди гөренде, Жубан газак онуң ядына дүшди. Артыкгүл Артыкда мекдеп ачмага гиришенде Жубан икисем эдил шу йигитлер ялы уссачылык эдипдилер. Арман, инди мекдебем япылды, Жубан газакданам дерек ёк. Мухамметгулы мугаллымың эржеллиги Оразгелдини хайран галдырды. Ёгса онуң саглыгынынам угры ёкдугы йүзүнден билдирип дур...

Нахар башында Мухамметгулының бар гүррүңи ене-де мекдеп хакында болды.

— Бах-али, Оразгелди, гөрдүң герек, инди жайың бойы чынарың ашакы голуна етди. Инди шол пудагы кесмесек, жайы басырып болжак дәл... Ишан ага болса — кераматлы чынара палта урсаңыз, эл-аягыңыз шел болар — дийип горкузяр. Ёлдашларым йайданяр. Догрусы, яшулулар яраг уланмакданам гайтжак дәллер. Чыным... Йөне мен бойы етен жайы ташлап гидип билмен ахыры! Бизе тәзе мекдеп герек! Обада илкинжи ак там бизиң мекдебимиз болар. Ак там — ак ёл!. Чынарың шахасыны чапмакдан гайры алажымыз ёк. Мен ишан ага айдян — о чынардан шолар ялы, йүз

шаханы чапсаңам, билдирҗек дәл — диййән. Тагсыр болса ене — гeп онда дәл — диййәр... Нәме гайра чекилйәң, ийибер, сен ёл адамсы... Бах-али, Оразгелди, несип болса, сентябрда мекдеби дабара билен ачарыс... Эсен молланам, Гайгысызам, Ата Мырадовам, Алышбег Алыевем шол дабара чагырҗак. Белки, Иван Александровичем гелер... Шол шаханы чапмага моллалардан иҗаза алҗак болуп, маймына дөнйән, Оразгелди. Гөзи ёгуң-йүзи ёк этмесем, болҗак дәл өйдйән...

Мухамметгулы гадырлы мыхманыны Арчман станциясына ченли угратмагы йүрегине дүвди. Бөвүрсленли чешмесине етенлеринде, ол мыхмана сув ичип гечмеги теклип этди. Шу чешмәниң сувундан дадан адамың Нохуры хич хачан ятдан чыкармаҗакдыгына ант ичди. Чешмәниң боюнда акҗа овлагының шахына жаң дакып отуран аякяланaч огланҗык атдан дүшен экелери гөрүп, деррев еринден турды, салам берди, дашың үстүнде дуран кәсесини Мухамметгула узатды.

— Ичиң, дайы! Нош болсун!

— Берекелла, хан огул!

Луммурдап дуран дуры сувдан долдуран кәсесини Мухамметгулы мыхмана узатды. Оразгелди хошамаглы йылгырды.

— Илки чешмәң эеси ичсин!

— Ёк, ёк, бах-али, сен менден кичи, Оразгелди. Сув илки — кичиңки, чөрек — илки улыңкы дийипдирлер...

Чешме сувундан сүңңи еңлән ёлагчылар ене атландылар. Шол махал ене-де ак овлаклы огланҗык пейда болды.

— Дайы, дуруң! — Ол чөврүлен бөрүгини ики эли билен гутуп, ёкарык узатды. — Бөвүрслен! Ёлда ийиң! Сувсамарсыныз...

Ёлагчылар бири-бириниң йүзүне серетди. Оразгелди эглип, бөрүге эл етирди. Мәхирли чаганың йүрегинден чыкан хөдүр оны толгундырды. Гарамык ялы бөвүрсленден бирини агзына атды-да, бөрүги торбасына бошатды.

— Сагҗа бол, иниҗигим! Адың нәме, хан огул?

— Дөвлетша.

— Берекелла! Адыңа мынасып бол, иниҗигим!

— Ёлуңыз ак болсун, дайы!

Җүр-Җүр дереси билен дымма дагларың гасын-гатларыны сөкүп гелйән ики ёлагчының херси өз пикирине гүмра болды. Үмсүмлиги ахыры Мухамметгулы бозды.

— Бах-али, Оразгелди, мен кәте пикир эдйән, маңа — диййән, дост-ярларым, деҥ-душларым, таныш-билишлерим шунча ягшылыклар эдип гелйәр — диййән — хий, менем бир вагт шол ягшылыкларың ашагындан чыкып билермикәм — диййән.

— Белки, сен бирчак чыкансың, Мухамметгулы мугаллым. Ёгса сени бейле сыламаздылар ахыры! Яңкы ак овлаклыҗа огланҗыгың болшунданам мысал алай. Онсоңам... Шинди сениң нәме яшың бар!..

Томсуң соңкы гүнлериниң биринде Мухамметгулы билен Нуралы икиси азап барыны чекип, Ашгабатдан энче пенҗире, гапы, Нохурда гөрлүп-эшидилмедик голланд пеҗини алып гелдилер.

Җайың бойы етди. Инди дине үстүни басыраймасы галды. Гурлушык ак чынарың шахасына диреди. Мухамметгулының яранлары яшыл япраклары шапырдашян Пейдаланбабаның саясына үйшдүлер.

— Нәдерис?

— «Нәдериси» болмаз оң, гардашлар. Чапарыс! — Мухамметгулы чынарың дүйбүне сөелен палта эл етирди.

— Дур, мугаллым! — Нуралы палтаны онуң элинден чекип алды. — Биз баркак...

Нуралы мердивана дырмашып уграды. Илерки метҗидиң өңүнде ковчум болуп дуран ак селлели, ак ектайлы моллалар динден дөнен капырлары нәлетләп, ём-ёк болдулар.

Сәхелче салымданам Нуралының палтасының баглы гүтдүлдиси даглара ян салды...

Мекдеп җайы битди. Ичини-дашыны агартдылар. Нохурда илкинҗи ак там дөреди. Арман, Мухамметгулының арзув эдиши ялы, онуң гапысы биринҗи сентябрда ачылмады. Дабара-да болмады. Мухамметгулының башы яссыга етди. Инилери оны Ашгабат азарханасына экитдилер. Янында какасы галды...

Вагтал-вагтал якымсыз үсгүрйән оглунын белеит петиге середип, сесини чыкарман, ичини хүмледип ятмагы әкесини-какасыны горкузяр. Онун онсузам тегелек гамлы гөзлери өңкүденем улалыпдыр. Атабай арчын нәме-де болса, бир сөз я сөхбет тапып, нәхош перзендини гүймежек, хасратлы пикирлерден онун үнсүни совжак боляр. Онам башаранок. Себәби өзүниңем халы перишан. Эйсем-де болса, өмүр обадан чыкман яшап йөрен бисоват дайхана халк дөредижилигинин чешмеси делалат эдйәр. Тәзеден-тәзе ровайатлар ядына дүшйәр.

— Бабам пахыр айдарды... — дийип, Атабай арчын иглиже чакгысы билен алма ардып отурышына ене бир хекаят тапды. — Хава, бабам пахыр айдарды, бир гезек сычанлар — хий, пишиклерден горанмагын алажыны тапып болмазмыка — дийшип, өзара маслахат эденлер. Шонда бир сычан — гелиң, бир жаңжагаз тапалын-да, онам пишигиң бойнуна дакалын, онсоң пишик бизе тарап йөнелдиги, жан жыңнырдар-да, бизе дуйдурар, бизем шейдип гачып гутуларыс — дийипдир. Бейлекилерем бу теклиби макул билипдирлер. Шонда ене бир сычан өңе чыкыпдыр-да — жаң-а тапса бор велин, оны пишигиң бойнуна хайсымыз дакаркак — дийипдир...

Өз хекаятынын тәсирини барлажак болян ялы, Атабай арчын оглуна мәхирли назар айлады. Мухамметгулы ысгынсыз йылгырды. Әкеси гылав алды.

— Өңде-де бир яш бегзада өз нөкерлери билен ят обаның ичинден гечип барян экен... Ал, оглум, шужагаз алманы ий! Өз багымыздан... Ёк, ёк, гойжак болма, хәзир ий, көшек!.. Хава, шол бегзаданың сербазлары ят оба билен чепрәк экенлер. Белки, шондан өтрем болса болар, гарагол етгинжеклер бегзаданы кесекләп башлапдырлар. Хава, мен бир зады айтмандырын. Шол бегзаданы велаята хан сайлажак боляң экенлер. Хан сайланжак бегзаданың гызмач нөкерлери: «Ыгтыяр эт, хан, биз ол пеләкетлере гөз гөркезели!» дийшип дызаярлар. Бегзада болса әвмезлик билен гамчысыны эрини гашына какып: «Чекилин! Ишиңиз болмасын!» диййәр. Олары ене кесеклейәрлер. Хан сайланжак жахыл болса шол бир сөзүни гайталап, гылавлы нөкерлеринин бадына бадак саляр. Олар хер сапар ахмыр билен атларының жылавларыны чекмәге межбур болярлар...

Олар ахыры гара өйүң гамшына япланып, бу ягдайлары узакдан сынлап отуран гожаның деңине етйәрлер. Шонда гожа бегзаданың саламыны алып, шейдиен: «Ине инди сен хакыкы хан болдуң, ягшы йигит! Сизи ырсараян овнук адамлар кесеклейәр. Өзүңден песе эришмедиң. Әжиз билен деӊ болмак хан мертебесине ярашмаз! Берекелла!..» Шу тымсал, оглум, яшлыкдан ядымда галды. Шунча йыл арчын болуп ишләп, оны ятдан чыкармадым. Хер гүн өйден чыкамда өз-өзүме: «Сабырлы бол, ырсарама, шер гөзлеме, илатын өңүне дүшжек болсаң, урушдан-жеңден гача дур» дийдим...

Оглунын маңлайында пейда болан дер дүвмелерине гөзи дүшен гожа сесини тапба кесди. Ысгыны ёк көшегиң. Ядады. Бу болса самрап отыр. Оны гүймежек болуп, гайтам азар берйәр...

Эмма шол пурсатда бирден Мухамметгулы дилленди:

— Нәме дымдың, әке? Ядадыңмы?

— Яда ниреде! Мен сени... Ене айдайынмы?

Оглундан жогап алмады

— Обамызда мешхур мерген барды. Омар авчы диердилер. Сен оны танаян дәлсиң. Галапын Көнекесир тарапа, дага гидерди. Бир гезек шол гүррүң берди... Ийсене оглум, гойма! Ине ене бирини ардып берейин. Бир кәсе чай ичәй болмаса!..

— Хава. Омар авчы...

— Бир гезек ол ава яны билен оглунам әкидипдир. Даг дегресинде олара арслан габат гелйәр. Арслан арлап топуляр. Шонда оңа ярагыны гезән әкесиниң аякларының сандыраянлыгы бирден оглуның гөзүне илйәр. Омар авчының аягы сандыраяр. Оглы өз гөзүне ынанмажак боляр. «Саңа нәм болды, әке?» диййәр. Әкеси: «Вах, балам, хәзир шу ерде еке өзүм болан болсам, бир дәл, он арслана-да галып гелердим — дийййәр. — Арман, хәзир ок шова гечәйсе, вагшы сени алжак. Аягым шондан сандырады» дийййәр... Дүшүнйәмиң, оглум?..

Оглундан сес чыкмады. Ымызганан ялы. Жаныны яранып биленок. Өзем сыр билдирмежек боляр.

Ёк, ене-де гөзүни ачды. Гураксы үсгүрди.

— Пристав хан Ёмутский билен бир сапар сер-
хетде...

— Әке, бах-али, оны дүйнем айдып бердиң ахыры... Сен неме... Көшиде ашна багбанымы гөржек диййәрдиң-ле...

Әкеси оглуна дүшүнди. Догруданам, ядандыр. Жанына яранып биленок. Атабай арчын ала хоржунының үстүнде гоян телпегине эл етирди...

Шейле халатларда Мухамметгулының әкесине небси агыряр. Онун өз янындан тизрәк туруп гидерини ислейәр. Жуда башга ёл тапмаса, она болгусызжа юмуш буюряр. Бир ерлерде гүйменсе боляр. Онуң еке өзүниң, өз ой-пикирлери билен галасы гелйәр. Әкеси палатадан чыкдыгам, усуллык билен яссыгының ашагына элини узадяр. Бурчы эпленен галын депдерини, гара галамыны согруп аляр. Гапа огрын гөз айлап, ене-де язмага башлаяр. Ол өз үзлем-саплам язгыларында деңдушлары, дост-ярлары, бүтин әлем билен пикир алышяр.

Хәзирем шейле болды. Эли чала сандыраяр. Текиз ер болмансоң, депдер гаршы эпленйәр, гахарыны гетирйәр. Эмма ол шонда-да эржеллик билен язяр.

«...Назар Ёмутский багтлы адам экени. Художник дийилйән бир пурсатда бакы зады гөрүп билйән зехин! Гөр, ол нәгадар бакы эсер дөредип гидипдир! Айдан ялы, «фламинга» ёмутлар «гызыл газ» дийййэн экенлер... Бирмахаллар Назар кими накгашлар ене дөресе герек. Ким билйәр, белки, онданам азаматлары дөрәр! Вах, «Гүлгүн перли фламингоны» Артыкгүлем гөрүп билмән галды...»

Ядады. Галамы ысгынсыз элинден гачды. Соваң чайдан овуртлады. Башыны яссыга гойды. Бирденем ёк ерден Оразгылыч молла ядына дүшди. Хәзир өз башына оран ак яглыгынам тагсырың селлесине меңзетди. Болса-да, тагсыр жуда чылшырымлы адам. Чылшырымлы хем китүвли. Бир тарапдан-а, руслар билен хамчам болуп, обада мекдеп салдырып йөр, башга бир тарапданам, гыржыны — билим.

Бир гезек редакцияда жеделлешенлери ядына дүшйәр.

— Аслында, овамы бенделер-ә бейледе дурсун, билим магруп арыфларам аздыряр, харама баш урдуряр — дийип, Оразгылыч молла Мухамметгула кесгитли гайтавул берди. — Билимдар көпелдигиче, шумлук-бозгаклык хейли артяр. Ягны-ки, соватсыз, сада бенде өз кысматына кайыл, алланың эмрине рза. Жаны саг, малы түкел болса, она бес, дүнйәси долы! Мал бакмак, ак-гөк экмек үчин болса билим-сoват лазым дәл.

— Гарачынызмы?

— Гарачыным, орус гетиренин агтыгы! Оразгылыч молла нә өз миллетини сизче сылаян дәлдир өйдәңизми? Ләкин... Шляпа гейдирениң я галстук даканың билен түркмен тәзе адам болар өйдүп чаклаяңызмы? Вадарыга! Тама-да этмән! Түркмен шол өңки түркменлигине галар. Соват өвренени билен занды үйтгемез. Ондан өтри, эпендилер...

— Тагсыра дүшүнмек кын, женаплар — дийип, ядында, Мухамметгулы молланың сөзүни бөлди. — Бах-али, өз-ә арап, парс дилинем оңат билйәр. Рус баярлары биленем дилмачсыз пикир алышяр. Ак ектаям геййәр, гара костюмам... Шейле герек, молла ага?! Эйсем, шол зерарлы сизиң мертебәңиз кемелйәми? Элбетде, ёк! Я билим сизе яшамага пәсгел берйәми? Гайтам текге берйән болса герек...

— Мен башга меселе...

Бу сөзлери айдан ак йүзли молла хәзир, хамала, өз гаршысында отуран ялы, Мухамметгулы нах одеялыны серпип гойберди-де, силкинип галды, дик отурды, башына оран ак яглыгыны сыпырып, зыңып гойберди. Молла шонда жайдар жогап берип билмәндигине гахары гелди.

«Түркмен шол өңки түркменлигине галар. Соват өвренени билен занды үйтгемез». Бейле болмагы мүмкин дәл ахыры, молла ага! Даш-демир өзгерйәр, адам нәнең өзгермесин?! Галат сөз!.. Эгер хәзир тагсыр янында болан болсады, Мухамметгулы оңа...

Оны дер басды. Өзүни аркан гойберди. Шол ятышына-да гөзлерини юмды. Деринем сүпүрҗек болмады-да, өз гүйжүни барлап гөрйән ялы, бармакларыны телим гезек ачып-юмды. Ахыры иркилди.

Шобада-да геңси дүйш гөрди. Гайгысыз икиси Нохурда, әпет ак чынарың үстүнде алма ийип отыр. Пашырдап дуран чым-гызыл алма! Гайгысыз оны өз янына ише чагыряр. «Мен өрән эдермен адамлара саташдым» дийип, Мухамметгулыны гуҗаклаяр. Чына-

рын шахасы ыран атяр. Гушлар сайраяр. «Ким олар? Хайсы миллет?» «Хайсы миллет боланда нәме сана?! Говы адамлар. Мерт ёлдашлар. Гидели!» «Мен мекдебими ташлап, нәдип гидейин?» Мениң жаным мекдеп билен, Гайгысыз». Олар ене гужаклашярлар. Бирденем икисиниңем йүзүне думан инйәр. Бирхаюкдан сон Мухамметгулы өз тутук сесини эшидйәр: «Гайгысыз, бах-али, хий, түркменде бирмахал — милли буйсанч — диен дуйгы дөрәрмикә?» «Мениң дердими гозгама, гардашым»...

Мухамметгулы тисгинип оянды. Гайгысызам ёк, чынарам, гызыл алма-да! Буз ялы палата. Ичгысдыргыч палата.

Ол сары тумбочканың үстүнде дуран чайлы кәсесине эл етирди.

Тәзе мекдебиң гапысыны Мухамметгулының иниси Өвезгелди Атабаев ачды. Мухамметгулының чагыржак дийип ниетлән кәрдешлеринден диңе Гасан Эфендиев гелди. Шәгирдиниң нәхошланыны эшидип, яшулы эрбет бозулды

Руханылар вели ене хешелле какдылар. Алланың газабына учран пәлинден гапар! Нәме, Аталы Чарыгың он еди яшлы оглуның гаядан йыкылып өленини унутдыңызмы? Нәмеден этри? Аталы Чарык дереден мекдебе пүрслүк арча гетирди. Халха, инди «орус гетирениң аггыгының» өзем азарханада демини санап ятырмыш. Кераматлы чынара палта уран Нуралы мүрзәниң гызы гаядан йыкылыпдыр. Гечиси харам өлүпдир... Олара алла гөз гөркезди. Тоба эдиң, алланың бенделери, тоба эдиң! Бетеринден сакласын!..

— Гойсаңызлаң-айт, сакгалдашлар! — Мәрекеде чегада бир геплейәнлиги зерарлы, аграмлы сөзүне хемише сарта гоюлян гожа харазманың сеси гахарлы чыкды. Гөвра сув сепилен ялы болды. — Эй дийдиңиз, бей дийдиңиз, пыланың гечиси харам өлүпдир, пыланың оглы гаядан йыкылыпдыр... Хий, мунданам бир ген болармы? Ажалы етен өлер-дә! Пәхей-де велин!.. Бар шумлугы мекдебе ёраймак болмаз ахыры... Хайыр иши бөклемән!..

Мухамметгулы Нохура октябрь айының аягында гайдып гелди. Онуң жүбүсинде хекимлериң «...мазалы гүйч-кувват гелер ялы, узак мөхлетли асудалык-дынчлык герек» диен язгысы барды. Барлыгына-барды. Йөне Мухамметгулы «узак мөхлетли асудалыкда-дынчлыкда» яшап билжек дәлди. Шондан өтрем хекимлериң маслахатыны ол дашракда гизледи...

Сәхер ир билен мәхрибан мекдебиң гапысындан гадам басды. Бәш отаглы мекдебиң диңе биринде парта, отургыч, гара тагта барды. Мухамметгулы класа гиренде, она голай окувчы еринден турды, эдепли салам берди. Ол муңа-да шүкүр этди. Саг болсун, Өвезгелди! Жаныңдан горкман, башлапдыр! Әкесиниң сөзүни ере салмандыр. Гөзүне айланан яшы чагалара гөркезмежек болуп, Мухамметгулы йүзүни пенжирә тарап совды...

— Әзиз балалар!

Дамагы долды. Мургап кенарындакы илкинжи мекдебинде-де ол сапагыны шу сөзлер билен башлапды. Диймек, ене ол өз сөйгүли әлемине гайдып гелди. Бу буйсанчлы дуйгы оны өңкүденем бетер толгундырды.

— ...Мен сизе хәзир тәзе харплык пайлажак...

Йылың ахырына ченли тәзе мекдебиң окувчысының саны йигримә етди. Хер тәзе гелен окувчы Мухамметгула яңадан кувват берен ялы болды. Аслында вели бейле дәлди. Мухамметгулының өз гөвнүне шейледи. Хер бир тәзе чаганы окува гөвнетмек үчин, ол энче ёла улалып-кичелйәрди. Бокурдагыны гижедйән, кәте ганлы гакылык эмеле гетирйән үсгүлевүгини илден гизлежек болуп, ассырынлык билен гүр сөвүтлиге сиңйәрди. Инди өзүне зор салып, чилим чекмесинем кемелтди. Шонда-да шепбешик дер ондан эл чекәенок. Гижелерине гызгынам артяр. Төверегине сыр билдирмежек болуп, ол сәхер билен совук чешме сувуна ювуняр-да, портфелини голтугына гысып, мекдебе йөнелйәр.

Шейдип, йыл чалышды. 1916-нжы йылың январь айында халыс халдан дүшен Мухамметгулыны ене-де Ашгабат азарханасына әкитдилер. Инче дийдилер. Ики ая голай кеселини бежердип, ол Нохура гайдып гелди...

Бир гүн агшамаралар адамсының янына гелен башы бүренжекли, агзы яшмаклы Агагүл эмйән чагасыны яссыкда ятырды-да, чакланжа тагтаның үстүнде пейнир кесмәге гүйменди. Пычак пейнир кесди. Агагүлүң гөзяшының күмүш дамжасы болса пейнириң үстүне дамды. Бу ягдай, элбетде, адамсының назарын-

дан сыпмады. Ол үсгүрмежек болуп, башыны юваш-жа өврүрди.

— Агагүл, Энекейиги тәмиз хова алып чык! Таш үчурсыз ыссы... — Аялы гызыны гуҗагына алып, еринден туранда, Мухамметгулы кынлык билен гарысына галды. — Хажа айт, Агагүл, агшам Гурбан билен Вепадары чагырсын. Саз диңләсим гелйәр... Өзүңем, бах-али, мен яныма хич кеси гойберме. Яман ёрулдым...

Вепадар билен Гурбан сазанда гапыдан гиренде, нәхошуң пыяла гөзлери гамлы ышыкланды. Эндамының бир гызып, бир совап, гара дере батяныны достларына дуйдурмажак болуп, ол гүлүмсиреди, дегишди, чай хөдүрледи.

Ахыры саз башланды. Аркан ятып, саз диңлейән Мухамметгулы гөзлерини юмды. Бирденем чалаҗа сесленип:

— Нуралыны чагырың! — дийди.

— Хәзир...

— Сагжа бол, гардашым! Чалың! «Марал геледири» чалың, Вепадар!..

Сазандалар ыхлас билен чалдылар. Мухамметгулы бирхаюкдан соң башыны галдырды.

— Гурбан, сен балет гөрдүңми?

Досты самраяндыр өйдүп, Гурбан дутар чалмагыны тапба кесди, Вепадарың йүзүне чиңерилди. Олам чигнини гысды.

— Балет нәме, Мухам?

Мухамметгулы йылгырды.

— Сиз нә достуңыз самраяндыр өйдйәңизми?

Башга зат диймеди. Келлесини яссыга гоюп, ене гара гөзлерини юмды.

— Чалың, достлар, чалың!

Сазандалар чалдылар.

Пейдаланбаба чынарларының япракларының сырлы шыбырдысы-да, Энекгүл, Далаклы, Бөвүрсленли... чешмелериниң овазлы шаггылдысы-да, мекдебиң өңүндәки чайың гырасында хеллевлешйән белент сөвүтлериң нәзик пышырдысы-да... сазандаларың гамгын мукамлары билен биле янланды. Бахар гижесиниң бу гөнси гөзеллигини ышыкландырмак ислейән ялы, долан ай хем асмандан жүлгә күмүш нуруны сачды.

Мәхрибан адама шейле ыхлас билен саз чалып берйән достлары онуң бу дүнйәниң бу гөнси гөзелликлери билен седасыз хошлашанлыгындан бихабардылар. Диңе гожаман ак чынар ах уруп, нала чекди. Онам диңе шемал эшитди...

Түркмен халкының акылдар оглы Мухамметгулы Атабаев 1916-нжы йылың март айының икинжи гижеси дурмуш билен шейдип хошлашды. Өлемде-де хич кесе азар болмайын диен ялы, ол адалатсыз дүнйә билен седасыз хошлашды. Мәхрибан топрагының мукамларыны динләп хошлашды. Бу арманлы өлүми аңан чынарлар, чешмелер, даглар даң атынча нала чекдилер.

ВАТАН СЕДАСЫ

...Чагалар ахыры укладылар. Бири — үч, бири — алты яшында. Икисем бир кроватда дүйрүлипжик ятыр. Бири келлесини о тарапа, бирем — бу тарапа гоюпдыр. Оларың ашак сыпырылан чал одеялыны Артыкгүл яңадан үстлерине атды. Ядапдырлар эйжежиклер. Гузы кимин ятырлар. Дынч гүни дийәймесең, олар эжесини гөрмәге, эжесем олары гөрмәге зар. Артыкгүл мекдепден галапын гараңкы гатлышанда гелйәр. Чүнки мекдепде ол өз сапагының дашындаам чем гелен юмшы эдйәр. Үстесине-де оба помещигиниң гөхерт гызына (йигрими докуз яшанам болса, ол хенизе ченли әр даннап отыр) фортепианодан сапак берйәр: дурмуш агыр, гүзеран кын. Хуторлара ак гурт кимин хәли-шинди дараян немец таланчылары-да илаты ган агладярлар.

Гүлсолтан билен Аннагүл узын гүнләп диен ялы гоңшы кемпириң өйүнде боляр. Шондан өтри Артыкгүл балаларының дамагына-да оңлы середип биленок. Евлампиха энәниңем сопбаш өзи. Сагян сыгрындан гайры хич зады ёк. Эйсем-де болса, юка йүрек кемпириң чагалара жаны билен середйәнлигине Артыкгүл сәхелче-де шүбхеленмейәр. Евлампиха гызлар билен украинча геплешйәр. Артыкгүл муңа-да бегенмән дуранок. Гой, ене бир дил өвренсинлер!

Артыкгүл улы гызының чеп гөзүне дүшен гоша вүлпүниң ужуны усуллык билен ызына серпди. Бурчдакы столуң үстүнде дуран сүйтли голчаны, ярты буханка наны, гапдалы гөк гүллүҗе фарфор чашкалары көне буфетде йыгнады. Столы эсги билен ене бирёла сүпүрди. Керпичден өрүлен ясы пежиң үстүндәки чыраның пелтесини песелтди.

Дараклыгына басып дашарык чыкды. Апрель айының башы болса да, хованың чигреги бар. Обаны этекләп отуран токайың гары хенизем эрәнок. Яңы оянып башлан агачларың ысы билен өвүсйән чытавун шемалың шол гарың ховасыны гетирйән болмагам мүмкин. Асманын чала йылпылдаян йылдызлары-да буз бөлеҗиклерини яда саляр. Айың инчеҗик орагы кә булуда батып, кә булутдан чыкып, асуда асман гинишлигинде адаҗа тайып баряр Артыкгүле хәзир дүнъе шейле совук, гараңкы, дар хем ичгысдыргыч болуп гөрүнйәр.

Чигирин уездинин Ивангород обасының ёкары четинде яшаян Артыкгүлүн кирейине алан бир отаглы өйи деряның керт кенарында. Ики класлы земское училище-де шу ерден дашда дәл. Инди ики йылдан бәри Артыкгүлүң гүнлери шу аралыгын чәгинде гечйәр. Ол ики тарапы деректи, даражык ёда билен дерев кенара етди. Деряның үстүнден өвүсйән шемал гүйчленди. Дереклерин шыбырдысы артды Хуторың гайра четинден гадым украин айдымының гамгын овазы гелди.

— Ах, мен ялңыз, сынам яра,
Ялңыз еке дерек дейин.
Ыкбалым кеч, багтым гара,
Нала чекйән, вах, нәдейин!

Багта дерек таңры маңа,
Җадылы гөз берди, догры.
Арман, агламакдан яңа,
Өчди онуң рөвшен нуры.

Ховандарсыз чекдим перят,
Не уям бар, не гардашым,
Өсдүм еке, ят иллер, ят,
Гам гуршады дегре-дашым.

Ханы, маңа медет берҗек,
Асыллы адамлар ханы?
Маңа айдың ёл гөркезҗек,
Бердашлы әдимлер ханы?..

Кә бейгелип, кә песелип, узакдан эшидилйән лабызлы меццо-сопрано Артыкгүлүн йүрегинде гүйчли гүрсүлди дөретди. Мегерем, онун өзи ялы, бир янгынлы начар болса герек. Гөр, нәхили тәсин айдым! Днепр ялы гин, Днепр ялы чуң, Днепр ялы гамлы айдым!

Эдил шунун ялы асуда гиҗеде Көпетдагың этегинде эшиден зарын ләлеси Артыкгүлүң ядына дүшди. Хыялы ене-де шол селен сәхралара бакан ганат ачды. Артыкгүлүң халы перишан болды. Аксонаның диңе бир сеси дәл, гамыш дейин нерме-нәзик судуры-да хәзир гөзүне гөрнүп гиден ялы болды. Ах, Аксона! Сениң ыкбалың нәхили болдука?! Сен шейле зехинлидиң! Шейле зехинлидиң! Вах, еке Аксонамы?! Гүләлек кимин шол гызларың хайсы бирини айтҗак! Гүлкамара нәме дийҗек? Ёвшан молла пахырың «белки, мениң өмрүми довам этдирер» — дийип, умыт баглан ялңыз «ак мазысы»! Гөр, нәче җан эдип, Артыкгүл Гүлкамары Петербурга ягшызада зенанларың пансионына окува гитмәге гөвнедипди! Инди о начарлар нәме ишләп йөркәлер? Оразгелди гелип-гиденде-де оларың халындан хич зат хабар берип билмеди...

Инди ики йылдан бәри Артыкгүл айралык дердиниң одуна яняр. Шу дөврүң ичинде ол Днеприн кенарында энче хутора гонуп-гөчди. Ердөледе-де яшап гөрди, совук сарайда-да. Евлампиха болса инди оңа гөвүнлик берйәр. Хенизем сени, гызым, Сибире я Сахалине сүргүн этмәндирлер, бизиң үлкәмизе — җеннете иберипдирлер, худая шүкүр эт — дийййәр, шу нәлетсиңен гаракчылар гелмедик болса, бизиң гүл ялы гүнүмиз борды — дийййәр... Хер кимиң өз юрды өзүне җеннет-дә! Ёгса гарып илатың бу ерде-де нәхили эҗир чекишини Артыкгүл гөрүп дур ахыры!.. Аладачыл полицияның-да «гелмишек мугаллыманы» ятдан чыкармаяндыгыны Артыкгүле энче ёла дуйдурдылар. Полицияның гөргүр гөзүнден сыпҗак болуп, ол Харькова гөчүп гитмәге-де телим сапар сынанды. Арман, көпе достларына иберен хатларының бирине-де җогап алмады. Онуң үстесине-де азиялы мугаллыманың рахат яшамагының аладасыны эдйән полиция — шу төверeклерден гымылдамаса, оңа хас аматлы болҗакдыгыны — Артыкгүле ыхлас билен дүшүндирди...

Махласы, ол капаса салнан лачына дөнди. Диңе Оразгелдиниң ики ёла гелип-гитмеги гөвнүне бирбада теселли берди, ватандан негада бир гелйән хат дердини хем еңледйәр, хем артдырыяр. Гамлы гүнлериң кервени тиркешип гидип отыр. Хәзирем ол ичерде өзүне орун тапман, кенара чыкды.

Айдымың яны йитди. Шол халатда Артыкгүлүң якын янында билбил сайрады. Әлемиң дерди билен

онун иши ёк! Хер ынсанын башына хер хили бела гелсе-де, дурмуш довам эдйәр. Диймек, Артыкгүлүн өз дурмушам довам эдйәр. Эйсем, онда, онун галан өмри шу рөвүшде гечмелими?..

Өз даш-төверегини адалатсызлыгың гуршап аландыгыны Артыкгүл гөрйәр. Малороссияда-да гарамаяк санда-сажакда ёк. Бу ерде-де илат соватсыз. Бу ерде-де «гүн гүйчлиңки, говурга дишлиңки». Ачлык. Газахатчылык... Дүнйә от ичинде. Жахан уршунын апатлы ялынлары барха узак мензиллере чабыраяр. «Гудуз ачан гаракчылары» Евлампиха нәхак нәлетлемейәр. Өйден-өе сүмсүнип йөрен гаракчылар товукмы, юмуртгамы, ягмы, пейнирми, гараз, нәме пенжелерине илсе, гарбап алып гидйәрлер. Илатын наласы асмана етйәр.

Гаракчылар Артыкгүлүн өз яшаян күлбесине-де бирёла күрсәп гирдилер. Эллерине оңлы олжа илмәнсоң, олар ырсарап, онуң өзүни гынап ураделар. Отагың гараңкы бурчунда гапдалы шемли гадымы иконаның асылгы дуранлыгына гарамаздан, сен жидовка, боюн ал, сен — жөхит, белки, сен ичалысын дийип, оңа найза гезедилер. Гызларыны багрына басан Артыкгүли шонда Евлампиханың дады-перяды хем-де немецлере пешгеш берен жожугы өлүмден халас этди. Оразгелди геленде-де Евлампиха оны өз эйүнин ерземининде гизләп саклады...

Деряның үстүнден бирден өвсен чапгынлы шемал Артыкгүлүн инини тикенеклетди. Ол ховсала дүшүп, ызына өврүлди: гызлар горкаймасынлар. Хош лабызлы зарын айдым инди башга бир ерден чала эшидилди. Ай ене булутдан чыкды.

— Акабада эдалы
Йүзүбер сен, ак гувум.
Ак булут болуп учсун,
Учсун адыл арзувым.
Өс ене асмана гал,
Асмана гал, ак дерек,
Узан или күйсейәр
Тенха йүрек, яш йүрек.,

Артыкгүл алңасап ичерик гиренде, йүреги ерине гелди: гызлары рахат ятырлар... Ак пежиң үстүндәки чыраны кровадының башужунда дивара какылан үчбурч тагтаның үстүнде гойды. Пелтесини чала галдырды. Китап текжесиниң янында эсли гүйменди. Мухамметгулының ядыгәрлик берен диваныны элине алып,

ювашлык билен ерине гечди. Магтымгулының гошгуларындан оңа хемише ватан топрагының зарын седасы гелйәр.

...Илинден айра дүшен,
Ах урар, или гөзләр.
Елундан айра дүшен,
Жәхт эдер, ёлы гөзләр...

Гең ват: шундан йүз йыл озал Магтымгулы Артыкгүлүң шу гүнки ахвалыны, шу гүнки йүрек дуйгусыны нәдип билдикә? Бармаклары тәзе сахыпалары агдаряр.

Артыкгүл өзүниң индики ыкбалы барада ойлана-ойлана, ахыры ука гитди.

Бу гүнем ише Артыкгүл хемишекиси ялы, ир билен гелди. Арман, гелши ялам, ызына өврүлмели болды. Оңа училищәниң вагтлайынча япыландыгыны мәлим этдилер.

Эли портфелли Артыкгүл мекдепден чыкып угранда, шабрам шелпели ягыш ягып башлады. Эййәм палчыга дөнен ёл билен өйлерине етип гелйәркә, велосипедини идип гелйән күйки почтальона гөзи дүшди. Почтальонам оны гөрди. Башындакы картузыны ёкарык галдырды-да, мадам мугаллыма узакдан салам берди. Шол бада-да велосипедине атланды. Олар икиёданың чатрыгында, эгри дубуң астында душушдылар.

Бу сапарам почтмейстериң гөзүне чөп атанлыгыны айдып, күйки почтальон көпманылы йылгырды. Мадам мугаллыма сары кагыздан эдилен галын букжаны говшурып, ол зым-зыят болды. Артыкгүл оны чая чагырмага-да етишмеди. Почтальон эййәм гайракы оя өңип гитди.

Гапысының өңүндәки пессежик бассырманың астында Артыкгүл әдигиниң палчыгыны сыза сүбсе билен сүпүрди-де, йүзүниң угруна ичерик гирди. Портфели билен плащыны кровадының үстүне оклап гойберди. Столуң башына гечди.

Гат-гат эпленен газетлериң арасындан лукгүжә букжа чыкды. Ата Мырат мугаллымдан! Сырдаш достуның саламнамасы гаты гысгажык экени. «...Сен биве, Артыкгүл, хәзир хемме вагтдакыдан бетер герек. Велаятымызда иңңән улы өзгеришликлер йүзе чыкыпдур. Достларың саңа сабырсыз гарашярлар...»

Артыкгүлүн дамагы долды. Гарашярлар! Хатлы эли сандырады. Пенжирәнин өнүне барды. Дашарда хенизем ягыш ягяр. Онун ягша гыпырасы гелди: сен нә эшиденокмы, гарашярлар! Мана гарашярлар!.. Дерлән айнадан сырыгян ягыш дамжалары. Артыкгүлүң өз гөзяшы билен бәслешди... Нәме үчин ол аглаяр? Гайтам ол бегенмели ахыры! Оны идейәрлер. Оны күйсейәрлер. Достлары оңа гарашяр. Достлары оңа умыт баглаяр... Бейле багт киме етдирйәр?! Эгер сен адамлара герек болсаң, эгер сени адамлар күйсейән болса, саңа умыт баглаян болса, шондан улам багт болармы?! Белки, шейле буйсанч дуйгусы зерарлы, хәзир онуң кирпигиниң ужунда мержен дамжалар пейда боляндыр? Ким билйәр, белки, шейледир...

Артыкгүл столуң башына барып, газетлери тиз-тиз гөзден гечирип башлады. «Рузнаме маверайы бахры-Хазарың» өзүне гелйән хер бир номерини ол жикме-жик окап чыкяр. Газет барадакы ойланмаларыны беян эдип, ол Иван Александровиче йөрите хат язды...

Ине, газетиң 1916-нжы йылың 16-нжы мартында чыкан номери. Бу нәме?! Гара харплар билен язылан айылганч сетирлере гөзи дүшен Артыкгүлүң дулук дамарлары тырсылдап, гулаклары шаңлап гитди. Отагда гөк гүрледи, йылдырым чакды. Онуң гөзүниң өңи гараңкырады. Эйсем-де болса, бар гүйжүни топлап, ажы хабары ене-де окады.

«...Ол өз халкыны билимли ве медениетли халда гөрмек арзувындады, билимиң зерурлыгы барада түркменлериң арасында вагыз-несихат алып бармакдан өтри, ол гүйжүни ве ыхласыны гайгырмаярды... Нохурлы моллалар оны әхли ерде янаярдылар, өз өлүмине-де өзи себәпкәр дийип, бөхтан атярдылар. «Тәзе мекдеп гурмак, онда-да «кераматлы чынарың» дергәхинде гурмак оңа нәмә деркарды» дийййәрдилер... Атабаев асыллы умытлардан угур алып, шол ишиң башыны тутды. Ол чагаларың окап, билимли болмакларыны ислейәрди...

Гаты кән йыллар гечер, эмма-ки Мухамметгулы Атабаев халкың хушунда эбедилик яшар...»

Нәче ажы, нәче агыр болса-да, редакцияның бу ресми хабарына мүңкүрлик этмек мүмкин дәлди. Артыкгүлүң маңлайы стола етди. Гөзяшы газети эзди. Бүтин бедени сарсды. Сандыраян пенжеси газети билән мынчгалады. Хамала, газетиң башга бир номери янкы шум хабары ялана чыкарайжак ялы, ол ене бир газете япышды «Маверайы бахры-Хазарың» 1916-нжы йылың 29-нжы мартында чыкан саны. Белки... Арман, газетиң бу саны-да онуң ярасының үстүне дуз сепди. Мухамметгулының жана-жан досты Ата Мырадовың өз язан некрологы!

«...Барымыз матам ичинде, чүнки шахыр Мухамметгулы Атабаев өз халкының бәхбитлерини арап яшан адамды. Мезкур бейлеки халклар ялы, түркменлериң-де билимли ве хемме бабатда башарныклы болмакларыны күйсейәрди... Мезкурың өзи зор билимли адамды... Пахыр ажап ватанперверди... Биз яс тутярыс...

Биз оңат билим алан ве медениетиң ёкары дережесине етен өз илкинжи илдешлеримизиң пейда боланлыгына буйсанярдык. Буйсанярдык, себәп дийсең, гайры миллетлер билен дең боласымыз гелйәр. Өлүм бизиң арамыздан бизиң улы буйсанжымыз болан адамыны алып гитди. Бизиң шол тетелли буйсанжымыз үйшүп дуранок ахыры! Бу гәхер адамлар бизде ек-түк.

Диңе акмаклар пахыры өз мертебесине мувапыклыкда сылап билмедилер. Инди, элбетки, шейле адамы йитирендиклерине ахы-нушман этселер герек. Аслында бир көп адам ынсан хызматына сарпа гоймагы башармаяр. Мезкур барада тәки ёгалансоң агзап галярлар. Ләкин инди, мегерем, Атабаевиң өлүминиң нәмә барабардыгына гөз етирселер герек»...

Ызыны окап билмеди. Күкрегинден чыкан нала ялына дөнди. Газет элинден гачды. Ене-де пенжирәниң өңүне барды. Гулаклары шаңлады.

— Гитмели! Мени ватан чагыряр! Гой, башыма нәме гелсе, шо ерде гелсин! Гитмели!

1984 — 1985.

Атаджанов Ата

ТАТЬЯНА ТЕКИНСКАЯ

Роман

На туркменском языке

Издательство «Туркменистан»

Редактор Т. Садыков
Художник А. М. Салин
Худ. редактор Б. Кураев
Тех. редактор Е. Сербина
Корректор Дж. Сохбетова
Корректор Дж. Сохбетова

Йыгнамага берилди 20.05.87. Чап этмэге ругсат эдилди 25.08.87. И — 00077. Форматы $84\times108^{1}/_{32}$. Типография кагызы № 2. «Эдеби» гарнитурасы. Ёкары чап эдиш усулы. Чап листи 27,72 Шертли-реңкли оттиски 27,93. Учёт-нешир листи 28,09.
Тиражы 35 000 экз. Заказ № 7728. Бахасы 1 м. 90 к.

Издательство «Туркменистан»,
Ашхабад, ул. О. Кулиева, 31.

Марыйская областная типография,
ул. Ленинградская, 139.